Crossref ÜZVÜ

DOI:10.30546/3006-0346
ISSN: 2664-4975
E-ISSN: 3006-0346

GEOSTRATEGİYA

2024
№3 (81)

BAKI-2024

Baş redaktor:
Əli Həsənov

Redaktor:
İbrahim Əliyev

Məsul katib:
İsmayıl Qasımov

Redaksiya heyəti:
Prof.Dr. Aleksandr Puxkal (Ukrayna)
Prof.Dr. Arif Quliyev (Ukrayna)
Prof.Dr. Aygün Attar (Türkiyə)
Prof.Dr. Babaxan Şərifov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Cəfər Cəfərov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Durxan Kıdırıli (Qazaxıstan)
Prof.Dr. Efim Pivovar (Rusiya)
Prof.Dr. Elçin Əhmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Elman Nəsirov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ədalət Muradov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Əli Həsənov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Heydərbəy Bababekov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Hikmət Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Xəqani Məmmədov (Azərbaycan)
Prof. Dr İradə Hüseynova (Azərbaycan)
Prof.Dr. İsa Həbibbəyli (Azərbaycan)
Prof.Dr. Kemal Çiçek (Türkiyə)
Prof.Dr. Quram Marxuliya (Gürcüstan)
Prof.Dr. Musa Qasımlı (Azərbaycan)
Prof.Dr. Sergey Pirojkov (Ukrayna)
Prof.Dr. Səlahəddin Xəlilov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Şəfa Əliyev (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ziyad Səmədzadə (Azərbaycan)
Dos.Dr. Akkan Suver (Türkiyə)
Dos.Dr. Aleksandr Quşşin (Rusiya)
Dos.Dr. Ərəstun Mehdiyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Əlimusa İbrahimov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Firdovsiyyə Əhmədova (Azərbaycan)
Dos.Dr. İbrahim Əliyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Mübariz Qurbanlı (Azərbaycan)
Dos.Dr. Müslüm Nəzərov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Oleq Kuznetsov (Rusiya)

"GEOSTRATEGİYA" jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların ***Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər*** üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısına salınmışdır.
Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal ildə altı dəfə nəşr olunur.

Member of Crossref

DOI:10.30546/3006-0346
ISSN: 2664-4975
E-ISSN: 3006-0346

GEOSTRATEGY

2024
№3 (81)

BAKU-2024

Editor-in-Chief:
Ali Hasanov

Editor:
Ibrahim Aliyev

Executive Secretary:
Ismayil Gasimov

Editorial Board:
Prof. Dr. Alexandr Pukhkal (Ukraine)
Prof. Dr. Arif Guliyev (Ukraine)
Prof. Dr. Aygun Attar (Turkey)
Prof. Dr. Babakhan Sharifov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Jafar Jafarov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Durkhan Kidirili (Kazakhstan)
Prof. Dr. Efim Pivovar (Russia)
Prof. Dr. Elchin Ahmadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Elman Nasirov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Adalat Muradov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ali Hasanov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Haydarbay Bababekov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Hikmat Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Khagani Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Irada Huseynova (Azerbaijan)
Prof. Dr. Isa Habibbayli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Kemal Chichek (Turkey)
Prof. Dr. Guram Markhulia (Georgia)
Prof. Dr. Musa Gasimli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Sergei Pirozhkov (Ukraine)
Prof. Dr. Salahaddin Khalilov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Shafa Aliyev (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ziyad Samadzadah (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Akkan Suver (Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Alexandr Gushshin (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Arastun Mehdiyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Alimusa Ibrahimov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Firdovsiyya Ahmadova (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Aliyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Mubariz Gurbanli (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Muslum Nazarov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Oleg Kuznetsov (Russia)

“GEOSTRATEGY” journal is included in the list of periodicals recommended by
the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan
to publish the main results of the dissertations of the Republic of Azerbaijan on
History, Anthropology, Political Science, Philosophy, Sociology and Economic Sciences.
The international socio-political, scientific-theoretical journal is published six times a year.

Siyasi elmlər

UOT 32
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.001

İRADƏ HÜSEYNOVA
Bakı Dövlət Universiteti Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının müdiri.
Tarix elmləri doktoru, professor
E-mail: prof.irada.huseynova@gmail.com

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN YARATDIĞI SİYASİ REALLIQLAR VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ TARİXİ ZƏRURƏT KİMİ

Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır... şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyev

Xalqımız əsrlər boyu öz hüquqlarını qorumaq, tarixi torpaqlarında yaşamaq üçün böyük fədakarlıq göstərmiş, müstəqilliyi, azadlığı, ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə aparmış, qurbanlar vermişdir. Lakin buna baxmayaraq, tarixin müxtəlif dövrlərində bizim xalqımız öz doğma torpaqlarından məhrum edilmişdir.

XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində 30 ilə yaxın müddət ərzində işğalçı Ermənistan Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal altında saxlamış, lakin II Qarabağ müharibəsində mübariz və qəhrəman Azərbaycan Ordusunun əks-hücumları nəticəsində erməni hərbi birləşmələri geri çəkilməyə və təslim olmağa məcbur edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycana qarşı törədilən terror, soyqırımı siyasəti yüz illərlə əvvəl başlayan tarixə malikdir. Məlum olduğu kimi, Rusiya imperiyası tərəfindən hələ I Pyotr dövründən başlayan Cənubi Qafqaza ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülmə siyasəti XIX əsrdə Türkmənçay müqaviləsindən sonra daha geniş və iri miqyaslı xarakter daşımışdır. Ermənilər Qafqaz regionuna gəlmə xalq olaraq son bir neçə əsr ərzində Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyasından kütləvi şəkildə tarixi Azərbaycan torpaqlarına miqrasiya etmişlər. Onlar bu regionda məskunlaşandan sonra qonşu Qafqaz xalqlarına qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başlayırlar. Bu iddiaların əsas məğzi "Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan" xülyası, bu məqsədlə qonşu dövlətlərə, ilk növbədə isə Azərbaycan və Türkiyəyə, eləcə də Gürcüstana və hətta Rusiyaya qarşı ərazi iddialarının irəli sürülməsi təşkil edir. Məsələn, sovet dövründə, 1961-ci ildə B.S.Nalbandyanın Yerevanda (İrəvanda) "Tbilisi qədim və orta əsrlərin ədəbi mənbələrində" adlı əsəri dərc edilmiş və burada Tbilisi qədim erməni şəhəri kimi təqdim olunmuşdur [3, s. 8]. Tanınmış gürcü ziyalısı İlya Çavçavadze hələ XX yüzilliyin əvvəllərində - 1902-ci ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi "Erməni alimləri və ağlayan daşlar" əsərində XIX əsrdə erməni yalanlarının bütün Rusiya, Avropa və Qafqazda "ayaq tutub yeridiyindən", onların əsassız "Böyük Ermənistan" iddialarından bəhs edirdi. O, yazırdı ki, ermənilər aborigen albanları süni şəkildə qriqorianlaşdıraraq vaxtilə sığındıqları Azərbaycan torpaqlarını "Hay ölkəsi" adlandırırmışlar. Bunun hamısı yalandır. Öz işğalçı siyasətlərindən əl çəkməyən ermənilər vaxtilə gəlib sığındıqları Azərbaycan torpaqlarını "Şərqi Ermənistan" adlandıraraq, həmin əraziləri tarixi vətənləri, doğma mədəniyyət mərkəzləri kimi uydurmalarla mənimsəmək fikrinə düşüblər [15, s.225]. Göründüyü kimi ermənilər hər zaman digər dövlətlərin torpaqlarına tamah salmış, hər vəchlə öz əsassız iddialarını həyata keçirməyə çalışmışlar.

Mənfur qonşularımız ermənilər tərəfindən azərbaycanlılar mərhələli şəkildə yaşadıqları öz doğma tarixi torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara düçar edilmiş, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənlərini dağıtmışdırlar. Azərbaycan xalqı zaman-zaman erməni millətçilərinin etnik təmizləmə, soyqırımı siyasətinin qurbanı olmuş, yurd-yuvalarından, doğma torpaqlarından qovulmuş, qaçqın və köçkün həyatı yaşamaq məcburiyyətində olmuşlar.

Hər hansı bir tarixi dönəmdə özləri üçün münasib şəraitdən istifadə edib, erməni xislətindən qaynaqlanaraq qonşu dövlət və xalqlara qarşı əsassız ərazi iddialarını irəli sürüb, bu yolda müxtəlif hiylə, təxribat, dezinformasiyadan istifadə edib öz məkrli planlarını həyata keçirməyə cəhd göstərirdilər. 1988-ci ildə SSRİ-nin süqutu ərəfəsində erməni separatizmi ölkədə cərəyan edən proseslərdən istifa-

də edərək beynəlxalq hüquq, norma və prinsiplərə zidd, uzun müddətdən bəri planlaşdırdıqları məkrli siyasəti gerçəkləşdirməyə başladılar.

Ermənilərin İrandan Cənubi Qafqaza, indiki Ermənistan ərazisinə köçürülməsinin bilavasitə rəhbəri olmuş A.S.Qriboyedov yazırdı: "Ermənilər gətirilib müsəlman mülkədarların torpaqlarında yerləşdirilmişlər... Biz onunla həmçinin müsəlmanları necə inandıracağımız barədə çox düşünürdük ki, onları indiki sıxıntılarla (çətinliklərlə) barışdıraq və inandıraq ki, bu uzunmüddətli olmayacaq və ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqları həmişəlik zəbt edəcəkləri barədə onların (müsəlmanların) qorxusunu aradan qaldıraq" [16, s.267-270].

N.Şavrov isə etiraf edirdi: "XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada məskunlaşan 1 milyon 300 min nəfər erməninin 1 milyonundan çoxu ərazinin yerli sakinləri olmayıb, bizim tərəfimizdən məskunlaşdırılmışdır". [13, s.60]

Beləliklə, bu faktlar onu deməyə əsas verir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi türk torpaqları, avtoxton sakinləri Azərbaycan türkləri olmuş, ermənilər isə digər ölkələrdən bu ərazilərə mərhələli şəkildə köçürülmüşlər. Məhz bunun nəticəsidir ki, tarixən, yəni 1991-ci ilə kimi ərazi toponimlərinin 90%-dən çoxunu türk mənşəli adlar təşkil edirdi. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 1994-cü ilə kimi Qərbi Azərbaycan ərazisində olan türk mənşəli oykonimlərin, oronimlərin və hidronimlərin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmiş və ya ruslaşdırılmışdır. Rusiya imperiyasının erməniləri İrandan, Türkiyədən Şimali Azərbaycanın qərb bölgələrinə və Qarabağa köçürmə siyasəti azərbaycanlıların öz əzəli torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq məqsədi güdürdü və "erməni dövləti"nin yaradılmasına hazırlıq idi. Tarixi hadisələrin sonrakı gedişi bir daha sübut etdi ki, İran erməniləri Şimali Azərbaycana xüsusi məqsədlə - onlara burada "yeni vətən" yaratmaq məqsədilə köçürülmüşdü [11, s.390]. Rus müəllifi M.Vladikin ermənilərin köçürülməsi barədə yazırdı: "İrəvan quberniyasında yaşayan ermənilərin əksəriyyəti buranın yerli sakinləri olmayıb, 1812-1829-cu illərdə baş vermiş müharibələrdən sonra Türkiyədən bu ərazilərə köçürülmüşlər" [12, s.122].

Sözügedən tarixi faktlar erməni və rus mənbələrində öz əksini tam aydın şəkildə tapmışdır. Burada yaşayan azərbaycanlılar isə 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1991-ci illərdə tarixi torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. 1988-1991-ci illərdə SSRİ dövlətinin himayəsi altında Ermənistan dövləti Qərbi Azərbaycandan 250 mindən artıq azərbaycanlını əzəli torpaqlarından didərgin salmışdır. Ümumilikdə isə, XX əsrdə 2 milyondan çox azərbaycanlı indiki Ermənistanda soyqırımına məruz qalmışdır.

İlk mənbələr, o cümlədən arxiv sənədləri sübut edir ki, indiki Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrinin adlarının və digər toponimlərin dəyişdirilməsi prosesinə ilk dəfə 1919-cu ildə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradıldıqdan (1918) dərhal sonra Ermənistan Respublikası hökumətinin qərarı ilə başlanılmışdır. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1935-ci ilədək orada 190-dan artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsinin adı dəyişdirilmişdir [11, s. 390]. Sonrakı dövrlərdə azərbaycanlılara məxsus tarixi adların dəyişdirilməsi prosesi daha da sürətləndirilərək kütləvi miqyas almış və 1991-ci ildə Ermənistan Respublikası yaradıldıqdan sonra əsasən başa çatmışdır.

Sovet Rusiyası da ermənilərin rəğbətini qazanmaq üçün avantürist addım atdı. Rusiya Xalq Komissarları Soveti 1917-ci ilin dekabrında "Türkiyə Ermənistanı" haqqında dekret verdi. Bolşeviklər 1920-ci ilin 28 aprelində Azərbaycanı işğal edəndən 7 ay sonra "erməni daşnak respublikasını" sovetləşdirməklə Rusiyanın tarixi Azərbaycan torpağında Ermənistan dövləti qurması planlarını tamamlamış oldu. Az sonra tarixi Zəngəzurun qərb hissəsini də bolşeviklər ermənilərə bağışladılar. 1923-cü ildə isə Moskva Qarabağı da iki yerə ayırıb onun dağlıq hissəsində muxtariyyət yaratdı.

Xalqımıza qarşı edilən bu tarixi xəyanətkarlıq haqqında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev demişdir: "Bizim tarixi torpaqlarımız Dağlıq Qarabağ və ətraf bölgələrlə məhdudlaşmır. O qədər də uzaq olmayan tarixə, XIX əsrin statistikasına baxsaq görərik ki, azərbaycanlıların yaşadıqları ərazi çox böyük olmuşdur. İndiki Ermənistan, əslində, Azərbaycanın tarixi torpağıdır. Ona görə, gələcəkdə biz bütün tarixi torpaqlara qayıdacağıq. Bunu gənclər də, uşaqlar da bilsinlər. Biz bu amalla yaşamalıyıq, yaşayırıq, yaşayacağıq" [14].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyip Ərdoğanın imzaladığı 2021-ci il tarixli Şuşa Bəyannaməsi tarixi siyasi əhəmiyyətli hadisə olmaqla böyük rəmzi məna daşıyır. Belə ki, Şuşa Bəyannaməsi tarixi Qars müqaviləsindən düz 100 il sonra imzalanmışdır. Bu Bəyannamə Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ikili standartlar mövqeyindən yanaşan, regionda siyasi maraq və nüfuz uğrunda mübarizə aparan dövlətlərə dərin mənalı

bir ismarıcdır. 1921-ci il oktyabrın 13-də imzalanan bu müqavilədə bəyan edilirdi ki, Naxçıvanın təhlükəsizliyinin qarantı Türkiyədir. Bəyanatda göstərilir: "Tərəflərdən hər hansı birinin fikrincə, onun müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi təqdirdə, Tərəflər birgə məsləhətləşmələr aparacaq və bu təhdid və ya təcavüzün aradan qaldırılması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq təşəbbüs həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəklər" [3, s. 204- 206].

Prezident İlham Əliyev birgə Bəyannamənin imzalanması zamanı bu məsələyə toxunaraq qeyd etmişdir: "Tarixi Qars müqaviləsi düz yüz il əvvəl imzalanıb. Bu da böyük rəmzi məna daşıyır. Yüz ildən sonra azad edilmiş Şuşa şəhərində müttəfiqlik haqqında imzalanmış birgə bəyannamə bizim gələcək işbirliyimizin istiqamətini göstərir" [3, s. 207].

Qars müqavilə ilə Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları arasında digər məsələlər, xüsusən də ərazi-sərhəd problemi həll olundu. Belə ki, müqavilənin əsas müddəaları Moskva müqaviləsinin müvafiq maddələri ilə üst-üstə düşürdü. 16 mart 1921-ci ildə Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında imzalanmış "dostluq və qardaşlıq" haqqında Moskva müqaviləsində Naxçıvanın statusu tam olaraq müəyyənləşdirildi. Beləliklə, danışıqlarda yaranmış gərginliklərə baxmayaraq, türk diplomatiyasının göstərdiyi ciddi səyləri sayəsində Moskva konfransında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qismən də olsa, qorunmasına nail oldu, Naxçıvanın heç bir dövlətə güzəştə gedilməməsi şərtilə Azərbaycanın tərkibində saxlanılması razılaşdırıldı [4, s.43]. Müqaviləyə görə, Türkiyənin şimal-şərq sərhədləri dəyişilməz qaldı. Göründüyü kimi, Moskva və Qars müqavilələrində Türkiyə ərazi verilməsi baxımından heç bir güzəştə getmədi. Naxçıvanla bağlı məsələ öz ədalətli həllini tapdı. 1921-ci ildə imzalanan Qars müqaviləsi ilə Naxçıvanın təhlükəsizliyinin qarantı olan Türkiyə 100 il sonra – 2021-ci ildə Şuşa Bəyannaməsi ilə Qarabağın təhlükəsizliyinin də qarantına çevrildi.

Bu tarixi sənəd iki qardaş ölkənin ümumi maraqlarının qorunmasında imkanların birləşdirilməsinin, eləcə də ortaq maraq kəsb edən regional və beynəlxalq strateji məsələlərdə fəaliyyətlərin qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilməsinin məntiqi nəticəsi olaraq ölkələrimizin regional və beynəlxalq rolunu, çəkisini daha da artıracaq. Şuşa Bəyannaməsi, həmçinin müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərini rəhbər tutan, milli maraq və mənafelərini müdafiə və təmin etməyə yönəlmiş müstəqil xarici siyasət həyata keçirən hər iki ölkə tərəfindən müttəfiqlik münasibətlərinin qurulmasının siyasi və hüquqi mexanizmlərini müəyyənləşdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir [14].

Sevindirici haldır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uzaqgörən və uğurlu siyasəti sayəsində Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında böyük yol qət edilib, azərbaycanlıların, o cümlədən Qarabağdan və Qərbi Azərbaycandan məcburi köçkün və qaçqın düşmüş vətəndaşlarımızın hüquqlarının müdafiəsi beynəlxalq səviyyəyə çıxarılıb. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi irsinin davamçısı ölkə başçısı İlham Əliyev dövlətimizin milli maraqlarına və Azərbaycançılıq ruhuna sadiq qalaraq Azərbaycan torpaqlarının tarixinə və mədəniyyətinə sahib çıxılmasının önəmini hər zaman vurğulayıb, Zəngəzurun tarixi Azərbaycan torpağı olduğunu bütün beynəlxalq kürsülərdən bəyan edib.

2020-ci ildə Azərbaycan Prezidentinin siyasi iradəsi, diplomatik gücü və hərbi sərkərdəlik bacarığı nəticəsində 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığımız Zəfər tariximizə yeni bir salnaməni həkk etdi. Azərbaycan dövlətinin və xalqının qüdrətini, sarsılmaz iradəsini, ordumuzun gücünü beynəlxalq səviyyədə nümayiş etdirən möhtəşəm qələbə yeni reallıqlar yaradıb. Azərbaycanın ağrılı problemlərindən olan Qarabağ məsələsi birdəfəlik həll edildi. Hazırda Azərbaycanın yeganə problemi öz əzəli və əbədi torpaqları olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarının həqiqi sahiblərinə geri qaytarılması, vaxtilə bu torpaqlarda yaşamış Azərbaycan əhalisinin hüquqlarının bərpa olunmasıdır. İllərlə həsrətlə gözlədiyimiz Böyük Qayıdış tarixi hadisəsi reallığa çevrildi. Ölkə rəhbərinin də qeyd etdiyi kimi: "Hazırda isə tarixi qələbəmizdən sonra yaranan yeni reallıqda ən mühüm vəzifələrdən biri Qərbi Azərbaycandan qaçqın düşmüş vətəndaşlarımızın öz yurdlarına qayıtması məsələsidir".

Azərbaycan Respublikası 44 günlük (27 sentyabr – 10 noyabr 2020-ci il) Vətən müharibəsində bu taleyüklü məsələni şərəflə həll etdi. Azərbaycan Ordusunun bu möhtəşəm qələbəsi XX əsrin əvvələrində zorla Ermənistana verilmiş ərazilərimizin də yenidən diqqət mərkəzinə salınmasına, həmin

ərazilərdən məcburi şəkildə köçürülmüş soydaşlarımızın problemlərinin gündəmə gəlməsinə geniş imkanlar yaratmışdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi uğrunda mübarizəni özünün fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi daim səsləndirmişdi. İtirilən torpaqların geri qaytarılmasında uzaqgörən Ulu Öndər Heydər Əliyev həmişə nikbin idi və bunun həyata keçiriləcəyinə əmin idi. O, qeyd edirdi: "Mən belə hesab edirəm ki, əldən gedən torpaqlar nə vaxtsa qaytarılmalıdır. ...Xalqımız da bilməlidir ki, bizim tarixi torpaqlarımız hansılar olubdur, hansılar nə vaxtsa əlimizdən gedibdir, nəyə görə əlimizdən gedibdir və şübhəsiz ki, bunlar qaytarılmalıdır. Biz də qaytara bilməsək, gələcək nəsillər qaytaracaqdır".

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiya edilməsi haqqında" 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı böyük elmi-siyasi və tarixi əhəmiyyətə malik bir sənəddir. Fərmanda tamamilə haqlı olaraq qeyd edilir ki, keçmiş SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 745 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur [1, s. 352]. Təkcə bu cinayət aktlarının həyata keçirilməsi nəticəsində 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan ərazisindən kütləvi şəkildə və zorakılıqla sürgün edilmişdir. Prezident İlham Əliyev bununla bağlı demişdir: "Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ və Zəngəzura XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq erməni əhalisinin yerləşdirilməsi, demoqrafik vəziyyətin zorla dəyişdirilməsi 1905, 1918-ci illərdə azərbaycanlı əhalisini qorxutmaq və qovmaq məqsədi güdən kütləvi qırğınlar, 1920-ci ildə Zəngəzurun Ermənistana verilməsi, 1948-1953-cü illərdə yüz minlərlə azərbaycanlının indiki Ermənistan ərazisindəki əzəli yurdlarından köçürülməsi xalqımıza qarşı erməni təcavüzünün qanlı səhifələridir" [17]. Təsadüfi deyil ki, bu gün biz artıq Zəngəzura, İrəvana və digər əzəli Azərbaycan torpaqlarına getmək kimi tarixi hüququmuzu beynəlxalq birlik qarşısında qaldırırıq. Zorla didərgin salınmış dədə-baba yurdlarına geri qayıtmaq hər bir soydaşımızın haqqıdır.

Qərbi Azərbaycan İcmasının üzvləri ilə görüşdə Qərbi azərbaycanlıların qanunsuz olaraq dəfələrlə deportasiyaya məruz qaldığını bildirən Prezident İlham Əliyev müasir dövrümüzdə onların hüquqlarının bərpa edilməli və əzəli torpaqlarına qayıtmalı olduqlarını bildirdi: "Biz hüquqlarımızı sülh yolu ilə təmin etmək istəyirik və yenə də deyirəm, bütün konvensiyalar bu hüququ tanıyır. Ona görə buna nail olmaq üçün biz, o cümlədən beynəlxalq müstəvidə daha fəal olmalıyıq. Hesab edirəm ki, İcmanın çox mötəbər bir rəqəmsal platforması olmalıdır, bir portalı olmalıdır. Orada həm tarixi həqiqətlər, həm tarixi abidələrimiz, ermənilər tərəfindən dağıdılan saraylar, məscidlər, şəhərlər, Azərbaycan tarixi irsinin silinməsi ilə bağlı olan faktlar öz əksini tapmalıdır".

İlham Əliyev Qərbi azərbaycanlı ziyalılarla görüşdə Qərbi Azərbaycana qayıdış Konsepsiyasının hazırlanması vəzifəsini də qarşıya qoydu. Bir ay müddətində Konsepsiya hazırlanaraq sənəddə son 200 ildə Qərbi Azərbaycandan qovulmuş soydaşlarımızın tarixi torpaqlarına qayıtması prosesində İcmanın fəaliyyətinin ümumi prinsipləri öz əksini tapdı. Konsepsiya 2024-cü il yanvar ayının 25-də Müşahidə Şurasında təsdiq edildi.

Prezident İlham Əliyev 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə bugünkü Ermənistanın yerləşdiyi ərazinin tarixi Azərbaycan torpağı olduğunu və bu ərazidə tarix boyu Azərbaycan xalqının yaşadığını xüsusi olaraq vurğuladı. 1918-ci ildə yeni yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İrəvanı, 1920-ci ildə Azərbaycan SSR-nin Zəngəzuru Ermənistana güzəştə getmək qərarlarına siyasi qiymət verdi. Prezident Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tariximizdəki yerini yüksək qiymətləndirdi, eyni zamanda, haqlı olaraq bu tarixin şanlı səhifələri ilə yanaşı, qara səhifələrini də unutmamağı, tarixi həqiqətləri təhrif olunmuş formada təqdim etməməyi və bundan dərs çıxarmağı tövsiyə etdi. Dövlət başçısı İrəvanın ermənilərə verilməsi qərarını istər 1918-ci ildə, istərsə də hazırkı dövrdə müxtəlif səbəblərlə izah etməyə çalışanların heç bir izahatının qəbul edilən olmadığını, bu qərarın xalqımızın başına nə qədər böyük bəlalar gətirdiyini vurğuladı və haqlı olaraq qeyd etdi ki, "əgər kimsə hesab edirdi ki, 1918-ci ildə İrəvanı Ermənistana verməklə biz hansısa daha böyük bəlalardan özümüzü sığortalamış ola bilərdik, bax Zəngəzurun Ermənistana verilməsi bir daha onu göstərir ki, bu, çox yanlış, səhv addım idi və dediyim kimi xəyanət idi" [18].

Qərbi azərbaycanlıların öz doğma yurdlarına qayıdışı bir zərurətdir və bu, ədalətin bərpası, onların təməl hüquqlarının təmin olunmasıdır. Hər kəsin öz əzəli Vətənində yaşamaq hüququ var və bu hüquq beynəlxalq konvensiyalarda təsbit edilib. Bu gün artıq bu istiqamətdə hərtərəfli işlərə başlanılıb.

Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan xalqı Müzəffər Ali Baş Komandanın qüdrəti, apardığı uğurlu xarici və daxili siyasəti sayəsində Qərbi azərbaycanlıların da öz doğma torpaqlarına qayıdacağı günün uzaq olmadığına tam əmindir və öz liderinin ətrafında sıx birləşərək yeni qələbələrə doğru irəli gedəcək, tarixi ədalət zəfər çalacaq!

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Qərbi Azərbaycan, tarixi ekskurs, reallıqlar, deportasiya*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Hüseynova İ. M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, 2004. 472 səh.

2. Hüseynova İ. M. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı. 2008

3. Hüseynova İ.M. İlham Əliyev və zəfər tariximizin şanlı səhifələri. Bakı, "Füyüzat", 2021, 224 s.

4. Hacıyev.İ. Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 2021, 152 s.

5. Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı (tərtib edəni: Nazim Mustafa), Bakı:Təhsil, 2006, 92 səh.

6. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı İlərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı: Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsi, 1991, 144 səh

7. Muradverdiyev A. Zəngəzur - tariximizin yaddaşı, Bakı: Xəzər, 2007, 1024 səh

8. İ.M.Bayramov. Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti, Bakı: 2011,288səh.

9. Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, Tarixin qara səhifələri. Bakı, 1998, səh. 45-52

10. Ulu Öndər Heydər Əliyev xatirələrdə. Bakı, 2023, 480 səh

11. İrəvan xanlığı. Bakı, 2010, 620 səh.

12. Владыкин М.Путешествие по Кавказу. (Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу), ч.I. М., 1885.

13. Н.Н.Шавров. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку, 1990, Элм, 156 стр.

14. https://ikisahil.az/post/227389-shusha-beyannamesi-tarixi-qars-beyannamesine-istinad-edilir-prezident-ilham-eliyev

15. Чавчавадзе И. Армянские ученые и вопиющие камни. Баку, 1990, с.225.

16. Грибоедов А. С. Записка о переселении армян из Персии в наши области // Грибоедов А. С. Полное собрание сочинений: [В 3 т.]. — Пг. : Изд. Разряда изящной словесности Акад. наук, 1911—1917. — Т. 3. — 1917. — С. 267—270.

17. https://respublika-news.az/news/1685674243-konlum-kecir-o-yerlerden

18. Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə İlham Əliyevin nitqi. 24 dekabr 2022 https://president.az/az/articles/view/58470

Гусейнова Ирада
Доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории народов Кавказа Бакинского государственного университета

РЕЗЮМЕ

Реалии Западного Азербайджана в историческом контексте

Народ Азербайджана исторически пострадал от армянских провокаций и терроризма, был лишен части своих исторических земель, боролся с несправедливыми территориальными претензиями и физическим уничтожением своего населения. Армяне, воспользовавшись тяжелым положением, в котором время от времени находился Азербайджан, наносили по нему удары и незаконно захватывали наши земли, надеясь на защиту могущественных государств. В результате 44-дневной Отечественной войны, начавшейся 27 сентября 2020 года, были возвращены территории Азербайджана, оккупированные Республикой Армения в 90-х годах 20-го века. Успешная внешняя и внутренняя политика Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, сила нашей армии и единство народа сыграли ключевую роль в завоевании победы. В ходе войны Республика Армения еще раз доказала свою политику убийства мирного населения.

Сегодня все мировое сообщество информируется о геноциде и депортации азербайджанцев армянами, проводятся различные мероприятия, конференции, мемориальные церемонии. Азербайджан всегда держит вопрос геноцида и депортации в повестке дня и старается не забывать об этом. Однажды азербайджанцы вернутся на свои исконные земли.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, Западный Азербайджан, исторический экскурс, реалии, депортация.*

Huseynova Irada
Doctor of historical sciences, professor, head of the Caucasian peoples history department of Baku State University

SUMMARY
Western Azerbaijan realities in historical context

The people of Azerbaijan have historically suffered from Armenian provocations and terrorism, were deprived of part of their historical lands, and struggled with unfair territorial claims and the physical destruction of their population. The Armenians, taking advantage of the difficult situation in which Azerbaijan was from time to time, attacked it and illegally seized our lands, hoping for the protection of powerful states. As a result of the 44-day Patriotic War, which began on September 27, 2020, the territories of Azerbaijan occupied by the Republic of Armenia in the 90s of the 20th century were returned. The successful foreign and domestic policies of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, the strength of our army and the unity of the people played a key role in winning victory. During the war, the Republic of Armenia once again proved its policy of killing civilians.

Today, the entire world community is informed about the genocide and deportation of Azerbaijanis by Armenians, various events, conferences, and memorial ceremonies are held. Azerbaijan always keeps the issue of genocide and deportation on the agenda and tries not to forget about it. One day, Azerbaijanis will return to their ancestral lands.

Key words: *South Caucasus, Western Azerbaijan, historical approach, realities, deportation.*

UOT 327; 930.22
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0011

AZƏRBAYCANIN ENERJİ RESURSLARI XƏZƏR-QARA DƏNİZ REGİONUNDA GEOSİYASİ VƏZİYYƏTİN TRANSFORMASİYASININ MÜHÜM KATALİZATORU KİMİ

AYGÜN ƏKBƏROVA
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Dövlət Universietinin Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı

E-mail: aygunniyaz@gmail.com

Giriş

Xəzər-Qara dəniz regionunda geosiyasi vəziyyətin transformasiyası dəyişən ittifaqlar, ərazi mübahisələri, resurs rəqabəti və xarici təsirlər də daxil olmaqla bir sıra amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsiri ilə şərtlənir. Əhəmiyyətli amillərdən biri regionda nüfuz və nəzarət uğrunda mübarizə aparan Rusiya və Türkiyə kimi əsas regional oyunçuların iddialı hərəkətləridir. Rusiyanın 2014-cü ildə Krımı ilhaq etməsi və Qara dənizdə hərbi mövcudluğunu artırması gərginliyi artırıb, qonşu dövlətlərin və beynəlxalq aktorların reaksiyalarına səbəb olub. Bundan əlavə, bəzi regional dövlətlərin, xüsusən də Şərqi Avropa və Cənubi Qafqaz ölkələrinin inteqrasiya istəkləri Avropa İttifaqı və NATO kimi Qərb institutları ilə əməkdaşlığın artmasına səbəb olmuşdur. Bu tendensiya Rusiya ilə gərginliyi artırır, regionda Qərb və Şərq gücləri arasında daha geniş geosiyasi rəqabətə səbəb olur.

Azərbaycanın enerji resursları Xəzər-Qara dəniz regionunun geosiyasi dinamikasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Neft və təbii qazın əhəmiyyətli istehsalçısı və ixracatçısı kimi Azərbaycanın enerji sektoru regional iqtisadiyyatlara, təhlükəsizlik siyasətinə və beynəlxalq əlaqələrə təsir göstərir. Azərbaycanın enerji resurslarının təsirini başa düşmək regionun strateji əhəmiyyətini və gələcək inkişaf perspektivlərini qiymətləndirmək üçün çox vacibdir.

Bu baxımdan, tədqiqatımızın məqsədi Azərbaycanın enerji resurslarının Xəzər-Qara dəniz regionunda geosiyasi vəziyyətin transformasiyası üçün necə katalizator rolunu oynadığını təhlil etməkdir. Enerji geosiyasəti, iqtisadi maraqlar və təhlükəsizlik mülahizələri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdıraraq, məqalə inkişaf edən regional mənzərə haqqında fikirlər təqdim etmək məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, məqalə Azərbaycanın enerji sektoru ilə bağlı imkanları və çağırışları, onun regional əməkdaşlıq, sabitlik və inteqrasiya üçün təsirlərini müəyyən etməyə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının karbohidrogen resurslarının həcmi

Xəzər dənizi dünyanın ən böyük qapalı su hövzəsidir, geosiyasi mövqeyi və zəngin karbohidrogen ehtiyatları baxımından dünyadakı ən mühüm regionlardan biridir. Xəzərin təbii sərvətləri haqqında müxtəlif tədqiqatçılar müxtəlif məlumatlara malikdirlər. Amerika Birləşmiş Ştatlarının Enerji İnformasiya Administrasiyasının (EBI) statistikasına görə, Xəzərdə 48 milyard barel neft və 8,2 trilyon m³ təbii qaz enerjisi var. Neft ehtiyatlarının 41%-i (19,6 milyard barel) və qaz ehtiyatlarının 36%-i (3 trilyon m³) dəniz ərazilərində cəmləşib. Resursların 35%-i və 45%-i torpaqdakı resurslardır. Qalan ehtiyatlar sahildən 100 mil məsafədədir. EBI-nin məlumatına görə, Xəzər regionunda hələ də kəşf edilməmiş 20 milyard barel neft və 7 trilyon m³ təbii qaz var [6].

Bundan əlavə, 2017-ci il sentyabrın 14-də Bakıda Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarının birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında yeni saziş imzalanıb. Beləliklə, nəhəng "Azəri-Çıraq-Günəşli" blok neft yataqlarının işlənməsində yeni dövr başladı. Müqaviləni Azərbaycanın hökumət rəsmiləri SOCAR, BP, Chevron, IMPEX, Statoil, ExxonMobil, TP, ITOCHU və ONGC Videsh şirkətləri imzalayıb. 2050-ci ilə qədər yenidən işlənmiş Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişə əsasən, BP layihənin operatoru kimi fəaliyyətini davam etdirəcək, SOCAR-ın payı 11 faizdən 25 faizə, Azərbaycanda qalan mənfəət payı isə 75 faizə yüksələcək. Bu Sazişdən sonra 2019-cu ildə "Azəri-Çıraq-Günəşli" blokunun müqavilə sahəsində əlavə hasilat platformasının tikintisinə dair də razılıq əldə olunub [9].

BP-nin məlumatına görə, 2019-cu ilin sonunda Azərbaycanın təsdiq edilmiş neft ehtiyatları 1 milyard kubmetr təşkil edib. Hesabata görə, 2019-cu ilin sonunda dünyanın təsdiqlənmiş neft ehtiyatları 244,6 milyard barelə çatıb və Azərbaycanın bunda payı 0,4 faiz təşkil edib[7].

Azərbaycan qaz ehtiyatlarına görə də ən əlverişli regionlardan biridir. Burada zəngin qaz ehtiyatları-

nın olması 20-ci əsrin ortalarında Azərbaycan qaz sənayesinin və vahid qaz şəbəkəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin iqtisadi canlanma burada təbii qaza tələbatı artırıb və müəyyən vaxtlarda ölkə Sovet İttifaqının vahid qaz sistemindən əlavə yanacaq almaqla bu enerjidaşıyıcıya olan tələbatı ödəyib. İttifaqın dağılması ilə əlaqədar olaraq ölkə təbii qaza olan tələbatını daxili mənbələr hesabına ödəməli oldu. 1990-cı illərdə ölkədə hasil edilən qaz (1998-ci ildə 5589,5 min m^3) tələbatdan aşağı idi. Yeni neft və qaz yataqlarının genişləndirilməsi, mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə son zamanlar bu problemi həll etdi və Azərbaycan qaz ixracatçısına çevrildi [6, s. 44].

Xüsusilə, 1990-cı ildə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) tərəfindən "Şahdəniz" yatağında "Şahdəniz" quyusu açılaraq Azərbaycanı qazla təmin edib. 1992-ci ilin sentyabrında Azərbaycan hökuməti Böyük Britaniyanın British Petroleum və Norveçin Statoil şirkətləri ilə "Şahdəniz" yatağının işlənməsinə dair müqavilə imzalamışdır. Müqaviləyə əsasən, "British Petroleum" və "Statoil" şirkətlərinə yatağın birgə işlənməsi üzrə danışıqlar aparmaq və yatağın hazırlanması üçün xüsusi səlahiyyətlər verildi. İki şirkət ittifaq yaratdı və sonradan Türkiyə Neft Şirkəti ilə birləşdi [6, s. 40].

BP-nin icmalı 2019-cu ilin sonunda Azərbaycanın təsdiq edilmiş qaz ehtiyatlarını 2,8 trilyon kubmetr səviyyəsində qiymətləndirib. İcmalın məlumatına görə, 2018-ci ilin sonuna Azərbaycanın təbii qaz ehtiyatları 2,1 trilyon kubmetr qiymətləndirilib və bununla da bir il ərzində qaz ehtiyatları 0,7 trilyon kubmetr və ya 33,3% artıb [7].

Bundan əlavə, "Fitch Ratings"in qiymətləndirməsinə görə, Azərbaycan dünyanın aparıcı ölkələrindən biridir və təbii qaz ehtiyatlarına görə yalnız Qətərdən geri qalır. Fitch-in məlumatına görə, 2019-cu ildə ölkənin neft və qaz ehtiyatları qlobal ehtiyatların 0,8%-ni təşkil edib. Hasilata nəzər salsaq, Qazaxıstan təbii qaz ehtiyatlarına görə demək olar ki, Azərbaycanla bərabər səviyyədədir. Bu çərçivədə Qaraçuxur hövzəsində qazılan quyularda aparılan tədqiqatlar zamanı Abşeron laylarında sənaye əhəmiyyəti olmayan qazlara rast gəlinmişdir. Belə ki, təbii qaz hasilatına keçən quyularda suyun miqdarının sürətlə artdığı müşahidə olunub. 11 neft təbəqəsindən yalnız 6 layda qaz zonaları var. İkinci təbəqənin nisbətən yuxarı hissəsindəki tektonik qırıqlar arasında 23 ha (230000 m^2) sahəsi olan qaz zonası var. Üçüncü layın qaz zonasında yerləşən bütün quyularda qazveriminin azalması nəticəsində quyular bağlanıb [4].

Azərbaycan Respublikasının Qara dəniz ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinə təsirləri

Azərbaycanın Qara dəniz ölkələrinin enerji təhlükəsizliyində rolu ilə bağlı mövqeyini bir neçə bənddə ümumiləşdirmək olar: birincisi, qlobal rəqabət, enerji resurslarının təhlükəsizliyi və enerji marşrutlarının müxtəlifliyi səbəbindən güclü və effektiv Avropa enerji siyasəti zəruridir. İkincisi, enerji siyasəti milli suverenliyin əsasını təşkil edir, ona görə də milli təhlükəsizlik çərçivəsində adekvat enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Aİ üçün mühüm prioritetdir. Üçüncüsü, bütün üzv dövlətlər, o cümlədən Balkan ölkələri mövcud enerji siyasətini dəstəkləyir, lakin onların heç biri ümumi enerji bazarının inteqrasiyasını nəzərdə tutmur. Bu qeyri-sabit mövqeyin arxasında bir neçə səbəb var. Balkan ölkələri də daxil olmaqla hər bir üzv dövlətin öz milli maraqları və xarici siyasəti var. Bundan əlavə, Avropa regionlarının istehlak və idxal dərəcələri fərqlidir. Dördüncüsü, uğursuzluğa düçar olmuş Nabukko layihəsindən sonra Aİ daha ciddi addımlar atmaq istəyir. Cənub Qaz Dəhlizi alternativ enerji mənbələri baxımından ən mühüm layihədir. Beşincisi, Aİ-Azərbaycan enerji münasibətlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, Azərbaycan istər Aİ, istərsə də Balkan ölkələrinin iqtisadi, geosiyasi və təhlükəsizlik maraqlarına görə etibarlı və strateji tərəfdaşdır.

Bunun nəticəsidir ki, Avropa İttifaqı və Balkan ölkələri ilə Azərbaycan arasında əlaqələr sürətlə intensivləşir. Avropa Qonşuluq Siyasəti, Şərq Tərəfdaşlığı Proqramı və Cənub Qaz Dəhlizi Azərbaycanın Avropaya gələcək inteqrasiyasına töhfə verən əsas elementlərdir. Beləliklə, uzun illərdən sonra Avropa İttifaqı ümumi enerji siyasəti istiqamətində mühüm addım atmışdır. TAP və TANAP layihələri ilə Avropanın bir çox regionlarını enerji ilə təmin edir və tək mənbədən asılılığı azaldır, Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin edəcək ən mühüm faktora gətirib çıxarır[1].

Digər tərəfdən, Rusiya maneələr yaratmaqla Aİ-nin yeni mənbələrdən təbii qaz almasına mane olmağa çalışır. Bu maneələr geosiyasi sferada hadisələrin gedişindən asılı olaraq dəyişir. Bu məqamda Azərbaycan əsas ölkə rolunu oynayır və Qara

dəniz ölkələrinin enerji resurslarının müxtəlifliyinin artırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, Rusiya ilk mərhələdə mənfi şərhləri ilə Cənub Qaz Dəhlizinin reputasiyasına xələl gətirməyə çalışır. Eyni zamanda, Azərbaycan və Türkmənistanın enerji ixracı infrastrukturunun əsasını təşkil edəcək Transxəzər boru kəməri Rusiyanın maraqlarına ziddir. Rusiyanın növbəti addımları irimiqyaslı geosiyasi manevrlərlə layihənin hər hansı inkişafının qarşısını ala bilər. Lakin Azərbaycanın Cənubi Qafqazda əhəmiyyətinin artması və 2020-ci ildə TAP kəməri ilə ilk təbii qazın nəqlinə başlaması rusları çətin vəziyyətə salıb.

2016-cı il mayın 17-də Yunanıstanın Saloniki şəhərində TAP-ın təməlqoyma mərasimi keçirilib. TAP fəaliyyətə başladıqdan sonra Bolqarıstanın qaz ehtiyacının 33%-ni, Yunanıstanın 20%-ni və İtaliyanın 10,5%-ni ödəyir. BP, İtaliyanın SNAM və Azəri SOCAR hər biri 20 faiz payla üç əsas investordur. TAP Cənub Qaz Dəhlizinin bir hissəsidir [2]. Layihənin tərəfləri hesab edirdilər ki, kəmər Avropanın enerji təhlükəsizliyini artıracaq və Rusiyadan asılılığını azaldacaq. ABŞ-ın Avropadakı enerji təhlükəsizliyi üzrə xüsusi səfiri Riçard Morninqstarın sözlərinə görə: “Azərbaycan sahillərindən kənarda regionda başqa ehtiyatlar da var. Türkmənistandan qaz idxal etmək hələ də mümkündür” [5].

Cənub Qaz Dəhlizi Aİ üçün vacib olsa da, Rusiya üçün narahatlıq doğurur. Məsələn, Qərbin dəstəklədiyi Nabukko layihəsinin müzakirə olunduğu bir vaxtda Rusiya öz təbii qazını Qara dəniz sahilində Bolqarıstana nəql etmək üçün “Cənub axını” boru kəməri layihəsinin təşəbbüskarı oldu. Bu layihə Avropa İttifaqının rəqabət qaydalarına uyğun gəlmədiyi üçün baş tutmadı və sonradan Rusiyanın “Qazprom” şirkətinin təklif etdiyi “Türk axını” boru kəməri layihəsi də uğursuzluğa düçar oldu. Rusiya bu regionda onun iştirakı olmadan qaz nəqli layihələrinə isti yanaşmır. Layihə ilə bağlı son hadisə təbii qazın nəqlinə başlanmasıdır. 2020-ci ilin oktyabrında Yunanıstan-Türkiyə sərhədindən İtaliyanın cənubundakı qəbul terminalına qədər olan TAP boru kəməri, nəhayət, 15 noyabr 2020-ci ildə Cənub Qaz Dəhlizinin sonuncu hissəsi olaraq tamamlandı və boru kəməri vasitəsilə kommersiya fəaliyyətləri başladı[8].

Üstəlik, TAP-ın işə düşməsindən il yarım sonra başlayan Rusiya-Ukrayna müharibəsi Qara dəniz regionunda enerji ticarəti və nəqli üçün mühüm tranzit marşrutuna təsir göstərir. Xüsusilə, Azərbaycan kimi enerji istehsal və ixrac edən ölkələr Qara dənizdən keçən enerji nəqli marşrutlarının təhlükəsizliyindən asılıdır. Avropa İttifaqının Rusiyaya qarşı tətbiq etdiyi sanksiyalar bölgədəki enerji balanslarına və ticarət əlaqələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Avropa İttifaqı Rusiyanın enerji resurslarından asılılığını azaltmaq və Rusiyanın siyasətinə qarşı tarazlıq yaratmaq üçün sanksiyalar tətbiq edir. Bu sanksiyalar Avropanın enerji təchizatının təhlükəsizliyini təmin etmək səylərinin bir hissəsi kimi qiymətləndirilir. Rusiyaya qarşı tətbiq edilən sanksiyalar Avropanın alternativ enerji mənbələrinə ehtiyacını artırıb. Ona görə də Avropa İttifaqının Rusiyaya qarşı sanksiyaları nəticəsində Azərbaycanın enerji ixracı və ticarət potensialı artıb. Avropa Rusiyadan enerji asılılığını azaltmaq üçün Azərbaycan kimi alternativ enerji mənbələrinə müraciət edir.

Bu yaxınlarda Aİ Azərbaycanla 2027-ci ilə qədər Azərbaycan təbii qazının idxalını iki dəfə artırmaq üçün anlaşma memorandumu imzalayıb. Memorandumun əsas detallar aşağıdakılardır [3]:

– Qaz idxalı. Aİ 2027-ci ilə qədər Azərbaycandan qaz idxalını ildə ən azı 20 milyard kubmetrə (bcm) çatdırmağı hədəfləyir.

– Trans-Adriatik Boru Kəməri. Hazırda Azərbaycan Trans-Adriatik Boru Kəməri vasitəsilə hər il 8 milyard kubmetrdən çox qaz nəql edir. Bu, 2027-ci ilə qədər 20 milyard kubmetrə qədər genişləndiriləcək.

– Təchizat təhlükəsizliyi. Azərbaycanın artan qazı idxalı Rusiya qazının tədarükünün kəsilməsini kompensasiya etməyə kömək edəcək və Avropanın təchizat təhlükəsizliyinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verəcək.

– Enerji əməkdaşlığı. Aİ Azərbaycanı etibarlı enerji tərəfdaşı hesab edir və enerji sahəsində uzunmüddətli və proqnozlaşdırıla bilən əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayır. Azərbaycan qazını Aİ-yə nəql edən Cənub Qaz Dəhlizi 2020-ci ildən fəaliyyət göstərir.

– Diversifikasiya. Rusiyanın enerji təchizatını silah kimi istifadə etməyə çalışması fonunda enerji idxalının şaxələndirilməsi Aİ üçün prioritet məsələdir. Aİ liderləri Rusiyanın əksər neft idxalını bu ilin sonuna qədər dayandırmağa razı olsalar da, 2021-ci ildə Aİ-nin ehtiyaclarının təxminən 40%-ni təşkil edən Rusiya qazına birbaşa qadağa qoymayıblar.

Nəticə

Azərbaycanın 2020-ci ildə TAP layihəsində təbii qazın nəqlinə başlaması regionun enerji balansında əhəmiyyətli dəyişiklikdən xəbər verir. Bu layihə Azərbaycanın zəngin təbii qaz ehtiyatlarını Avropaya çatdırmış və regionda enerji ticarətinə yeni rəng qatmışdır. Lakin 2022-ci ildə başlayan Rusiya-Ukrayna müharibəsi Azərbaycanın Avropada enerji idxalçısı kimi strateji əhəmiyyətini bir az artırdı. Avropa İttifaqının Rusiyaya qarşı tətbiq etdiyi sanksiyalar və artan təhlükəsizlik narahatlıqları Azərbaycanın enerji resurslarına tələbatını artırıb və regiondakı rolunu daha da gücləndirib. Bu dinamika fonunda 2022-ci ildə Avropa İttifaqı ilə imzalanan anlaşma memorandumu ilə Azərbaycanın təbii qaz ixracını iki dəfə artırmaq qarşıya məqsəd qoyulmuşdu. Bu saziş Azərbaycanın Avropa bazarı üçün strateji tərəfdaşlıq yaratmaq səylərini dəstəkləyir və regionda enerji ticarətinin gələcəyini formalaşdırır. Azərbaycanın enerji resurslarına artan tələbatı ilə regionda enerji ticarəti və təhlükəsizlik dinamikası mürəkkəbləşir. Bu vəziyyət region ölkələri arasında əməkdaşlığa və rəqabətə təsir edərək regiondakı geosiyasi balansı dəyişdirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *"Amerikanın səsi, Bakı Bürosu. TAP layihəsi: Avropanın enerji təhlükəsizliyinə təsirlər. URL: https://www.amerikaninsesi.org/a/tap-layihesi/3345986.html*

2. *Çarpıcı, A. TAP'ın proje finansmanı tamamı, Enerji Günlüğü Gazetesi. URL: https://www.enerjigunlugu.net/tapin-proje-finansmani-tamam-30636h.htm*

3. *EU signs deal to double gas imports from Azerbaijan by 2027. euractiv. URL: https://www.euractiv.com/section/energy/news/eu-signs-deal-to-double-gas-imports-from-azerbaijan-by-2027/*

4. *Fitch: Azərbaycanın təbii qaz ehtiyatları 120 ilə kifayət edəcək, APA. URL: https://apa.az/az/senaye-ve-energetika/Fitch-Azrbaycanin-tbii-qaz-ehtiyatlari-120-il-kifayt-edck-629501*

5. *Kaya, N.E. Turkey to benefit from many gas supplies and best prices, Anadolu Haber Ajansı, 05.03.2019. URL: https://www.aa.com.tr/en/economy/turkey-to-benefit-from-many-gas-supplies-best-prices-/1409431*

6. *Mirzayev, R. Heydar Aliyev and new oli strategy of independent Azerbaijan. Baku: Goyturk, 2016.*

7. *Nə qədər qalıb - Azərbaycanın neft ehtiyatları yenidən dəyərləndirildi. URL: https://sputnik.az/economy/20200617/424216782/azerbaycan-neft-ehtiyat-deyerlendirme.html*

8. *TAP layihəsi işə düşdü. Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi. URL: https://aircenter.az/az/single/tap-layihesi-ise-dusdu-521*

9. *Yeni əsrin müqaviləsi: "Əsrin müqaviləsi"ndən başlanan yolda növbəti zirvə. Newtimes, 29 sentyabr 2017. URL: http://newtimes.az/az/organisations/5291*

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasının enerji resurslarının Xəzər-Qara dəniz regionunda geosiyasi vəziyyətin transformasiyasının mühüm katalizatoru kimi tədqiq edildiyi məqalədə qeyd olunur ki, 2020-ci ildə Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) layihəsində Azərbaycanın təbii qaz nəqlinə başlaması regionun enerji landşaftında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu təşəbbüs Azərbaycanın zəngin təbii qaz ehtiyatlarının Avropaya ixracını asanlaşdırdı, regional enerji ticarətinə yeni dinamika daxil etdi. Məqalədə həmçinin vurğulanır ki, 2022-ci ildə Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlaması Azərbaycanın Avropada əsas enerji idxalçısı kimi strateji əhəmiyyətini artırıb. Avropa İttifaqının Rusiyaya qarşı tətbiq etdiyi sanksiyalar və artan təhlükəsizlik narahatlıqları Azərbaycanın enerji resurslarına tələbatını artırıb və onun regiondakı rolunu gücləndirib. Bu hadisələr kontekstində, 2022-ci ildə Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında anlaşma memorandumunun imzalanması Azərbaycanın təbii qaz ixracını iki dəfə artırmaq məqsədi daşıyırdı. Azərbaycanın enerji tələbatı artmaqda davam etdikcə, regionda enerji ticarəti və təhlükəsizlik dinamikasının mürəkkəbliyi güclənir, əməkdaşlığa, regional ölkələr arasında rəqabətə təsir edir və Xəzər-Qara dəniz regionunda geosiyasi tarazlığı dəyişdirir.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, enerji resursları, Xəzər-Qara dəniz regionu, Rusiya, geosiyasi vəziyyət, transformasiya.*

Айгюн Акбарова
Доктор философии по политическим наукам, доцент

РЕЗЮМЕ
ЭНЕРГОРЕСУРСЫ АЗЕРБАЙДЖАНА КАК ВАЖНЫЙ КАТАЛИЗАТОР ТРАНСФОРМАЦИИ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ СИТУАЦИИ В КАСПИЙСКО-ЧЕРНОМОРСКОМ РЕГИОНЕ

В статье, где энергетические ресурсы Азербайджанской Республики изучаются как важный катализатор трансформации геополитической ситуации в Каспийско-Черноморском регионе, отмечается, что начало транспортировки природного газа Азербайджаном в Транс-Проект Адриатического трубопровода (TAP) в 2020 году вызвал существенные изменения в энергетическом ландшафте региона. Эта инициатива способствовала экспорту богатых запасов природного газа Азербайджана в Европу и придала новую динамику региональной торговле энергоносителями. В статье также подчеркивается, что начало российско-украинской войны в 2022 году повысило стратегическое значение Азербайджана как основного импортера энергоносителей в Европе. Санкции Европейского Союза против России и растущая обеспокоенность по поводу безопасности увеличили спрос Азербайджана на энергоресурсы и усилили его роль в регионе. В контексте этих событий подписание в 2022 году меморандума о взаимопонимании между Азербайджаном и Евросоюзом направлено на удвоение экспорта природного газа Азербайджана. Поскольку спрос на энергию в Азербайджане продолжает расти, сложность торговли энергоресурсами и динамики безопасности в регионе усиливается, влияя на сотрудничество и конкуренцию между странами региона и меняя геополитический баланс в Каспийско-Черноморском регионе.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, энергетические ресурсы, Каспийско-Черноморский регион, Россия, геополитическая ситуация, трансформация.*

Aygun Akbarova
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor

SUMMARY
ENERGY RESOURCES OF AZERBAIJAN AS AN IMPORTANT CATALYST OF THE TRANSFORMATION OF GEOPOLITICAL SITUATION IN THE CASPIAN-BLACK SEA REGION

In the article, where the energy resources of the Republic of Azerbaijan are studied as an important catalyst for the transformation of the geopolitical situation in the Caspian-Black Sea region, it is noted that the start of natural gas transportation by Azerbaijan in the Trans-Adriatic Pipeline (TAP) project in 2020 caused significant changes in the energy landscape of the region. This initiative facilitated the export of Azerbaijan's rich natural gas resources to Europe and introduced a new dynamic to regional energy trade. The article also emphasizes that the start of the Russia-Ukraine war in 2022 has increased the strategic importance of Azerbaijan as the main energy importer in Europe. European Union sanctions against Russia and growing security concerns have increased Azerbaijan's demand for energy resources and strengthened its role in the region. In the context of these events, the signing of a memorandum of understanding between Azerbaijan and the European Union in 2022 aimed to double Azerbaijan's natural gas exports. As Azerbaijan's energy demand continues to grow, the complexity of energy trade and security dynamics in the region is intensifying, affecting cooperation and competition among regional countries and changing the geopolitical balance in the Caspian-Black Sea region.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, energy resources, Caspian-Black Sea region, Russia, geopolitical situation, transformation.*

UOT 32(092)
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0016

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN PRAQMATİK XARİCİ SİYASƏT FƏLSƏFƏSİ VƏ QOŞULMAMA HƏRƏKATI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ DİPLOMATİK UĞURLAR

ZAUR MƏMMƏDOV
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Politologiya və siyasi idarəetmə kafedrasının baş müəllimi, beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı

E-mail: zaur.mammadov@dia.edu.az
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0270-1892

Hər bir dövlətin qarşısında dayanan ən mühüm məqsədlərdən biri özünün milli maraqlarını beynəlxalq sistemdə maksimum şəkildə qorumaqdan ibarətdir. Xarici siyasətlə bağlı verilən qərarların dövlətin gələcəyinə, onun daxilindəki sabitliyə və eyni zamanda beynəlxalq münasibətlər sistemindəki təhlükəsizliyinə təsiri təkzibolunmaz faktordur. Şübhəsiz, son illər baş verən hadisələr və latent səviyyədə olan münaqişələrin açıq müstəviyə keçmələri dünya siyasi sisteminin transformasiya çağı yaşadığının göstəricisidir. Təsadüfi deyil ki, hazırda siyasi diskursda da aktual olan mövzular sırasında dünyanın hara istiqamətlənməsidir - birqütblü, yoxsa çoxqütblü idarəçilik sisteminə...

Bir çoxları düşünür ki, 30 il ərzində ABŞ-nin başçılığı altında başlanan və nizamlanan təkqütblü dünyanın çöküşü əslində bu gün deyil, bundan bir müddət əvvəl başlamışdır. Hələ 2014 –cü ildə amerikalı diplomat Haas qeyd edirdi ki, post- ikiqütblü dünyanın yeni mərhələyə qədəm qoyması baş verir [9]. Digərləri düşünür ki, bunun səbəbinin nə olmasından asılı olmayaraq hazırda birqütblü dünyanın süquta doğru irəliləməsi fonunda dünyada ikinci aparıcı dövlətin olmaması, çox güman ki, bir çox coğrafiyalarda xaotik proseslərin sayını artıracaq.

C. Aykenberri isə, düşünür ki, "soyuq müharibə"-dən sonra dünyada liberal nizamın hər yerdə formalaşmaşdığı vaxtda yeganə hegemon dövlət var idi, indi isə, liberal dünyanın özü ciddi böhran vəziyyətinə düşübdür. Bunun səbəbi hazırda Qərb dünyasının özündə dövlətlər arasında milli maraqların reallaşması uğrunda davam etməkdə olan rəqabətdir [7, p.450.].

C. Nay isə, hazırda dünyada qlobal oyunçular arasında geosiyasi mübarizəyə toxunaraq Çinin yeni beynəlxalq sistem yaratmadığını, əslində mövcud beynəlxalq nizamda öz mövqeyinin gücləndirilməsi üçün mübarizə apardığından yazır [8]. Rusiyalı alim A. Lukin isə qeyd edir ki, qeyri – Qərb dövlətlərinin iqtisadi inkişafı və sıçrayışı Qərbin siyasi və iqtisadi cəlbediciliyini azaldıb [6, p. 91–112.].

Bu fonda, bizi maraqlandıran ən əsas nüanslardan biri dövlət təhlükəsizliyinin qorunması istiqamətində xarici siyasətlə bağlı, dünyanın ayrı – ayrı güc mərkəzləri ilə münasibətlərdəki praqmatik addımların nədən ibarət ola biləcəyi haqqındadır. Rusiya və Ukrayna arasında müharibənin hələ də pik həddə olduğu, İran və İsrail qarşıdurmasının getdikcə daha çox hərbi toqquşma fazasına keçdiyi bir vaxtda kifayət qədər həssas bölgədə yerləşən Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sistemindəki yeri tədqiqat predmeti olaraq uzunmüddət diskussiya obyekti olmalıdır. Bu gün Gürcüstan və Ermənistanda siyasi hakimiyyət uğrunda illərdir davam edən gərginliyin getdikcə daha da şiddətlənməsi, ABŞ, Aİ və Rusiyanın bu dövlətlərin daxilində siyasi partiyalar, ümumilikdə siyasi sistemlərində öz maraq qrupları vasitəsilə apardıqları siyasət Cənubi Qafqazın Ukraynadan sonra ciddi mübarizə meydanına çevrildiyinin göstəricisidir.

Onlardan fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikası qlobal aktorlar arasında davam etməkdə olan mübarizədə maksimum sığortalanmaq üçün öz xarici siyasət konsepsiyasını əvvəldən şəffaf və açıq şəkildə bəyan edibdir. Əksinə, ölkəmiz Qərblə Şərqin toqquşma meydanı deyil, dialoq mərkəzi kimi tanınır. Ulu Öndər Heydər Əliyevdən başlayaraq Azərbaycan xarici siyasətinin əsas istiqamətini hər zaman balanslaşdırılmış siyasət təşkil edib və bu siyasət hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir. Sözsüz ki, xarici siyasət prioritetləri sırasında dünyanın ayrı-ayrı dövlətləri ilə ikitərəfli münasibətlərin inkişafı, beynəlxalq təşkilatlarla inteqrasiyanın genişləndirilməsi vacib yerləri tuturlar. Həmin beynəlxalq təşkilatlar arasında Qoşulmama Hərəkatı xüsusi yeri tutur.

Hələ 2011-ci ildə Qoşulmama Hərəkatının üzvü olarkən bir çoxları bu birliyin lazımsız, ölü bir institut olduğuna eyham vururdular. Zaman-zaman, rəsmi

Bakı atdığı addımının gələcəkdə yarana biləcək təhdidlərdən sığortalanmağımız üçün,vacib amil olduğunu hamıya başa salmış oldu.

Vaxtilə müəyyən dövlətlərin İkinci Dünya müharibəsindən sonra iki hərbi-siyasi qütb arasında qarşıdurmaya cəlb edilməmələri üçün təsis edilən Qoşulmama Hərəkatı (QH) indi beynəlxalq münasibətlər sistemi üçün mühüm çoxtərəfli mexanizmlərdən birinə çevrilmişdir.

2011 –ci ildə Şərqi Avropa, Qara – Xəzər dənizi region dövlətlərinin NATO və KTMT kimi qütbləşmiş hərbi – siyasi təşkilatları tərəfindən ciddi çağırışlarla üz-üzə olduğu və gələcək illərdə onların mütləq seçim edəcəkləri bir vaxtda, Azərbaycan İndoneziyanın Bali adasında baş tutan Qoşulmama Hərəkatının növbəti Sammitində quruma üzv oldu. Elə həmin ildən başlayaraq dünyanın 120 dövlətini birləşdirən nəhəng beynəlxalq institut Azərbaycanın təcavüzkar Ermənistan ilə haqlı mübarizəsində ölkəmizin haqq səsini eşidən qərarlar, bəyanatlar verməyə başladı.

9 – 10 may 2012 –ci ildə Qoşulmama Hərəkatının Misirdə baş tutan iclasının yekunlarına dair qəbul edilən sənəddə Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişənin dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hörmət, ərazi bütövlüyünə qarşı güc tətbiq etməmək və beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı prinsipləri əsasında həll edilməsinə dəstək ifadə edilmişdir [5].

Elə həmin ilin 30 – 31 avqust tarixlərində Tehranda keçirilən Qoşulmama Hərəkatının liderlərinin XVI Zirvə Toplantısında üzv ölkələr iki dövlət arasında olan münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi və beynəlxalq miqyasda tanınmış sərhədləri daxilində həll edilməsinin vacibliyini bəyan etmişlər [4].

28 – 29 may 2014-cü ildə Əlcəzairdə baş tutan növbəti Sammit zamanı QH üzvləri Yekun Bəyanatda BMT –də 1990 –cı illərin əvvəllərində verilmiş qərarlara baxmayaraq Azərbaycan torpaqlarının hələ də işğal altında olduğunu, münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməli olduğunu qeyd etmişlər [3].

4- 6 aprel 2018 –ci ildə, həmin dövrdə Ermənistanın ciddi seçim qarşısında olduğu bir dövrdə, Bakıda baş tutan Qoşulmama Hərəkatının Aralıq dövr Nazirlər Konfransının yekun sənədində bir daha münaqişənin ölkəmizin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə dəstək ifadə edilmişdir.

Venesuellada keçirilən 18-21 iyul 2019-cu il tarixli Qoşulmama Hərəkatının Əlaqələndirici Bürosunun Nazirlər səviyyəsindəki iclasında Ermənistanın ölkəmizə qarşı hərbi təcavüzü və işğalı ilə bağlı əvvəlki sənədlərdə əksini tapmış dəstək mövqeyi bir daha təsdiq edilmişdir [1].

25-26 oktyabr 2019-cu il tarixində Bakıda 120 BMT üzv dövlətinin yüksək səviyyəli nümayəndələrinin və 42 beynəlxalq təşkilat nümayəndələrinin iştirakı ilə baş tutan Sammitdə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 saylı qətnamələrinə baxmayaraq Cənubi Qafqazdakı bu münaqişənin həll edilməmiş qalması və beynəlxalq sülhə hədə olması pislənilmiş, danışıqların məhz Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü, suverenliyi və sərhədlərinin toxunulmazlığı əsasında həll edilməsinin vacibliyi bildirilmişdir [2].

Yeri gəlmişkən, 2019-cu ildə Bakıda baş tutan Zirvə Görüşündə ölkəmizə 3 il müddətində Hərəkata sədrlik həvalə edilmişdir. 44 günlük müharibədən 1 il əvvəl Azərbaycanın Qoşulmama Hərəkatına rəhbər gətirilməsi ölkəmizin qısa müddət ərzində yorulmaz, sistemli fəaliyyətinin nəticəsi idi. Bu, həm də, Azərbaycanın beynəlxalq imicinə verilən dəyər idi.

Müharibə vaxtı, 2020 –ci ilin 9 oktyabr tarixində ordumuzun ədaləti bərpa etdiyi günlərdə BMT Baş Assambleyasının sessiyası çərçivəsində 120 dövləti özündə birləşdirən Hərəkatın xarici işlər nazirləri “Bütün cəbhə boyu Azərbaycan Respublikasının silahlı qüvvələrinin mövqeləri və mülki yaşayış məntəqələrinə qarşı Ermənistan Respublikası tərəfindən silahlı hücum” adlı abzası tədbirin gündəliyinə daxil etmiş, nəticədə müharibənin gedişatında bizim üçün vacib olan Xüsusi Bəyannamə qəbul edilmişdir.

44 günlük müharibə zamanı bir sıra Qərb dövlətləri tərəfindən baş verənlərlə bağlı Birləşmiş Millətlər Təşkilatında qapalı müzakirələr keçirilərkən Hərəkata üzv olan bəzi dövlətlərin təhlükəsizlik şurasının qeyri – daimi üzvü kimi prinsipiallıqlarını nümayiş etdirmələri həmin vaxt ölkəmizə qarşı məkrli planları olan tərəflərin arzularının puça çıxması ilə nəticələndi.

Sədrliyi dövründə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev uzun onilliklərdən sonra 120 dövləti birləşdirən Qurumun funksionallığını dəfələrlə artırdı. Hərəkat tarixində ilk dəfə olaraq üzv dövlətlərin haqlı səsləri daha ucadan eşidilməyə başladı və Vallerstaynın “dünya sistemi” nəzəriyyəsində ifadə etdiyi nüvə, periferiya və yarımperiferiya kimi anlayışla şübhə altına salındı. Beləcə, Azərbaycan beynəlxalq aləmə göstərmiş oldu ki, beynəlxalq

sistemi bu tərzdə coğrafiyalara bölmək ikili standartlara əsaslanan ədalətsiz yanaşmadır. Beynəlxalq proseslərdə mürəkkəb trendlər fonunda məhz Azərbaycanın təşəbbüsü ilə 18 noyabr 2021-ci il tarixində BMT Baş Assambleyasının 76-cı sessiyası çərçivəsində Assambleyanın Üçüncü Komitəsində QH üzvləri adından irəli sürülmüş "COVID-19 əleyhinə peyvəndlərə bərabər, məqbul qiymətə, vaxtında və universal əlçatanlığın təmin edilməsi" adlı qətnamə BMT üzv dövlətləri tərəfindən qəbul edilmişdir. [1]. Şübhəsiz ki, bu qətnamənin qəbulu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sədrliyi ilə Qoşulmama Hərəkatının imicinin yüksəldilməsi ilə nəticələnmiş, eyni zamanda üzv dövlətlərinin maraqlarının Qərb tərəfindən nəzərə alınmasına gətirib çıxarmışdır.

Bundan başqa, 4-5 oktyabr 2021-ci ildə Qoşulmama Hərəkatının Gənclər Şəbəkəsinin, 26 noyabr 2021-ci il tarixində isə, Qoşumama hərəkatının Parlamentarilər Şəbəkəsi təsis edilmişdir.

Bütün bunların nəticəsidir ki, Hərəkata üzv dövlətlər tərəfindən Azərbaycanın sədrliyini daha 1 il uzadıldı, qurumun fəaliyyətində dönüş nöqtələri sayılacaq addımların atılmasına nail olundu. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sistemində yerinin möhkəmləndirilməsi və gücləndirilməsi, ayrı – ayrı beynəlxalq aktorlarla əməkdaşlığın strateji müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırılması, iqtisadi əlaqələrdə şaxələndirilmə siyasətinin effektiv şəkildə aparılması Ermənistana təzyiq idi və bu və ya digər şəkildə mövqeyimizi gücləndirən mühüm amillərdən idi.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğal edilməsi müharibə əvvəli və sonrası rəsmi Bakının beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində mövqelərini gücləndirən xüsusi amil idi. Bu yöndə, BMT Baş Assambleyası, BMT Təhlükəsizlik Şurası, Türk Şurası, Türk Dövlətləri Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və Qoşulmama Hərəkatı tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar, verilən bəyanatlar Ermənistanı kifayət qədər çətin duruma salmaqda idi. Təsadüfi deyil ki, 44 günlük müharibədən sonra Azərbaycan və Ermənistan liderləri arasında baş tutan görüşlərdə üçüncü tərəflərin istəyib – istəməməsindən asılı olmayaraq daim beynəlxalq ədalət prinsiplərinə əsaslanan rəsmi Bakının mövqeyi danışıqların yekun sənədlərinə həkk edilirdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi. Qoşulmama Hərəkatı. https://mfa.gov.az/az/category/beynelxalq-teskilatlar/qosulmama-herekati-qh.

2. Bakı Qoşulmama Hərəkatına üzv dövlətlərin XVIII Zirvə Görüşü. https://president.az/az/articles/view/34578

3. Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində zəfərə aparan yol. Bakı, 2021. https://idp.gov.az/uploads/Ermenistan-Azerbaycan_Dagliq_Qarabag_munaqishesinin_hellinde_Azerbaycani_Zefere_aparan_yol.pdf

4. Qoşulmama Hərəkatı. Azərbaycan Respublikasının xarici işlər nazirliyi. https://mfa.gov.az/az/category/beynelxalq-teskilatlar/qosulmama-herekati-qh

5. Rəşad Baxşəliyev. İlham Əliyev diplomatiyasının növbəti təntənəsi. // Azərbaycan qəzeti. 2 avq.2019. S.1.4. https://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2019/avqust/667404.htm

6. Lukin A. Russia in a Post-Bipolar World // Survival. L.: International Institute for Strategic Studies, 2016. Vol. 58. N 1. P. 91–112.

7. İkkenbery J.G. The future of liberal world order // Japan Journal of political science. Cambridge University Press, 2015. №3. P.450.

8. Дж.Най. Уцелеет ли новый мировой порядок? // Россия в глобальной политике. 2017. N 2.

9. Хасс Р. Разваливающийся сегодня миропорядок.//Россия в глобальной политике. 2014. №6. [Elektron resurs]. www.globalaffairs.ru/number/razvalivayuschiisya-miroporyadok-17194. Дата обращения.

XÜLASƏ

Beynəlxalq münasibətlərin təməl prinsipləri olan milli maraqlar və milli güc, təhlükəsizlik, suverenlik kimi anlayışlar bugünkü dəyişən dünyada bir sıra çağırışlarla üzləşməkdədir. Ələlxüsus, BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv olmayan dövlətlər öz milli maraqlarını qoruduğu zaman tez-tez ikili standartlara şahidlik edirlər. Azərbaycan Respublikası təkcə son 30 il ərzində deyil, ondan da əvvəl yetmiş illik SSR dövründə xalqının maraqlarının tapdalanması, tarixi torpaqlarımızın, milli irsimizin istismarı, işğalı və vandalizm reallıqları ilə üz-üzə idi. Bütün bunlara baxmayaraq dövlətimiz İkinci Dünya müharibəsindən sonra öz ərazi bütövlüyünü tam bərpa edən hələlik yeganə beynəlxalq subyekt kimi tarixə düşdü. Təsadüfi deyil ki, bu gün Azərbaycan bizə yaxın və uzaq ölkələr üçün nümunə rolunu oynayır. Məqalədə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin hazırda çağdaş dünyada geosiyasi gərginliklər fonunda apardığı

praqmatik xarici siyasət təhlil edilir, ələlxüsus dünyanın ikinci ən böyük beynəlxalq platforması sayılan Qoşulmama Hərəkatı çərçivəsində əldə edilən uğurlardan bəhs edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, xarici siyasət, geosiyasi mübarizə, geosiyasi çağırışlar, balanslı siyasət, praqmatizm, Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi, Qarabağ, Qoşulmama Hərəkatı.*

Mammadov Zaur
Head teacher of the Department of Political Science and Political Management, doctoral student of the Department of International Relations
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0270-1892
zaur.mammadov@dia.edu.az

Pragmatic foreign policy philosophy of President Ilham Aliyev and diplomatic successes within the Non-Aligned Movement.

SUMMARY

Today, in a changing world, the basic concepts of international relations such as national interest and strength, security, and sovereignty face a number of challenges. Especially those states that are not members of the UN Security Council, while defending their national interests, become eyewitnesses of double standards. The Republic of Azerbaijan, not only over the past 30 years, but also before that during the 70-year period of being part of the USSR, was face to face with the reality of trampling on the national interests, the exploitation of our historical lands, our national heritage, occupation and vandalism. Despite all of the above, our state went down in history as the only international entity after the 2nd World War that managed to completely restore territorial integrity. It is no coincidence that today Azerbaijan plays the role of an example for countries near and far abroad. The article analyzes the pragmatic foreign policy pursued by Azerbaijani President Ilham Aliyev against the backdrop of geopolitical tensions in the contemporary world, in particular, discusses the successes achieved within the framework of the Non-Aligned Movement, which is considered the second largest international platform in the world.

Keywords: *Azerbaijan, foreign policy, geopolitical struggle, geopolitical challenges, balanced policy, pragmatism, Armenian-Azerbaijani conflict, Karabakh, Non-Aligned Movement.*

Мамедов Заур Вагиф оглы
Докторант Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики. Советник и ст. преподаватель Академии Государственного Управления.
email: zmammadov2015@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0270-1892

Прагматичная внешнеполитическая философия Президента Ильхама Алиева и дипломатические успехи в рамках Движения неприсоединения

РЕЗЮМЕ

На сегодняшний день в меняющемся мире основные понятия международных отношений как национальный интерес и сила, безопасность, суверенитет сталкиваются с рядом вызовов. Особенно те государства, которые не являются членами Совета Безопасности ООН защищая свои национальные интересы становятся очевидцами двойных стандартов. Азербайджанская Республика не только в течении последних 30 лет, но и до этого во время 70-ти летнего периода пребывания в составе СССР была лицом к лицу с реальностью попирания интересов народа, эксплуатацией наших исторических земель, нашего национального наследия, оккупацией и вандализмом. Несмотря на все вышеперечисленное, наше государство вошло в историю как единственный международный субъект после 2-ой Мировой Войны, которому удалось полностью восстановить территориальную целостность. Неслучайно сегодня Азербайджан играет роль примера для стран ближнего и дальнего зарубежья. В статье анализируется прагматичная внешняя политика, проводимая Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым на фоне геополитической напряженности в современном мире, в частности, обсуждаются успехи, достигнутые в рамках Движения неприсоединения, которое считается второй по величине международной платформой в мире.

Ключевые слова: *Азербайджан, внешняя политика, геополитическая борьба, геополитические вызовы, сбалансированная политика, прагматизм, армяно-азербайджанский конфликт, Карабах, Движение неприсоединения.*

UOT 327; 930.22
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0020

MÜASİR DÖVRÜN MÜNAQİŞƏ TENDENSİYALARI VƏ BURADA DÖVLƏTLƏRARASI QARŞIDURMALARIN YERİ

MƏLƏK CƏFƏRLİ
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Beynəlxalq münasibətlər ixtisası üzrə doktorant

E-mail: rzaeva.m15@gmail.com
Orcid id: 0000-0002-7232-8465

Dövlətləri maddi, mənəvi və siyasi baxımdan baha başa gələn hərbi qarşıdurmalara daxil olmaqdan çəkindirmək üçün qanun mexanizmi olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) yaradılmasından keçən zaman ərzində münaqişələrin xarakteri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişsə də, savaşın şiddəti ortadan qalxmamışdır. Müasir münaqişələr daha az insanın həyatını itirməsinə səbəb olur, lakin daha uzun müddət davam edir və şiddətin artması ən çox mülki əhaliyə təsir göstərir. Yeni dünya reallığında çağdaş münaqişələr, əsasən, ölkələrin institusional strukturunun çökməsi və bununla yanaşı ictimai müqavilənin pozulması ilə nəticələnir. Münaqişələrin qarşısının alınmasında və həll edilməsində mühüm amil olan beynəlxalq əməkdaşlıq zəifləmiş, qlobal potensialını itirmişdir. Təbii ki, dronlar, kiberhücumlar kimi texnoloji irəliləyişlərin yaratdığı imkanlardan hərbidə istifadə də münaqişə meyillərinə təsirsiz ötüşməmişdir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (BCM) kimi qurumlar təhlükəsizlik tədbirləri üçün fəaliyyətdə olsalar belə, beynəlxalq ictimaiyyət çox vaxt yeni qarşıdurmalar qarşısında aciz görünür. Sülhə nail olmaq isə getdikcə mürəkkəbləşir, çünki dövlət institutunun yenidən qurulması və dinc yanaşı yaşamaq üçün potensial tələb olunur.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra, müharibələr, supergüclərin müdaxiləsi olsun, ya da olmasın, Cənuba doğru dəyişmişdir. Əksinə, keçmişdəki ən qanlı qarşıdurmaların episentri olan Şimal (Birinci Dünya müharibəsində 13 milyon, İkinci Dünya müharibəsində 60 milyon ölüm sayı) [13] isə terror qruplaşmaları zərbələrinə məruz qalsa da, hal-hazırda sülh içindədir. Qlobal miqyasda müharibədə ölənlərin sayı 1946-cı ildən bəri mütləq şəkildə azalmaqdadır, lakin zorakılıq hadisələrinin sayı artmaqdadır. Bu gün əksər münaqişələr cinayətkar qruplar, beynəlxalq terror qrupları kimi qeyri-dövlət subyektləri arasında baş verir [3].

Müasir münaqişələrin intensivliyi, aktorları və səbəblərində müxtəliflik, bu qarşıdurmaların sıralamasını riskli bir müəssisə halına çevirməklə, dövlətlərarası və ayrı-ayrı qruplaşmaların müharibələri arasındakı klassik fərqi ayırmaqda çətinlik yaradır. Qeyri-dövlət subyektlərinin varlığı və dövlətlər arasındakı münaqişələri tənzimləyən qaydalara riayət olunmaması ilə xarakterizə olunan bu ixtilaflar, ilk növbədə, inzibati və təhlükəsizlik baxımından əraziyə nəzarəti təmin etmədikləri üçün institusional strukturların legitimliyini itirmiş dövlətlərə təsir edir. Buradakı sosial müqavilənin pozulması, əsasən, milli və etnik-dini kimliklər arasında rəqabətin olduğu kontekstdə kəskin sosial böhranlar yaradır. Belə münaqişələr ilk etapda sivil xalqa təsir göstərir, onlar məcburi şəkildə silahlı qüvvəyə cəlb olunur; mütəşəkkil aclığın, cinsi zorakılığın, qətliamların qurbanı olur; məcburi köçkünə çevrilir.

Etnik, dini və ya sosial fərqliliklər qabardılaraq münaqişə daha da alovlandırılır. Mütəşəkkil hökumət qüvvələri; etnik və ya dini zəmində, iqtisadi maraqlar ətrafında qurulan üsyançı qruplar; xarici muzdlular; qonşu ölkələrdən olan kombatantlar; çoxtərəfli müdaxilə qüvvələri və humanitar təşkilatlar daxil olmaqla hər biri müasir münaqişələrdə vardır və burada yolları kəsişir.

Nəticədə, bu münaqişələr məcburi köçkün və qaçqınların da kütləvi axınına səbəb olur. Sülhün bərqərar olması çətin bir iş olduğunu sübut edir. Çünki çağdaş münaqişələrin təbiətinə uyğun olmayan ənənəvi alətlər (embarqo, müdaxilə və s.) ilə məhdudlaşan beynəlxalq birlik gücsüz görünür. Başlanğıcda dövlətlərin hərbi əməliyyatlarını tənzimləmək üçün düşünülmüş beynəlxalq hüquq, bu məqsədə çatmaq üçün hələ də mübarizə aparır və qeyri-dövlət silahlı qruplaşmalara, demək olar ki, tətbiq olunmur. 2002-ci ildən bəri, BCM savaş sərkərdələrini ədalətə təslim etmək üçün bir yol təklif etmişdir, ancaq yaradılışından bəri neçə-neçə məhkəmə və istintaqa baxmayaraq, bu proseslərin çəkindirici, sülhü təşviq edən təsirləri reallaşmaqda zəif olduğunu göstərir [13].

Ümumiyyətlə, "münaqişə" anlayışı və onun izah olunması ilə bağlı çox sayda elmi ədəbiyyatda mübahisələr mövcuddur və çağdaş elm sahələrində istifadə olunan münaqişə kateqoriyası zənn edildiyindən də çox daha geniş məfhumdur. İnsan, sosial qruplar, cəmiyyət və dövlətin öyrənilməsi

ilə bağlı olan bütün elmlər obyektindən asılı olaraq təzahür formaları ilə birlikdə münaqişə anlayışını analiz edir və öyrənir. Dövlətlər arasında müxtəlif dərəcələrdə və səviyyələrdə münaqişəyə səbəb ola biləcək münasibətlər mövcud ola bilər. Bu baxımdan, münaqişə ardıcıl dörd mərhələ şəklində özünü göstərir. Birincisi, münasibətlərdəki uyğunsuzluğun dərk edilməsi; daha sonra gərginliyin getdikcə artması; üçüncüsü, heç bir halda hərbi qüvvədən istifadə olunmadan təzyiqin göstərilməsi və ən son mərhələ isə müharibənin baş verməsidir.

Münaqişələrə münasibətdə bir çox yanaşmalar mövcuddur, onlardan ən başlıcası mənafelərin toqquşması ilə bağlı fikirlərdir ki, bu yanaşma tərəfdarları konfliktin əsasında mənafenin dayandığını iddia edirlər. Əsasən, N.Makiavelli, T.Hobbs, M.Veber və başqaları zaman-zaman bu yanaşmaya tərəfkeşlik etmişdirlər [1,s.31]. Bu yanaşmaya əsasən, baxmayaraq ki, insan təbiətindən başlayaraq ictimai münasibətlərin sinfi mahiyyətinə qədər mənafe özünü fərqli formalarda göstərir, lakin mənafelərin münaqişəsi kimi nizamlanmasına və həll olunmasına cəhd edilir. Mənafelər baxımından analiz siyasi təsir uğrunda dövlətlərin mübarizəsi; transmilli təşkilatların mənafelərinin toqquşması, habelə, bir etnosun digər etnosu tabe etməyə, yaxud tam məhvinə cəhd etməsi kimi təzahürləri də özündə birləşdirir. Dövlətin sərhədləri daxilində cərəyan edən münaqişələr daxili siyasi münaqişələrə aiddir. Beynəlxalq siyasi münaqişələr isə əsasən maddi resurslar, yaxud hakimiyyət uğrunda dövlət, dövlətlərarası birliklər və ya beynəlxalq arenada fəaliyyətdə olan digər ittifaqlar arasında mübarizə şəklində təzahür edir.

Alman-amerikan sosioloq Levis Kozer geniş sahələri əhatə etməyə çalışaraq münaqişələrə belə tərif verib qeyd edirdi ki, konflikt (münaqişə) – iki və daha artıq qrupun dəyərlər, sosial status, güc, hakimiyyət, maddi və mənəvi resurslar (təbii qaynaqlar) uğrunda mübarizəsidir və burada məqsəd odur ki, bir tərəf digər tərəfi neytrallaşdırsın, ona zərər versin və rəqibi məhv etsin. Minimum iki tərəfin qarşılıqlı münasibətdə olması, bu tərəflərin məqsədləri, baxışları, mənafeləri və tələbatları toqquşmalı və bu fikir ayrılığını tərəflərin dərk etməsi münaqişənin baş verməsini şərtləndirən əsas amillərdəndir. [14, s.40]

Keçmiş dövrlərdən etibarən bəşəriyyətin ən parlaq zəkalarının "münaqişə" fenomeninin aydınlaşdırılmasına aid baxışları bizə məlum olsa da, əsasən, XIX əsrdən başlayaraq münaqişə nəzəriyyələri işlənməyə təkan olmuşdur. İlk dəfə olaraq müəllifi Adam Smit olan "Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat" əsərində münaqişə anlayışı çoxsəviyyəli sosial təzahür kimi nəzərdən keçirilir. Cəmiyyətin siniflərə ayrılması və iqtisadi sferada rəqabət məhz konfliktin əsasında durur. Münaqişə (xüsusilə, sosial konflikt) A.Smitin təbirincə desək, bəşəriyyətin bir neməti, siniflər arasındakı qarşıdurma isə cəmiyyəti inkişaf etdirən bir mənbədir. K.Marksa görə, münaqişə təkcə mövcud ictimai quruluş daxilində daim dəyişən münasibətlərə gətirib çıxarmır, həm də ümumi sosial sistem münaqişə yolu ilə transformasiyaya məruz qalır [6,s.200].

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq müasir cəmiyyətdə münaqişələrə yol verilməməsi əsaslarını öyrənilməsi diqqət mərkəzində olan siyasi sabitlik nəzəriyyələri yaranmışdır. Amerika politoloqu D.İston qeyd edir ki, siyasi strategiyanın təyin olunmasında iştirak edən siyasi hakimiyyət; sistem daxili konfliklərin həlli üçün hüquqi və qeyri-hüquqi qaydalar tətbiq edən siyasi rejim; siyasi əmək bölgüsü ilə bağlanan sistem üzvlərindən ibarət siyasi birlik üçlüsü siyasi sistemin saxlanılmasını təşkil edir. Bu da sabitliyin konservativ modeli adlanır. Bu nəzəriyyə istiqamətinin digər bir nümayəndəsi D.Sanders "daxili münaqişəli davranış" konsepsiyasında qeyd edir ki, hakimiyyətdə, rejimdə və birlikdə baş verən dəyişkənliklər, dinc və zorakı çağırışlar kimi sabitliyi pozan daxili münaqişəli davranış formalarından ibarət hadisələrin olması, dövrlər və ölkələr baxımından fərqlənən "normallıq" sistemindən kənara çıxmaq kimi dəyərləndirilir. Bu sistemdən kənara çıxmaq qarşıdurmalara normallıq kateqoriyasını gətirir və kütlə şüurunun mövcud olduğu zamanda ictimai cəhətdən hakim mövqedə olan sosial-siyasi dəyərlər səviyyəsi ilə sıx bağlıdır [2,s.30].

XX əsrin 70-ci illərinin ortalarında yuxarıda adıçəkilən üçüncü istiqamət etnosiyasi nəzəriyyələr olaraq meydana çıxmışdır. "Daxili kolonializm" konsepsiyası amerikalı sosioloq, professor Maykl Hekter tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Onun fikrincə, əhali arasında etnik fərqlərin mövcudluğu dövlətdə sosial-iqtisadi qeyri-bərabərliyin səbəblərindəndir və mərkəzi hökumət ilə etnik qruplar arasında siyasi münaqişənin baş verməsi polietnik dövlətlərin modernləşməsi üçün vacib amildir. Qeyri-bərabər şəkildə etnomilli qrupların modernləşməsi, onlar arasında sosial-iqtisadi baxımdan fərqlərin güclənməsinə səbəb olur və bu iqtisadi bərabərsizlik öz növbəsində sonradan etnomillətçiliyə çevrilə bilən etnomilli həmrəyliyin yaranması ilə nəticələnir. Bu konsepsiyaya yaxın nəzəriyyələrdən sayılan

"qeyri-bərabər inkişaf" nəzəriyyəsini işləyib hazırlayan şotland siyasət nəzəriyyəçisi Tom Neyrn qeyd edir ki, ölkədə inkişaf etmiş mərkəzin nümunələrinin daha az inkişaf etmiş rayonlara qəbul etdirilməsi nəticəsində etnomilli münaqişələr yaranır [2,s.30].

Bütün bu nəzəriyyələrin təhlilindən o nəticəyə gəlmək mümkündür ki, münaqişə yıxıcı aspekti ilə yanaşı əslində müsbət, inkişafı labüdləşdirən yaradıcı aspektə də malikdir. Beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının bu sistemin təbii şərti olaraq məqsədləri və maraqları toqquşur və bu mübarizə çox zaman qaçılmazdır. Zəruridir ki, münaqişə ilə bağlı anlayışlar barəsində məsələlərin qoyuluşunda bu qeyd edilsin. Məsələ əslində beynəlxalq münaqişələr sahəsinə aid olanları üzə çıxarmaqdan və bu münaqişədə beynəlxalq sistemin ümumi inkişafını formalaşdıran amillərin necə reallaşdırılmasını göstərməkdən ibarətdir. İctimai-siyasi hadisə və proses olmaqla münaqişə subyektləri arasında münasibətləri tənzimləməklə yanaşı həm də müəyyən funksiyalar da daşıyır. Beynəlxalq siyasi reallığın dəyişməsi, yəni bir siyasi reallıqdan digərinə keçmə vasitəsi olaraq da münaqişəni nəzərdən keçirmək mümkündür.

Müasir dövrdə siyasi münasibət iştirakçılarının qüdrətini ifadə etmək üçün "güc" sözündən istifadə olunur. İstənilən dövlətin səlahiyyət qabiliyyətinin adekvat şəkildə dəyərləndirilməsi təkcə onun özünün güc ifadəsində müəyyənləşdirilmiş mənafelərinin reallaşdırılmasına cəhd edən siyasi birlik şəklində nəzərdən keçirilməsi zamanı mümkün olur. Ümumiyyətlə, zorakılığın və hərbi gücün tətbiq olunmasında tək iradəli akt kifayət deyil, bunun üçün real ilkin şərtlər də tələb olunur. Silah istehsalı hesabına zorakılığın qələbəsi əldə olunursa, bu, bilavasitə, həm iqtisadi gücə, həm də maddi resurslara da əsaslanır. Hərbi birləşmələrin və silahın kəmiyyət, o cümlədən, keyfiyyət göstəricilərinə əsasən hərbi güc ölçülə bilir. Təbii ki, ordu və donanma əsas iqtisadi imkanlardan asılıdır. İlk növbədə, nəqliyyat vasitələrinin və istehsalın inkişaf səviyyəsinə əsasən silahlar, heyət, təşkilat, strategiya keyfiyyət olaraq dəyişir.

Bəşər tarixinin inkişafı sosial inqilablar və dünya müharibələri dövründə belə fikir formalaşdırmışdır ki, sadəcə zorakılıq, güc sayəsində yaranmış problemləri həll etmək mümkündür. Alman sosioloqu M.Veber zorakılıq ilə dövlətin ayrılmaz əlaqəsini göstərərək, dövlətin zorakılığa əsaslandığını yazırdı və qeyd edirdi, baxmayaraq ki, dövlət üçün zorakılıq xüsusi və spesifik vasitə təşkil edir, ancaq bu heç də dövlətin yeganə vasitəsi deyil [7, s.32]. Totalitar rejimli siyasi sistemlərin süqutu, zorakılığın cəmiyyətdən tamamilə uzaqlaşdırıldığını göstərmir. Siyasi rejim aləti olaraq ən demokratik ölkələrdə belə zorakılıqdan istifadə olunur və bu yalnız siyasi ifratçılara məxsus deyil. Bu baxımdan, istər daxili, istərsə də beynəlxalq siyasi münaqişə sahəsindən zorakılıq bir tərkib hissəsi olaraq ayrılmaz faktordur.

Dövlətlərarası münaqişələrin mənşəyində beynəlxalq münasibətlər durur. Dövlət, onun institutları, dövlətlərarası ittifaqlar, qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq qurumlar beynəlxalq münasibətlərin əsas aktorları kimi çıxış edir və BMT əsas orqandır ki, millətlər və dövlətər arasında sülh və əmin-amanlığı qorumaq vəzifəsini daşıyır. Beynəlxalq münasibətlərin ən vacib komponenti dövlətlərarası münasibətlərdir və onun subyektləri kimi dövlət və dövlət birlikləri çıxış edir. Dövlətlərarası münasibətlər beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əsaslanaraq tənzimlənir və bunlardan ən əhəmiyyətliləri, milli suverenlik, başqa dövlətin daxili işlərinə qarışmamaq və əməkdaşlıqdır. Qarşıduran hər iki tərəf dövlət və ya dövlətlər koalisiyasından ibarət olan dövlətlərarası münaqişələr; tərəflərdən biri dövlət olan müstəmləkəçilik, irqçilik, anti-demokratik hakimiyyət əleyhinə olan milli-azadlıq müharibələri; bir dövlət tərəfindən digər dövlətin ərazisində baş vermiş daxili münaqişə tərəflərindən hər hansı birini dəstəkləməsi ilə beynəlmiləl hala çevrilmiş daxili münaqişələr olmaqla üç qrupda təsnifatlaşdırmaq mümkündür.

Təsnifat baxımından dövlətlərarası münaqişələri bir neçə kateqoriyaya ayırmaq olar. Belə ki, münaqişənin səbəbləri; əsas ziddiyyətlərin təbiəti; iştirakçıların sayı və mahiyyəti; aktorların maraq və mənafeləri; məkan və zaman çərçivəsi; istifadə olunan vasitə və metodlar; inkişaf dinamikası; sosial-psixoloji xüsusiyyətlər; münaqişənin müddəti və s. bu kimi əsaslar təsnifata daxildir. Ziddiyyətlərin təbiətinə görə ideoloji, iqtisadi, etnik və dini qarşıdurmalar fərqləndirilir. Dövlətlərarası münaqişələr obyektiv və subyektiv ziddiyyətlərdən qaynaqlanaraq həm siyasi, həm qeyri-siyasi xarakterə malik ola bilər. Dövlətlərarası münaqişələr zaman və məkan miqyasına görə də fərqlənir. Belə halda, beynəlxalq münasibətlərin bütün aktorlarının maraqlarının toqquşduğu qlobal münaqişələr; tərəfləri məhdud sayda olan regional və yerli münaqişələr; eyni zamanda ikitərəfli münaqişələr olmaqla ayırmaq mümkündür. Tərəflərin istifadə etdiyi vasitələrin tipologiyasına əsasən, silahlı və yalnız dinc vasitələr-

dən istifadə etməklə qarşıdurmaları fərqləndirmək olar. Eyni zamanda silahlı qarşıdurmalarda hərbi potensialdan məhdud və ya kütləvi şəkildə istifadəsinə dair də fərqlənmə mövcuddur.[9,s.1]

Dövlətlərarası münaqişələrin iştirakçıları dövlətlər və ya dövlətlərin koalisiyaları olur; bu münaqişələrin əsasında tərəflərin milli və dövlət mənafelərinin üst-üstə düşməməsi və ya toqquşması durur; eyni zamanda həm lokal, həm də qlobal olaraq müasir dövlətlərarası münaqişələr beynəlxalq münasibətlərə təsir edir; dövlətlərarası münaqişələr tərəf olan dövlətlərin siyasətinin bir növ davamı kimi çıxış edir və iştirakçı dövlətlərdə, eləcə də dünyada kütləvi insan məhvi təhlükəsini yaradır.

Dövlətlərarası münaqişələrdə tərəflərin müdafiə etdiyi mənafelər baxımından bir neçə tipini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bura daxildir: müxtəlif siyasi sistemlərə malik dövlətlər arasında baş verən ideologiyalar münaqişəsi; dünyada hegemonluq, eləcə də regionda siyasi hökmranlıq uğrunda dövlətlər arasında münaqişələr; yeni əraziləri tutmaq və ya öz ərazilərini azad etmək məqsədilə ərazi ziddiyyətlərinə bağlı olan ərazi münaqişələri; dini və etnik zəmində baş verən münaqişələr; iqtisadi cəhətdən tərəflərin mənafelərini qoruduğu münaqişələr və s.

Əlbəttə ki, bütün bu münaqişələrin hər birinin özünəməxsus xarakterik cəhətləri vardır. Dövlətlərarası münaqişələr bir çox faktordan qaynaqlanan cəhətlərə malikdir. İqtisadi motivli münaqişə əsasən beynəlxalq sferada maliyyə cəhətdən uyğunsuzluğun artması, yəni iqtisadi böhrandır. Dövlət daxilində hakim mövqe tutmaq kimi bir çox məqsəd və fəaliyyətləri bir növ ört-basdır etmək, yəni hökumətin, diqqəti dövlətdaxili bu problemli situasiyadan yayındırmaq məqsədilə xaricdə geniş miqyasda bir münaqişə yaratması ilə nəticələnir. Dövlətlərarası münaqişələrin yaranmasının digər bir səbəbi millətlərarası hər hansı millətin hüquqlarının pozulmasıdır. Təbii ki, dövlətlərarası münaqişələrin mövcudluğunun əsasında mənəvi amillər də çıxış edir. Əqidələrin, dünyagörüşlərin, ideyaların toqquşması, müxtəlif dinlərin və onların cərəyanlarının, eləcə də konfessiyaların arasındakı ziddiyətlərin, ziyalıların irəli sürdüyü nəzəriyyələri, baxışları, elmi ixtiraları ilə əlaqədər mübarizələr dövlətlərarası münaqişələrin mənəvi motivdə meydana çıxmasını şərtləndirən səbəblərdəndir.

Ümumiyyətlə, istənilən toqquşma və ya konflikt ilə bağlı hər hansı vəziyyəti təhlil edərək müəyyən bir tipə aid etmək çox vaxt mümkün olmur, çünki istər dövlətlərarası səviyyədə olsun, istər digər səviyyələrdə qarşıdurma əslində subyektiv və obyektiv amillərin əhatəli müşahidə tələbi ilə şərtlənir və burada əsas səbəbdən əlavə, onu alovlandıran digər bir neçə səbəb də ola bilər. Əslində, belə qruplaşdırmaların bir növ şərti xarakter daşıdığını danmaq olmaz, çünki təkcə bir faktordan yaranması mümkün olan münaqişə yoxdur və demək olar ki, dövlətlərarası münaqişələrin çoxunda baş rolda tərəflərin sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi mənafeləri durur.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərin xarici və daxili siyasəti bir-birinə bu və ya digər şəkildə təsir etdiyi kimi, dövlətlərarası münaqişələrlə daxili münaqişələrin əlaqəsi zamanı da bunu müşahidə etmək mümkündür. Əgər bir dövlətin daxili siyasəti düzgün qurulmayıbsa, bundan xarici siyasət də bir növ təsirlənmiş olacaq. Məhz dövlətlərarası münaqişələrin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, onun daxili siyasi münaqişələrlə qarşılıqlı əlaqəsi vardır və bu, özünü əsasən daxili siyasi münaqişələrin sonradan dövlətlərarası münaqişəyə çevrilməsi kimi göstərə bilər. Bu, başqa dövlətlərin ölkədə baş verən daxili münaqişəyə qarışması və ya müdaxiləsi ilə nəticələnir, eləcə də bu münaqişə digər dövlətlər arasında ziddiyətlər yaradır və gərginliyə gətirib çıxarır. Tarixdə bununla bağlı çox nümunələr vardır. Ərəb baharı ilə başlanan Suriyadakı vətəndaş müharibəsi sonradan dünyanın aparıcı dövlətlərinin bu münaqişə üzərindən öz güclərini bir növ göstərmək yerinə çevrilməsi və daxili münaqişənin ABŞ, Rusiya, Türkiyə kimi dövlətlərin müdaxiləsi ilə daha da alovlanması buna nümunədir.

Əksinə, dövlətin daxili şəraitinin kəskinləşməsinə beynəlxalq münaqişədə iştirakı da təsir edə bilər. Necə ki, yanlış prioritetlər üzərində və düzgün olmayan istiqamətlərdə qurulan, beynəlxalq münasibətləri səhv analiz edərək yürüdülən xarici siyasət dövlətin daxili siyasətinə də mənfi təsir göstərir, elə də bu labüddür ki, eyni situasiya xaricdə münaqişələrə qoşulan dövlətin daxili münaqişələri ortaya çıxsın. 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Ermənistan tərəfinin məğlub olması birbaşa daxildə baş verən çəkişmələrə səbəb olmasını misal göstərmək mümkündür.

Dövlətlərarası münaqişələr əksər hallarda müharibə şəklində təzahür edir. Bu zaman müharibə ilə dövlətlərarası silahlı münaqişə arasında fərqlərə nəzər salmaq lazım gəlir. Belə ki, müharibə mənbələrinə, həmçinin səbəblərinə görə fərqlənir və təkcə silahlı qarşıdurma ilə məhdudlaşmır. Kulminativ həddə dövlətlər arasında yaranan siyasi və ideoloji

ziddiyətlər, digər tərəfdən dərin iqtisadi bərabərsizlik və qeyri-bərabər inkişaf səviyyəsi da daxil olmaqla bir çox səbəb müharibələrin əsasında duran faktorlardandır. Silahlı münaqişələr isə ərazi, dini, milli, sinfi mübahisəli səbəblərdən yaranır və burada tərəflərin müdafiə etdiyi məqsədlər miqyas və tətbiq olunan vasitələr etibarilə məhdud xarakter daşıyır. Müharibə isə iştirakçı olan bütün cəmiyyətin situasiyasıdır və beynəlxalq şəraitin daha sonrakı inkişafına çox mühüm təsir ilə nəticələnir.

Nəticə etibarilə, əsas məsələ dövlətlərarası səviyyədə münaqişələrin həllində effektiv forma, tərəflərin maraqlarının tarazlığına nail olmaqdır ki, əvəzində, qarşıdurmanı yaradan səbəbləri aradan qaldırmağa imkan yaratsın. Qarşısının alınması və ya həll edilməsi baxımından dövlətlərarası münaqişələrdə bir neçə üsuldan istifadə olunur. İnandırma, məcburetmə və zərərsizləşdirmə ən çox yayılmış üsullardandır. İnandırma metodu, əsasən, bir dövlətin başqa dövlətə münasibətdə öz milli-dövlət maraqlarının reallaşması üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə gördüyü tədbirlərin toplusudur. Münaqişənin başlanğıc mərhələsində bu metod təsirli olur və ziddiyyətləri həll etməyə imkan verir. Bu mərhələdə ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlar aparılır və tərəflər öz niyyətlərini aktiv şəkildə bəyan edir. Məcburetmə metodu isə bir dövlətin öz iradəsini güc tətbiq etmək yolu ilə başqa bir dövlətə qəbul etdirməsinə yönəlmiş tədbirlərdir. Burada dövlət qətiyyətli şəkildə hədəflərinə çatmaq üçün öz ümumi gücündən intensiv olaraq istifadə edir. Bir qayda olaraq, məcburetmə üsulu beynəlxalq təcrübədə böhran mərhələsində münaqişənin inkişafının qarşısını almaq və ya dayandırmaq vasitəsi kimi istifadə olunur. Zərərsizləşdirmə üsulu hərbi gücün vasitəsilə dövlətin müqavimət göstərmək iqtidarından tamamilə məhrum edilməsi və ya onun məhv edilməsidir. Bu zaman dövlətlərarası münaqişənin həlli və ya latent formaya keçməsi labüd olur.

Açar sözlər: *münaqişə anlayışı, dövlətlərarası qarşıdurmalar, müasir tendensiyalar, beynəlxalq münasibətlər, güclər mübarizəsi.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasbəyli A.N. "Beynəlxalq münasibətlərdə siyasi münaqişələrin nəzəri və konseptual yanaşmaları." İctimai və Humanitar elmlər seriyası - 2010. №1. 30-35 s.

2. Abbasbəyli A.N., Darabadi P.Q., İbrahimov Ə.G. Konfliktologiya. Dərslik. Bakı, BDU nəşriyyatı - 2006. 292 s.

3. A New Era of Conflict and Violence. [elektron resurs] URL: https://www.un.org/ru/un75/new-era-conflict-and-violence

4. Ачасов О.Б. и др. / Современные конфликты и войны: особенности, причины возникновения, предназначение и тенденции в развитии. Национальные интересы: приоритеты и безопасность - 2017, т. 13, №5. 987–1000 с.

5. Бровко О. Д. Религиозный фактор политических конфликтов. [elektron resurs] URL: rusnauka.com/15_APSN_2010/Politologia/68138.doc.htm

6. Coser L.A. "Social Conflict and the Theory of Social Change." The British Journal of Sociology, Vol. 8, No. 3. (Sep., 1957), 197-207 p.

7. Hacıyev A.N., Cəfərova E.H., Məmmədov İ.M. Multikulturalizmə giriş: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, Mütərcim - 2018. 372 s.

8. Huibregtsea A. Interstate Conflict and Ethnicity, Civil Wars, Political Science, University of New York, Tirana. 2011, 40-60.

9. Кудояр Л.М., Хоменко А.П. Межгосударственные конфликты. [elektron resurs] URL: core.ac.uk/download/pdf/14057878.pdf

10. Ланцов С. Политическая конфликтология. Питер - 2008. 319 с.

11. Lee R.J. Explaınıng interstate conflict and war: what should be controlled for? Department of Political Science. Vanderbilt University. 2003 - 50 p.

12. Лукин, Ю.Ф. Конфликтология: управление конфликтами. Учебник для вузов. Гаудеамус, 2007. 799 с.

13. Rowman & Littlefield. "Contemporary conflict." London, 28.09.2018 [elektron resurs] URL: espace-mondial-atlas.sciencespo.fr/en/topic-insecuritypeace/article-4A05-EN-contemporary-conflict.html

14. Запрудский Ю.Г. Социальный конфликт. Ростовский Университет. 1992. 426 с.

Malak Jafarli
Azerbaijan University of Architecture and Construction, lecturer
rzaeva.m15@gmail.com

Contemporary conflict trends and the place of interstate confrontations here

SUMMARY

In the modern era, many changes in world po-

litics, international relations, and the emergence of new trends are recorded. The dynamics of these relations also reflect the influence of interstate confrontations and conflicts. The article begins with the analysis of the situation related to the last years. Global economic disputes, political tensions, regional and global shortages appear as the source of these trends. In particular, political situations in the regions, changes and conflicts in the energy industry, differences in interstate relations are the main topics of this issue. It is important to distinguish the political nature and specificity of interstate conflicts both in our country and on a global scale, because the occurrence of sharp social changes, the resolution of a number of conflicts, and the emergence of other political conflicts that lead to the collapse of the previous international system are conducive to this. Thus, efforts to reveal the political content of conflicts occurring in the sphere of contemporary international relations create new attempts to evaluate the current reality from a theoretical point of view. The fate of states, peoples and various social groups fundamentally depends on their participation in one or another political conflict, its course and results. So, as an inevitable result of conflicts, some states and peoples either lost their political authority, independence, territory, or, on the contrary, strengthened their position in the international arena. The article analyzes the conflict trends of the modern era, their causes and consequences, and discusses the role and place of interstate conflicts in these relations.

Keywords: *conflict concept, interstate confrontations, modern trends, international relations, power struggle.*

Малак Джафарли
Азербайджанский Университет Архитектуры и Строительства, преподаватель
rzaeva.m15@gmail.com

Современные конфликтные тенденции и место межгосударственных противостояний здесь

РЕЗЮМЕ

В современную эпоху отмечаются многие изменения отношений в сфере мировой политики и международных отношений с появлением новых тенденций. Динамика этих отношений также отражает влияние межгосударственных противостояний и конфликтов. Статья начинается с анализа ситуации за последние годы. Источником этих тенденций являются глобальные экономические споры, политическая напряженность, региональный и глобальный дефицит. В частности, основными темами являются политическая ситуация в регионах, изменения и конфликты в энергетической отрасли, различия в межгосударственных отношениях. Важно различать политическую природу и специфику межгосударственных конфликтов как в нашей стране, так и в мировом масштабе, поскольку возникновение резких социальных изменений, разрешение ряда конфликтов, а также возникновение других политических конфликтов, которые приводят к этому способствует распад прежней международной системы. Таким образом, попытки раскрыть политическое содержание конфликтов, происходящих в сфере современных международных отношений, порождают новые попытки оценить сложившуюся реальность с теоретической точки зрения. Судьба государств, народов и различных социальных групп коренным образом зависит от их участия в том или ином политическом конфликте, его хода и результатов. Итак, как неизбежный результат конфликтов, некоторые государства и народы либо теряли свое политическое влияние, независимость, территорию, либо, наоборот, укрепляли свои позиции на международной арене. В данной статье анализируются конфликтные тенденции современной эпохи, их причины и последствия, а также обсуждается роль и место межгосударственных конфликтов в этих отношениях.

Ключевые слова: *концепция конфликта, межгосударственные противостояния, современные тенденции, международные отношения, борьба за власть.*

UOT327
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0026

POSTKOLONİAL FEMİNİZM VƏ HİBRİDLİK

NƏRGİZ NAĞIYEVA
Bakı Dövlət Universiteti, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: nargiz_nagiyeva@mail.ru

Giriş

Beynəlxalq münasibətlərdə müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Klassik realizm, struktur realizm (neo-realizm), neoklassik realizm, klassik liberalizm, neoliberalizm, marksizm, yaşıl nəzəriyyə kimi klassik və müasir nəzəriyyələrlə yanaşı feminizm də bu nəzəriyyələr sırasındadır. Feminizmin beynəlxalq münasibətlərdəki yeri 1960-cı illərdəki inkişaflarla ortaya çıxmağa başladı və 1980-ci illərdə daha da konkretləşdi. Zaman-zaman daha çox milli qadın hərəkatlarının və təşkilatlarının beynəlmiləlləşməsi feminizmin beynəlxalq münasibətlərdə bir nəzəriyyəyə çevrilməsində mühüm rol oynamışdır [14, 5].

Feministlər iddia edirdilər ki, post-müstəmləkəçilik nəzəriyyəsi digər beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri kimi qadınları istisna edir. Postkolonial feminizm postkolonial nəzəriyyənin təsirli modelini, sosial institutları şübhə altına alan mədəniyyətlərarası tənqid sahəsini formalaşdırmışdır. Postkolonial feminizm əsasən Qərb alimləri tərəfindən intizamda erkən feminist yanaşmaların (birinci və ikinci dalğa feminizm) inkişafına qarşı çıxdı və Qərb feminizminə əhəmiyyətli tənqidlər gətirdi.

Feminizm yanaşması qadınların sırf qadın olduqları üçün qarşılaşdıqları çətinlikləri, onların zülm və zülmlə əlaqəsini, sinfi, irqi, milləti, dini, dili və s. aspektlərdə yaşadığı problemləri həll edən bir elm sahəsi hesab olunur. Feminizm qavrayışı ilk dəfə XVIII əsrdə İngiltərədə ortaya çıxdı və akademik sahəyə ilk dəfə Meri Uolstounkraftın 1792-ci ildə nəşr olunan "Qadınların hüquqlarının müdafiəsi" adlı əsəri ilə daxil oldu [13, 7-8].

Sosioloq Andre Michelə görə, feminizm sözü fransız dilinə 1837-ci ildən sonra daxil olmuşdur [1,17]. Robertin Lüğətindən sitat gətirən Mişel feminizmi "qadınların cəmiyyətdəki rolunu və hüquqlarını genişləndirmək məqsədi daşıyan doktrina" olaraq təyin edir [8, 23].

1970-ci illərdə, Mişelin fikrincə, feminizmin tərifi təkcə doktrina deyil, həm də hərakatı əhatə etməli idi. Şirin Tekeli 1983-cü ildə feminizmi "yeni feminizm" adlandırır və bunun mübarizə meydanını genişləndirdiyini bildirir [1, 17].

Bəzi nəzəriyyəçilər feminizmin inkişaf proseslərini bir və ya iki feminist dalğaya bölərkən, digərləri üç və ya dörd feminist dalğaya bölür. Lakin ümumilikdə feminist hərəkatların tarixi inkişafında bir çox tədqiqatçıların hörmətlə qarşıladığı proses üç xronoloji dalğadan ibarətdir və bu proseslərin dəqiq tarixlərini müəyyən etmək mümkün deyil. Feminizmin bu üç dalğası, ümumiyyətlə, XIX əsrdən XXI əsrə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrlərdə qadınlar müxtəlif anlayışların, fərqli nəzəriyyə və ideologiyaların təsirinə məruz qalmış və bu təsir onların qadın hüquqları kontekstində öz tələb və ya məqsədlərinə uyğun olaraq həyata keçirdikləri hərəkətlərə dolayı və ya birbaşa təsir etmişdir. Eyni zamanda, feminizmin tarixi inkişafı müəyyən proseslərə bölünməsi səbəbləri qadın və ya feminist qrupların müxtəlif dövrlərdə fərqli tələb və istəkləri, patriarxal və kapitalist sistemi müxtəlif nöqtələrdən tənqid etmələridir.

Ümumiyyətlə, birinci dalğanın 1848-ci ildə başladığı və 1960-cı illərə qədər davam etdiyi iddia edilir [4, 174]. İkinci dalğa feminizmi 1960-cı illərdən başlayaraq 90-cı illərə qədər davam edən anti-müharibə əhvali-ruhiyyəsi və müasir hüquq axtarışları kimi detallarla özünü göstərdi [12, 1708]. Beynəlxalq münasibətlərdə feminizmin yeri də bu dövrə uyğundur. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, ikinci dalğa tərəfdarları Durutürkün [6, 79-80] ifadə etdiyi kimi, birlikdə hərəkət etmək istəklərinə əsaslanaraq üçüncü dalğanı tənqid ediblər. Üçüncü dalğanı fərqləndirən əsas fərq, "irq, sinif, mədəniyyət və cinsiyyət arasındakı kəsişmələri nəzərə alan bir anlayış irəli sürməsi və bu kontekstdə dominant və ağ qadın mərkəzli feminist yanaşmaları tənqid etməsidir" [18, 127].

1970-ci illərin sonu və 1980-ci illərin əvvəllərində Qərbdə yaşayan "Qara Feministlər" [16, 295-297] ağdərili feministlərin rəngli qadınların üzləşdiyi zülmü nəzərə almaması və buna görə də ikinci dalğa feminizminin gizli irqçi münasibətini tənqid edirdilər. 1980-ci illərdə Qərb ağ feministləri bu tənqidə cavab olaraq "qlobal feminizmi" qəbul etdilər və bütün dünyada qadınların müxtəlifliyini

tanımağa çalışdılar. Bununla belə, ağ və Qərb qlobal feminizminin öz perspektivini qeyri-Qərb qadınlarına uyğunlaşdırması Üçüncü dünya qadınları tərəfindən tənqid edilmişdir. Bu mənada postkolonial feminizm üçüncü dalğa feminizminin ümumi strukturu ilə üst-üstə düşür. Çünki Qərb feminizminin homogenləşməyə dair arqumentləri üçüncü dalğa feministləri tərəfindən problemləşdirilib. Qərb feminizminin əksinə olaraq, Üçüncü dünya ölkələrindən olan qadınların problemlərini anlamaq üçün addımlar atılıb. Eyni zamanda 1990-cı illərdə ortaya çıxan üçüncü dalğa feminizmi dünya konyunkturasına nəzər saldıqda "soyuq müharibə"nin başa çatdığı vaxta təsadüf edir. Yəni, bir çox müstəmləkə torpaqlarının müstəqilliyini elan etdiyi və millətçilik kimi hərəkatların formalaşmağa başladığı bir dövrü əhatə edir. Müstəmləkəçilikdən azad edilən qadınlar bu dövrdə feminizmlə maraqlanmağa başladılar. Qadın azadlığı anlayışının inkişafında xalq olaraq müstəqillik əldə etmək, müharibə şəraitinə son qoymaq lazım idi. Ona görə də 1990-cı illərdə dəyişən dünya nizamı və qloballaşmanın təqdim etdiyi sürətli məlumat və qarşılıqlı əlaqə indi Şərqdə qadınların fəaliyyətini görünən hala gətirib. Qadınlar özlərini təqdim edərək və təcrübələrini bölüşərək, bütün dünyada fərqli təcrübələri və mədəniyyətləri ilə öz hüquqlarını axtarmaq prosesinə başlamışlar.

Postmüstəmləkə feminizminə görə, Qərb feminizminin müstəmləkəçilik prosesindən keçmiş qadınların təcrübələrini izah etməyə çalışması düzgün deyil. Çünki müstəmləkəçilikdən sonrakı qadınların həyat təcrübələri və məruz qaldıqları şərtlər Qərb, orta sinif ağ qadınların təcrübələrindən tamamilə fərqlidir. Bu səbəblə postmüstəmləkə mənşəli qadınların fərqlilikləri mədəniyyətlər arasında görünməli və onların arxa planda qalmasının qarşısı alınmalıdır. Beləliklə, müstəmləkəçilikdən sonrakı feminizmi müstəmləkəçilik tədqiqatlarının bir hissəsi kimi təyin etmək sadə olardı. Rajeswari S. Rajan və You-me Parkın qeyd etdiyi kimi, postkolonial tədqiqatların və feminizmin eyni dam altında olması tədqiqatların formasını dəyişdirən bir müdaxilədir. Çünki post-müstəmləkə feminizmi qadınların müxtəlif millətlər, siniflər, irqlər və cinsiyyətlə əlaqələrinin və həyat təcrübələrinin araşdırılmasını təşkil edir. Postmüstəmləkə feminizminin əsas məsələləri heç vaxt müstəmləkəçilikdən ayrı müzakirə edilməmişdir. Qərb feminizminin tənqidi ilə yanaşı, institusional və ya hüquqi ayrı-seçkiliklə dəstəklənən patriarxiya, məişət zorakılığı, zorlama, namus cinayətləri, uşaq istismarı kimi bir çox mövzu postmüstəmləkə feminizminin müzakirə sahəsinə daxil edilmişdir. Sosial, mədəni, siyasi, iqtisadi, dini sahələr və ya ədəbiyyat, dil, incəsənət kimi məsələlər müstəmləkəçilikdən sonrakı feministlər tərəfindən (Qərbi) Avropa mərkəzliliyindən uzaqlaşdırılıb. Bu, post-müstəmləkə feminizminin çox əhatəli bir nəzəriyyə olduğunu göstərir. Məsələn, post-müstəmləkə feminizminin mühüm nümayəndələrindən biri olan Çandra T. Mohanti "Under western eyes" Qərb Gözləri (1986) adlı əsərində Qərb feminizminin müəlliflərini və feminizmlə bağlı yazıları tənqid etmişdir. O, "Üçüncü dünya fərqi" adlandırdığı fenomenin Qərb feminizmi tərəfindən yaradıldığını iddia etmiş və ona görə Qərb araşdırmalarında çıxarılan Üçüncü dünyanın məzlum qadın təsvirində burada yaşayan qadınların təcrübələri gözardı edilmişdir. Başqa sözlə, Qərb ədəbiyyatında Üçüncü dünya qadınları yoxsul, təhsilsiz və öz adət-ənənələrinə bağlı insanlar kimi yanaşırdılar. Bəzən bunu "qurban" kimi də təsvir edirlər. Ona görə də Qərb əsərlərində Şərq qadınlarının təsviri, onların azad edilməsinin əksinə olaraq, onların mövcud mövqeyini daimi edib. Bu səbəbdən şərq qadınının danışması və özünü tanıtması post-müstəmləkə feministləri tərəfindən əhəmiyyətli hesab edilmişdir. Bu halda post-müstəmləkə feminizminin müstəmləkəçilik və müharibə proseslərindən keçmiş qadınların həyatına işıq saldığını söyləyə bilərik. Post-müstəmləkəçilik feminizmi qadınların təcrübələrini, şəxsiyyətlərini və cinsiyyətlərini müxtəlif kontekstlərdə və ya müstəmləkəçilik və neokolonializm işığında araşdırır; cins, millət, sinif, irq və cinsəlliklə birlikdə hüquqları araşdırdığını da söyləyə bilərik.

Postkolonial nəzəriyyəçilər arasında Gayatri Spivak tərəfindən feminist araşdırmalara əlavə edilən postkolonial feminizm, hələ çox yeni olsa da, feminizmin üçüncü dalğasının başlanğıcı hesab olunur [19, 16].

Feminizm, ümumiyyətlə, beynəlxalq münasibətlərdə yer qazanmış bir nəzəriyyədir. Bununla belə, fərqli feminist yanaşmalar da var.

Postkolonializm beynəlxalq münasibətlərdə "irqçilik, gender, ultra-millətçilik, ayrı-seçkilik, marjinallaşma, assimilyasiya, müstəmləkəçilik, neokolonializm, köləlik və kimlik quruculuğu kimi müxtəlif məsələlərə" diqqət yetirən tənqidi bir nəzəriyyədir. Başqa sözlə, postkolonial nəzəriyyə tədqiqatlarının

da feminizmdən asılı olmayaraq beynəlxalq münasibətlərdə yeri var. Məsələn, təhlükəsizlik araşdırmaları ilə bağlı Dikmen-Alsancakın [7, 19] dediyi kimi, postkolonializm aşağıdakı təməl üzərində qurulur: "Postkolonial təhlükəsizlik yanaşmalarına görə, üçüncü dünya, cənub və ya ətraf mühit kimi anlayışlar mahiyyətcə Qərbdə istifadə etdikləri ikili dünya sistemi təsvir etmək üçün istifadə olunur: "müasir və digəri". Digəri isə həmişə "əskik" və "aşağı" kimi təqdim edilən Üçüncü dünyadır.

Postkolonial proseslə feminizmin kəsişmə nöqtəsi beynəlxalq münasibətlərdə postkolonial feminizmin formalaşdığı nöqtəni göstərir. Postkolonial feminizm, xüsusilə postkolonial mənşəli qadın fəalların və akademiklərin məhsulu hesab edilə və nəzəriyyənin məqsədinin Üçüncü dünya ölkələrində qadınların problemlərinə həll yolları axtarmaq olduğu iddia edilə bilər. Bir qədər yuxarıda feminizmin üç dalğasının keçdiyi illər qısaca qeyd olundu. Sözügedən illərdən asılı olmayaraq dövr və proseslərin uyğunluğunu nəzərə almaq istənildikdə, Arazın [2, 264] cədvəli feminizmlə postkolonializmin uyğunluğunu başa düşməyi asanlaşdırır. Araz müstəmləkəçilik və feminizm dövrlərini qısaca belə uyğunlaşdırdı: Müstəmləkə dövrü və kişilərin dominant olduğu (patriarxal) nizam, müstəmləkə nizamına müqavimət və feminist müqavimət, postkolonial dövr və ikinci dalğa feminizm, neokolonializm və yeni feminizm. Postkolonial feminizm, başa düşüldüyü kimi, neokolonializm dövrünə təsadüf etmiş və bu dövrün şərtlərinə cavab verə bilməyən Qərb feminizminə "reaksiya" olaraq doğulmuşdur. 1990-cı illərdə Qərb baxışlarına tənqidi yanaşma feminizmə qeyri-Qərb təfsirini də əlavə etməyə imkan verdi və nəzəriyyəyə qeyri-qərbli qadınların əlavə edilməsinə diqqəti yönəltməyə yol açdı [3, 68]. Bundan əlavə, Arman və Şerbetçi postkolonial feminizmin doğuşunda müstəmləkəçiliyin kişilərdən daha çox qadınlara mənfi təsir göstərdiyini və postkolonial feminizmin buna qarşı bir reaksiya olaraq doğulduğunu bildirmişlər. Qərb feminist anlayışının Qərb qadınlarının gözləntiləri işığında inkişaf etdiyini bildirir; Lakin o, bunun bütün qadınları əhatə edə bilməyəcəyini bildirdi. Başqa sözlə desək, Qərb feministlərinin irqi, mədəni və tarixi xüsusiyyətləri görməzlikdən gəldiyi iddia edilmişdir [15, 47]. Qısacası, postkolonial feminizm irqçilik və cinsiyyətçillikdən qaynaqlanan patriarxat və gender bərabərsizliyi kimi təzyiq formalarına diqqət yetirir [11, 51]. Coğrafiyanın keçmiş siyasi tarixi də bu mərkəzə təsir edir. Üstəlik, gender bərabərsizliyinin ifadə etdiyi şey qadın və ya kişi kimi doğulmaq deyil, gender rollarıdır. Bu rollar öz mədəniyyətlərinə görə cəmiyyətdən cəmiyyətə fərqlənir və müəyyən zaman kəsiyində mülki hüquqdan əmək hüququna qədər ictimai həyatı tənzimləyən mətnlərə təsirini genişləndirə bilirlər.

Spivak müasir feminizmdən faydalanaraq yeni tip subaltern diskurs inkişaf etdirmiş, daha sonra qadın kimliyini bütün müstəmləkə xalqlarına yaysa da, metropoliten qadınların və postkolonial qadınların homojenləştirilmədiyini və müasir feminist nəzəriyyələrə söykənən ifadələrdə əhəmiyyətli qüsurlar olduğunu ifadə edən postkolonializmdə dilə gətirilən tənqid, xəbərdarlıq mövcuddur. Bəzi ümumi gender dövlətləri qeyd olunsa da, Paris, London və ya Nyu-Yorkdakı ağdərili qadın Nigeriya və ya Hindistandakı bir qadınla eyniləşdirilməməlidir. Üstəlik, Üçüncü dünyada qadınların şüurlu olması Birinci dünya feminizmini qəbul etməklə baş verəcək bir hadisə deyil.

Postkolonial feminizm subaltern kimi qurulmuş (Şərq) qadını subyekt kimi yenidən qurmağa çalışır. Feminist yazıçılar (Chandra Talpade Mohanty, Gayatri Chacravorty Spivak, Partha Chatterjee kimi) müstəmləkəçi mətnləri (səyahət kitabları və ədəbi əsərlər) və təmsilləri feminist tənqidə məruz qoyurlar. Beləliklə, avrosentrizm və müstəmləkə təmsilçiliyinin feminist tənqidi müstəmləkəçi ilə müstəmləkə arasındakı əlaqənin onun gender diskursunu necə və hansı şəkildə yaratdığını üzə çıxarmaqla edilir.

Bu nəzəriyyə patriarxal və müstəmləkə zülmü arasındakı əlaqəyə toxunur. Patriarxal cəmiyyətlərdə qadınların təcrübələri bir çox cəhətdən müstəmləkə ölkələrindəki ilə oxşardır. Müstəmləkə ölkələrində yaşayan qadınlar həm cinsi ayrı-seçkiliyə, həm də müstəmləkə zülmünə məruz qalırlar. Postkolonial feminizm müxtəlif irq və mənşəli qadınların mövcud təcrübələrini və unikal problemlərini həll edir.

Feminizm irqi müxtəlifliyi və bir vaxtlar müstəmləkələşmiş, indi isə post-müstəmləkə bölgələrində qadınların hiss və mövqelərini nəzərə almayan Qərbi Avropa mərkəzçi feminizminə cavab olaraq ortaya çıxdı. Həm postkolonial, həm də feminist nəzəriyyənin klassiki, hazırda ABŞ-da yaşayan hind əsilli feminist politoloq Qayatri Spivak "Məzlumlar danışa bilərmi?" sualını verdi ("Bir subaltern danışa

bilərmi?") hind qadınlarının iqtisadi və irqi baxımdan "aşağı təbəqə" olduğunu və qadınların kişilər tərəfindən uydurulmuş "milli ənənə" (ideoloji əsası milli azadlıq və dövlətin yaradılması) daxilində yerləşdirildiyini göstərir. Müstəqil dövlət onları mahiyyət etibarı ilə kənarlaşdırır, səsvermə hüququndan, söz demək hüququndan və hakimiyyətdə iştirak etmək imkanından məhrum edirdi.

Məsələn, "Üçüncü dünya qadınlarının fərqliliyi" konsepsiyasına diqqət yetirən Chandra Talpade Mohanty (1984) Qərb feminist ədəbiyyatını postkolonial perspektivdən tənqid edir. Onun fikrincə, ağdərili qadını avrosentrik prizmadan bir subyekt kimi quran feminist ədəbiyyat, Şərqi və Şərq qadınlarını digəri kimi görür və onun təmsilçisi olmaq iddiası ilə onun adından çıxış edir. Şərq qadını şərqşünas mətnlərdə Qərb qadınlarına və kişilərinə qarşı öz müqəddəratını təyinetmə baxımından passiv mövqedə yerləşdirildiyi halda, Gayatri Spivak (1988) "Subaltern danışa bilərmi?" deyə soruşur. Spivak isə digərinin mövzu olması lazım olduğunu ifadə etdi; O, imperializmi və subyekt quruluşunu marksist, feminist və dekonstruksionist nöqteyi-nəzərdən tənqid edir. Onun fikrincə, müstəmləkəçilik təfəkkürünün subyekt və obyekt konstruksiyasında subaltern-qadın heç bir tarixə malik deyil, danışa bilmir və kölgədə qalır. Şərq qadınları özləri üçün danışmağı bacarmalıdırlar [21]. Lakin müstəmləkəçilikdən sonrakı müstəqillik hərəkatlarına nəzər saldıqda Şərq kişilərinin də Şərq qadınları adından danışmaq səlahiyyətinə malik olduğu görünür. Bu kontekstdə müstəmləkəçi dövlətlərin müstəmləkəçiliyə qarşı millətçi üsyanını gender rejimi vasitəsilə oxumağa çalışan Partha Chatterjee (1989), müstəmləkəçiliklə mübarizə aparsalar belə, orta təbəqədən olan millətçi insanların Üçüncü dünyanın yerinə danışdıqlarını müdafiə edir. Qadınlara səs verməmək və Şərqi "içəridə" olaraq təyin etmək, qadınları Türkiyəyə xas mədəni dəyərlərin təmsilçiləri olaraq vasitəçi etdiyini ifadə edir. Meyda Yeğenoğlu (2003) də koloniyalardakı millətçi üsyanı qadın məkanı ilə kişi məkanı, yəni içəri və xaric, daha dəqiq desək, mənəviyyat və maddilik ayırd edərək anlamağa çalışan Chatterjee-nin fikirlərindən faydalanır və diqqət mərkəzindədir. Bu kontekstdə subaltern qadının cinsəlliyinin necə silindiyini, eyni zamanda onun cinsi fərqliliyinin mədəni fərqliliyin müqavimətinə çevrildiyini ortaya qoyur. Onun fikrincə, şərq qadınları öz mədəni fərqliliyindən subyektləşmə prosesinin bir hissəsi kimi istifadə edə bilərlər [5, 745-766].

Chandra Talpade Mohanty, Postkolonial Feministlər arasında ən azı Spivak qədər əhəmiyyətli bir yerə sahibdir. Özünü irqçiliyə qarşı və dekonstruksionist bir feminist olaraq təyin edən Mohanty [10, 3] postkolonial feminizmi tənqid etməkdən əlavə, ona həll yolları təklif etməklə diqqəti çəkdi. Bu mənada o, "Sərhədsiz feminizm: Müstəmləkəçilikdən xilasetmə nəzəriyyəsi, Həmrəylik toxuması" (2008) kitabında o, Üçüncü dünya qadınlarını ümumi mübarizə meydanında toplaşmağa çağırdı və bütün dünyada qadınları həmrəylik şəbəkəsi yaratmağa yönəltdi [10, 313-359]. Bu baxımdan, postkolonial feminizm qadınların ümumi təcrübənin mövcudluğuna əhəmiyyət verməkdənsə, eyni məqsəd üçün təşkilatlanmalarını təklif edir. Postkolonial feminizm öz məqsədlərinə uyğun olaraq 1980-ci illərdə özünü göstərdi.

Hibridlik. Postkolonial feminizmin araşdırdığı başqa bir məsələ hibridlikdir. Hibridlik/hibrid eynilik texniki olaraq iki müxtəlif növ arasındakı çarpazlığa istinad edir [9]. Buna görə də hibridləşmə termini botanikada növlər arasında peyvəndi təsvir edən bir anlayışa malikdir [9, 199]. Postkolonial feministlər hibridlik və ya hibridləşmə terminlərinin bununla məhdudlaşmadığını və hər iki terminin imperiya və irqçi ideologiyalarla əlaqəli bir ölçüsü olduğunu iddia edirlər. Bu kontekstdə, Postkolonial feministlərə görə, hibridlik və ya hibrid kimlik mədəni boşluğa əsaslanan və status-kvonu sabitləşdirməyi hədəfləyən bir strategiyadır [17, 79]. Burada nəzərdə tutulan Qərb cəmiyyətlərinin qan və rəng baxımından bioloji mənsub olduqları irqin xüsusiyyətlərini daşıyan, lakin zövqü, dünyagörüşü, əxlaqı və zəka baxımından qərbli şəxsiyyətlər yaratmasıdır. Postkolonial feministlər bu vəziyyətin bilərəkdən yaradıldığını vurğulayırlar. Lakin onların fikrincə, bu strategiyanın əsasını həm öz "başqalarını" müasirləşdirmək, həm də onları daimi "başqalıq" mövqeyində düzəltmək zərurətidir. Bu mənada verilə biləcək ən yaxşı nümunə Hindistanda doğulub yaşayan və ingilis dilində danışan insanlardır. Müstəmləkə xalqları bir tərəfdən müstəmləkəçilərin dilində danışmağı çağdaş sivilizasiya səviyyəsi kimi görməyə məcburdurlar, digər tərəfdən də müstəmləkəçilərin gözündə öz fitri kimliklərini heç vaxt dəyişə bilməzlər.

Hibridlik anlayışı ilə əlaqəli başqa bir ölçü ondan ibarətdir ki, qaradərili insanlar (Afrikadan Avropaya

və Şimali və Cənubi Amerikaya qədər) təkcə əmtəə kimi deyil, həm də azadlıq, muxtariyyət və vətəndaşlıq uğrunda müxtəlif mübarizələrin iştirakçıları kimi çıxış etmişlər. Bunun nəticəsində intellektual və siyasi çarpaz mayalanmalar meydana çıxır. Hibrid şəxsiyyətlərin ən yaxşı nümunəsi Afrika əsilli, lakin afroamerikalılar kimi tanınan Amerika mədəniyyətinə malik qaradərili insanlardır. Afrikalı amerikalılar bioloji olaraq afrikalıdırlar, lakin düşüncə və həyat tərzi, mədəniyyət və zövqləri baxımından amerikalılar kimi tanınırlar. Ancaq düşüncələri və həyat tərzi kimi Amerika xüsusiyyətlərini mənimsəmələri onları əsla əsl amerikalı etməyəcək və Afrika mənşəli olduqları üçün "başqa" olduqlarını dəyişdirməyə imkan verməyəcək.

Hibrid kimlik etnik mənsubiyyətlə əlaqəli bir anlayışdır. Etnik mənsubiyyət termininin istifadəsi bioloji və mədəni statik kimliklərə istinad etsə də, Stüart Hall bu terminin imperial, irqçi və ya millətçi istifadəsindən ayrılması lazım olduğunu bildirir və kimliyi verilmiş bir subyektdən daha çox qurulmuş bir proses kimi təsvir etmək daha məqsədəuyğundur [9, 202]. Avropa kimliyini bu prosesdə qərblilər yaratdığı üçün heç bir şeylə çirklənməmiş ağ və ya Avropa mədəniyyəti yoxdur. Xüsusilə indiki Britaniyada görünən yeni qara etnik mənsubiyyət “mədəni diasporalaşma”nın “kəs və yapışdır” proseslərinin nəticəsidir [9, 202].

Hibridlik anlayışının müxtəlif istifadələri arasında postkolonial Feministlər ən çox Homi Bhabhanın istifadəsini mənimsəmişlər. Bhabha, postkolonial tədqiqatlarında, psixi travmanın müstəmləkələşdirilmiş subyektlər arzuladıqları ağlığa heç vaxt nail ola bilməyəcəklərini və ya dəyərsizləşdirməyi öyrəndikləri qaralıqdan heç vaxt qaça bilməyəcəklərini başa düşdükləri zaman baş verdiyi fikrini qəbul edir [20, 371]. Bununla belə, o, müstəmləkə kimliklərinin həmişə axar və kəskin mübarizə məsələsi olduğunu iddia edərək bu fikri daha da inkişaf etdirir. Bhabha yazır: “Müstəmləkə arzusu həmişə “başqasının” yeri ilə bağlı ifadə olunur” (9, 202). Bu mənada o, qara dəri/ağ maskalar fərqinin hamar olmadığını irəli sürür. Qara dərili insanların geyindiyi ağ maskalar, yəni ağ kimi yaşamaq və düşünmək qabiliyyəti qaradərili insanlara ötürülürsə, ağdərililərin öz surəti mükəmməl şəkildə hazırlana bilmədiyi üçün müstəmləkə hakimiyyəti zəifləyir. Bununla belə, Bhabha iddia edir ki, hibrid kimliklər qəribə dərəcədə universal və homojendir, yəni onlar dünyanın istənilən yerində mövcud ola bilərlər.

Postkolonial feministlər, Bhabhanın tərifini qəbul etsələr də, onun tərk etdiyi mühüm məqamlara toxunaraq hibridlik konsepsiyasının inkişafına töhfə verdilər. Bhabhaya görə, hibridlik müstəmləkəçi kişi subyektinin yerləşdiyi şəkildə deyil, onun mənəvi həyatının xüsusiyyətidir [20, 371]. Postkolonial feministlər əlavə olaraq, sözügedən kişi mövzunun cins, sinif və ya mövqe kimi dəyişənlərə görə fərqləndirilməsini təklif etdilər. Bununla belə, hibrid şəxsiyyət prosesdə “başqası” kimi istisna etmək və/və ya istismar etmək üçün istifadə edildikdə, bu, irqçilik təşkil edir.

NƏTİCƏ

Əsas insan hüquqlarının pozulması müasir müstəmləkəçiliyin ən ciddi təzahürlərindən biridir. Azərbaycan gender bərabərliyi baxımından nümunəvi ölkədir. 2023-cü il noyabrın 21-də Azərbaycanda keçirilən “Dekolonizasiya: qadınların səlahiyyətlərinin artırılması və inkişafı” mövzusunda beynəlxalq konfransda Prezident İlham Əliyev müxtəlif qitələri təmsil edən 18 ölkədən 40-dan çox nümayəndəni Bakıya dəvət edərək, hələ də qüvvədə olan müstəmləkəçilik siyasətini pisləyib. Bildirib ki, XXI əsrdə də nəzarətdə olan ölkələrdə qadınların vəziyyəti ilə bağlı həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, müstəmləkəçiliyin aradan qaldırılması istiqamətində sistemli, ardıcıl işlərin həyata keçirilməsi sevindirici haldır. O, qeyd edib ki, Azərbaycan müstəmləkəçiliyin davam etməsindən, xüsusən də koloniyalarda qadın və uşaq hüquqlarının kobud şəkildə pozulmasından çox narahatdır. Hazırda öz müstəmləkəsi kimi 13 dəniz aşırı hüdudsuz əraziyə nəzarət edən, eyni zamanda dünyanın müxtəlif qitələrindəki keçmiş müstəmləkələrinin daxili işlərinə qarışan Fransa beynəlxalq təşkilatların və müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalqların sonsuz tələblərinə rəğmən neokolonial siyasətini davam etdirir. Təəssüf ki, XXI əsrdə belə qadınların koloniyalarda əsarət altına alınması və istismar edilməsi onların əsas insan hüquqlarından məhrum olması deməkdir [22].

Açar sözlər: *postkolonializm, feminizm, hibridlik, neokolonializm, Üçüncü dünya.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Andreé Michel, Feminizm, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1984, -s.s.167

2. Araz T. Feminizm ve sömürgecilik sonrası söylemlerin örtüşmesi. İstanbul Universitesi. 2003, Litera, 15, s.263-275.

3. Arman, N. M. ve Şerbetçi, D. Postkolonyal feminist teoride milliyetçilik, militarizm ve savaş karşıtlığı. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2012,14(3), s.65-83.

4. Baştan, A. Feminizm ve ingiliz feminist tiyatro. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2015, № 21, s.173-185

5. Doğanay G. Küresel Çağda Postkolonyallik ve Postkolonyalizm. Mülkiye Dergisi, 2022, 46(3), s.745-766.

6. Durutürk, B. Feminizm ve çokkültürlülük arasındaki ilişki üzerine bir inceleme. Bilgi, 20(2), 2018, s.76-90

7. Dikmen-Alsancak N. Üçüncü Dünya güvenlik ve postkolonyal güvenlik yaklaşımları arasındaki farklılıklar: Devlet, kültür ve modernite. Uluslararası İlişkiler, 16(63), 2018, s. 13-31

8. Klejman Laurence-Rochefort Florence, L'égalité en marche ; Le Féminisme sous la troisième République, Presse de la Fondation nationale des sciences politiques/ Des femmes/ Antoinette Fouque, Paris, 1989, p. 23

9. Loomba A. Kolonyalizm Postkolonyalizm, Çev: Mehmet Küçük, İstanbul. 2000, Ayrıntı Yayınları.-s.s. 320

10. Mohanty, C. T. Sınır Tanımayan Feminizm: Teoriyi Sömürgeleştirmekten Kurtarmak Dayanışmayı Örmek, Çev: Hatice Pınar Şenoğuz, İstanbul. 2008. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.-s.s.393

11. Neimneh, S. Postcolonial feminism: Silence and storytelling in J. M. Coetzee"s Foe", Journal of Language and Literature, 2014, 5(2), s.49-55.

12. Özdemir H. ve Aydemir, D. Dördüncü dalga feminizm üzerine. International Social Sciences Studies Journal, 2019., 5(32), s.1706-1711.

13. Sevim A. Feminizm. İnsan Yayınları.İstanbul, 2005. -s.s.112

14. Tür ve Aydın Koyuncu Ç. Feminist uluslararası ilişkiler yaklaşımı: Temelleri, gelişimi, katkı ve sorunları. Uluslararası İlişkiler, 2010., 7(26), s. 3-24.

15. Tyagi, R. (2014). Understanding postcolonial feminism in relation with postcolonial and feminist theories. International Journal of Language and Linguistics, 1(2), s. 45-50.

16. Josephine Donovan, Feminist Theory, trans. Aksu Bora et al., İletişim Yayınları, 8-ci nəşr İstanbul, 2014, s.s. 406

17. Young, J. C. R. Postcolonialism: A Very Short Introduction, New York, 2003: Oxford University Press. -s.s.180

18. Yükselbaba Ü. Feminist perspektiften hukuk. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 74(1), 2016. s.123-138

19. Yetişkin E. "Postkolonyal Kavramlar Üzerine Notlar", Toplumbilim, 2010. Sayı. 25, s. 15-20

20. Patke, R. S. "Postcolonial Cultures", Theory, Culture and Society, 2006, Cilt. 23, Sayı.2. s. 369-372.

21. https://www.dipnotkitap.com/Images/UserFiles/Documents/Gallery/madun-konusabilir-mi-wep.pdf

22. "Dekolonizasiya: Qadınların gücləndirilməsi və inkişafı" mövzusunda beynəlxalq konfransın iştirakçılarına https://president.az/az/articles/view/62274

NARGIZ NAGIYEVA

Associate professor of Baku State University, Doctor of Philosophy in Political Science

Postcolonial feminism and hybridity

Postcolonial feminism represents a new branch of postcolonial women's studies. Postcolonial feminism criticized the approaches of classical Western feminism, which appealed only to white, middle-class women. This theory, which opposes nationalism and militarism, has reinterpreted these concepts in terms of violence, war, race, class and colonialism. Postcolonial feminism examined how the West treated non-Western societies and opposed the homogenization of women. Postcolonial feminism sought peaceful solutions by highlighting women's different experiences.

Hybridity is a term commonly used in postcolonial theory that describes how new cultures form in a colonial contact zone. The concept of hybridity is associated with theorist Homi K. Bhabha, who explores how the formation and reformation of new cultures as a result of colonial relations disrupts any notion of a "pure" culture. This process of hybridization occurs in what Bhabha calls the "Third Space," an in-between place where new cultural identities are constantly being formed.

Key words: *postcolonialism, feminism, hybridity, neocolonialism, Third world.*

НАРГИЗ НАГИЕВА
Доцент Бакинского Государственного Университета, доктор философии по политическим наукам

Постколониальный феминизм и гибридность

Постколониальный феминизм представляет собой новую часть постколониальных женских исследований. Постколониальный феминизм критиковал подходы классического западного феминизма, который обращался только к белым женщинам среднего класса. Это теория, выступающий против национализма и милитаризма, дал новую интерпретацию этих концепций с точки зрения насилия, войны, расы, класса и колониализма. Постколониальный феминизм исследовал, как Запад обращается с незападными обществами, и выступал против гомогенизации женщин. Постколониальный феминизм искал мирные решения, раскрывая различный опыт женщин.

Гибридность — это термин, обычно используемый в постколониальной теории, который описывает, как формируются новые культуры в контактной зоне колонизации. Концепция гибридности связана с теоретиком Хоми К. Бхабхой, который исследует, как формирование и реформирование новых культур в результате колониальных отношений разрушает любое представление о «чистой» культуре. Этот процесс гибридизации происходит в том, что Бхабха называет «Третьим пространством», промежуточным местом, где постоянно формируются новые культурные идентичности.

Ключевые слова: *постколониализм, феминизм, гибридность, неоколониализм, Третий мир.*

UOT 327.3
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0033

MÜASİR DÖVRDƏ TÜRK XALQLARININ QARŞISINDA DURAN MÜHÜM VƏZİFƏLƏR VƏ ƏMƏKDAŞLIQ MEXANİZMLƏRİ

LEYLA NƏBİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
E-mail: nleyla592@gmail.com

Giriş

Müasir dövrdə Türkiyə strateji əməkdaşlıq və kollektiv fəaliyyət tələb edən saysız-hesabsız çağırışlar və imkanlarla üzləşərək özünü kritik bir nöqtədə tapır. Türkiyənin iqtisadi mənzərəsi texnoloji irəliləyişlər və dəyişən bazar dinamikası kimi qlobal tendensiyalar əsasında sürətlə inkişaf edir [8, s.10]. Bu mənzərəni səmərəli şəkildə idarə etmək üçün innovasiya, sahibkarlıq və davamlı inkişafın böyük əhəmiyyəti var. İqtisadi rifahı artırmaq, məşğulluq imkanları yaratmaq və qlobal səhnədə Türkiyənin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün dövlət qurumları, özəl müəssisələr və akademik qurumlar arasında birgə səylər vacibdir [1, s.13].

Bundan əlavə, Türkiyənin ictimai quruluşu müxtəlif mədəni, etnik və dini kimlikləri əhatə edən müxtəliflik ilə xarakterizə olunur. Sosial harmoniya, inklüzivlik və dialoqun təşviqi birləşmiş və möhkəm cəmiyyəti inkişaf etdirmək üçün vacibdir. Fərqli icmalar arasında fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmaq və anlaşmanı təşviq etmək məqsədi daşıyan təşəbbüslər Türkiyənin sosial strukturunun gücləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Ətraf mühitin davamlılığı Türkiyənin və bütövlükdə dünyanın qarşısında duran digər aktual problem kimi önə çıxır. İqlim dəyişikliyi, çirklənmə və resursların tükənməsi kollektiv fəaliyyət və birgə həllər tələb edən əhəmiyyətli problemlər yaradır. Qoruma, bərpa olunan enerjinin mənimsənilməsi və davamlı şəhərsalma üzrə birgə səylər vasitəsilə Türkiyə ekoloji riskləri azalda və gələcək nəsillər üçün təbii irsini qoruya bilər [2, s.9].

Üstəlik, demokratik dəyərlərin və şəffaf idarəçilik mexanizmlərinin konsolidasiyası Türkiyənin demokratik yetkinliyi və sabitliyi üçün əsasdır. Qanunun aliliyinin təmin edilməsi, media azadlığının təşviqi və seçkilərin bütövlüyünün təmin edilməsi ictimai etimadı və iştirakçılığı gücləndirən canlı demokratiyanın mühüm komponentləridir.

Türkiyənin strateji geosiyasi mövqeyi də regional əməkdaşlıq, diplomatiya və münaqişələrin həlli səylərinin vacibliyini vurğulayır. Regional dialoqlarda və tərəfdaşlıqlarda fəal iştirak daha geniş regionda sülh, sabitlik və firavanlığa töhfə verə bilər, həm Türkiyəyə, həm də onun qonşularına fayda verə bilər [7, s.19].

Bu çağırışlara və imperativlərə əlavə olaraq, rəqəmsallaşmanın qəbul edilməsi, təhsilə və ömürboyu öyrənməyə sərmayə qoyuluşu və rəqəmsal savadlılığın təşviqi Türkiyənin rəqəmsal əsrdə rəqabət qabiliyyəti, innovasiya və iqtisadi böyüməyə təkan verə bilən ixtisaslı işçi qüvvəsinin inkişafı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir [3, s.109].

Bu məqalə müasir dövrdə türk xalqının qarşısında duran mühüm vəzifələri və əməkdaşlıq mexanizmlərini dərindən araşdırmaq, bu mövzuların bir-biri ilə əlaqəliliyini və onların effektiv həlli üçün lazım olan əməkdaşlıq yanaşmasını vurğulamaq üçün zəmin yaradır.

Müasir dövrdə türk xalqlarının qarşısında duran mühüm vəzifələr və əməkdaşlıq mexanizmləri

Müasir dövrdə Türkiyə cəmiyyəti kollektiv əməkdaşlıq və strateji mexanizmlər tələb edən çoxlu sayda mühüm vəzifə və çağırışlarla üzləşir. İqtisadi inkişafdan tutmuş sosial birlik və geosiyasi sabitliyə qədər türk xalqı müxtəlif səviyyələrdə iş birliyini zəruri edən mürəkkəb problemlərlə üzləşir. Bu məqalədə bu mühüm vəzifələrdən bəziləri və onların effektiv həllinə kömək edə biləcək əməkdaşlıq mexanizmləri araşdırılmışdır.

İqtisadi inkişafın əsas məğzi kimi, türk xalqının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri davamlı iqtisadi inkişafdır. Bu, artım üçün imkanların yaradılmasını, işsizliyin azaldılmasını və ölkənin qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını nəzərdə tutur. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün hökumət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasında əməkdaşlıq vacibdir. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq (PPP) infrastrukturun inkişafında, investisiya layihələrində və innovasiya təşəbbüslərində həlledici rol oynaya bilər. Bundan əlavə, sahibkarlığın təşviqi və kiçik və orta müəssisələrin (KOB) dəstəklənməsi iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və iş yerlərinin yaradılmasına təkan verə bilər [5, s.14].

Sxem 1: Müasir dövrdə türk xalqlarının qarşısında duran mühüm vəzifələr və əməkdaşlıq mexanizmləri

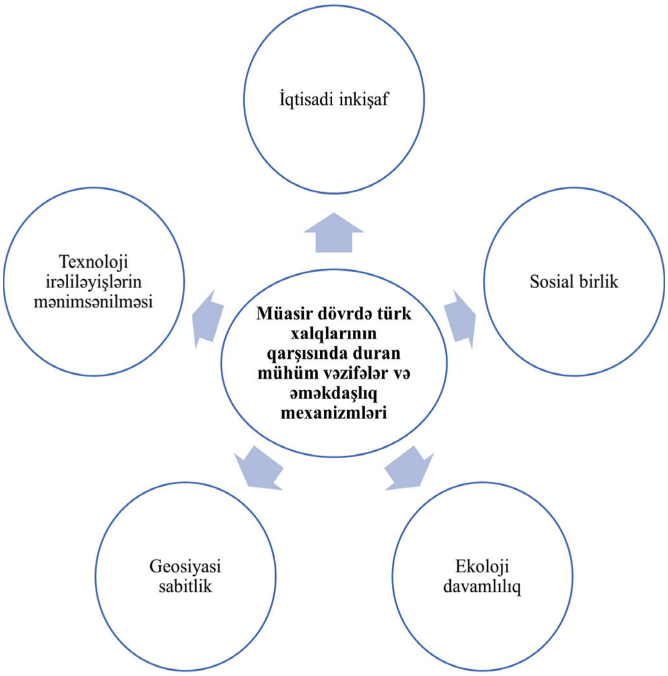

Mənbə: *[4, s.18]*

Sosial birlik və onun əsaslarına görə sosial birliyi təşviq etmək Türkiyə cəmiyyəti üçün başqa bir vacib şərtdir. Bu, inklüzivliyin təşviq edilməsini, bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasını və müxtəlif icmalar arasında dialoqun təşviqini nəzərdə tutur. Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları (VCT) və qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) insan hüquqlarının, azlıqların hüquqlarının və sosial ədalətin müdafiəsində mühüm rol oynayır [6, s.1]. Hökumət institutları və yerli təşəbbüslər arasında birgə səylər sosial əlaqələri gücləndirə və sosial gərginliyi azalda bilər. Təhsilin, mədəni mübadilə proqramlarının və dinlərarası dialoqun vurğulanması da cəmiyyətdə anlaşma və harmoniyanı gücləndirmək üçün çox vacibdir [2, s.15].

Ekoloji davamlılıq baxımından isə müasir dövr iqlim dəyişikliyi, çirklənmə və resursların tükənməsi də daxil olmaqla əhəmiyyətli ekoloji problemlər təqdim edir. Türkiyə əlaqələndirilmiş fəaliyyətlər və siyasətlər vasitəsilə ətraf mühitin davamlılığına üstünlük verməlidir. Bura bərpa olunan enerjiyə sərmayə qoyuluşu, sənayelərdə ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrin təşviqi və təbii resursların qorunması daxildir. Əhali arasında davamlı təfəkkürün formalaşdırılması üçün ictimai maarifləndirmə kampaniyaları, ictimaiyyətin iştirakı və ekoloji maarifləndirmə vacibdir. Transsərhəd ekoloji problemlərin həlli üçün beynəlxalq təşkilatlar və qonşu dövlətlərlə əməkdaşlıq da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Geosiyasi sabitlik baxımından, Türkiyənin geosiyasi mövqeyi onu regional və qlobal məsələlərdə əsas oyunçuya çevirir. Geosiyasi sabitliyin təmin edilməsi diplomatik münasibətlərin idarə edilməsini, münaqişələrin həllinin təşviqini və sülhməramlı səylərə töhfə verməyi əhatə edir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, NATO və regional təşkilatlar kimi platformalar vasitəsilə çoxtərəfli əməkdaşlıq dialoq və münaqişələrin həlli mexanizmlərini gücləndirir. Türkiyənin Avropa, Asiya və Yaxın Şərq arasında körpü rolu həm də sabitliyə və qarşılıqlı anlaşmaya töhfə verən iqtisadi və mədəni mübadilə imkanları təqdim edir [5, s.13].

Texnoloji irəliləyişlərin mənimsənilməsi Türkiyənin rəqabət qabiliyyəti və innovasiya imkanları üçün vacibdir. Akademiya, sənaye və hökumət arasında əməkdaşlıq təşəbbüsləri informasiya texnologiyaları, biotexnologiya və süni intellekt kimi əsas sektorlarda tədqiqat və inkişafa təkan verə bilər [9, s.11]. Rəqəmsal savadlılığın təşviq edilməsi, startapların dəstəklənməsi və texnoloji sərmayə üçün əlverişli mühitin yaradılması Türkiyənin texnoloji mükəmməlliyə doğru səyahətinin mühüm komponentləridir [2, s.1].

Nəticə etibarilə, müasir dövr Türkiyə cəmiyyətinə kollektiv əməkdaşlıq və strateji mexanizmlər tələb edən bir sıra mühüm vəzifələr qoyur. İqtisadi inkişafa, sosial birliyə, ekoloji davamlılığa, geosiyasi sabitliyə və texnoloji tərəqqiyə üstünlük verməklə Türkiyə müasir dövrün mürəkkəbliklərini idarə edə və möhkəm və mütərəqqi bir dövlət kimi ortaya çıxa bilər. Maraqlı tərəflər arasında səmərəli əməkdaşlıq, fəal siyasətlər və gələcəyə ümumi baxış bu məqsədlərə nail olmaq və türk xalqının rifahını yüksəltmək üçün açardır.

Nəticə

Nəticə olaraq, müasir dövr türk cəmiyyəti üçün bir sıra kritik çağırışlar ortaya çıxarıb, əməkdaşlıq və strateji planlaşdırma istiqamətində birgə səylər tələb edir. İqtisadi tərəqqi inkişafa təkan vermək, innovasiyaları təşviq etmək və davamlı məşğulluq imkanları yaratmaq üçün dövlət və özəl qurumlar arasında əməkdaşlığı tələb edən təməl daşı kimi dayanır.

İnklüzivliyin təşviqinə, bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasına və müxtəlif icmalar arasında dialoqun inkişaf etdirilməsinə çağıran sosial birlik hər şeydən vacib olaraq qalır. Ətraf mühitin davamlılığı, aktual ekoloji problemlərin həlli üçün bərpa olunan enerji, mühafizə səyləri və ictimai məlumatlandırma kampaniyalarına diqqət yetirməklə təcili tədbirlər görməyi tələb edir.

Geosiyasi sabitlik regional mürəkkəblikləri həll etmək və qlobal sülhməramlı səylərə müsbət töhfə vermək üçün diplomatik incəlik və çoxtərəfli əməkdaşlıq tələb edir. Sektorlar arasında rəqəmsal savadlılığı və innovasiyanı təşviq edərkən, texnoloji irəliləyişləri qəbul etmək vacibdir, bu, tədqiqat və inkişafa təkan verir.

Nəticə etibarı ilə, bu vəzifələr və əməkdaşlıq mexanizmləri bir-biri ilə bağlıdır və müasir dövrdə möhkəm və firavan Türkiyənin təməlini təşkil edir. Əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, innovasiyaları mənimsəmək və ortaq dəyərləri dəstəkləməklə Türkiyə cəmiyyəti çətinliklərin öhdəsindən gələ və davamlı tərəqqiyə və kollektiv rifaha doğru yol aça bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Alqahtani, S., Shaher, A., Garada, A., & Cipcigan, L. (2022). Frequency Stability in Renewable-Rich Modern Power Systems, Saudi Grid Case Study. In 57th International Universities Power Engineering Conference (UPEC). IEEE.

2. Çevik, R., & Onal, A. (2012). General view on the notion of distant education in Turkey. In 2012 IV International Conference "Problems of Cybernetics and Informatics" (PCI). IEEE.

3. Kapusuz, K. Y., & Oguz, U. (2016). Millimeter wave phased array antenna for modern wireless communication systems. In 2016 10th European Conference on Antennas and Propagation (EuCAP). IEEE.

4. Seckin, B., Arkin, U., Tinaztepe, H. T., & Toker, K. A. (2005). Estimates for the future space launcher projects for Turkey. In Proceedings of 2nd International Conference on Recent Advances in Space Technologies, 2005. RAST 2005. IEEE.

5. Soloviov, N. (2023). Analysis of the risks and identification of the mitigation measures for the energy transition investment projects in Turkey and Vietnam. In 10th International Conference on Modern Power Systems (MPS). IEEE.

6. Soylu, D., Medeni, T. D., Andekina, R., Rakhmetova, R., & Ismailova, R. (2021). Identifying the Cybercrime Awareness of Undergraduate and Postgraduate Students: Example of Kazakhstan. In 2021 IEEE International Conference on Smart Information Systems and Technologies (SIST). IEEE.

7. Taskin, G., & Kaya, H. (2023). Evaluation of Modern Deep Learning Architectures in Remote Sensing Scene Classification. In 2023 10th International Conference on Recent Advances in Air and Space Technologies (RAST). IEEE.

8. Tepekule, B., Yavuz, U., & Pusane, A. E. (2013). On the use of modern coding techniques in QR applications. In 21st Signal Processing and Communications Applications Conference (SIU). IEEE.

9. Zengin, E., & Unal, O. F. (2010). Turkey's energy sector and some remedies against environmental pollution. In Modern Electric Power Systems. IEEE.

XÜLASƏ

Müasir dövr Türkiyəyə həm çətinliklər, həm də birgə səylər və strateji əməkdaşlıq tələb edən imkanlar gətirir. İqtisadi artım hökumət, sənaye və akademik dairələr arasında innovasiya və tərəfdaşlıq tələb edir. Sosial birlik mədəni fərqləri aradan qaldıran təşəbbüslər tələb edir. Ətraf mühitin davamlılığı isə bu dövrdə birgə mühafizə və bərpa olunan enerji səylərinə əsaslanır. Demokratik dəyərlər şəffaf idarəetmə və vətəndaş cəmiyyətinin iştirakı ilə qorunur. Belə ki, regional əməkdaşlıq sülh və sabitliyə kömək edir. Rəqəmsallaşmanın tətbiqi və təhsilə sərmayə qoyulması Türkiyənin rəqabət qabiliyyəti və insan kapitalının inkişafı üçün açardır. Bu əməkdaşlıq imperativləri Türkiyənin müasir mənzərədə tərəqqisi və dayanıqlılığı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Müasir dövr, türk xalqı, mühüm vəzifə, əməkdaşlıq, mövcud mexanizm.*

Nabiyeva Leyla Rafail
Baku State University, PhD candidate
E-mail: nleyla592@gmail.com

IMPORTANT TASKS AND MECHANISMS OF COOPERATION FACING THE TURKISH PEOPLE IN THE MODERN PERIOD

SUMMARY

The modern era brings both challenges and opportunities to Turkey that require joint efforts and

strategic cooperation. Economic growth requires innovation and partnerships between government, industry and academia. Social cohesion requires initiatives that bridge cultural divides. Environmental sustainability is based on joint conservation and renewable energy efforts during this period. Democratic values are protected by transparent governance and civil society participation. Thus, regional cooperation contributes to peace and stability. Implementing digitalization and investing in education is key to Turkey's competitiveness and human capital development. These cooperative imperatives are vital to Turkey's progress and sustainability in the modern landscape.

Keywords: *Modern era, Turkish people, important task, cooperation, existing mechanism.*

ВАЖНЫЕ ЗАДАЧИ И МЕХАНИЗМЫ СОТРУДНИЧЕСТВА, СТОЯЩИЕ ПЕРЕД ТУРЕЦКИМ НАРОДОМ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Набиева Лейла Рафаил
Бакинский Государственный Университет, докторант
E-mail: nleyla592@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Современная эпоха приносит Турции как вызовы, так и возможности, которые требуют совместных усилий и стратегического сотрудничества. Экономический рост требует инноваций и партнерства между правительством, промышленностью и научными кругами. Социальная сплоченность требует инициатив, которые устранят культурные различия. Экологическая устойчивость основана на совместных усилиях по сохранению и использованию возобновляемых источников энергии в этот период. Демократические ценности защищены прозрачным управлением и участием гражданского общества. Таким образом, региональное сотрудничество способствует миру и стабильности. Внедрение цифровизации и инвестиции в образование являются ключом к конкурентоспособности Турции и развитию человеческого капитала. Эти императивы сотрудничества жизненно важны для прогресса и устойчивости Турции в современных условиях.

Ключевые слова: *Современная эпоха, турецкий народ, важная задача, сотрудничество, существующий механизм.*

UOT 321;323
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0037

NATION-BUILDING DURING THE FIRST REPUBLIC OF KOREA 1948-1960

HANHAE HONG
Khazar University, Department of Political Sciences and Philosophy, Specialization in World Political Process, 2nd year master's student

E-mail : hanhaehong@gmail.com

Introduction

South Korea's political development is deeply rooted in the legacy of the First Republic. The First Republic of Korea was a crucial period in South Korea's history, during which it was recognized by the international society as a modern nation-state that embarked on a process of modernization. During this period, Western modern values and systems were adopted, and various social changes and reforms took place. Nevertheless, in 1948-1960, which was a typical early stage in the development of democracy, the authoritarian characteristics of the ruling regime were evident. The reforms and the limits of democracy play a crucial role in understanding the development trajectory and limitations of Korean political history. This study examines the developmental aspects of modern reforms during the First Republic, the limitations of its downfall due to the destruction of democracy, and how these legacies continue to shape contemporary Korean politics.

The reforms and limitations of the First Republic, which lasted from 1948 to 1960 and collapsed on April 19, 1960, are used to understand the political nature of modern South Korea and analyze the challenges and successes in the development of democracy. This article therefore focuses on the process of 'nation-building' in post-liberation Korea. Chapter 1 examines the efforts of the First Republic government to modernize Korean politics, such as the enactment of the constitution and the consolidation of the electoral system, which were modern reforms during the First Republic. Qualitative research was conducted to review the literature of Korean and foreign scholars on the First Republic, and content analysis was conducted using archival materials of the Korean government and official administrative documents of countries closely related to nation-building in Korea.

1. Modern reforms during the First Republic

On August 15, 1945, the Korean peninsula was liberated from Japanese rule. On August 15, 1948, the government of the Republic of Korea was officially proclaimed internationally. The Republic of Korea was the first democratic republic in history to be established on its territory by its nation. From this point in time until 2024, the constitution has been amended on nine occasions. It can be stated that South Korea is currently living in the '1987 system,' or the ninth constitutional system [SBS, 2016]. This article will concentrate on the first republic, the Syngman Rhee regime, which played a pivotal role in the establishment of the Republic of Korea.

The Syngman Rhee regime sought to establish South Korea as a modern republic, defined by the elements of nation, sovereignty, and territory. The 'nation' was conceived as a political entity based on a modernist perspective. However, following the liberation of Korea in 1945, there emerged a divergence in the perceptions of various political leaders regarding the nature of the nation to be constructed. This included the 'National Ideology,' the 'Founding forces,' and the 'nation.'

During the colonial period, Koreans lacked the opportunity to experience a nation where they could exercise their political rights and form a political association. The loss of sovereignty due to colonization deprived Koreans of the rights of a 'nation', and the incomplete establishment of a united nation due to the division of North and South Korea made Koreans unable to be satisfied as a nation in a divided country. Therefore, Koreans were forced to focus more on the word 'ethnicity' than the word 'nation' in nation-building, and it was a betrayal of national sentiment for the North and South to establish independent governments. Thus, when explaining Korean nationalism after liberation, it is necessary to consider that the 'nation' aspect of political individuals based on modernism is weak and the ethno-symbolism aspect is strong.

The central question and theme of this article, 'The Nation-building process and legacy of The

First Republic of Korea,' is framed in the following perspective.

The First Republic had a positive impact on nation-building in South Korea, establishing the framework of a modern sovereign state (constitution, parliament, sovereignty). However, it also left behind an ambivalent legacy of democratic contradictions as a result of the harsh reality of international politics externally and authoritarian politics internally. Malešević examined the ambivalence of realpolitik and the existence of the state in his book Grounded Nationalism (2019).

According to Malešević, *"Nation-state is nominally conceptualised as 'secularised social organisations with fixed and stable territory and a centralised political authority underpinned by intensive ideological particularism and the promotion of moral egalitarianism, social solidarity and cultural homogeneity among its populace"* [Malešević, 2019: 74].

It is certain that starting with the Constitutional National Assembly in 1948, a constitution was created, and awareness of popular sovereignty was strengthened. However, Malešević later stated that *"For one thing, very few contemporary nation states are culturally homogeneous or built around strict moral egalitarian principles. While this might feature as a strong ideological aspiration, often inscribed in the constitutions of modern states, the actual realties rarely match these ambitions."* [Malešević, 2019: 74-75].

In this way, it is important to note that the nation-building process in a developing country, such as South Korea, is distinct from the maturity of democracies or modern sovereign states in the West. These countries have been building democracy for a long time and have experienced both failures and successes. As Malešević argues, apparently, the First Republic had a very balanced and peaceful constitutional design, introduced representative democracy with direct elections, and was recognized as a legitimate government in the international community. However, as illegal acts such as the March 15 unfair elections that violated the spirit of the constitution continued, the internal contradictions finally exploded on April 19, 1960, and the First Republic collapsed in a massive nationwide uprising on April 19, 1960 (Bloody Tuesday) and April 26, 1960 (Victory Tuesday) [Oh, Jeyeon, 2018: 47].

1.1. Conducting elections and establishment of a constitution

A series of political events, including the liberation in 1945 and the enactment of the Constitution in 1948, provided the opportunity to establish a new nation. South Korea's constitution was not the work of a small elite nor was it the work of a small group of intelligent. Consequently, the Constitution of South Korea stipulates equality, freedom, justice, human rights, peace, solidarity, security, and happiness as important constitutional values [Su Yong, Kim, 2018:36].

The first Constitution of Korea was a liberal democracy and a mixed economy, but it also reflected the line of centrists who supported socialism. As evidence of this, **Article 85** of the Constitution provides for the nationalization of important underground resources and marine resources, **Article 86** provides for the distribution of farmland to farmers, and **Article 87** provides for the nationalization or public ownership of public enterprises such as transportation, communication, and finance, and state control of foreign trade. In other words, the Constitution was an economically progressive constitution that stipulated the prioritization of economic and social justice, state control of the economy, the right of workers to share in the profits, and state protection of the extremely poor [Jung Bock, Lee, 1996 : 12].

1.2. Realist Diplomacy in the Context of International Politics

The Korean War, which took place from 1950 to 1953, was an all-out clash on the Korean Peninsula between the United States' desire to build an anti-communist bulwark after World War II and the Soviet Union's desire to build a communist bloc. Hence, the conflict on the Korean Peninsula was inextricably linked to the establishment of the Cold War system on a global scale.

In 1947, the President Harry S. Truman Doctrine was announced, and the Marshall Plan was launched. The Cold War began in earnest and had a negative impact on the situation on the Korean Peninsula. In particular, the victory of the Chinese Revolution and the Soviet nuclear tests in 1949 increased the need for the United States to pursue a 'firm policy' in Asia [Cumings, B. 1996: 82].

Syngman Rhee's regime believed that peaceful

reunification through intergovernmental dialogue was virtually impossible under these circumstances, and the First Republic, in consultation with the United States, adopted a policy of automatically referring the Korean issue to the United Nations every year [Jung Bock, Lee, 1996: 29]. The UN, which was under the influence of the United States at the time, invited only the Republic of Korea representative to discuss Korean affairs every year until the 14th General Assembly in 1959 after the Geneva Conference failed. The First Republic interpreted international politics from a realist perspective and sought to further solidify its alliance with the United States by acting in the interests of the most hegemonic nation of the time.

The rationale behind this policy can be attributed **to two key factors.**

First, the growing public aversion towards communism in the aftermath of the Korean War. Second, the South Korean government sought to garner the support of the United States, the other dominant power in the Cold War, in its confrontation with the Soviet-backed North Korea. During the fifteen years after the Korean War, South Korea frequently topped the list of U.S. aid recipients. Kennedy-era policy documents referred to South Korea as one of the "big five" countries-along with Pakistan, Vietnam, Taiwan, and Turkey-that received both military and economic support. In 1960 alone the United States dispensed to South Korea $380 million more than it provided any of the other big five and 7.6 percent of the total U.S. foreign aid budget. Private philanthropic groups, such as the Asia Foundation and the American Korean Foundation, that were active in the country supplemented official largesse with millions of dollars to support social and cultural programs [Brazinsky, G. A. 2009: 19]. The First Republic government also sought to obtain as much aid as possible from the United States to rebuild the economy and to promote trade with foreign countries. Based on this realistic perspective, Syngman Rhee's regime succeeded in obtaining the necessary military aid from the U.S. to compensate for the withdrawal of 360,000 U.S. troops at the time of the 1953 armistice with a reinforcement of the South Korean armed forces and, from 1957 onward, to improve the quality of the South Korean armed forces through a modernization plan [Bock, Lee, 1996: 33].

2. Limitations and Contradictions of Democracy during the First Republic

2.1. 3.15 Unfair Elections and Suppression of Opposition

According to the public opinion poll conducted by the U.S. military government on 10,000 people in July 1946, the majority of 8,467 respondents, 4,537, classified themselves as neutral, 2,498 declared themselves right-wing, and all of those who claimed to be left-wing were 1,462 people about 1/6. However, when it comes to different types of questions such as *"Which system do you like between capitalism, socialism, and communism?"*, only 13% of people responded with capitalism, 70% responded with socialism, and 10% responded with communism. It clearly shows the ideological tendencies of the time [Park, Jung I, 2013: 175].

The phenomenon in question was the result of scientifically valid reasons. Those who accumulated wealth and retained their vested interests during the Japanese occupation were deemed to have collaborated with Japan, rather than being victims of exploitation. Therefore, communist, and socialist forces that were uncompromising with Japan and actively committed to the independence movement were more popular with the people [Bock, Lee, 1996: 11].

However, the First Republic's objective of establishing a government that would be cooperative with the United States and its vested interests led to the marginalization of leftists from the political sphere. The most prominent example of this was the 'Scandal of the Progressive Party.' The Progressive Party was founded in 1956 and sought to break the entrenched conservative two-party system, but the party lost ground in 1958 when its leader Cho Bong-am was executed under the National Security Act (the Supreme Court acquitted him in January 2011 after a retrial). The Progressive Party's ideology, stated at its founding convention, was 'social democracy' and called for a welfare state, social security system, improved living conditions for all citizens, equality of distribution, rapid economic growth, peaceful reunification, and the implementation of democracy [Seunghyun Jung, 2013:121]. In his party opening speech, Cho Bong-am made it clear that the Progressive Party's goal was "the progressive line of social reform that rejects both communism and capitalism." Although he was not a communist or had close ties to the Soviet Union, he was eventually repressed by

Syngman Rhee's regime because he adopted the peaceful reunification policy, which was taboo at the time, and insisted on holding general elections in North and South Korea under the supervision of the United Nations.

In addition to this extreme repression of the opposition, in the presidential/vice presidential election held on March 15, 1960, the Syngman Rhee regime engaged in massive election fraud to extend its rule. ▲Fraudulent practices such as stuffing ballot boxes with as much as 40 percent of the ruling party's votes, ▲open voting in threes or fives, ▲switching ballot boxes, and ▲expelling opposition observers were used to prolong the liberal party's rule.

Consequently, the results were completely falsified, and in one precinct in Daegu, a traditionally strong opposition region, the interim tally showed a shocking result of 5,000 votes for the Liberal Party and 32 votes for the Democratic Party [Jun Sik, Lee, 2016: 246]. In response, public dissatisfaction with the blatantly illegal and fraudulent election exploded everywhere, and the student resistance movement that was sparked in Daegu quickly spread to other regions.

On April 26, 1960, Syngman Rhee's stepping down statement was announced over the radio at 10:30 a.m. The National Assembly immediately convened in plenary session and unanimously passed a four-point resolution to restore order. By the resolution, Syngman Rhee submitted his resignation to the National Assembly at noon on April 27, and the National Assembly accepted it, thereafter, thus marking the end of the First Republic.

Although the First Republic enacted an election system, which is the core of democracy that any modern country must adopt, the First Republic under Syngman Rhee reinterpreted and abused the constitution to extend his regime to the point that it could hardly be considered a democracy. Table 1, which follows, is an archive of slogans from the April 19 Revolution, the most decisive event in the collapse of the First Republic. The 4.19 Revolution was the result of a nationwide outburst of pent-up popular demands, and its slogans can be used to infer an assessment of the nation-building process of the First Republic.

Table 1. The slogan of April Revolution

Let's go north, come south	Give us the freedom of the academy
Let's oust the democratic rebels.	The 3.15 election fraud is illegal and invalid.
Let's hold another presidential election	Overthrow dictatorship, guarantee freedom of academies
Let's defend democracy	The freedom I found with blood, are you going to take it away with a gun or a sword?

Source: *Open archives, Korea Democracy Foundation (https://archives.kdemo.or.kr/contents/view/224)*

2.2. The nation-building process failed to fulfill the wishes of the majority.

The priority in nation-building after liberation was to punish the pro-Japanese collaborators. During the U.S. military rule from 1945 to 1948, Korea's antipathy toward the pro-Japanese forces was high, but the U.S. military government did not impose any sanctions on the pro-Japanese forces but rather used them in the governing body [Lee Jung-bok:24]. The U.S. military government lacked internal conflict and a nationalistic understanding of Korea, and in selecting officials to help the U.S. military government, it followed the principle of appointing anyone suitable for the job, and few Americans cared about their previous experience before liberation [Bruce Cumings, 2023: 237]. Under these circumstances, the First Republic inherited a pro-Japanese problem that the U.S. military government had failed to address. The Special Investigation Committee for Anti-National Actors was an organization for the liquidation of pro-Japanese factions that was promoted by the National Assembly shortly after the establishment of the Korean government. On September 22, 1948, the Constitutional Assembly promulgated the Anti-National Acts Punishment Act to punish pro-Japanese factions that collaborated with the Japanese and committed acts of national treason during the period of national aggression. Subsequently, the National Assembly formed the Special Committee on Anti-National Acts, elected a former independence activist as its chairman, and established several other bodies. However, out of a total of 682 cases handled by the special committee, 559 cases were sent to special prosecutors, but only 10 pro-Japanese were

tried and sentenced to prison, and almost all of them were released through probation, reduced sentences, or suspended sentences [Lee Jung-bok:27]. The independence activists who threatened Rhee's rule were his competitors or potential competitors, and pro-Japanese careerists could not be his competitors. Therefore, Rhee chose a strategy of cooperating with the pro-Japanese and focusing on the systemic confrontation with North Korea instead of actively dealing with them.

3. The impact of nation-building in the First Republic on modern Korean politics

3.1. Rapid but incomplete nation-building

"The declaration of statehood does not imply the completion of building a nation. The building of a nation or national identity makes the presence of a state compulsory [Valiyev 2023: 17]." Although the First Republic was internationally recognized as a legitimate government, the nation-building process and the resulting national identity did not grow democratically.

The Korean constitutions that followed the First Constitution reflected the line of the centrists who supported liberal democracy in politics and mixed economy or socialism in economics and were based on the realization of social justice and the development of a balanced economy. However, during the U.S. military government and the First Republic, economic and social justice were not prioritized, workers' right to share in profits was not recognized, and the state did not protect those who were unable to earn a living [Lee Jung-bok:11]. As a developing country with a nascent capitalist economy and limited resources, South Korea encountered several practical challenges, including the constraints of a weak state that could not uphold the spirit of its constitution.

Based on the above arguments, the impact of nation-building in the First Republic on contemporary Korean politics can be analyzed in two ways.

Firstly, it can be observed that although the country made a declaration to the international community and established the foundation and basis for modern reforms, it has yet to fully realize the ideal state based on the constitution. The First Republic continued to exhibit authoritarian attitudes that contradicted the spirit of the Constitution. The ruthless repression of opponents of the regime using the ideology of 'Anti-communism' and 'Pro-North' serves as a red-complex, or attack logic, that is still used to this day when discussing pluralistic values of welfare, labor rights, and minorities. It provided the theoretical foundation and experience to undermine the pluralistic and liberal democratic values underlying the Constitution.

Secondly, the First Republic was founded upon a realist diplomatic approach, which made significant contributions to economic development by promoting liberalism and democracy in the South. This was achieved with the support of the United States through U.S. aid. However, the national aspirations of liquidating the pro-Japanese faction and building one nation-state were thwarted by the strategy of establishing a government through the right-wing forces that partnered with the United States.

4. Conclusion

Upon liberation in 1945, the First Republic was faced with the great challenge of building a modern nation-state. This period can be characterized as the beginning of modern Korean politics and the origin that has most influenced the current political specificity of South Korea. The two strategies chosen by the First Republic were to be integrated into the U.S.-led world system from a realist perspective and to continue the systemic competition with North Korea. This allowed the South to enter the international community with the support and recognition of the U.S.-led UN and to develop and grow with U.S. aid. However, it also led to ethnic conflicts and complicated relations with communist countries.

Another strategy was to protect South Korea from communism by forming a strong government using a uniform, state-centered ideology instead of pluralistic values, which is the core value of democracy. This resulted in the ruthless repression of non-communist opponents of the regime and undermined democratic values.

This study demonstrates that nation-building is a multifaceted phenomenon and accessing it through a macro-level framework is highly valid and essential to understanding South Korea's contemporary political dynamics and foreign policy. This is particularly important in a country with a unique historical context such as South Korea, which was on the frontline of the Cold War, experienced colonization, and still has a strong division system. The findings of this

study will enable insights to be gained into the nation-building process in South Korea, the ideologies employed in this results, and comparative studies with countries with similar experiences of colonization and division in the Third World.

REFERENCES:

1. Brazinsky, G. A. (2009). Nation building in South Korea: Koreans, Americans, and the making of a democracy. University of North Carolina Press.

2. Cumings, B. (2003). The origins of the Korean War. Princeton University Press

3. Chan Seung, P. (2016). Nation, Nationalism. SOWHA.

4. Jun Sik, Lee. (2016). The incomplete settlement of the pro-Japanese collaboration and the 3·15 unfair election. History that opens tomorrow, 62, 237-256.

5. Jung Bock, Lee. (1996). Nature of the First Republic, political institutions, and major policies, Institute of Korean Political Studies(5), 1-40

6. Jung I, Park. (2013). A Study of War and State Formation in Korea : Focused on Korean War and the Evaluation of Korean Statehood [Ph.D.Dissertation, Kyounggi University]

7. Malešević, S. (2019). Grounded nationalisms: A sociological analysis. Cambridge University Press.

8. Seunghyun Jung. (2013). Cho Bong Ahm and Jin Bo (Progressive) Party: Origin and Evolution of Korean Progressivism. JOURNAL OF CONTEMPORARY POLITICS, 6(1), 115-143.

9. Smith, A. D. (2009). Ethno-symbolism and nationalism: A cultural approach. Routledge.

10. Valiyev, O., & Alptekin, M. Y. (2023). The First Republic of Azerbaijan: A State without a Nation. Khazar Journal of Humanities and Social Sciences, 26(2), 7-24.

11. Su Yong, Kim. (2018). The process and spirit of the Constitution. History that opens tomorrow, 71·72, 18-38.

Internet Resources

1. CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF KOREA (2023, March 2). : https://elaw.klri.re.kr/kor_service/lawViewMultiContent.do?hseq=1

2. Hankyoreh. (2013. September. 29). Nationalism, between history and future: Lee Ki-baek and Lee Young-hee

https://m.khan.co.kr/feature_story/article/201309292247155

3. Hankyoreh21. (2010. June. 16). If Cho Bongam had not been executed : https://h21.hani.co.kr/arti/special/special_general/27545.html

4. Open Archives Korea Democracy Foundation. (2023). 4.19 Revolution Photo Archive https://archives.kdemo.or.kr/photo-archives/view/00756010

5. SBS. (2016..July.17). Constitutions changed 9 times, but why 6 republics?

https://news.sbs.co.kr/news/endPage.do?news_id=N1003681718

SUMMARY

This paper provides a balanced analysis and evaluation of the nation-building of the First Republic of Korea, which has had the most impact on the Korean political landscape. In modern Korean politics, the First Republic is often praised as a reformative period that built a modern state, but it is also criticized for its limitations that undermined democracy. Regardless of liberal and conservative ideologies, this paper evaluates the First Republic through the macro framework of the nation-building process. Also, it investigates the constitutional elements of the First Republic and notes the modern nation-building of the First Republic, which not only established the constitution based on equality, freedom, justice, human rights, peace, solidarity, security, and happiness but also confirmed that the political system was liberal democracy, and the economy was mixed.

In addition, it is revealed that based on a realist perspective, the First Republic strengthened its national identity in terms of security, economy, and politics by attracting the support of the United States, a superpower in the Cold War.

However, in the process, it also purged dissenters based on an extreme ideology of anti-communism and engaged in fraudulent elections to prolong Syngman Rhee's regime, revealing persistent contradictions, such as the appearance of a modern state but the disappearance of pluralism. In conclusion, this article found that the institutional legacy of the First Republic continues to exert a significant influence on contemporary South Korean politics, with both positive and contradictory outcomes.

Keywords: *The First Republic of Korea, Nation-building, Modernization, Constitution, Democracy.*

HANHE HONG,
Xəzər Universiteti, Siyasi Elmlər və Fəlsəfə departmenti, Dünya siyasi prosesləri, ixtisası üzrə II kurs magistrantı

1948-1960-cı illərdə Birinci Koreya Respublikası dövründə dövlət quruculuğu

XÜLASƏ

Bu məqalə Koreyanın siyasi mənzərəsinə ən çox təsir göstərən Birinci Koreya Respublikasının dövlət quruculuğunun balanslaşdırılmış təhlili və qiymətləndirilməsini təqdim edir. Müasir Koreya siyasətində Birinci Respublika tez-tez müasir dövlət quran islahatlar dövrü kimi təriflənir, lakin o, demokratiyanı sarsıdan məhdudiyyətlərinə görə də tənqid edilir. Liberal və mühafizəkar ideologiyalardan asılı olmayaraq, bu məqalə Birinci Respublikanı dövlət quruculuğu prosesinin makro çərçivəsi vasitəsilə qiymətləndirir. Həmçinin, Birinci Respublikanın konstitusiya elementlərini araşdırır və təkcə bərabərlik, azadlıq, ədalət, insan hüquqları, sülh, həmrəylik, təhlükəsizlik və xoşbəxtliyə əsaslanan konstitusiya quran Birinci Respublikanın müasir dövlət quruculuğunu qeyd edir, habelə siyasi sistemin liberal demokratiya olduğunu və iqtisadiyyatın qarışıq olduğunu təsdiqləyir.

Bundan əlavə, realist perspektivə əsaslanan Birinci Respublikanın "soyuq müharibə"də super güc olan ABŞ-nin dəstəyini öz üzərinə çəkərək təhlükəsizlik, iqtisadiyyat və siyasət baxımından milli kimliyini gücləndirdiyi ortaya çıxır.

Bununla belə, bu prosesdə həm də ifrat anti-kommunizm ideologiyasına əsaslanan müxalifləri təmizlənməsi və Syngman Rhee rejimini uzatmaq üçün saxta seçkilərlə məşğul olması müasir dövlətin yaranması, lakin plüralizmin yoxa çıxması kimi davamlı ziddiyyətləri üzə çıxarır. Yekun olaraq, bu məqalə Birinci Respublikanın institusional irsinin həm müsbət, həm də ziddiyyətli nəticələri ilə müasir Cənubi Koreya siyasətinə əhəmiyyətli təsir göstərməyə davam etdiyini müəyyən edir.

Açar sözlər: *Birinci Koreya Respublikası, Millət quruculuğu, Modernləşmə, Konstitusiya, Demokratiya.*

Ханхэ Хонг, *Университет Хазар, департамент политических наук и философии, специализация «мировые политические процессы», студентка второго курса магистратуры*

Национальное строительство во время Первой Республики Корея, 1948-1960 гг.

РЕЗЮМЕ

Данная статья представляет собой комплексный анализ и оценку процесса национального строительства в период Первой Республики Кореи, оказавшей определяющее влияние на политический ландшафт страны. В современной корейской политике Первую Республику часто восхваляют как реформаторский период, заложивший основы современного государства, но одновременно критикуют за ограничения, подрывающие демократические принципы.

Отстранившись от либеральных и консервативных идеологических штампов, данная статья рассматривает Первую Республику через призму макроструктуры процесса национального строительства. В ней исследуются конституционные основы Первой Республики, а также подчеркивается прогрессивный характер ее национального строительства, выразившийся не только в принятии конституции, основанной на принципах равенства, свободы, справедливости, прав человека, мира, солидарности, безопасности и счастья, но и в утверждении либерально-демократической политической системы и смешанной экономики.

С реалистической точки зрения, Первая Республика укрепила национальную идентичность в сфере безопасности, экономики и политики, заручившись поддержкой Соединенных Штатов – сверхдержавы в период Холодной войны.

Однако, в процессе реализации этих целей она также подавляла инакомыслие на основе экстремистской идеологии антикоммунизма и фальсифицировала выборы для продления правления президента Сингмана Ри, обнажая устойчивые противоречия между становлением современного государства и ущемлением плюрализма.

В заключение, статья отмечает, что институциональное наследие Первой Республики продолжает оказывать значительное влияние на современную южнокорейскую политику, имея как положительные, так и противоречивые последствия.

Ключевые слова: *Первая Республика Корея, Государственное строительство, Модернизация, Конституция, Демократия.*

UOT 32
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0044

RUSYA-UKRAYNA 2022 SAVAŞI: RUSYA-UKRAYNA KRİZİNİN SEÇİLİ ÜLKELER ÜZERİNDEKİ EKONOMİK ETKİSİNİN GÖZDEN GEÇİRİLMESİ

ABDUL ORUCLU
Kütahya Dumlupınar Universitetinin iqtisad fakültəsinin doktorantı
E-mail: abduloruclu@yandex.com

GİRİŞ

Ukrayna'nın egemenliği konusu, Rusya'nın uzun süreli ve açık isteksizliği nedeniyle Aralık 1991 Bağımsızlık referandumunun ardından bile hala sorgulanabilirdi (Dragneva- Lewers & Wolczuk, 2016). Sosyalist sistemin çöküşünden sonra, Sovyetler Birliği'nin eski Doğu Avrupa uyduları, AB ve NATO gibi Batılı kurumlara sistematik olarak entegre oldular. Ancak Rusya, demokratik olarak seçilmiş Yanukoviç rejiminin Maidden'ın devrimci olarak devrilmesini ve Ukrayna'da Batı yönetiminin yoğunlaşmasını kabul etmedi (Pabriks & Kudors, 2015, s.78). Bilim ve Eğitim Hizmetleri – Birleşik Krallık Anormallik, istikrarsızlık ve çatışma, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden bu yana Ukrayna-Rusya ilişkilerinin ne olduğudur (Kiev ve Moskova anlaşmazlığı). Ukrayna-Rusya ilişkisini zorlayan diğer birkaç sorun arasında, aşağıdakiler önemli bir rol oynamıştır: resmi Sovyetler Birliği varlık / borç imhası; Ukrayna'nın önemli enerji borcu; NATO'nun doğuya doğru genişlemesi, her iki ülke arasındaki sınır sınırları; ve Ukrayna'daki rus azınlığın durumu (Solcanyk, 2001, s. 9). Malyarenko ve Wolff (2018), Rusya'nın "sözde yakın yurtdışındaki ülkelerde şiddetli iç çatışmayı" Sovyet sonrası etkisini genişletmenin bir aracı olarak kullandığını belirtmektedir. Uzay ve aynı zamanda Batı'nınkini azaltmak için... Moskova istikrarlı ve dostça bir mahalleyi tercih ediyor ve istikrarlı ama düşmanca bir Batı yanlısı mahalleden kaçınmaya çalışıyor". Bu yazarlar, Ukrayna'nın kırılganlığını, farklı yönlerden itildiği / çekildiği için eşit derecede ortaya koymaktadır – AB ve NATO batıdan ve Rusya Doğu, Ukrayna'nın sosyo-ekonomik kriz, zayıf kurumlar ve iç bölünme gibi iç zorluklarıyla birleşti. Ukrayna'da 2013 yılının sonlarında hükümetin AB ile yeni bir anlaşma imzalamayı reddetmesinin bir sonucu olarak düzenlenen protesto sadece küresel dikkati çekmedi. ancak daha fazla iç istikrarsızlığa yol açan devlet oluşumuna yönelik önemli zorlukları tetikledi (Dragneva-Lewers & Wolczuk, 2016). Bu protestonun nihai ürünü sadece Cumhurbaşkanı Yanukoviç'in Ukrayna'dan kaçışı değil, Kırım'ın Rusya tarafından işgali ve Rusya'nın Ukrayna'nın Doğu kesiminde ayrılıkçı hareketlerin propagandasını yapmasıydı. Etnik Rus azınlığı koruma girişimi olarak Ukrayna (Korovkin & Makarin, 2019).

Problem Bıldırımı/Çalışmanın Amacı / Katkısı

Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik 2022 saldırısı ve Rusya'ya uygulanan şiddetli mali yaptırımlar nedeniyle Rusya üzerindeki yoğun ekonomik etki, "sadece Devlet Başkanı Vladimir Putin'in Rusya'sına ekonomik bir felaket yaşatmıyor. Yansımaları aynı zamanda küresel ekonomiyi tehdit ediyor, finansal piyasaları sarsıyor ve hayatı herkes için daha tehlikeli hale getiriyor" (Wiseman, 2022). Rusya ve Ukrayna, küresel pazarda petrol, doğal gaz, kömür, buğday ve diğer emtiaların ihracatında önemli oyunculardır. Moody's Analytics'in baş ekonomisti Mark Zandi, her iki ülkenin de küresel neonun %70'ini ürettiğini ve bunun da dünya çapında hayati bir emtia olduğunu bildirdi. Yarı iletkenlerin üretimi, mevcut krizle paniğe yol açarken, uluslar ve özellikle otomobil üreticileri zaten bilgisayar çiplerinde bir kıtlığa tanık oluyorlar. Zandi, her iki ülkenin de yolcu jetlerinin üretiminde kullanılan küresel titanyum arzının% 13'ünden ve% 30'undan sorumlu olduğunu gözlemlemektedir.

Teorik Çerçeve

Bu çalışma Sosyal Sözleşme Teorisi ve Çıkar Grubu Teorisine dayanmaktadır. Sosyal Sözleşme, modern siyaset filozoflarının kurucu babalarından bazıları olan Thomas Hobbes (Leviathan' ile ünlü) tarafından kurulan uzun süredir devam eden bir siyasi teori veya felsefedir. John Locke (" İki Hükümet Antlaşması" ile bilinir) ve Jean Jacques Rousseau ("Sosyal Sözleşme" ile ünlü) (Mbah, 2021a). Thomas Hobbes, 'Leviathan' adlı yayınında, Doğa Durumu'nu, insanlığın sürekli olarak 'ölüm korkusu ve ölüm korkusu ' ile yaşadığı kaotik kanunsuz bir toplum olarak tasvir eder. Barışa giden bir yol olarak bir Sosyal Sözleşmeye girer (can ve malların korunması). Hayatlarını ve mallarını korumak amacıyla, vatandaşlar (tebaalar) gönüllü olarak haklarını

ve özgürlüklerini bütünüyle egemen bir güce verirler. Karşılığında güvenliklerini sağlamak zorunda olanlar (Mbah, 2021a; Ebenstein & Ebenstein, 2000, s. 412). Öte yandan, John Locke, Doğa Durumu'nu Thomas Hobbes'un yaptığı kadar kötümser sunmaz. Locke'un görüşüne göre Doğa Durumu, bir anlaşmazlık durumunda yasa ve düzeni uygulayabilecek uygun yerleşik kurumların olmadığı daha barışçıl bir ortamdır. Bu nedenle, yerleşik devlet kurumlarının (yasama) yasa ve düzeni uygulama sorumluluğu ile güvence altına alınması için Sosyal Sözleşmeye ihtiyaç vardır. Locke'un Toplumsal Sözleşmesi'ne göre, yasa koyucular, kendilerini iktidara getirenlerin çıkarları doğrultusunda hizmet etmesi gereken mütevelli heyetleridir (Ebenstein & Ebenstein, 2000, s. 430). Bu arada, Jean Jacques Rousseau'nun Doğa Durumu, ne Locke'unki kadar iyimser ne de Hobbes'unki kadar kötümserdir. Onun Doğa Durumu, her bir insanın, bunu yapmanın etkili olmadığını fark ettikleri noktaya kadar çıkarlarını takip etmesiyle karakterize edilir, bu nedenle bir Sosyal Sözleşmeye ihtiyaç vardır. Locke'un aksine Rousseau, Toplumsal Sözleşme'de yurttaşların iradelerini belirli bir bireye değil, topluluğa (toplumsal) teslim ettiklerini varsayar. Özgürlüklerini, haklarını ve özgürlüklerini güvence altına almalarını bekledikleri kuruluşlar) (Mbah, 2021a; Elahi, 2014; Ebenstein & Ebenstein, 2000, s. 498). Basitçe söylemek gerekirse, her ulusun vatandaşları, politikalar karşılığında haklarını hükümete ve kurumlarına tamamen veya kısmen teslim ederek bir Sosyal Sözleşmeye girerler. Can ve mal güvenliğini garanti eden yasalar. Bu, Rusya ve Ukrayna arasındaki yıllar boyunca devam eden gerginliği açıklıyor, çünkü her iki taraf da çıkarlarını korumaya çalışıyor Harris (2020), 2014 Rusya-Ukrayna krizini incelerken, “Ukrayna krizi kendi başına etnik bir çatışma olmasa da, milliyetçiliğin önemli bir katkıda bulunan faktör olduğunu savunuyor.

LITERATÜR TARAMASI: RUSYA-UKRAYNA 2022 KRİZİNİN EKONOMİK ETKİSİ

Dünya çapındaki ülkeler Covid-19 salgınının ekonomik etkisinden zar zor kurtuluyor, 2022'de Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı, küresel ekonomilerin henüz tanık olabileceği gibi durumu daha da kötüleştirebilir. Emtia fiyatlarında bir başka artış ve ‘tedarik zinciri tıkanmaları’. Rusya, ‘ dünyanın en büyük buğday tedarikçisi ‘ olarak biliniyor ve Ukrayna ile birlikte, her iki ülke de küresel ihracat toplamının neredeyse dörtte birini oluşturuyor (Cohen & Ewing, 2022).

Rusya-Ukrayna Krizinin ABD Üzerindeki Ekonomik Etkisi

Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı en yakın Amerikan kentinden bile binlerce mil uzakta gerçekleşmesine rağmen, ekonomik etkisi o zamandan beri milyonlarca ABD hanesi tarafından hissedilecektir. küresel ekonomi ve finansal piyasalar birbiriyle ilişkilidir (Egan, 2022). CNN Egan'dan (2022) bir muhabir, RSM ekonomisti Joe Brusuelas'ın "Ortalama Amerikan hanehalkı Vladimir'in yükünü taşıyacak". New York Times'tan Smialek ve Swanson (2022), Rus-Ukrayna krizinin potansiyel bir sonucunun, dünya çapında petrol ve gıda fiyatları ve ABD'deki belirsizliği artıracaktır. Gıdalarının önemli bir kısmını Rusya'dan (dünyanın en büyük buğday ihracatçısı) ithal eden Avrupa'nın aksine, ABD'nin çok fazla ithalat yaptığını öne sürüyorlar. Rusya'dan çok az ama bir çatışmanın neden olduğu emtia sıkışıklığı, en azından geçici olarak hammaddefiyatlarını artıran zincirleme etkilere sahip olabilir ve Amerika Birleşik Devletleri de dahil olmak üzere dünyanın büyük bir kısmı hızlı bir enflasyon yaşarken bitmiş mallar.

Rusya-Ukrayna Krizinin Kanada Üzerindeki Ekonomik Etkisi

Kanada, 2 Aralık 1992'de Ukrayna'nın bağımsızlığını tanıyan ilk batı ülkesiydi ve her iki ülke de o zamandan beri yakın bir ikili ilişkiye sahipti. Bu ilişkiye dayanarak, Kanada Ocak 2014'ten bu yana Ukrayna'ya çeşitli şekillerde 890 milyon dolardan fazla yardım ayırmıştır (Kanada Hükümeti , 2022). Uzmanlar, 2022'de Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik saldırısının Kanada üzerindeki potansiyel ekonomik etkisinden (enflasyon, gıda maliyeti ve göç) endişe duyuyor. CTV News muhabiri Neustaeter'in (2022) haberine göre, Başbakan Justin Trudeau liderliğindeki Kanada hükümetinin 'göçmenlik başvurularına öncelik verdiği' açıklanıyor. Ukrayna vatandaşları için ve dikkat çekmeye değe. Kanada'nın, yaklaşık 1,3 milyon Ukraynalı arasında Rusya dışındaki en fazla Ukraynalı göçmene sahip olduğu. Bu rapor aynı zamanda Dalhousie Üniversitesi gıda dağıtımı ve politikası profesörü Sylvain Charlebois'in bu krizin "özellikle de kırılgan bir Kanada tedarik zinciri" üzerindeki etkisiyle ilgili endişelerini de ortaya koyuyor. Bu mevcut krizin getirdiği belirsizlik, sal-

dırıyı takip eden son birkaç gün içinde hisse senetlerinin keskin bir şekilde dalgalanmasına ve finansalların düşmesine neden oldu.

Rusya-Ukrayna Krizinin İngiltere Üzerindeki Ekonomik Etkisi

Tıpkı diğer birçok batı ülkesi gibi, İngiltere de 30 yıl içinde çok hızlı bir oranda artan fiyatlarla yükselen ve yükselen enflasyonla karşı karşıya. Uzmanlar, Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik mevcut saldırısının önümüzdeki aylarda enflasyonist baskıyı artırabileceğinden ve daha yüksek faiz oranlarına yol açabileceğinden endişe ediyorlar. İngiltere Merkez Bankası'nın yüksek enflasyona tepkisi (Birleşik Krallık Parlamentosu, 2022). ABD gibi, Rusya da birçok Avrupa ülkesine önemli bir gaz ihracatçısı olmasına rağmen, İngiltere için değil, keskin yükselişin etkisidir. Küresel piyasadaki petrol fiyatları, İngiltere'yi eşit derecede etkiledi ve çok fazla üzerinde bir sürüklenme olacak ve büyümeyi engelleyecektir" (Thomas & Strupczewski, 2022). Avrupa'daki doğal gaz, Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik son saldırısı nedeniyle% 20'lik bir artışa yol açması nedeniyle 2022'nin başında olduğundan yaklaşık altı kat daha yüksek. doğal gaz fiyatlarında, dolayısıyla artan enflasyon ve şişkin faturalar (Wiseman, 2022). Avrupa Komisyonu tarafından yapılan bir tahmin, Covid-19'un etkisinin, tedarik zinciri sınırlamalarının ve enerji fiyatlarındaki artışın (enflasyon) ekonomik durumu düşürebileceğini ortaya koyuyor. Euro kullanan tüm AB ülkeleri için büyüme eğrisi 2022 sonuna kadar %4,0'a yükseldi ve Kasım 2021'de tahmin edildiği gibi %4,3'ün altında kaldı. Bu mevcut tahmin, Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik saldırısıyla daha da belirsizdir (Thomas & Strupczewski, 2022). Aynı ışıkta, Berenberg bankasının baş ekonomisti, "Yüksek fiyatlardan kaynaklanan sürüklenme ve olumsuz güven etkisi, reel GSYİH büyümesini düşürebilir. Euro Bölgesi'nde 2022 için %4,3'ten %3,7'ye" (Wiseman, 2022).

Rusya Ukrayna Savaşı Ekonomik Etkileri

1. Rusya-Ukrayna savaşıyla ilgili olarak, 2014 yılında gerçekleşen Kırım Krizi'nin ekonomik etkileriyle ilgili bazı bilgilere sahibim. Kırım Krizi, Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi ve ardından Ukrayna'da doğu bölgelerinde çatışmaların yaşanmasıyla ortaya çıkmıştır. İşte Kırım Savaşı'nın bazı ekonomik etkileri: Ukrayna Ekonomisi: Kırım Krizi, Ukrayna ekonomisine önemli ölçüde zarar verdi. Kırım, Ukrayna'nın önemli bir turizm ve tarım merkeziydi ve Rusya'nın ilhakıyla Ukrayna bu sektörlerde büyük kayıplar yaşadı. Ayrıca, Kırım'da bulunan enerji kaynakları ve altyapı da Ukrayna için önemli bir kaynak olmaktan çıktı.

2. Sektörel Etkiler: Kırım Krizi, Ukrayna'nın enerji sektöründe büyük bir darbe vurdu. Kırım'da bulunan doğalgaz ve petrol kaynaklarına erişim kaybedildi ve enerji arzında sorunlar yaşandı. Ayrıca, Kırım'da bulunan sanayi tesisleri ve altyapılar da zarar gördü veya Rus kontrolü altına girdi

3. Yabancı Yatırımlar: Kırım Krizi, Ukrayna'ya yönelik yabancı yatırımlarda önemli bir düşüşe neden oldu. Güvenlik endişeleri ve siyasi istikrarsızlık, yabancı yatırımcıların çekincelerini artırdı ve Ukrayna'ya olan yatırımlar azaldı.

4. Para Birimi ve Enflasyon: Kırım Krizi, Ukrayna'nın para birimi olan grivnaya karşı bir devalüasyona yol açtı. Siyasi belirsizlik ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle grivna değer kaybetti ve enflasyon arttı.

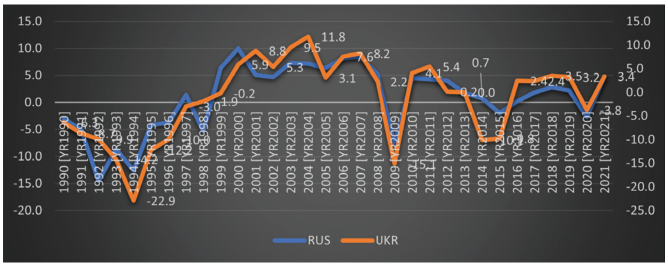

Uluslararası Sanksiyonlar: Kırım Krizi'nin ardından Batılı ülkeler, Rusya'ya karşı ekonomik yaptırımlar uyguladı. Bu yaptırımlar, Rusya'nın finans sektörüne, enerji sektörüne ve savunma endüstrisine kısıtlamalar getirdi. Bu durum, Rus ekonomisine zarar verdi ve belirli sektörlerde büyümeyi olumsuz etkiledi. 2014 yılında Ukrayna ekonomisi %6.6 oranında küçülmüştür. Bu düşüş, 2013 yılına göre Ukrayna ekonomisindeki en kötü performans olarak kaydedilmiştir. Ayrıca, Ukrayna'nın işsizlik oranı %9.3'e yükselmiştir. Ukrayna'nın 2014 yılı ekonomik verilerine göre, tarım sektörü %1.8, imalat sanayi %10.5, toptan ve perakende ticaret %5.6 oranında küçülmüştür. Enerji sektörü %29.3 oranında daralmıştır. Turizm sektörü de ciddi bir düşüş yaşamıştır. Ukrayna turizmi, 2014 yılında %19.7 oranında daralmıştır.

Savaşın İşsizliğe Etkisi

Kırım savaşının Ukrayna'da işsizlik üzerindeki etkisi önemli olmuştur. Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi ve doğu bölgelerinde yaşanan çatışmalar nedeniyle birçok iş yeri kapanmış, üretim durmuş ve istihdam imkanları azalmıştır. İşsizlik oranı yükselmiş ve birçok insan işlerini kaybetmiştir. Kırım'ın Ukrayna'dan ayrılmasıyla, bölgedeki turizm sektörü ciddi bir darbe almıştır. Kırım, Ukrayna'nın önemli bir turistik merkeziydi ve birçok insan turizm sektöründe çalışıyordu. Rusya'nın kontrolü altına girmesiyle birlikte turizm sektörü büyük ölçüde zarar görmüş ve binlerce kişi işsiz kalmıştır. Ayrıca, Kırım'daki sanayi tesislerinin ve enerji kaynaklarının kaybedilmesiyle birlikte, işsizlik oranı artmıştır. Özellikle enerji sektörü, Kırım'ın kaybedilmesiyle büyük bir darbe almış ve birçok kişi enerji sektöründe çalışan işlerini kaybetmiştir. Kırım savaşının işsizlik üzerindeki etkisi, hem Kırım bölgesinde hem de Ukrayna'nın doğu bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Doğu bölgelerindeki çatışmalar nedeniyle birçok fabrika ve sanayi tesisleri kapanmış ve binlerce işçi işsiz kalmıştır. Kırım savaşı sonrasında işsizlik oranı Ukrayna genelinde önemli ölçüde artmıştır. 2014 yılında, işsizlik oranı %9.3'e yükselmiştir. Bu durum, birçok aile için maddi zorluklar ve geçim sıkıntısı yaratmıştır. Ancak, Kırım savaşının etkileri sadece işsizlikle sınırlı kalmamıştır. Savaşın yol açtığı ekonomik kriz ve belirsizlik, yatırımları olumsuz etkilemiş ve iş olanaklarını azaltmıştır. Bu da işsizlik sorununu daha da derinleştirmiştir.

Sonuç

2022 Rusya-Ukrayna savaşı, ABD Dışişleri Bakanı Antony Blinken'ın sözleriyle özetlenebilir. "İki ülke arasındaki bir çatışmadan daha büyük. Rusya ve NATO'dan daha büyük. Bu, küresel sonuçları olan bir kriz ve küresel dikkat ve eylem gerektiriyor" (ABD) Dışişleri Bakanlığı, 2022). Bu cisisin küresel yoğunluğu, Başkan Biden'ın 08 Mart 2022'de yaptığı konuşmada,"Rusya'nın saldırganlığı hepimize mal oluyor ve hayır. Vurguncuların veya fiyat oyma zamanı" (Beyaz Saray, 2022). Birkaç makale, Rusya-Ukrayna gerginliğinin her iki ülke üzerindeki etkisine odaklanmış ve yoğun küresel finansal yaptırımlar göz önüne alındığında öncelikli olarak Rusya'ya odaklanmıştır. Bu nedenle, mevcut yazma eğiliminden sapmak için, bu çalışma son 2022 Rusya-Ukrayna savaşının büyük küresel üzerindeki ekonomik etkisine odaklanmıştır. Ekonomik aktörler, özellikle de ABD, Kanada, İngiltere ve AB gibi Rusya'ya yoğun mali yaptırımlar uygulayanlar. Sosyal Sözleşme Teorisi ve Çıkar Grubu Teorisi'ni, bu çatışmanın kökenini bir siyaset felsefesi merceği kullanarak açıklamak için kullandık. Rusya, Ukrayna ve NATO'nun her iki tarafının da vatandaşlarının/üyelerinin can ve mallarını güvence altına almaya çalıştıkları açıktır (Sosyal Sözleşme Teorisi) ancak stratejileri birbirlerinin çıkarlarına basıyorlar (Çıkar Grubu Teorisi). Ukrayna'nın NATO'ya katılma konusundaki ilgisi, "onlarca yıldır kıta genelinde barışı koruyan anlaşmalardan defalarca geri dönen Rusya için bir tehdittir. Ve Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaklaşık bir milyar insanı koruyan savunmacı, gönüllü bir ittifak olan NATO'yu ve NATO'nun yönetim ilkelerini hedef almaya devam ediyor. Hepimizin savunmada payına düşeni olan uluslararası barış ve güvenlik " Antony Blinken (ABD) tarafından belirtildiği gibi Dışişleri Bakanlığı, 2022). Bu direniş, Rusya'nın Şubat 2022'de Ukrayna'ya yönelik saldırısına ve ardından büyük küresel ekonomik aktörler tarafından Rusya'ya uygulanan küresel mali yaptırımların kesilmesine yol açtı. Bu yaptırımlar Rusya ekonomisini ciddi şekilde etkileyecek olsa da, etkileri küresel olarak hissedilecektir. İncelenen yukarıdaki literatür parçalarından, bu krizin daha yüksek enflasyona yol açacağı açıktır.

KAYNAKÇA:

ABD Dışişleri Bakanlığı. (2022, Ocak 20). Ukrayna ve ötesi için Rus saldırganlığının riskleri - Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı. ABD Dışişleri Bakanlığı. Erişim tarihi: 7 Mart 2022, from https:// www.state.gov/the- stakes-of-russian-aggression-for-ukraine-and-beyond/

Bharti, B. (2022, Şubat 22). 'Ne olacağını tahmin etmek çok zor:' Rusya'nın Ukrayna'daki ilerleyişi Kanada'nın hayallerini beklemeye alıyor. Financialpost. Erişim tarihi: 28 Şubat 2022, https://f i nancialpost. c o m/news/e c onom y/ve r y-ha r d-to-pr edi ct-wh a ts-go in g -to-ha ppe n-russias-ad vance-on- ukrayna-puts-kanada-düşler-on-hold-threatens-yatırım-

Bigg, M. M. (2022, Şubat 18). Rusya ve Ukrayna arasındaki gerginliklerin zaman çizelgesi. New York Times. Retrieved March 4, 2022, from https://www. nytimes. com/2022/02/18/wveyald/e u r ope/r u ssi a-ukraine- timeline.html

Birkland, T. Bir. (2016). Politika sürecine giriş : Kamu politikası oluşturma teorileri, kavramları ve modelleri (4. baskı). New York: Routledge, Taylor et Francis Group.

Charap, S., & Darden, K. (2014). Rusya ve Ukrayna. Hayatta Kalma, 56(2), 7–14. https://doi. veyag/10. 1080/00396338. 2014.901726

Cohen, P., & Ewing, J. (2022, Şubat 21). Ukrayna'da Çatışma Tezgâhları olarak Küresel Ekonomi için tehlikede olan şey. New York Times. Erişim tarihi: 28 Şubat 2022, https://www. nytimes. c o m/2022/02/21/business/economy/Russia-Ukraine-econom y.h t m l

Dragneva-Lewers, R., & Wolczuk, K. (2016). AB ve Rusya arasında Ukrayna: Entegrasyon sorunu. Palgrave Macmillan İngiltere.

Ebenstein, W., & Ebenstein, A. O. (2000). Büyük siyasi düşünürler: Platon'dan günümüze. Harcourt College Yayınevi.

Egan, M. (2022, Şubat 24). Rus işgalinin Amerikalı aileler için neden büyük ekonomik sonuçları olacak? CNN. Erişim tarihi: 27 Şubat 2022, https://www.cnn.com/2022/02/16/economy/russia-ukraine-econom y-in fl a tion/inde x. html

Elahi, M. (2014). Hobbes, Locke ve Rousseau tarafından sosyal sözleşme teorisinin özeti. SSRN Elektronik Dergisi, (April 2013). https://doi. veyag/10. 2139/ssrn.2410525

Harris, E. (2020). Rusya-Ukrayna krizinde milliyetçiliğin ve etnisitenin rolü nedir? Avrupa-Asya Çalışmaları, 72(4), 593–613. https://doi. veyag/10. 1080/09668136. 2019.1708865

Havlık, P. (2014, Kasım). Ukrayna çatışmasının ekonomik sonuçları . Viyana Institute for InteAtional Ec o nomic Stuidies. Retrieved March 1, 2022, from https://w iiw. ac. at/e c o n omic-co nsequen ces-of-the-ukraine-conflict-dlp-3427 .pf

Jones, L. (2022, Şubat 25). Ukrayna çatışması: Hayatın daha pahalı hale gelmesinin beş yolu. BBC News. Erişim tarihi: Feb r ua r y 28, 2022, from https://www. bbc. com/ne w s/bu s ine s s-60509453

Kanada Hükümeti. (2022, Şubat 25). Kanada'nın Ukrayna'daki angajmanı. Kanada Hükümeti . Erişim tarihi: Feb r ua r y 28, 2022, from https://www. in t ern a tional. gc. c a/wo r ld-m o nde/coun t r y- pays/uk r a ine/r elatiyonları. aspx? lang= eng

Korovkin, V., & Makarin, A. (2019, 18 Haziran). Çatışma ve Gruplar Arası Ticaret: 2014 Rusya-Ukrayna krizinden kanıtlar. SSRN. Erişim tarihi: 25 Şubat 2022, https://papers. ss r n.com/s ol3/paper s. cfm? a bstract_id=3397276

Krastev, I., & Leonard, M. (2022, Şubat 9). Avrupa güvenliğinin krizi: Avrupalılar Ukrayna'daki savaş hakkında ne düşünüyor? ECFR. Erişim tarihi: 4 Mart 2022, https://ecfr.eu/publication/the-crisis-of-european-security- what-europeans-think-about-the-war-in-ukraine/

Lanktree, G. (2022, Şubat 26). İngiltere'deki işletmeler, AB, Ukrayna çatışmasının etkisine hazırlanıyor. SİYASİ. Re t ri e ved Feb r ua r y 28, 2022, from https://www. poli t i c o.e u/articl e/bu s in e ss es-in-bri tain-an d-europe-brace -for- Ukrayna-çatışmasının etkisi/

Malyarenko, T., & Wolff, S. (2018). Rekabetçi nüfuz arayışının mantığı: Rusya, Ukrayna ve Donba s'deki çatışma. Sovyet Sonrası İşler, 34(4), 191–212. https://doi. veyag/10. 1080/1060586x. 2018.1425083

Mbah, R. E. (2021a). Kamu Politikası Teorilerini Öğrenci Borç Literatürüne Bağlayarak Öğrenci Borç Araştırmalarında Teorik Çerçeveyi Genişletmek. Sosyal Bilimler Araştırmalarında Gelişmeler Dergisi, 8 (11), 211–219. https://doi. veyag/10. 14738/assrj. 811,11196

Mbah, R. E. (2021b). Bir Olasılık mı Yoksa Sadece Bir Dilek mi? Tam Bir Öğrenci Kredisi Borç Bağışlama Mevzuatının Potansiyelleri Hakkındaki Mevcut Algıların Değerlendirilmesi. Sosyal Bilimler Araştırmalarında Gelişmeler Dergisi, 8(10), 365–392. https://doi. veyag/10. 14738/assrj. 810,11091

Neustaeter, B. (2022, Şubat 25). Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısının Kanada'da ne gibi sonuçları olacak ? CTVNews. Re t ri e ved Feb r ua r y 28, 2022, from https://www. ctvnews. c a/c a n a da/w hat-ra m i f i cat i on s-w i ll-russi a-s-at tack- on- ukraine-have-in-canada-1.5796186

Pabriks, A., & Kudors, A. (Eds.). (2015). Ukrayna'daki savaş: Avrupa için dersler. Doğu Avrupa Politika Çalışmaları Merkezi.

Smialek, J., & Swanson, A. (2022, Şubat 23). Rusya'nın Ukrayna'yı işgali ABD için ne anlama geliyor? ekonomi? New York Times. Erişim tarihi: 27 Şubat 2022, https://www. nytimes. c o m/2022/02/23/bus i ne ss/econo m y/ru ssi a-ukrai ne-gl o bal-us-econo m y.h tml

Sol'čanyk R. (2001). Ukrayna ve Rusya: Sovyet sonrası geçiş. Rowman ve Littlefield. Samokhvalov, V. (2007, Eylül). Rusya-Ukrayna-AB üçgeninde ilişkiler: 'sıfır toplamlı oyun' mu değil mi? Avrupa Birliği

Güvenlik Çalışmaları Enstitüsü (EUISS). Erişim tarihi: 26 Şubat 2022, https://www. iss. europa. e u/s i t e s/defau l t/fi l e s/EUISSFil e s/occ68. .pdf
Thomas, L., & Strupczewski, J. (2022, Şubat 25). Yetkililer, Ukrayna krizinin ekonomiyi vuracağını ancak AB'nin hazır olduğunu söylüyor. Reuters. Re t ri e ved Ma r ch 4, 2022, from https://www. r e uters. c o m/m ark e ts/e u rope/e u-read y-ta k e-economic-acı-dayatma- yaptırımlar-rusya-2022-02-25/
Vanova, I. (2022, Şubat 25). Ukrayna krizi şimdiden Amerikalıların cüzdanlarını nasıl vuruyor? CBS Haberleri. Erişim tarihi: Feb r ua r y 27, 2022, from https://www. cb s news. c o m/new s/Russi a-U kr a in e-in v a sion-econo m i c-i mp a ct- united- devletler/

RUSSIA-UKRAINE WAR 2022: REVIEW OF THE ECONOMIC IMPACT OF THE RUSSIA-UKRAINE CRISIS ON SELECTED COUNTRIES

Summary

Therefore, the purpose of this study is to review the economic impact of the 2022 Russia-Ukraine war on key global economic actors, especially countries such as the United States that have imposed financial sanctions on Russia as punishment. This study uses Social Contract and Interest Group Theories to explain the logic behind this crisis from its origins. Evidence from the reviewed literature shows that although the consequences of this crisis had a fatal impact on the Russian economy, the impact of this crisis on the world economy. Inflation, which has already devastated most global economies, is rising steadily due to the sharp rise in oil, natural gas and food prices just days into this crisis. Experts expect a negative impact on household consumption, increased uncertainty, unpredictable stock fluctuations, supply chain disruptions, inflated bills, reduced investments due to political risks and economic growth obstacles. Therefore, it is vital that policymakers around the world seek alternative means of survival in case Russia decides to react by restricting exports of vital global goods. It is an important export leader such as oil, natural gas, wheat, neon, titanium, palladium and ammonium nitrate.

Keywords: *Russia-Ukraine War, Russian Occupation, Social Contract Theory, Economic Impact, Financial Sanctions, Interest Group Theory.*

РОССИЙСКО-УКРАИНСКАЯ ВОЙНА 2022: ОБЗОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ РОССИЙСКО-УКРАИНСКОГО КРИЗИСА НА ОТДЕЛЬНЫЕ СТРАНЫ

Резюме

Цель данного исследования — проанализировать экономическое влияние российско-украинской войны 2022 года на ключевых игроков мировой экономики, особенно на такие страны, как США, которые в качестве наказания ввели финансовые санкции против России. В этом исследовании используются теории общественного договора и групп интересов, чтобы объяснить логику этого кризиса с самого начала. Данные рассмотренной литературы показывают, что хотя последствия этого кризиса оказали фатальное воздействие на российскую экономику, влияние этого кризиса на мировую экономику. Инфляция, которая уже опустошила большинство мировых экономик, неуклонно растет из-за резкого роста цен на нефть, природный газ и продукты питания всего через несколько дней после начала кризиса. Эксперты ожидают негативного влияния на потребление домохозяйств, роста неопределенности, непредсказуемых колебаний запасов, сбоев в цепочках поставок, завышенных счетов, сокращения инвестиций из-за политических рисков и препятствий экономическому росту. Поэтому крайне важно, чтобы политики во всем мире искали альтернативные способы выживания на случай, если Россия решит отреагировать ограничением экспорта жизненно важных мировых товаров. Это важный лидер экспорта, таких как нефть, природный газ, пшеница, неон, титан, палладий и нитрат аммония.

Ключевые слова: *Российско-Украинская Война, Российская Оккупация, Теория Общественного Договора, Экономический Эффект, Финансовые Санкции, Теория Групп Интересов.*

RUSİYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİ 2022: RUSİYA-UKRAYNA BÖHRANININ SEÇİLMİŞ ÖLKƏLƏRƏ İQTİSADİ TƏSİRİNİN İNCƏLƏNMƏSİ

Xülasə

Bu araşdırmanın məqsədi 2022-ci il Rusiya-Ukrayna müharibəsinin əsas qlobal iqtisadi aktorlara,

xüsusən də Rusiyaya cəza olaraq maliyyə sanksiyaları tətbiq edən ABŞ kimi ölkələrə iqtisadi təsirini nəzərdən keçirməkdir. Bu araşdırma bu böhranın məntiqini mənşəyindən izah etmək üçün Sosial Müqavilə və Maraq Qrupu Nəzəriyyələrindən istifadə edir. Nəzərdən keçirilən ədəbiyyatın sübutları göstərir ki, bu böhranın nəticələri Rusiya iqtisadiyyatına güclü təsir göstərsə də, bu böhranın dünya iqtisadiyyatına təsiri də böyükdür. Onsuz da əksər qlobal iqtisadiyyatları məhv edən inflyasiya bu böhrana bir neçə gün qalmış neft, təbii qaz və ərzaq qiymətlərinin kəskin artması səbəbindən durmadan yüksəlir. Mütəxəssislər ev təsərrüfatlarının istehlakına mənfi təsir, qeyri-müəyyənliyin artması, gözlənilməz səhm dalğalanmaları, tədarük zəncirinin pozulması, şişirdilmiş hesablar, siyasi risklər və iqtisadi inkişaf maneələri səbəbindən investisiyaların azalmasını gözləyirlər. Buna görə də Rusiya həyati əhəmiyyət kəsb edən qlobal malların ixracını məhdudlaşdırmaqla reaksiya vermək qərarına gələrsə, bütün dünya üzrə siyasətçilərin alternativ yaşamaq yollarını axtarması çox vacibdir. Çünki Rusiya neft, təbii qaz, buğda, neon, titan, palladium və ammonium nitrat kimi mühüm ixracat lideridir.

Açar sözlər: *Rusiya-Ukrayna müharibəsi, Rusiya işğalı, Sosial Müqavilə Nəzəriyyəsi, İqtisadi Təsir, Maliyyə Sanksiyaları, Faiz Qrupları Nəzəriyyəsi.*

UOT 327
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0051

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ ÇİN XALQ RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ

AYTAC ŞADİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının doktorantı
E-mail: shinetomydarkness@gmail.com

Giriş

Ermənistan-Azərbaycan Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın son 30 illik tarixində ən mühüm və diqqətçəkən məsələ olmuşdur.Münaqişənin xronikasına nəzər salsaq, XX əsrin 80-ci illərinin sonunda Sovet İttifaqını bürüyən siyasi burulğanların girdabında baş qaldırmağa başlayan erməni şovinizmi bu münaqişəyə yavaş-yavaş şərait yaradırdı.Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların kütləvi şəkildə deportasiyası, Ermənistan və DQMV-də (Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti) başlayan anti Azərbaycan siyasəti, 1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri, 1991-ci ildə yenicə müstəqillik qazanan Azərbaycanın Qarabağ münaqişəsinə cəlb olunmasına gətirib çıxarmışdır. I Qarabağ müharibəsi 1991-1994-cü illəri əhatə etmiş, 1994-cü ildən 2020-ci ilə qədər tərəflər arasında atəşkəsi nəzərdə tutan Bişkek protokolu qüvvədə olmuşdur. Atəşkəsin elan olunmasına baxmayaraq, təcavüzkar Ermənistan rəhbərliyi atəşkəsi demək olar ki, hər gün pozmuş, Azərbaycana qarşı terror əməllərindən əl çəkməmişdir. 2020-ci il 27 sentyabrda isə Ermənistan ordusunun terrorçu hücumuna qarşı əks-həmlə elan edən Azərbaycan 10 noyabra qədər 44 gün ərzində Vətən müharibəsində öz torpaqlarını azad etmişdir. Bu münaqişə bütün dövlətlərin, o cümlədən də Çin Xalq Respublikasının xarici siyasətinin mühüm məsələlərindən biri olmuşdur. Çin, dünya siyasətində mühüm yer tutan, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 5 daimi üzvündən biri olan, mühüm coğrafi-strateji əhəmiyyətə malik olan dövlətdir.Onun Qarabağ problemini daim diqqətdə saxlaması Cənubi Qafqazın, ən çox da Azərbaycanın Şərqi Asiya ölkələri, xüsusilə Çin baxımından mühüm rol oynadığını göstərməkdədir.

Çin Xalq Respublikası (ÇXR) ilə Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlər Sovet İttifaqının süqut etməsi və Azərbaycanın öz müstəqilliyini yenidən qazanması ilə 1991-ci ildən başlamışdır. Çin 27 dekabr 1991-ci ildə ölkəmizin müstəqilliyini tanıyıb.Azərbaycanla Çin arasında diplomatik əlaqələr 2 aprel 1992-ci ildə qurulmuşdur.Həmin ilin avqust ayında Çinin respublikamızda səfirliyi açılıb, 1993-cü il dekabr ayının 1-də isə ilk səfir təyin edilib [12].Təbiidir ki, iki ölkə arasındakı münasibətlər intensiv şəkildə 1993-cü ildən, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi fəaliyyət göstərməsindən sonra başlamışdır [5, s 32].Çin BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalı ilə bağlı 4 qətnaməsinin qəbulunda mühüm rol oynamışdır.Uzaqgörən lider Heydər Əliyev 1994-cü ilin 7-10 mart tarixlərində Çinə səfər etdikdən sonra Çinlə olan münasibətlər xüsusilə inkişaf etməyə başlamışdır [10, s 104].Çin Xalq Respublikası qondarma Dağlıq Qarabağ xunta rejimini deyil, məhz Ermənistanı münaqişə tərəfi hesab edən ilk ölkələrdən biri olmuşdur [10, s 75-76].Bu səfəri zamanı Heydər Əliyev Ermənistanın işğalçı siyasəti və bu siyasətin nəticələri haqqında danışmışdır. Pekində Beynəlxalq Ticarətin İnkişafına Yardım Komitəsindəki çıxışında da, Ermənistanın təcavüzü və müharibən törətdiyi çətinlikləri vurğulamışdır. Səfər çərçivəsində keçirilmiş mətbuat konfrasında isə Heydər Əliyev Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində yaranmış Qarabağ münaqişəsinin həllində Çin Xalq Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurası çərçivəsində çox prinsipial və ədalətli mövqe tutduğunu xüsusi qeyd etmişdir [1, s 438]. Çinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığını və münaqişənin sülh yolu ilə tezliklə həllinə tərəfdar olduğunu bəyan etməsi bu səfərin ən böyük nəticəsi kimi yadda qalmışdır.

Onu demək kifayətdir ki,Çin Xalq Respublikasının Azərbaycanın problemlərinə, xüsusilə Qarabağ probleminə konstruktiv yanaşması vaxtilə Çinin özünün də separatizmlə üz-üzə qalmasından qaynaqlanır.Belə ki, 1949-cu ildə Çin Tayvan problemi ilə qarşı-qarşıya qalmışdır və o zamandan bəri Çin hökuməti Sintsyan Uyğur, Tibet muxtar bölgələri və Tayvan məsələlərinə həssas yanaşır [1, s 438].İki ölkə arasında bu oxşarlıq Çinin mövqeyinin formalaşmasına mühüm təsir göstərmiş, ölkələrin yaxınlaşmasında müəyyən rol oynamışdır.Çinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsinə qarşılıq olaraq, 90-cı illərdən bəri Azərbaycan "Vahid Çin" prinsipini qəbul edir [13].1995-ci il mayın 9-da

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Çin Xalq Respublikasının Sədri Tszyan Tszemin ilə Moskvada görüşmüşdür [8, s 19].Bu görüşün məhz Moskvada - Rusiyanın paytaxtında keçirilməsi də Qarabağ münaqişəsi və bu münaqişəyə Rusiya və Çinin diqqətini cəlb etmək üçün vacib rol oynamışdır.

XX əsrin əvvəllərində də iki ölkə arasında münasibətlər uğurla davam etmişdir. 2000-ci il iyunun 23-də ölkəmizdə səfərdə olan Ümumçin Xalq Nümayəndələri Məclisi Daimi Komitəsinin Sədri Li Penin Prezident Heydər Əliyevlə görüşündə Qarabağ münaqişəsi əsas müzakirə mövzusu olmuş, danışıqlarda Çin tərəfi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini və sərhədlərin dəyişdirilməsinin əleyhinə çıxdığını bəyan etmişdir [1, s 439].Çinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dəstəklənməsi istiqamətində növbəti və daha konkret addımı isə 2002-ci il dekabrın 2-nə təsadüf edir.Həmin tarixdə "BMT və ATƏT arasında əməkdaşlıq haqqında qətnamə"yə Azərbaycan tərəfindən hər il irəli sürülən 907-ci qətnaməyə düzəliş üzrə BMT Baş Məclisində keçirilmiş səsvermədə Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri arasında Çin ölkəmizin ərazi bütövlüyünə dair düzəlişin lehinə səs verən yeganə dövlət olmuşdur [1, s 439]. "BMT və ATƏT arasında əməkdaşlıq haqqında qətnamə" iclaslarında 1996, 1997, 2000, 2001 və 2002-ci illərdə Çin Azərbaycan Respublikasının lehinə səs verərək, onun mövqeyini dəstəkləmiş, 1998 və 1999-cu illərdə isə iştirak etməmişdir [13].

Beləliklə, Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü xarici siyasət kursunun nəticəsi kimi Çin Xalq Respublikası uzun illərdir Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə, suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət edir, dünya ictimaiyyəti ilə birlikdə Ermənistan-Azərbaycan Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə tərəfdar çıxmış, eyni zamanda BMT Təhlükəsizlik Şurasının münaqişəyə dair qəbul etdiyi 4 qətnamənin icrasını dəstəkləmişdir. Öz növbəsində Azərbaycan Respublikasının hököməti də ÇXR-in vahid Çin siyasətinə hömətlə yanaşır və Çin ərazisindəki Tavyan və digər münaqişə bölgələrini Çinin tərkib hissəsi kimi qəbul edir.Azərbaycan Respublikası Tayvan adlı dövləti tanımır, onunla hər hansı bir şəkildə diplomatik və ya digər münasibətləri yoxdur. Tayvanın beynəlxalq təşkilatlara üzvlüklə bağlı qaldırdığı məsələlərdə Azərbaycan Respublikası yalnız vahid Çin prinsipindən çıxış edir və ancaq ÇXR-i təmsil edən qurumları tanıyır [11, c 68].

2004-cü il 29 oktyabr tarixində BMT Baş Assambleyasının Plenar İclasında "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət" adlı bəndin Baş Assambleyanın gündəliyinə salınması ilə bağlı qərarla bağlı keçirilən səsvermədə isə Çin bitərəf mövqe tutmuşdur. 2006-cı ilin sentyabr ayında BMT Baş Assambleyasının 61-ci sessiyasının gündəliyinə "GUAM ərazisində uzanan münaqişələr və onların beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və inkişafa təsiri" bəndinin salınması ilə bağlı Çin tərəfi ilə müvafiq danışıqlar aparılsa da, Çin qeyd olunan məsələdə bitərəf mövqe nümayiş etdirmişdir [13]. 2005-ci il 17 mart tarixində Çin Xalq Respublikasının sədri Xu Szintao Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevlə Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı fikir mübadiləsi aparmışlar.Cənab Szintao bildirib ki, Çin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü birmənalı şəkildə dəstəkləyir. Tayvan məsələsində Çinin də belə bir problemlə üzləşdiyini vurğulayan ÇXR-in sədri deyib ki, biz münaqişələrin sülh yolu ilə, beynəlxalq hüquq normalarına, ən əsası isə, BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq həll edilməsinə tərəfdarıq [9, s 172].

Prezident Heydər Əliyevin dövründə başlayan balanslı və çoxvektorlu xarici siyasət əlaqələrimizdə Çinin bu önəmi Prezident İlham Əliyevin dövründə də böyük uğurla davam etdirilmişdir.İlham Əliyevin prezidentlik dövründə də onun Çinlə münasibətlərində Qarabağ problemi prioritet məsələ olmuşdur.Bütün xarici səfərlərdə, beynəlxalq təşkilatlardakı çıxışlarında və ölkəmizdə keçirilən yüksək səviyyəli görüşlərdə olduğu kimi, Çinə edilən bütün rəsmi səfərlərdə və Çin nümayəndə heyətləri ilə görüşlərdə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxışının mühüm bir hissəsini Ermənistanın ölkəmizə qarşı hərbi təcavüzü, erməni terroru, erməni hərbçilərinin xalqımıza qarşı törətdikləri vəhşiliklər, Xocalı soyqırımı haqqında bəyanatlar təşkil etmişdir.

2007-ci ildə Qarabağda qondarma "prezident seçkiləri" ilə bağlı məsələyə münasibət bildirən Çin Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmisi Liu Cyançao bildirmişdi ki, Çin Azərbaycanın müstəqilliyinə, suverenliyinə və onun ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşır [7, s 1]. Çinin Xarici İşlər Nazirliyinin mövzu ilə bağlı müxtəlif bəyanatlarında da ÇXR-in Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı mövqeyinin dəyişmədiyi bildirilmişdir.Çin Xalq Respublikası bütün sferalarda hər zaman Azərbaycanın tərəfində olduğunu bəyan etmişdir.2010-cu il aprelin 15-də Azərbaycan Res-

publikası Milli Məclisinin Sədri Oqtay Əsədovla görüşündə Ümumçin Xalq Nümayəndələri Yığıncağının Çin-Azərbaycan parlamentlərarası dostluq qrupunun sədr müavini Ley Minqçiu Çinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, suverenliyini dəstəklədiyini, Qarabağ probleminin də məhz beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə tərəfdar olduğunu bəyan etmişdir [6, s 2].

Azərbaycanla Çin bir-birini beynəlxalq təşkilatlarda da dəstəkləyir.Çinin Azərbaycana dəstək verdiyi mühüm məqamlardan biri də Azərbaycanın 2 il-2011-ci ildən 2013-cü ilədək BMT Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv seçilməsi olmuşdur [5, s 32].2014-cü il mayın 19-da Asiyada Qarşılıqlı Fəaliyyət və Etimad Tədbirləri üzrə Müşavirənin Şanxayda keçirilən IV Zirvə toplantısı qeyd olunmalıdır.Zirvə toplantısında Prezident İlham Əliyev ÇXR-in Sədri Si Cinpin ilə görüşmüşdür. Prezident İlham Əliyev bu toplantının artıq sülhün, sabitliyin, əməkdaşlığın təşviq olunması sahəsində nüfuzlü beynəlxalq quruma çevrildiyini, bu müşavirədə sədrliyin Çinə keçməsinin Asiyada sülh və təhlükəsizliyin daha da möhkəmlənməsinə səbəb olacağını bildirmişdir [1, s 440]. Prezident Azərbaycanın da terrorizmin qurbanı olduğunu vurğulayaraq, erməni vandalizminin Azərbaycan üçün ağır nəticələrindən danışmışdır.Çin Xalq Respublikasının Sədri Si Cinpin Azərbaycan Prezidenti ilə görüşündə hər iki ölkənin 2020-ci ilə qədər xüsusi inkişaf konsepsiyasının olduğunu ayrıca qeyd etmişdir.Bu mötəbər tədbirin yekun bəyannaməsində Qarabağ probleminin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun nizamlanması ilə bağlı Azərbaycanın haqlı mövqeyinin dəstəklənməsinə xidmət edən bəndlərin (6 bənd) yer alması-nı separatizmlə birgə mübarizə siyasətinin daha bir uğuru kimi qiymətləndirmək olar.Xüsusilə bəyannamədəki 2.4-cü bəndin dövlətlərin separatçılarla heç bir münasibət yaratmaması, 3.5-ci bəndinin Ermənistan-Azərbaycan arasındakı münaqişənin beynəlxalq hüququn prinsip və normaları əsasında sülh yolu ilə həllinə dəstək verilməsinə dair məsələləri əhatə etməsi Azərbaycan tərəfi üçün əhəmiyyətli olmuşdur [13]. Bəyannamənin 1.4-cü bəndi dövlətlərin bir-birinin suverenliyinə, müstəqilliyinə, ərazi bütövlüyünə, sərhədlərin toxunulmazlığına hörmət prinsipini, münaqişələrin sülh yolu ilə həlli, daxili işlərə müdaxilə edilməməsi, iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq kimi məsələləri nəzərdə tutur [1, s 440].

2015-ci il dekabrın 8-dən 11-dək Çinə dövlət səfəri zamanı Çinin Renmin Universitetinin “Tarix üzrə professor” diplomunun təqdimatı mərasimində etdiyi çıxışında Prezident İlham Əliyev Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ətraflı məlumat verməklə yanaşı, rəsmi Pekinin bu məsələdə tutduğu mövqeyi yüksək qiymətləndirmişdir [1, s 441].Dövlət başçılarının görüşlərində və səfər çərçivəsində imzaladıqları birgə bəyannamədə Ermənistan-Azərbaycan Qarabağ münaqişəsinə xüsusi yer ayrılmışdır.Çin rəhbərliyi münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə uyğun, ədalətli həlli məsələsinə daim qətiyyətli dəstək göstərəcəyini vurğulamışdır. Azərbaycan tərəfi də öz növbəsində “Vahid Çin” prinsipini dəstəkləyəcəyini bəyan etmişdir [3, s 1].2016-cı ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Çin Kommunist Partiyasının üzvlərini qəbul edib. Danışıqlar zamanı Prezident İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ münaqişəsinə toxunmuş, Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasəti və münaqişənin həlli ilə bağlı danışıqlar prosesi ilə bağlı məlumat vermişdir [2, s 204]. Prezident həmçinin bildirmişdir ki, iki ölkənin bir-birinin ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Çinin Qarabağ münaqişəsinə ədalətli münasibətini iki mövqedən dəyərləndirmək olar.Birincisi, bunun əksini etməsi, yəni Çinin dünyanın hər hansısa bir bölgəsində separatizmə dəstək verməsi ilk növbədə Çinin özünə ziyan verə bilər.Çin nə qədər güclü olsa da, onu da terrorun təhdid etdiyini etiraf etmək mütləq vacibdir. Separatçılıq bu böyük ölkəni də ciddi çətinliklərlə qarşılaşdıra bilər. Digər tərəfdən, Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimin heç bir geosiyasi önəmi yoxdur və onu dəstəkləmək Çinə heç bir üstünlük verməzdi. Digər tərəfdən, Çinin Azərbaycanpərəst siyasəti Azərbaycanın öz mövqeyi ilə də sıx şəkildə bağlıdır. Çünki Azərbaycan Respublikası bütün dövlətlərin, o cümlədən də Çinin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşır, suverenliyini dəstəkləyir.

2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsinin başlamasından sonra 28 sentyabrda Çin hökuməti Azərbaycan və Ermənistanı Qarabağda gərginliyi tezliklə azaltmağa və fikir ayrılıqlarını dialoq yolu ilə həll etməyə çağırmışdır. Çin Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi nümayəndəsi Van Venbin brifinq za-

manı "müvafiq tərəfllərin təmkinli davranacağına və gərginliyin daha da artmasından qaçmağa çalışacaqlarına və həmçinin tərəflərin fikir ayrılıqlarını dialoq yolu ilə həll edəcəklərinə ümid etdiklərini" bildirmişdir [13]. 2022-ci ildə Azərbaycan-Çin diplomatik münasibətlərinin qurulmasının 30-cu ildönümü qeyd edildi və bu əlamətdar hadisə iki ölkə arasında əlaqələrin daha da inkişafına imkan yaratdı [4, s 2]. Artıq Qarabağ münaqişəsi geridə qalır, siyasi proseslərdə çox böyük rola malik olan Çinin Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə etməsi siyasi proseslərdə öz nəticəsini vermişdir

Nəticə

Çin Xalq Respublikası Ermənistan-Azərbaycan Qarabağ problemi və onun fonunda baş verən I və II Qarabağ müharibələri zamanı Azərbaycanın tərəfində olmuş, onun haqlı mövqeyini dəstəkləmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində

1) Azərbaycan Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi - Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Bakı:"Poliart" MMC, 2017. - 904 s.

2) Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasının 30-cu ildonümü (çıxışlar, nitqlər, müsahibələr, məktublar, məruzələr), Prezident salnaməsi, Bakı: "Sim-sim Press", 2022. - 368 s.

3) Azərbaycan-Çin münasibətləri qarşılıqlı etimada əsaslanır//Azərbaycan qəzeti 2015 15 dekabr. – 1 s.

4) Azərbaycan-Çin münasibətləri yeni tarixi mərhələlərin astanasındadır//Azərbaycan qəzeti, 2021 3 iyun. – 1 s.

5) Böyük İpək Yolunda Azərbaycan-Çin əlaqələri:Tarix və müasirlik-"Böyük İpək Yolunda Azərbaycan-Çin əlaqələri: tarix və müasirlik" mövzusunda beynəlxalq elmi seminarın materialları. Bakı 02-04 oktyabr 2017, Bakı:"Avropa", 2018. - 300 s.

6) Çin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə tərəfdardır//Azərbaycan qəzeti, 2010 16 aprel. – 2 s.

7) Çinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı mövqeyi dəyişməzdir//Azərbaycan qəzeti, 2015 2 iyun. – 1s.

8) Heydər Əliyev və Çin (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər), Bakı:"Mütərcim", 2021. - 224 s.

9) İlham Əliyev:İnkişaf məqsədimizdir, səkkizinci kitab (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar),Yanvar2005-mart 2005, Bakı:"Azərnəşr", 2011. - 408 s.

10) M.Əhmədov. Azərbaycan-Çin münasibətlərinin strategiyası və perspektivləri, Bakı: "Qorqud", 1999. - 152 s.

Rus dilində

11) Азербайджан и Китай:Формы, особенности и перспективы развития взаимоотношений, Баку:"Азернешр", 2009. - 303 с.

İnternet resursları

12) Azərbaycanla Çin arasında mehriban, işgüzar münasibətlər mövcuddur. http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2014/iyul/380344.htm [Müraciət tarixi: 02.02.2024]

13) Çin Xalq Respublikası və Qarabağ münaqişəsi. https://qafsam.org/2020/10/28/cin-xalq-respublikasi-v%C9%99-qarabag-munaqis%C9%99si/ [Müraciət tarixi: 02.02.2024]

XÜLASƏ

Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dünyanın bir çox ölkələri kimi Çin Xalq Respublikası ilə diplomatik münasibətlər qurdu. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə Çin Xalq Respublikası ilə siyasi əlaqələr daha da genişləndi. Çin Xalq Respublikası ilk gündən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir. Çin Xalq Respublikası Ermənistan-Azərbaycan Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə etmişdir. Çin kimi güclü bir müttəfiqin Azərbaycanı dəstəkləməsi Azərbaycanın mövqeyini gücləndirmişdir. Çin Xalq Respublikasının Azərbaycanı dəstəkləməsi bir tərəfdən, onun özünün də separatizmlə üzləşməsi ilə, digər tərəfdən Azərbaycanı güclü tərəfdaş kimi qəbul etməsindən qaynaqlanır. Məqalədə müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın üzləşmiş olduğu Qarabağ problemi və onun sonu olan Vətən müharibəsinə Çin Xalq Respublikasının münasibətindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Çin Xalq Respublikası, Qarabağ, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, münaqişə, Ermənistan.*

Shadiyeva Ajtaj
The PhD candidate of the department of History of Asian and African countries of Baku State University

Armenia-Azerbaijan Karabakh conflict in the foreign policy of the People's Republic of China

After gaining its independence, Azerbaijan established diplomatic relations with the People's Pepublic of China, like many countries of the world. With the coming to power of National Leader Heydar Aliyev, poltical relations expanded further with the People's Republic of China. The People's Republic of China has supported the territorial integrity of Azerbaijan from the first day. The People's Republic of China defended Azerbaijan's rightful position in the Armenian-Azerbaijan Karabakh conflict. The support of Azerbaijan by a strong ally like China has strengthened Azerbaijan's position. The support of the People's Republic of China to Azerbaijan is due to on the one hand the fact that it is facing sepatatism, and on the other hand, it considers Azerbaijan as a strong partner. The article will talk about the People Republic of China's attitude to the Karabakh problem that Azerbaijan faced after gaining independence and The Patriotic War that ended with it.

Key words: *Azerbaijan, The People's Republic of China, Nagorno-Karabakh, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, conflict, Armenia.*

Шадыева Айтадж
Докторант кафедры истории стран Азии и Африки

Армяно-Азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт во внешней политике Китайской Народной Республики

После обретения независимости Азербайджан, как и многие страны мира, установил дипломатические отношения с Китайской Народной Республикой. С приходом к власти общенационального лидера Гейдара Алиева, политические отношения с Китайской Народной Республикой еще больше расширились. Китайская Народная Республика с первых дней поддержала территориальную целостность Азербайджана в Карабахском конфликте. Поддержка такого сильного союзника, как Китай, укрепила позиции Азербайджана. Для Азербайджана это с одной стороны связано с собственным сепаратизмом, а с другой стороны, он воспринимает Азербайджан как сильного партнера. Поддержка Китайской Народной Ресрублики Азербайджану обусловлена, с одной стороны, собственным сепаратизмом, а с другой-принятием Азербайджана в качестве сильного партнера. В статье пойдет речь о проблеме Карабаха, с которой столкнулся Азербайджан после обретения независимости, и об отношения Китайской Народной Республики к Отечественной войне.

Клычевые слова: *Азербайджан, Китайская Народная Республика, Карабах, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, конфликт, Армения*

UOT 32 (092)
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0056

"DURING THE AKP PERIOD, THE ROLE OF DAVUTOĞLU IN TURKEY'S MIDDLE EAST POLICY"

CHICHAK NASIRLI
Khazar University,
graduate student
E-mail: ciceknesirli111@gmail.com

Introduction

The Middle East's emergence as a focal point of global interest came about in the aftermath of the Industrial Revolution during the 18th and 19th centuries. With industrial advancements, there arose a substantial need for raw materials, prompting Western nations, leaders in industrialization, to turn their attention to the Middle East, particularly due to its abundant oil reserves. While Turkey, aspiring to attain the standards of Western civilizations as part of its Western-oriented modernization agenda, endeavored to steer clear of the power struggles in its neighboring region as much as possible, conflicts, political upheavals, and economic downturns in the region occasionally impacted Turkey directly or indirectly.

In such a period, the involvement of a figure like Ahmet Davutoğlu, who places special emphasis on the Middle East region, in Turkish foreign policy brought about significant alterations in Turkey's approaches toward the region. Davutoğlu, highlighting Turkey's historical, religious, and cultural bonds with the region, argued that Turkey cannot afford to remain indifferent or apathetic to the developments in the region owing to these connections. Moreover, he advocated for the region to be embraced as part of Turkey's Ottoman heritage, considering it one of the foremost issues in Turkish foreign policy.

"Davutoğlu and the Middle East Vision"

Since the Justice and Development Party assumed power in November 2002, there has been a notable alteration in the character and trends of Turkish foreign policy both regionally and globally. The Middle East has become a focal point for Turkish policymakers [Barkey,2011:125].

Under Davutoğlu's leadership, Turkey has moved beyond its exclusive focus on the West and instead seeks to develop policies that will influence not only the broader world but particularly the neighboring Middle East region, acknowledging the necessity of engagement in this area [Sinkaya,2011:93].

Soft power, which Davutoğlu defines as a more cost-effective and quicker-yielding political tool compared to military and economic power, has emerged as a key aspect of his political arguments [Köseoğlu,2011:31]. With a structure that conforms well to European norms and a predominantly Muslim population, Turkey's image serves as another crucial factor in its soft power initiatives in the Middle East [Kanaş,2014].

Davutoğlu's consecutive terms as foreign minister (2009–2014) followed by prime minister (2014–2016) were marked by a progressively assertive foreign policy and a pan-Islamist perspective [Özkan,2014]. During this period, Turkey significantly intensified its regional endeavors, embraced a "zero problems with neighbors" approach, and enhanced its trade relations with neighboring countries [Aras,2005].

Propelled by appeals to both nationalist and religious sentiments within the electorate, exemplified by President Erdoğan's confrontation with Israeli President Shimon Peres in Davos and the national outcry following the Mavi Marmara incident in 2010, where Israeli commandos killed nine Turkish activists aboard a state-owned aid ship bound for Gaza, Turkey began to assert itself more vigorously as an active and independent regional power in the Middle East.

Turkey played an active role in addressing regional disputes, serving as a mediator between Syria and Iraq, and also between Syria and Israel. Turkey initiated development aid programs and ranked as the third-largest donor in 2013, trailing only the United States and Great Britain [Gilley,2015:38].

Davutoğlu's implementation of the "zero problems with neighbors" policy during the AK Party's rule has been influential in shaping Turkey's approach to the Middle East. However, this policy has faced scrutiny for its perceived impracticality given Turkey's complex relationships with its neighbors. In response to such criticism, Davutoğlu has positioned the policy as a continuation of Atatürk's principle of "Peace at Home, Peace in the World," emphasizing its feasibility and practicality rather than mere idealism [Gökçay, 2012:97-98].

Ahmet Davutoğlu implemented a proactive and efficient foreign policy strategy, focusing on two main approaches: the strategic depth policy and the

policy of problem mitigation. These strategies were formulated based on his political theories, which aimed to explore the core principles of foreign policy theory. The strategic depth theory and the neo-Ottoman theory stand out as the most prominent among these theories [İnaç&Hadji,2022:310].

Strategic Depth Theory originates from a geographic perspective that aims to overcome the perceived alienation of Turkey's neighboring countries. In his renowned work "Strategic Depth," Ahmet Davutoğlu advocates for Turkey to maintain equal distance from all countries and actors, avoiding entanglements in regional alliances or blocs to maintain neutrality and alleviate concerns of regional and international stakeholders about Turkish policies [Davutoğlu, 2014:54].

Neo-Ottomanism represents a vision aimed at revitalizing Turkey, with its origins tracing back to the era of the late Turkish President Turgut Özal in the 1980s, when it garnered support from various segments of Turkish society and politics. Davutoğlu highlighted the realization that history cannot be escaped, just as geography cannot be changed [Ganem, 2009:17].

As of early 2015, the coup in Egypt and the internationalization of the conflict in Syria presented insurmountable obstacles for the AKP government to pursue its dominant aspirations in the Middle East or uphold a coherent regional strategy. Additionally, these developments posed risks to the country's alignment with the US. Furthermore, the evident Islamic leaning of the government in both domestic and foreign affairs served as a catalyst for anti-government dissent, particularly exemplified by the Gezi protests of 2013 [Balta, 2018:17].

Davutoğlu's perspectives regarding the Middle East appear to have been shaped by the geopolitical concepts of Alfred T. Mahan, who underscored the strategic significance of "chokepoints" (narrow waterways) in attaining naval supremacy globally. Throughout various sections of his work "Strategic Depth," Davutoğlu highlights the geopolitical relevance of these chokepoints, many of which he believes are situated within the territories of predominantly Muslim nations.

Davutoğlu's views on the Middle East can be characterized by several key geopolitical aspects. He frequently underscores the discrepancy between current political boundaries and the geopolitical dynamics of the region. For example, he criticizes the way borders were established in the Middle East, likening them to poorly constructed walls due to their simplistic delineation by British and French authorities in the early twentieth century. However, he adopts a more traditional geopolitical perspective when he describes the Middle East as an "inescapable hinterland" or an area of influence for Turkey. This suggests that his critique of the region's borders primarily stems from its abrupt separation from the Ottoman Empire, rather than a comprehensive evaluation of the border-drawing process by Western powers [Erşen, 2014:92].

In 2016, Davutoğlu stepped down from his roles as the leader of the Justice and Development Party (AK Party) and as Turkey's Prime Minister. His resignation was triggered by internal disputes and conflicting viewpoints within the party. Criticism was directed towards Davutoğlu's foreign policy approach, especially regarding the zero problems policy with neighboring countries and his vision for the Middle East. This departure resulted in shifts in Turkey's foreign policy direction and signaled the onset of a new political phase.

Conclusion

In conclusion, Davutoğlu's leadership and his policies regarding the Middle East have had significant ramifications both regionally and globally. The 'zero problems with neighbors' policy reflected Turkey's efforts to promote regional stability and cooperation, albeit facing challenges in implementation over time, yielding unexpected outcomes. Concepts such as strategic depth and neo-Ottomanism provided a vision for Turkey's aspirations to become a regional power, aiming to enhance its influence in the Middle East.

However, following the end of Davutoğlu's tenure, Turkey's Middle East policy underwent changes. Under new leadership, Turkey's regional strategies were reshaped, and a different approach was embraced. Nonetheless, the ideas and strategies underlying Davutoğlu's Middle East policies continue to exert a significant influence.

In summary, Davutoğlu's Middle East policy reflects Turkey's efforts to intervene in regional dynamics and strengthen its role in the Middle East. However, the challenges in implementing these policies and the changing regional conditions underscore the comp-

lexity and uncertainty of Turkey's future role in the Middle East. The evolution of Turkey's Middle East policies and its impact on the region are crucial issues to be carefully monitored in the future.

LITERATURE:

1. Aras, B. (2005). Turkey and the GCC: An Emerging Relationship. Middle East Policy, 12(4). Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/238738997_Turkey_and_the_GCC_An_Emerging_Relationshiop

2. Balta, E. (2018). The AKP's Foreign Policy as Populist Governance. Middle East Report. Retrieved from https://merip.org/2018/12/the-akps-foreign-policy-as-populist-governance/

3. Barkey, H. J. (2011). Turkish Foreign Policy in the Middle East. Retrieved from https://www.academia.edu/992029/Turkish_Foreign_Policy_in_the_Middle_East

4. Davutoğlu, A. (2014). Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu. Küre Yayınları.

5. Ersen, E. (2014). Geopolitical Codes in Davutoglu's Views toward the Middle East. Insight Turkey, 16(1). Retrieved from https://www.proquest.com/openview/6c4ece620c2c71d2ef12febac7ae0155/1?pq-origsite=gscholar&cbl=54734

6. Ganem, I. A. (2009). Elistraticiye El'Türkiye ve El'Usmaniye El'Cedide. Elahram Elyuumi.

7. Gilley, C. J. (2015). Turkey, Middle Powers, and the New Humanitarianism. Perception. Retrieved from https://dergipark.org.tr/en/pub/perception/issue/48962/624612

8. Gökçay, Kemal. (2012). Statükoculuk'tan "Çok Yönlü Dış Politika'ya"; "Komşularla Sıfır Sorun" Değerlendirmesi

9. İnaç, M., & Hadji, İ. (2022). Turkish Foreign Policy in the Middle East During the Rule of the Justice and Development Party: Interaction of Interests and Future Challenges. Mana: Journal of Islamic Studies, 5(2). Retrieved from https://dergipark.org.tr/en/pub/mana/issue/72441/1161897

10. Kanaş, İ. (2014). Ahmet Davutoğlu'nun Stratejik Derinlik Doktrini İle AKP'nin 2002-2009 Yılları Arasındaki Dış Politikasının Karşılaştırılması.

11. Köseoğlu, İ. (2011). AK Parti Döneminde Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları; Ekonomik ve Kamuoyu Yansımaları.

12. Özkan, A. (2014). "Turkey, Davutoglu and the Idea of Pan-Islamism." Survival.Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/264244738_Turkey_Davutoglu_and_the_Idea_of_Pan-Islamism

13. Sinkaya, B. (2011). Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi. Retrieved from https://www.semanticscholar.org/paper/Ge%C3%A7mi%C5%9Ften-G%C3%BCn%C3%BCm%C3%BCze-T%C3%BCrkiye%E2%80%99nin-Ortado%C4%9Fu-Politikas%C4%B1-Sinkaya/3f5d36550a7417fe10ec95e5bdf95d8024f353ad

Çiçək Nəsirli
Xəzər Universiteti, magistrant

AKP dönəmində Türkiyənin Orta Şərq siyasətində Davudoğlunun rolu

XÜLASƏ

Bu məqalədə, Əhməd Davudoğlunun xarici siyasət strategiyasının Orta Şərqdəki təsirini müzakirə etdik. Əhməd Davudoğlu, Türkiyənin xarici siyasətinə idealist bir perspektivlə yanaşmışdır. O, Türkiyənin gücünə, tarixi varlığına, geostrateji mövqeyinə və sair xüsusiyyətlərinə inanaraq bir sıra prinsiplər və konseptlər inkişaf etdirərək bunları xarici siyasətdə tətbiq etməyə çalışmışdır. Davudoğlu dövrü xarici siyasətdə xüsusilə "yumşaq güc" prinsipi çox hiss olunmuşdur.

Davudoğlu, "Strateji Dərinlik" konsepti əsasında Türkiyənin xarici siyasətinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli bir rol oynamışdır. Onun vizyonunda, Türkiyənin coğrafi və mədəni bağlantıları, bölgədə liderlik rolunu oynamasına və təsirinin artmasına imkan verir. "Qonşularla Sıfır Problem" siyasəti, Türkiyənin ətrafındakı ölkələrlə münasibətlərini gücləndirməyə çalışan bir strategiya olaraq tanınır. Bununla birlikdə, qonşu ölkələrlə yaşanan gərginliklərə diqqət çəkərək bu siyasətin praktikada necə işlədiyi müzakirə mövzusu olmuşdur .

Davudoğlunun "Neo-Osmanlıçılıq" vizyonu, Osmanlı İmperiyasının ənənələrini yenidən canlandırmağa çalışan bir siyasət çərçivəsində müzakirə olunur. Bu, Türkiyənin bölgədəki nüfuzunu artırmağa və təsir sahəsini genişlətməyə yönlənmişdir. Lakin bu vizyonun praktikada gərginliklərə səbəb olduğu və bəzi tənqidçilərin "neo-imperializm" adlandırdığı bir durum yaratdığı qeyd edilir.

Davudoğlu dövründə yaşanan "Ərəb Baharı" hadisələrində demokratik hərəkatları dəstəkləmiş və özünü bir aktor kimi ön plana çıxarmışdır. Tür-

kiyə, Orta Şərq ölkələri ilə yaxşı münasibətlər qurarkən,İsrail və Amerika Birləşmiş Ştatları ilə münasibətləri pisləşmişdir.Rusiya ilə münasibətləri isə 2015-ci ildə gərginləşsə də, regional maraqlar əsas plana çıxdığında, R.T. Ərdoğan tərəfindən gərginliyi azaltma çağırışları edilmişdir.

Açar sözlər: *Strateji dərinlik, qonşularla sıfir problem,neo-ottomanism*

Чичяк Насирли
Университет Хазар, магистрант

В период правления АКП роль Давутоглу во внешней политике Турции по отношению к Ближнему Востоку

РЕЗЮМЕ

В этой статье мы обсуждаем влияние внешней политики стратегии Ахмеда Давутоглу на Ближний Восток. Ахмед Давутоглу подходит к внешней политике Турции с идеалистической перспективой. Он развивает ряд принципов и концепций, веря в силу, историческое наследие, геостратегическое положение и другие характеристики Турции, и старается применять их на практике во внешней политике. Эпоха Давутоглу особенно отличается принципом "мягкой силы" во внешней политике.

Давутоглу сыграл значительную роль в определении внешней политики Турции на основе концепции "Стратегическая Глубина". По его видению, географические и культурные связи Турции позволяют ей играть лидирующую роль в регионе и увеличивать свое влияние. Политика "Нулевых Проблемов с Соседями" признана стратегией, направленной на укрепление отношений Турции с соседними странами. Однако, обсуждается, как эта политика работает на практике, особенно с учетом напряженных отношений с некоторыми соседними странами.Ракурс видения Давутоглу о "Нео-османизме" обсуждается как политика, направленная на восстановление традиций Османской империи с целью увеличения влияния Турции в регионе. Тем не менее, отмечается, что эта визия сталкивается с некоторыми критиками, которые называют это "неоимпериализмом" и утверждают, что она привела к напряженным ситуациям на практике.

В эпоху Давутоглу Турция поддерживала демократические движения во время событий "Арабской Весны" и активно выступала как ключевой игрок. В то время как Турция развивала хорошие отношения с странами Ближнего Востока, отношения с Израилем и США ухудшились. В отношениях с Россией возникли напряженные моменты в 2015 году, однако, когда на передний план вышли региональные интересы и политика, президентом Эрдоганом были сделаны призывы к снижению напряженности.

Ключевые слова: *Стратегическая глубина, ноль проблем с соседями, нео-османизм.*

UOT 32
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0060

CƏNUBİ QAFQAZ VƏ XƏZƏR REGİONUNUN LİDER DÖVLƏTİ: AZƏRBAYCAN

ƏLƏKBƏR SADIXLI
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının magistrantı
E-mail: elekbersahinoglu@gmail.com

Müasir Azərbaycan Respublikasının müstəqillikdən bəri olan dövrdə dövlət quruculuğu, iqtisadi-sosial dirçəliş, ictimai-siyasi həyatda tərəqqi dövrünü əhatə edən inkişaf strategiyası Ümummilli Lider Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Beynəlxalq iqtisadi statistikada ən sabit inkişaf indikatorlarına malik Azərbaycan Respublikası müstəqillikdən sonrakı keçdiyimiz illərdə əldə etdiyi uğurlara, inkişafa və geniş tərəqqiyə məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin hazırlayaraq həyata keçirdiyi və İlham Əliyevin davam etdirdiyi iqtisadi-sosial inkişaf doktrinasının reallaşdırılması vasitəsilə mümkün olunmuşdur. Hər iki rəhbərin bu istiqamətlərdəki əsas addımları bir tərəfdə dövlətin siyasi, iqtisadi və müdafiə potensialının artırılması, ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar edilməsi, digər tərəfdə isə beynəlxalq sistemdə əksər ölkələrlə əməkdaşlıq və qarşılıqlı tərəfdaşlığın qurulması nəticəsində dövlətimizin regional və beynəlxalq layihələrdə iştirak etməkdən, mötəbər qurumların tamhüquqlu üzvü olmaqdan, bütün regionlar ilə qarşılıqlı əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdən ibarət olub. Bu çərçivədə sözügedən beynəlxalq güc olmaq yolunda, əlbəttə, ilkin amil öz regionunda mühüm mövqeni əldə etdirməkdir ki, regionu dünyanın ən həssas məkanlarından olan Azərbaycan Respublikası üçün bu heç də asan olmamış, ardıcıl, məqsədyönlü planlaşdırma vasitəsilə bugünki yerə - **Cənubi Qafqaz və Xəzər regionunun lider dövlətinə** gəlib çatmışdır.

Cənubi Qafqaz təxmini 477 min kvadrat km-lik ərazinin 186 minlik hissəsində yerləşən 3 dövlət – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanı əhatə edir. Digər tərəfdən, Xəzər regionu terminini izah etmək bu qədər asan deyil, bu bölgə həm geniş anlamda Xəzərətrafı Asiya və Avropa qovşağında yerləşən məkanı ehtiva etsə də, bir tərəfdən də Xəzər dənizinin çevrəsində yerləşən 5 dövləti özündə cəm edir. Azərbaycan Respublikası isə çoxistiqamətli inkişaf strategiyası ilə hər iki bölgədə əsas söz sahibi dövlətlər siyahısındadır. Heydər Əliyevin banisi olduğu, bizlərə miras olaraq buraxdığı və hazırda ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən tarixi inkişaf strategiyamızı 3 əsas başlıqda toplaya bilərik.

1) Cənubi Qafqaz və Xəzər regionunun enerji mərkəzi olması:

Qafqaz və Xəzərin ilkin cəlbedici tərəfi, əlbəttə, sahib olduğu təbii sərvətləridir. Tarixin şanslı xalqı hesab edilə bilərik ki, hər iki regionun ən ümdə stratejik təbii sərvəti hesab edilən neft və təbii qaz ehtiyatları əsas etibarilə Azərbaycan Respublikasının hüquqi ərazisində yerləşir. Beləki, ABŞ Enerji İnformasiya İdarəsinin verdiyi statistik məlumatlara görə Xəzərətafı ərazidə 48.2 milyard barel neft, 292 trilyon kub metr qaz rezervləri mövcuddur ki, [1] Cənubi Qafqazın quru yataqlarında olan karbohidrogen ehtiyatlar ilə birgə bu region bəzi dünya qitələrindən (məsələn: Avropa) daha çox enerji gücünə malikdir. Xatırladaq ki, Azərbaycan Respublikası bu göstəricilərə əsasən Cənubi Qafqazda birinci, Xəzər hövzəsində isə Rusiya və Qazaxıstan ilə bərabər ilk üç yeri paylaşır. Sadə rəqəmlər kimi görünsə belə bu statistika tarixin səhifələrində beynəlxalq qütblərin niyə bu məkan ilə maraqlanmasını sübut edir. Maraqların cəmləndiyi yer olan region isə Sovet təsirindən çıxdıqdan sonra müxtəlif istiqamətlərdə problemlərlə üzləşməyə başladı. Dövlətlərarası gərginlik, yeni yaranan dövlətlərin iqtisadi-sosial daxili problemləri, təhlükəsizliyin risk altında olması kimi hallar Qafqaz və Xəzərin 1991-2000-ci illər arasında həssas məkan olmasına təsir göstərdi. Bu həssaslıqda enerji ehtiyatlarda bir çərçivədə rol oynayırdı. Bu ehtiyatlardan səmərəli, planlı istifadə və digər gərginliklərin azaldılmasına dəstək sadəcə problemlərin aradan qaldırılmasına rol oynaya bilərdi. Dünyada çox dövlətin nefti var, lakin hamı bu ehtiyatdan lazımi istifadə edə bilmirdi. Məhz yeni yaranan Azərbaycan Respublikasına bu tipli səmərəli və davamlı strategiya lazım idi. Ümummilli Lider Heydər Əliyev 1991-1993-cü illər xaotik vəziyyətindən çıxmağın, ölkənin digər daxili iqtisadi-sosial problemlərinin həllini məhz bu enerjinin stratejik tərəfində görürdü. 1993-cü ildən işlənilməyə başlayan və 1994-cü il “Əsrin müqavilə-

si" ilə başlayan "Neft strategiyası" Azərbaycan Respublikasının yeni yaranan digər region dövlətlərindən öndə olmasına mühüm təkan idi. Ölkənin həmin dövrdəki rəhbəri neft və qazın sadə xammal olmadığını, onların geostrateji xətt olduğunu çox yaxşı bilirdi, məhz bu səbəbdən xarici blokları Azərbaycana hərbi çərçivədə deyil, iqtisadi-tərəfdaşlıq çərçivəsində dəvət etdi. Təhlükəli hərbi vəziyyətdə olan ölkəyə investisiya yatırılmayacığını bilən Heydər Əliyev ilkin olaraq atəşkəs razılaşması ilə hərbi sakitliyi yaratdı, daha sonra isə yeni inkişaf xəttinin əsasını qoydu. 1994-cü ildə imzalanan "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın enerji ehtiyatlarının Bakı-Supsa, Bakı-Novorossiysk, Bakı-Tbilisi-Ceyhan kimi xətlər ilə regiona, daha sonra isə Avropaya daşınmasının təməlini qoydu. Heydər Əliyevin mirası olan "neft inkişaf konsepsiyamızı" davam etdirən Prezident İlham Əliyev isə bu xammallardan beynəlxalq bazarda rəqabət üçün istifadə etdi və bu rəqabətdə üstünlük qurmağa başlayan Azərbaycan enerji ehtiyatları beynəlxalq bir məsələyə çevrildi. [Mirbabayev: 2009; 170-176] 2000-2010-cu illər Avropa – Rusiya – ABŞ üçbucağında baş verən dalğalı münasibətlər "isinməyə" ehtiyacı olan Avropa Birliyinin Azərbaycana qarşı olan əvvəlki "özündənrazı" davranışının "xoş münasibət"ə çevrilməsinə səbəb oldu. 2006-cı ildə istismara verilən Bakı – Tbilisi – Ərzurum qaz xətti əvvəlcə sadə boru kəməri olsa da, 2011-ci ildən sonra yeni bir səhifənin təməl daşı oldu. Belə ki, Rusiyanın "Дружба" kəməri ilə davamlılıq əldə edə bilməyəcəyini, "Nabukko" kəmərindən isə nəticə alınamayacağını anlayan Avropa Birliyi timsalında Avropa Komissiyasının sədri M.Barrozu və Prezident İlham Əliyev arasında "Cənub Qaz Dəhlizi" haqqında bəyannamə, 2013-cü ilin sonunda isə "Şahdəniz-2" sazişi imzalandı. Avropa və Azərbaycan arası imzalanan saziş ilə tariximizdə ikinci dəfə "Şahdəniz" yatağı üzrə hasil olan təbii yanacağın İttifaqa daşınması ilə bağlı razılıq əldə edildi. Layihənin nəticəsində rəsmi Bakının "Şahdəniz" yatağından çıxan mavi yanacaq "Tanap" vasitəsilə Türkiyəyə, 2020-ci ildə başa çatan "Tap" vasitəsilə isə İtaliyanın San-Fako qəsəbəsinə çatdırılır [3].

Azərbaycan Respublikası enerji sahəsində qonşu region dövlətləri (Rusiya, İran, Mərkəzi Asiya) ilə qarşılıqlı əməkdaşlığa önəm verir. Hazırda Rusiya və İran ilə Şimal-Cənub koridori çərçivəsində qurulan inkişaf siyasəti, Mərkəzi Asiyanın neft və qazla zəngin dövlətlərinin karbohidrogen ehtiyatlarının Avropaya daşınması ilə davam etdirilir. Azərbaycan bir-birinə əks olan qütblərin enerji siyasətində bir yerə gəlməsində mühüm dövlətlərdəndir. Avropa ilə olan əlaqələrin yüksəkliyinə baxmayaraq, Azərbaycan Rusiya faktorunuda əsas görərək, Bakı – Novorossiysk xəttinin istifadəsini davam etdirir, digər tərəfdən isə İranın şimal hissələrinin enerji təchizatında mühüm rol oynayır. Bu isə Azərbaycanın apardığı çoxtərəfli enerji siyasətinin nəticəsidir.

Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikası öz enerji strategiyasını daxili-xarici inkişaf istiqamətində həyata keçirir. Xarici əlaqələrin nəticəsində əldə edilən gəlirin ölkənin daxili sosial-ictimai-iqtisadi tərəqqisinə yönəltmək Heydər Əliyevin "neft strategiyası"-nın təməl daşıdır. Bu səbəbdən ölkənin ümumi inkişaf strategiyasının ikinci başlığı olaraq qeyri-neft sektorunu göstərə bilərik.

2) Azərbaycanın inkişafında neftdən asılı olmayan qeyri-neft sektorunun mühümlüyü:

1994-cü il "Əsrin müqaviləsi" ilə əsası qoyulan neft strategiyası özündə neftdən asılı bir ölkənin yaranmasını deyil, enerji sektoruna paralel inkişaf edəcək qeyri-neft sisteminin formalaşmasını ilk başdan bəri ehtiva edirdi. Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu bu inkişaf konsepsiyası Azərbaycanın neftlə zəngin ərəb dövlətləri kimi enerjidən asılı ölkə kimi formalaşmasını mümkün görmürdü. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında neft gəlirlərinin idarəsinin "Norveç" modelinin tətbiq edilməsi məhz Heydər Əliyevin uğurlu siyasətinin əsası olmuşdur [4]. Bu çərçivədə 1999-cu ildə yaradılmış Dövlət Neft Fondu məhz bu idarəetmə mexanizmasının istifadə edilməsində əsas metoddur. Ulu Öndərin bu siyasətini davam etdirən Prezident İlham Əliyev "neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi" konsepsiyasını irəli sürür. Beləliklə, neftdən asılı sayılan qeyri-neft sektorunun adının dəyişməsi və "insan kapitalının" yaranması üçün sosial-iqtisadi addımların atılması dövrü başlayır. Neft Fondu və dövlət büdcəsi arasında səlahiyyətlərin yenidən bölünməsi ilə sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm, səhiyyə, mədəniyyət və elm-təhsil sferalarına çəkilən xərclərin gəlirlər ilə aradan qaldırılması həyata keçirilməyə başlandı. 21-ci əsrin ilk onilliklərində ölkənin sənaye və iqtisadi inkişafının əsasən neft və qismən təbii qaz gəlirlərindən asılı olduğunu görsək də ikinci onillikdən etibarən artıq xərclər birbaşa qeyri-neft sektorunun gəlirləri hesabına ödənməyə başlandı [5][10].

Dövlət Neft Fondunun yaranması sonrası 2001-ci ildən etibarən müxtəlif layihələr neft gəlirlərinin digər sahələrə köçürülməsi ilə mümkünləşdi. Türkiyədə yerləşən "STAR" neft emal zavodunun inşası, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun qurulması, həmin dövr üçün qaçqın və məcburi köçkünlərin məişət problemlərini həlli, Abşeron və xüsusilə Bakı şəhərinin içməli su təchizatı üçün mühüm olan "Oğuz – Qəbələ - Bakı" su xəttinin inşası, iqtisadiyyatın digər sahələri üzrə (Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emal Zavodu, "AzərNeftYağ" Neft Emal Zavodu, "AzərKimya" İstehsalat Birliyi tərkibində yeni kimya və neft – kimya müəssisələri) sənaye mərkəzlərinin, aqroparkların qurulması və bunlar kimi yüzlərcə istiqamət neft gəlirləri hesabına gerçəkləşir. Bunu da demək lazımdır ki, həmin dövrdə bu sahələrə qoyulan neft investisiyası hazırda ölkə iqtisadiyyatı, sənaye və kənd təsərrüfatının mühüm sahələrinin müstəqil şəkildə, neft və qazdan asılı olmadan yüksək inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur [Məhərəmov: 2013; 323-345].

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin "qara qızılın insan qızılına çevrilməsi" konsepsiyası Azərbaycan Respublikasında 21-ci əsrin ikinci onilliyindən etibarən müasir, innovativ və inklüziv elm, təhsil və xidmət sektorunun yaranmasının əsasını qoydu. Bakı və regionlarda müasir təhsil komplekslərinin yaradılması, təhsilin "ali" və "ömürboyu təhsil" formalarının qurulması, elmi institutların modernləşdirilməsi, 2019-2022 və 2023-2026-ci illər gənclərin xarici ölkələrdə ali təhsil alması Dövlət proqramlarının əsasının qoyulması, təhsil və xidmət sahələrinin paralel inkişafı və digər layihələr İlham Əliyevin neftdən asılı olmayan təhsil və elm konsepsiyasının əsasıdır [7]. Həmçinin, artıq dünyada Azərbaycan sadəcə enerji, sənaye, kənd təsərrüfatı sistemləri ilə deyil, xidmət sektoru ilə də "Made İn Azerbaijan" brendini yaratmış, ilkin mərhələdə "Regionların sosial – iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları (2004 – 2008, 2009 – 2013)", "Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2008 – 2015)", "Azərbaycanda yanacaq – enerji kompleksinin inkişaf etdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2005- 2015)", "Azərbaycanda sənayenin müxtəlif sahələrinin inkişafına dair Dövlət Proqramı (2015 – 2020)", "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası", "Asan Xidmət", "DOST" kimi sistemlər ölkə daxili inkişafı təmin etmiş, 2015-2016-cı illərdən etibarən isə bu xidmət sektorları Azərbaycan brendi adı ilə patentli formada xarici dövlətlərə ixrac olunmağa başlamışdır [8][9].

Beləliklə, daxili iqtisadi-sosial gərginlikləri ilə varlığı belə sual altında olan bir ölkənin sadəcə 30-40 il ərzində özünəməxsus bir "brend" yaratması sadəcə mükəmməl planlaşdırılmış inkişaf strategiyası ilə mümkün ola bilərdi. Bunu söyləmək lazımdır ki, 2000-ci ilə qədər enerji sferasından asılı olan yuxarıda adıçəkilən sektorlar hazırda öz-özünə inkişafı təmin edə bilir. Keçdiyimiz günlərdə verilən 2023-cü ilin yekun statistikasından görə bilərik ki, Azərbaycanın əsas makro-iqtisadi göstəriciləri üzrə artımlar məhz qeyri-neft sektoru (ümumi daxili məhsulda qeydə alınan 1.1 faiz artım enerjidən kənar sektorlar) hesabına baş verib. Bu rəqəmlər hər keçən ilin statistik məlumatlarında daha artım göstərir ki, məhz bu informasiya Azərbaycan Respublikasının "Norveç" modeli çərçivəsində necə inkişaf etdiyinin sübutudur. Cənubi Qafqaz və Xəzər regionunun digər dövlətlərində baş tutan birtərəfli tərəqqi strategiyalarından tam fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi bu çoxistiqamətli inkişaf konsepsiyası ölkənin sözügedən regionlar üzrə lider rəqəmləri əldə etməsinə səbəb olur. Lakin, enerji və enerjidən kənar strategiyaları tamamlamaq üçün bütün dövlətlərin mühüm gördüyü digər bir istiqamətin formalaşması da çox mühümdür, bu istiqamət inkişaf strategiyamızın üçüncü başlığı olan diplomatik-beynəlxalq əlaqələri ehtiva edir.

3) Azərbaycan Respublikasının qlobal təhlükəsizlik, əməkdaşlıq və diplomatik əlaqələrdə artan rolu:

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq sistemin bütün subyektləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı öz gələcəyi və qlobal inkişaf istiqamətində mühüm hesab edir. 1991-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasi – diplomatik əlaqələrini 2 mərhələdə analiz edə bilərik: a) Əsası Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli istiqamətində ortaya atılan xarici siyasət kursu – belə ki, bu mərhələ müstəqilliyi əldə etdikdən sonra 2020-ci ilə qədər olan tarixi mərhələni əhatə edir. Sözügedən mərhələdə Azərbaycan xarici münasibətlər prioritetlərini daha çox erməni yalanları və işğal reallığının beynəlxalq qəbulu üzrə istiqamətləndirmişdi. b) 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsində əldə edilən tarixi, şanlı qələbədən sonra isə bu çərçivə özünü daha çox beynəlxalq gündəliyi əlaqələndirən

məsələlərin həllində Azərbaycanın rolunun artırılması ilə göstərdi. Doğrudur, Azərbaycan sözügedən ildən əvvəlki dövrlərdə də, müxtəlif platformalarda siyasi-iqtisadi-ekoloji çərçivələrdə qlobal problemlərin həllində yaxından iştirak etmiş, beynəlxalq təşkilatlar və QHT-lər daxilində bu məsələləri gündəmə gətirmişdir. A) Birinci dövr Azərbaycanın beynəlxalq arenada tanınması və ölkə ilə bağlı "xarici yalan maşınlarının" əngəllənməsi istiqamətində Azərbaycan xüsusilə beynəlxalq siyasi təşiklatlar ilə münasibətlər qurmuşdur. 1991-ci il İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, 1992-ci il Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (Helsinski Yekun Aktı), 1993-cü il Müstəqil Dövlətlər Birliyi, 1994-cü il "NATO" ("Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı), 1996-cı il Avropa Birliyi ("Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq" sazişi), 2001-ci il Avropa Şurası və Beynəlxalq Antiterror Koalisiyası, bunlara ilkin nümunələrdir. Müstəqilliyinin ilk illərində daxili sosio-iqtisadi gərginlikdən qurtulmaq və işğal halını beynəlxalq çərçivədə tanıtmaq məqsədi ilə beynəlxalq qurumlarda çıxış edən Azərbaycan 21-ci əsrin başlaması ilə həm öz enerji diversifikasiyasını reallaşdırmaq, həm də Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsinin statusunu yüksəltmək adına sözügedən qurumlarda diplomatik münasibətlər saxlayırdı (Həsənov:2005; 435-541). 1997-ci ildə yaradılmış "GUAM" məhz adıçəkilən geosiyasi məkanda qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı məqsədini güdürdü, lakin sonrakı mərhələlərdə Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi diplomatik əməkdaşlığın səviyyəsi bu regional qurumun dərəcəsindən daha yüksəyə çıxmağa başladı. Avropa Şurasının demokratik təsisatları ilə qarşılıqlı əlaqələr, Avropa Birliyi ilə az əvvəl qeyd etdiyim enerji diversifikasiyası siyasəti, MDB çərçivəsində postsovet münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, Xəzərin hüquqi statusu çərçivəsində edilən görüşlər, "NATO"-nun beynəlxalq təlimləri və koalisiya dəstələrində iştirak və bunlar kimi digər tarixi addımlar Azərbaycan Respublikasının 21-ci əsrin ikinci onilliyinə beynəlxalq söz sahibi ölkə kimi daxil olmasına şərait yaratdı. Belə ki, 2011-ci ildə İndoneziyanın Bali şəhərində Qoşulmama Hərəkatı Təşkilatına üzvlük və həmin üzvlüyün yaratdığı geosiyasi şəraitdən istifadə edərək 2012-2013-cü illlər BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlüyünə seçilmək və sonrakı mərhələdə 2019-cu ildən Qoşulmama Hərəkatında sədrlik vəzifəsinə təyin edilmək Azərbaycan Respublikasının sadəcə öz regionunda deyil, beynəlxalq arenada yaratdığı reallıqların nəticəsidir [14][15]. Dünyanın ən ağrılı dövründə "peyvənd millətçiliyi"ni, varlı, kasıb dövlətlər arasında peyvəndlərə əlçatanlıqla əlaqədar qeyri-bərabərliyi tənqid etmək, bütün ölkələr üçün peyvəndlərdən bərabər istifadə imkanlarının təmin olunmasını dəstəkləmək, günümüzdə "COP29" adı ilə davam etdirilən qlobal iqlim və yaşıl enerji layihələrinin inkişaf etdirilməsi, "dini tolerantlıq və multikulturalizm", "islamafobiya" mövzuları istiqamətində müxtəlif beynəlxalq yığıncaqlara ev sahibliyi etmək Azərbaycan Respublikasının modern reallığını göstərir və sözügedən ölkənin Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsi çərçivəsində liderlərdən biri olduğunu sübut edir.

Nəticə:

Ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, yuxarıda qeyd edilən başlıqlar daxili siyasi – iqtisadi gərginlik içərisində olan yeni yaranmış bir dövlətin bu səviyyəyə gəlməsində əsas amillər olmuşdur. Lakin, adları çəkilən başlıqlar sadəcə nəzəri şəkildə, kağız üzərində qalarsa bu cür inkişafın əldə edilməsi də, kağız üzərində qala bilər. Sözügedən strateji addımları gerçəkləşdirə biləcək, rəhbər və liderə ehtiyac vardır, məhz həmin rəhbər bu nəzəri fikirlərin praktiki tərəqqi yoluna və hətta xarici dövlətlər tərəfindən həvəslə təqib edilən bir strategiyaya dönüşməsini mümkün edə bilər. Ümummilli Liderin əsasını qoyduğu bu inkişaf xətti Prezident İlham Əliyev tərəfindən reallaşdırılıb və hazırda da uğurla davam edir. Etibarlı xalq-dövlət sisteminin mövcudluğu bir dövlətin böyük bir regionda, hətta deyə bilərik ki, beynəlxalq sistemdə söz sahibi bir dövlətə çevirilməsinin ilkin təməlidir. Yuxarıda adları çəkilən inkişaf formulası, əlavə olaraq güclü bir idarəedici lider Azərbaycan Respublikasının Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsində ilk sırada olan ölkə olmasına gətirib çıxarmışdır. Son illərdə verilən statistik rəqəmlərin də müxtəlif istiqamətlərdə Azərbaycanın digər region ölkərindən inkişaf artışı olaraq nə dərəcədə yüksəkdə olduğunu göstərir. Hazırda Azərbaycan regionun ən strateji, həm də deyə bilərik ki, ən çox ehtiyac duyulan dövlətidir. Tarixi və tarixi-siyasi təhlillər növbəti onillərdə Azərbaycanın inkişaf tempinin daha da yüksək səviyyəyə gələcəyini və yuxarıda qeyd edilən inkişaf strategiyasının əksər dünya dövlətləri tərəfindən istifadə ediləcəyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1) https://www.eia.gov/international/analysis/regions-of-interest/Caspian_Sea, (2013), "U.S. Energy Information Administration" rəsmi internet səhifəsi, 25 səh.

2) Mirbabayev M. Concise History of Azerbaijani Oil / M.Mirbabayev, - Bakı: "Socar Centralized" nəşr, - 2008, - 368 s.

3) https://minenergy.gov.az/az/layiheler/cenub-qaz-dehlizi_2196

4) Roberto Iacono. The Norwegian Oil Bonanza and the Scandinavian Model in Comparative-Perspective/[https://www.researchgate.net/publication/326582519_The_Norwegian_Oil_Bonanza and_the_Scandinavian_Model_in_Comparative_ Perspective], - 2019, - 30 s.

5) https://www.oilfund.az/fund/about/mission - "Dövlət Neft Fondunun" rəsmi internet səhifəsi.

6) Məhərrəmov A. İqtisadi Diplomatiya / A.Məhərrəmov, - Bakı:"Adventa" MMC nəşr, - 386 s.

7) https://e-qanun.az/framework - "Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair 2022-2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı" çərçivəsində xaricdə təhsil alacaq gənclərin seçilməsi meyarları və prosedurları üzrə Qayda"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı

8) https://president.az/az/articles/view/31697 - Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

9) https://e-qanun.az/framework - "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

10) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // 29 dekabr 2000-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, - 1999, - 5 s.

11) Qeyri-neft sektorunda rəqabətqabiliyyətli daxili istehsalın dəstəklənməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // 19 sentyabr 2018-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, - 2018, - 3 s.

12) "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // 22 iyul 2022-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, - 2022, - 4 s.

13) Həsənov Ə. Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın Xarici Siyasət / Ə.Həsənov. – Bakı:"Azərbaycan" nəşriyyatı, - 2005, - 631 s.

14) Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi Azərbaycan Respublikasinin Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri (1991-2016) / F.Məmmədov, C.Vəliyev, A.Məmmədov. – Bakı:"Poliart" MMC nəşriyyatı, - 2017, - 904 s.

15) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanasi - Məqalələr (2009 – 2015-ci illər)

XÜLASƏ:

Dünyadakı bütün dövlətlərin müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk məqsədi ilkin öz regional çevrəsində, sonrakı dönəmdə isə regionlararası və beynəlxalq müstəvidə mövqe tutmaqdan ibarətdir. Qədim, şərəfli dövlətçilik irsinə malik Azərbaycan Respublikası da müstəqilliyinin ilk illərindən etibarən ağır məqamlar, fasilələr olsa da, çətin sınaqlardan çıxaraq tarixi ədaləti bərpa etmiş, dövlətçilik ənənələrinə sadiqlik göstərmiş, sadəcə hərb qabiliyyəti ilə deyil, öz diplomatiyası vasitəsilə də mövcudluğunu qorumuş və beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm mövqe tutmağı bacarmışdır. Lakin, bu uğuru əldə etmək asan olmamışdır, belə ki, dünyanın olduqca mürəkkəb bölgəsində (sivilizasiyaların qovuşduğu həmçinin, Qərb ilə Şərqin kəsişdiyi məkanda) yerləşməsi, bununla bərabər sahibi olduğu yeraltı və yerüstü sərvətlərin mövcudluğu və geosiyasi-iqtisadi maraqların toqquşduğu ölkə olması səbəbindən Azərbaycan Respublikası beynəlxalq sistemdə müstəsna mövqe tutur. Bundan başqa, postsovet coğrafiyasına daxil olması, tarixi, milli yaxınlıq tərəfdən Türk-Turan dövlətlərinin qovuşduğu məkan olması, cənubdan isə keşməkeşli bölgə hesab edilən Yaxın Şərqlə müəyyən dərəcədə sərhədin mövcudluğu, tam yaxınında Avropa Birliyi və Qərb blokunun izlərini daşıyan fəaliyyətin varlığı az əvvəl qeyd etdiyim regional və beynəlxalq mövqenin böyüklüyünü izah edir. Müasir tariximizdə Azərbaycan həm regionda, həm də demək mümkündür ki, dünya arenasında söz sahibi ölkələr siyahısına daxil olub.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, Cənubi Qafqaz, Xəzər regionu, inkişaf, siyasət, dayanıqlı iqtisadiyyat, regional faydalı əməkdaşlıq.*

Alekbar Sahin Sadikhli
Master's student the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

The leading state of the South Caucasus and Caspian region: Azerbaijan

SUMMARY:

After gaining independence, the first goal of all the countries located in the world is to take a position in their regional circle, and in the next period, in the interregional and international level. The Republic of Azerbaijan, which has an ancient and honorable heritage of statehood, even though there were difficult moments and interruptions from the first years of its independence, it recovered historical justice after coming out of difficult trials, showed loyalty to the traditions of statehood, maintained its existence not only through its military capabilities, but also through its diplomacy, and always managed to occupy an important position in international relations, which is considered the deepest system. However, it was not easy to achieve this success, as the Republic of Azerbaijan is a country where geopolitical and economic interests collide, due to its location in a very complex region of the world (where civilizations meet and where the West and East intersect), as well as the existence of underground and surface resources it owns. occupies an exceptional position in the system. In addition, it is included in the post-Soviet geography, it is a place where the Turkic-Turanian states meet in terms of historical and national proximity, and the existence of a certain border with the Middle East, which is considered a turbulent region to the south, and the presence of activities bearing the traces of the European Union and the Western bloc in the immediate vicinity, the regional and explains the magnitude of the international position. In our modern history, Azerbaijan has been included in the list of countries with a voice both in the region and, it can be said, in the world arena.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, South Caucasus, Caspian region, development, politics, sustainable economy, regional beneficial cooperation.*

UOT 327
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0066

ENERGY DIPLOMACY: COMPARATIVE ANALYSIS OF US AND RUSSIAN STRATEGIES IN THE MIDDLE EAST

NURLANA HAGVERDIYEVA
Khazar University, graduate student.
The Department of Political Science and Philosophy
E-mail: nurlanahagverdiyeva@gmail.com

Introduction

Central to the discourse on energy security is the geostrategic significance of regions which are rich in oil and gas resources, notably the Middle East. This region serves as a competitive arena for major global powers, each vying for strategic advantage amidst a complex web of political, economic, and security interests.

Russian energy diplomacy in the Middle East is characterized by a multifaceted approach that combines traditional statecraft with energy resource management. Leveraging its status as one of the world's leading energy exporters, Russia has sought to cultivate strategic partnerships with key players in the region, including oil-rich states such as Saudi Arabia, Iran, and Iraq. Through bilateral agreements, investment deals, and energy infrastructure projects, Moscow has aimed to bolster its influence in the Middle East while simultaneously advancing its broader geopolitical objectives. Additionally, Russia's involvement in regional conflicts has provided opportunities to expand its energy footprint and establish military footholds near vital energy transit routes.

In contrast, US energy diplomacy in the Middle East has traditionally been shaped by a combination of economic interests, security considerations, and strategic alliances. As a major importer of Middle Eastern oil and a proponent of regional stability, the United States has sought to safeguard its energy security by fostering close ties with key Gulf Arab states, such as Saudi Arabia, the United Arab Emirates, and Qatar. Through diplomatic engagement, military cooperation, and economic partnerships, Washington has aimed to uphold its influence in the region while mitigating potential threats to global energy supplies, including geopolitical tensions and terrorist activities.

In this context, understanding the dynamics of Russian and US energy diplomacy in the Middle East is essential for comprehending the broader geopolitical landscape of the region and its implications for global energy security.

Energy Diplomacy Strategies of the US and Russia

In an interconnected world where energy resources serve as the lifeblood of economies and societies, the practice of energy diplomacy has emerged as a crucial tool for nations to safeguard their interests, forge strategic partnerships, and navigate the complexities of the global energy landscape. The strategic importance of energy diplomacy lies in its ability to address a myriad of interconnected challenges spanning economic, environmental, and geopolitical realms. At its heart, energy diplomacy seeks to balance competing interests and mitigate risks inherent in the pursuit of energy security, while also fostering cooperation and collaboration among nations to address shared energy-related concerns.

The Middle East stands as one of the pivotal regions in global energy dynamics, characterized by its vast oil and gas reserves, intricate geopolitical landscapes, and the interplay of regional and international interests. Energy diplomacy in this region is not merely about transactions and trade deals but involves a delicate dance of politics, economics, and security concerns. In order to understand the complexities of energy diplomacy in the Middle East, it is also important to recognize the interests and strategies pursued by dominant powers such as the United States and Russia in the region.

In the complex geopolitical landscape of the Middle East, energy diplomacy emerges as a key battleground where major powers vie for influence and strategic advantage. At the forefront of this arena are the United States and Russia, each pursuing distinct but intersecting objectives driven by their global strategies and energy interests.

To better understand why the Middle East has emerged as an arena for strategic competition, it is essential to understand the core U.S. interests in the region. Although U.S. policies are mutable and vary from administration to administration, these interests have remained constant and provide the basis for continued U.S. involvement and presence in the re-

gion. Elucidating what these U.S. interests are could also shed light on the strategic approaches that Russia and China have adopted and the types of actions that they have chosen to undertake in order to counter—and perhaps even undercut—U.S. influence in the Middle East. These enduring U.S. interests can be broken into four pillars: ensuring regional stability, maintaining access to and guaranteeing the free flow of oil for global markets, protecting allies and partners, and defending U.S. troops in the region. [7]

When talking about the energy diplomacy, we can say that for the United States, the Middle East holds a dual significance: as a crucial source of oil and as a strategic theater for maintaining global leadership. Recognizing the importance of both economic and military presence, the US has cultivated strong economic ties with oil-producing nations like Saudi Arabia while establishing strategic military bases across the region, such as Jubail in Saudi Arabia and Manama in Bahrain. This dual approach aims not only to ensure energy security but also to exert political influence and control over the volatile region. [1]

The US's energy strategy, exemplified by actions like the Iraq war, underscores its commitment to securing control over Middle Eastern oil reserves, thereby bolstering its geopolitical leverage and economic dominance. By wielding energy diplomacy as a tool, the US seeks to shape the political landscape of the region, mitigate threats such as OPEC's influence, and disrupt the economic foundations of terrorism. [4]

If we look at the historical background, we can see that US leadership positions included being the top global producer of both oil and natural gas, the top exporter of LNG, and the third-largest exporter of oil, as well as having the world's largest capital markets for investment and leading basic research of new energy science and technologies. [3]

The United States was also a leader in a reasonable amount of energy industry manufacturing, in areas including nuclear power equipment, oil and gas field services, electric vehicles, and turbines. It was also the leading country in emissions reductions, based on successful development of lower-emitting energy supplies and deploying new technologies. [3]

Meanwhile, Russia has been strategically maneuvering to reassert its influence in the Middle East, leveraging its energy resources as a diplomatic asset. With its vast oil and gas reserves, Russia aims to carve out a significant role in the region's energy landscape, thereby challenging US hegemony and advancing its own geopolitical objectives.

Actually, after the Cold War, Russia has been in a period of economic transformation and its influence on the international stage was not as strong as before. As a country in transition and an energy superpower, Russia's rich oil and gas resources and its huge export potential has been the objective material basis of its energy strategy development and implementation of a complete energy diplomacy. By drawing the world's major national energy strategy development experience and absorbing a variety of factors at home and abroad, the Russian government gradually formed its own unique energy strategy.

Russia's energy strategy, articulated in documents like the Energy Strategy 2020, emphasizes the maximization of national interests through energy diplomacy. As the country undergoes economic transformation, energy exports serve as a cornerstone of its foreign policy, enabling Russia to strengthen ties with Middle Eastern nations and expand its sphere of influence. [5] By drawing on global energy trends and engaging in strategic partnerships, Russia seeks to counterbalance US dominance in the region and assert itself as a major player in shaping Middle Eastern affairs.

While the United States and Russia pursue divergent energy strategies in the Middle East, their actions reflect a shared objective: to maintain and enhance their respective positions of power on the global stage. Whether through military presence and economic partnerships for the US or energy diplomacy and strategic alliances for Russia, both powers are deeply invested in shaping the political and economic dynamics of the region.

The United States' approach to energy diplomacy in the Middle East is characterized by a deepening of its long-standing global strategy, which integrates political, economic, military, and diplomatic efforts in a coherent framework. This systematic approach has enabled the US to wield considerable influence in the region, leveraging its economic power and military presence to advance its geopolitical interests.

Under the leadership of President George W. Bush, initiatives such as the Greater Middle East Initiative and the manipulation of oil dollars played a crucial role in consolidating US control over capital flows in the region. Military interventions, notably

the invasion of Iraq, further solidified America's grip on Middle Eastern oil interests, laying the groundwork for its dominance in the energy sector. [6]

The diversification of US energy policies has provided flexibility in its diplomatic maneuvering, allowing for tailored approaches to different geopolitical challenges. High-level visits by US leaders, such as President Bush's tour of Kuwait and Saudi Arabia in 2008 and Secretary of State Hillary Clinton's engagements in the region in 2009, underscore the importance accorded to Middle Eastern affairs. Additionally, the appointment of envoys like George Mitchell reflects the US commitment to resolving regional crises through diplomatic channels. [2]

In contrast, Russia's energy diplomacy in the Middle East reflects a nuanced approach aimed at safeguarding its economic interests and narrowing the gap with major oil-producing countries. Recognizing the limitations of its military capabilities, Russia has pursued a relatively independent policy from the US and the EU, focusing on energy cooperation as a means to bolster its influence in the region.

While Russian leaders have undertaken diplomatic initiatives, such as President Vladimir Putin's visit to the Middle East in 2007 and Foreign Minister Sergei Lavrov's engagements in 2008, their impact has been overshadowed by US dominance in key areas such as oil production and currency manipulation. Despite its efforts to assert itself in the region, Russia's special interests, particularly its alignment with Iran, have constrained its ability to challenge US hegemony effectively. [11]

Russia also supports those energy projects that allow it either to control or to divert the export flows of Middle Eastern gas from the EU in order to secure its interests in the European gas market. For example, Russia offered several times to assist Iran and Pakistan with the construction of the so-called Peace Pipeline. This project would guarantee that a huge share of Iranian natural gas will be sold to South Asia and further on to China but not to Europe. In 2016, during the Baku summit of the presidents of Azerbaijan, Russia and Iran, Putin called for closer cooperation and coordination in the oil and gas sphere. [10]

Another economic driver of Russia's post-2012 involvement in the Middle East is related to its ambitions in the international gas market. The region plays an important role in the implementation of 'The Energy Strategy of Russia until 2030', a government policy paper adopted by the Russian authorities in 2009. [8]

Coordinating with gas producing countries such as Algeria, Qatar and Iran has been considered by the authorities for years. Russia tried to approach them at the bilateral level and by offering to establish regional OPEC-like organizations. Thus, in the late 2000s it promoted the idea of creating the Gas Exporting Countries Forum, the Gas Troika, and the International Alliance of National Non- governmental Gas Organizations.

Divergent Paths, Converging Interests

Both the United States and Russia share a mutual goal: to diminish OPEC's influence on global oil prices. Given their significant reliance on imported energy, the United States is particularly keen on securing oil at lower prices. However, OPEC's hegemony, especially the sway wielded by oil-producing nations in the Middle East over production levels, presents a considerable hurdle for the US. The US's military involvement in Iraq, including the subsequent occupation, was partially driven by a desire to challenge OPEC's production restrictions and thereby exert more control over oil prices. Conversely, while stability and high oil prices are vital for Russia's energy security, OPEC's overwhelming dominance has limited Russia's capacity to fully leverage its oil exports. Hence, both the United States and Russia are motivated to dismantle OPEC's monopoly on global oil prices.

Additionally, they aim to lessen their reliance on Middle Eastern oil. For the US, this entails reducing dependency on the volatile region and diversifying energy imports. Despite the abundance of oil in the Middle East, security concerns have led the US to decrease its share of oil imports from the region, redirecting its focus towards alternative sources such as the Caspian Sea, Africa, and Russia.

Similarly, Russia perceives itself as a competitor to the Middle East in the energy sector and seeks to shift the United States' focus away from the region towards Russia.

Conclusion

In conclusion, the competition among major powers in the Middle East is deeply intertwined with the region's crucial geopolitical significance and the strategic value of its energy resources. The United

States and Russia have developed comprehensive energy strategies tailored to the region, reflecting their divergent approaches and respective strengths on the global stage.

While the United States leverages its formidable economic and military power to navigate complex geopolitical environments, Russia relies on its energy resources to project influence in the region. Both countries face challenges in maneuvering through the intricate geopolitical dynamics of the Middle East, including the impact of unilateral sanctions and evolving international energy patterns.

Despite encountering obstacles such as geographical distance and anti-American sentiment in the Middle East, the United States benefits from its economic and military prowess. Conversely, Russia enjoys the advantage of its proximity to the region and shared historical ties, although its relatively weak economy poses challenges.

In navigating this complex landscape, both countries must grapple with the challenges posed by the financial crisis and contend with contradictions in their energy strategies. While they share common interests in the region's energy dynamics, their competition and cooperation are shaped by traditional positions and new geopolitical considerations.

Ultimately, the contrasting strategic policies of the United States and Russia underscore that the Middle East's interest dynamics are far from a simple zero-sum game. Instead, they represent a nuanced and variable interplay of interests, competition, and cooperation. In this dynamic environment, both sides prioritize maximizing their national interests as they maneuver to assert influence and advance their objectives in the Middle East and beyond.

LITERATURE:

1. An, W. (2004: May). Oil and the US: the Relation with Islamic World. West Asia and Africa, No.3.

2. Andrew Scott Cooper (2011) - "The Oil Kings: How the U.S., Iran, and Saudi Arabia Changed the Balance of Power in the Middle East", pp. 25-35

3. BP, Statistical Review of World Energy https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics.html

4. Brzezinski, Z. (1995: 174). Out of Control Global Turmoil on the Eve of the Twenty First Century. Translated by J. Pan and R. Liu., Beijing: China Social Science Pr. Straits Times. 2018.

5. James M. Dorsey (2018) - The Geopolitics of Russian Energy Diplomacy in the Middle East / Foreign Policy Research Institute

6. John C. Campbell, "The Soviet Union and the United States in the Middle East," Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 401, May 1972.

7. Karl P. Mueller, Becca Wasser, Jeffrey Martini, and Stephen Watts, U.S. Strategic Interests in the Middle East and Implications for the Army, Santa Monica, Calif.: RAND Corporation, PE-265-A, 2017.

8. Ministry of Energy of the Russian Federation, 2009

9. Yin, N. (2008: October 27). Eastern Europe in Emergency: All Four Eastern European Indices Plummeted, Foreign Capitals Fled from Russia., No.64.

10. Russia's Third-largest Oil Company Intends to Enter the Middle East Oil and Has Projects. http://www.ce.cn/cysc/ny/gjny/200902/26/t20090226_18330921.stml.

11. Wheelbarger, Kathryn, "Russia's Resurgence in the Middle East: How Does US Policy Meet the Challenge?" keynote address, Atlantic Council, Washington, D.C., May 30, 2019. As of April 1, 2020:

https://www.atlanticcouncil.org/event/russias-resurgence-in-the-middle-east-how-does-us-policy-meet-the-challenge/

Nurlanə Haqverdiyeva
Xəzər Universiteti, magistrant.
Siyasi Elmlər və Fəlsəfə Departamenti

Enerji diplomatiyası: ABŞ və Rusiyanın Yaxın Şərq strategiyalarının müqayisəli təhlili

XÜLASƏ

Bu məqalə zəngin enerji resursları və mürəkkəb geosiyasi dinamikası ilə məşhur olan Yaxın Şərqə xüsusi diqqət yetirməklə enerji diplomatiyası təcrübəsini araşdırır. Tədqiqat iki böyük dövlətin – ABŞ və Rusiyanın Yaxın Şərqdə enerji diplomatiyasına yönəlmiş fərqli yanaşmalarına fokuslanır.

Rusiyanın Yaxın Şərqdəki enerji diplomatiyası ənənəvi dövlət idarəçiliyini enerji resurslarının idarə edilməsi ilə birləşdirən çoxşaxəli yanaşma ilə xarakterizə olunur. Əsas enerji ixracatçısı və qlobal enerji bazarlarında əsas oyunçu kimi Rusiya enerji maraqlarını qorumaq, geosiyasi təsirini gücləndirmək

və ABŞ-ın regiondakı hökmranlığına qarşı tarazlıq yaratmaq üçün Yaxın Şərqdə nüanslı yanaşma nümayiş etdirib, o cümlədən Səudiyyə Ərəbistanı, İran və İraq kimi neftlə zəngin dövlətlərlə strateji tərəfdaşlıq əlaqələri qurmağa çalışıb.

ABŞ isə öz növbəsində, siyasi, iqtisadi və hərbi səylərini birləşdirən sistematik yanaşmadan istifadə edir və regionda öz təsirini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda geosiyasi gərginlik və terror fəaliyyətləri də daxil olmaqla qlobal enerji təchizatı üçün potensial təhlükələri yumşaltmağı hədəfləyib.

Tədqiqat həmçinin tarixi kontekstləri və müasir inkişafları təhlil edərək, qlobal enerji dinamikasında Yaxın Şərqin strateji əhəmiyyətini, ABŞ və Rusiyanın enerji diplomatiyası strategiyalarını hərəkətə gətirən motivləri aydınlaşdırır.

Açar sözlər: *enerji təhlükəsizliyi, geostrateji əhəmiyyət, Orta Şərq, ABŞ enerji diplomatiyası, Rusiya enerji diplomatiyası*

Нурлана Хагвердиева
Университет Хазар, магистрант
Кафедра политологии и философии

Энергетическая дипломатия: сравнительный анализ стратегий США и России на Ближнем Востоке

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается практика энергетической дипломатии с особым акцентом на Ближний Восток, известный своими богатыми энергетическими ресурсами и сложной геополитической динамикой. В исследовании основное внимание уделяется различным подходам двух крупнейших держав, США и России, к энергетической дипломатии на Ближнем Востоке.

Российская энергетическая дипломатия на Ближнем Востоке характеризуется многогранным подходом, сочетающим традиционное государственное управление с управлением энергетическими ресурсами. Будучи крупным экспортером энергоносителей и крупным игроком на мировых энергетических рынках, Россия применяет на Ближнем Востоке тонкий подход для защиты своих энергетических интересов, усиления своего геополитического влияния и противовеса доминированию США в регионе, включая стратегическое партнерство с богатыми нефтью странами. такие как Саудовская Аравия, Иран и Ирак.

США, со своей стороны, используют системный подход, который объединяет свои политические, экономические и военные усилия и направлен на сохранение своего влияния в регионе, одновременно снижая потенциальные угрозы глобальным поставкам энергоносителей, включая геополитическую напряженность и террористическую деятельность.

В исследовании также анализируются исторические контексты и современные события, разъясняются стратегическая важность Ближнего Востока в глобальной энергетической динамике и мотивы, определяющие стратегии энергетической дипломатии США и России.

Ключевые слова: *энергетическая безопасность, геостратегическое значение, Ближний Восток, энергетическая дипломатия США, российская энергетическая дипломатия.*

UOT 327
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0071

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЧЕРНОГОРИИ

НАРМИН ГУЛИЕВА
Бакинский Славянский Университет, докторант
E-mail: sevinc.n@mail.ru

Благодаря решимости президента Гейдара Алиева, подписанный 20 сентября 1994 года «Контракт века» и 6 июня 1996 года соглашение о разработке газового месторождения «Шахдениз» сыграли важную роль в формировании независимой энергетической дипломатии, нефтегазовой политики Азербайджана. В результате успешной нефтяной стратегии общенационального лидера Гейдара Алиева наша страна как один из главных инициаторов и исполнителей проектов международного и регионального значения в регионе стала надежным партнером для ведущих государств мира.

Президент Ильхам Алиев, выступая на торжественной церемонии, посвященной 20-летию «Контракта века» и закладке фундамента «Южного газового коридора», заявил, что утвержденные перспективные запасы газа в Азербайджане равны 2,5 трлн кубометров, а прогнозируемые запасы находятся на уровне 4-5 трлн кубометров [1, с.8]. Слабым местом Черногории считается нехватка запасов нефти и газа. Черногория не имеет запасов нефти и газа, но имеет месторождения угля, расположенные в двух регионах – Плевля (184,5 млн тонн) и бассейн Беране (158 млн тонн, из которых 18,5 млн тонн – эксплуатируемые запасы), что позволило частично удовлетворить внутренний спрос [2]. В настоящее время Черногория сильно зависит от нефтепродуктов (на которые приходится 27,3% от общего энергоснабжения), импортируемых в основном из Греции через адриатический порт Бар. Черногория не импортирует сырую нефть, и в стране нет нефтеперерабатывающих заводов. Черногория в настоящее время не имеет газового рынка или связанной с ним инфраструктуры. Биотопливо и гидроэнергетика покрывают более 30 процентов общих потребностей страны в первичной энергии. 33,7% энергоснабжения осуществляется от установок, работающих на угле, а остальная часть – в основном от гидроэлектростанций. Три крупнейших производственных объекта (две гидроэлектростанции и одна тепловая установка) обеспечивают 86 процентов производства энергии в Черногории. Крупнейшая гидроэлектростанция Черногории мощностью 342 мегаватт (МВт) – Мратинье, построенная в 1975 году в каньоне реки Пива. Второй по мощности является Перучица мощностью 307 МВт [3, с.66-67]. Природный газ транспортируется из Венгрии по коридору MG-09 (коридор Хоргош-Нови Сад-Белград-Пояте). Коридор снабжения MG-09 Пояте-Ниш был завершен в 2012 году [4]. В целях диверсификации источника и маршрута поставок природного газа в Европу с использованием углеводородных ресурсов Каспийского региона 13 января 2011 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев и Президент Еврокомиссии Ж.Баррозу подписали в Баку Совместную декларацию по Южному газовому коридору [5].

Одной из стран-потребителей, положительно отреагировавших на приглашение президентов с момента подписания декларации, стала Черногория. Проект Южного газового коридора стал ключевым и важным компонентом как двустороннего, так и сотрудничества в энергетической сфере между Азербайджаном и Черногорией. Так, на всех встречах высокого уровня предметом особого обсуждения являлась роль Ион-Адриатического маршрута в диверсификации энергоснабжения и энергоресурсов, проведение в будущем нефтегазовых геологоразведочных работ в Ион-Адриатическом бассейне, ветровая, солнечная и другие альтернативные источники энергии, проведение технических работ и инвестирование в строительство газовой инфраструктуры Черногории, которые отражены в 4 пункте декларации о дружественных отношениях и партнерстве между двумя странами [6], отдельно упомянутые в других межправительственных соглашениях.

Так, в мае 2013 года в Тиране был подписан меморандум о взаимопонимании между Албанией, Боснией и Герцеговиной, Республикой Хорватией и Черногорией о сотрудничестве в

реализации проектов TAP и IAP. Выступление президента Черногории Филира Вуяновича, принявшего участие в церемонии подписания в декабре того же года в Баку окончательного инвестиционного решения по «Шахдениз-2» и открытию Южного газового коридора (ЮГК), было встречено с интересом. Президент заявил, что, присоединившись к этому грандиозному проекту, Черногория обеспечит себя долгосрочной и доступной энергией, создаст новые рабочие места, получит транзитную прибыль от транспортировки газа по территории своей страны (92 км) и новые инвестиционные возможности [7]. В рамках церемонии был подписан Меморандум о взаимопонимании между Албанией, Азербайджаном, Боснией и Герцеговиной, Хорватией и Черногорией о сотрудничестве в реализации ЮГК в Юго-Восточной Европе [8]. Именно с этого времени «Южный газовый коридор» стал иметь большое значение как проект, диверсифицирующий альтернативные источники энергии Европы в Россию. В отличие от Сербии, правительство Черногории активизировало свою деятельность по реализации проекта IAP, участником которого оно является. На данный момент необходимо предоставить информацию о проекте IAP, который является важным каналом диверсификации ЮГК в Юго-Восточной Европе и странах Западных Балкан.

Проект IAP (Ionic Adriatic Pipeline) – Ион-Адриатический трубопровод возник на основе идеи соединения существующей газотранзитной системы Хорватии через Черногорию, Боснию и Герцеговину и Республику Албания с TAP (Трансадриатическим трубопроводом). Он предусматривает открытие нового энергетического коридора для региона Западных Балкан в рамках Южного газового коридора. IAP протянется примерно на 249 км в Хорватии, на 95 км в Черногории, на 167 км в Албании и на 22 км в Боснии и Герцеговине. Таким образом, трубопровод длиной около 530 км пройдет через Албанию, Черногорию, Боснию и Герцеговину и завершится в Хорватии [9]. Ожидается, что номинальный диаметр газопровода из Сплита (Хорватия) в Фиери (Албания) составит 800 мм, рабочее давление — 85/75 бар, пропускная способность — 5 млрд м3 в год. Продолжается стадия проектирования IAP, ввод в эксплуатацию запланирован на 2025/2026 годы [10].

Черногория, член Консультативного совета Южного газового коридора (КС ЮГК), регулярно представлена на уровне министров экономики и инвестиций, руководства службы газа, нефти и лицензирования агентства по регулированию энергетики и других высших должностных лиц. Так, в феврале 2016 года на втором совещании министров в рамках ГСЧС министр экономики Черногории В. Каварич рассказал, что после подписания Меморандума о взаимопонимании в 2013 году они обменялись мнениями по вопросам технической поддержки на территории Албании и Черногории, а также о проделанной работе по доведению этого проекта до уровня интересов и требований Европейской комиссии. Президент Ильхам Алиев приветствовал включение Черногории в формат Консультативного совета ЮГК [11].

Через несколько месяцев после встречи, 6 мая, по инициативе министра экономики Черногории В.Каварича в городе Будва с участием компании «SOCAR Balkan» в качестве наблюдателя состоялось заседание на уровне министров энергетики Хорватии, Албании и Боснии и Герцеговины, где обсуждались пути повышения эффективности процесса реализации проекта IAP и было принято Совместное заявление. В заявлении отражено, что было достигнуто согласие на создание постоянной рабочей группы [12]. В августе при участии компании «SOCAR Balkans» в качестве наблюдателя в Дубровнике был подписан меморандум о взаимопонимании между Хорватией, Албанией, Боснией и Герцеговиной и Черногорией о строительстве IAP [13]. Тот факт, что IAP получил статус проекта взаимного интереса со стороны Европейской комиссии, указание его в декларации саммита Восточного партнерства как проекта стратегического значения, ясно показывает его роль в энергетической безопасности Европы.

В феврале 2017 года на третьем заседании министров в рамках КС ЮГК министр экономики Черногории В. Каварич в качестве модератора группы под названием «Южный газовый коридор – Ион-Адриатический газопровод – взгляд в будущее на Балканах» неоднократно подчеркивал, что ЕС поддерживает проект Ион-Адриатического газопровода: «Мы уже находимся на завершающей стадии принятия плана работ по

газификации Черногории, для чего мы получили грант в размере 500 000 евро, а также 150 000 евро на подготовку стратегической оценки плана газификации. Все это является показателем сильной поддержки и, прежде всего, доверия Европейского Союза к Черногории и странам региона» [14]. На заседании обсуждался вопрос о месте проекта IAP в стратегии развития энергетики Черногории до 2030 года.

В феврале 2018 года на четвертом заседании министров в рамках Совета Министров Госсекретарь Министерства экономики Н.Вуйович, высоко оценив историческую роль Азербайджана, заявил, что IAP имеет большое значение для Черногории и является наиболее реальным вариантом газификации страны: «Учитывая, что энергетика является одним из основных столпов развития Черногории, реализация проекта IAP будет способствовать стабильности наших источников энергии и внесет большой вклад в их диверсификацию. При развитии этого проекта Черногория вместе с соседними странами станет своеобразным мостом между Каспийским регионом и Западной Европой» [15].

Инвестиционная программа Западных Балкан (WBIF) в 2014 году выделила 3,5 миллиона евро на подготовку технико-экономического обоснования этого проекта, а впоследствии Черногория и Албания получили в общей сложности 2,5 миллиона евро на разработку концептуального решения. Черногория получила грант в размере 500 000 евро на подготовку генерального плана газификации и 150000 евро на подготовку стратегической оценки генерального плана газификации [15]. По итогам четвертой встречи были подписаны письма о намерениях между «Plinacro», «Albgaz», «BH Gas» и «Montenegro Bonus» относительно создания новой компании для проектирования Ионно-Адриатического трубопровода. Также между компаниями «Albgaz» и «SOCAR Balkans» было подписано письмо о намерениях, которое предусматривает реализацию компанией «SOCAR Balkan» предварительного рабочего проекта нового трубопровода, запланированного между городами Фиер-Влёра в Албании для распределения природного газа из Южного газового коридора в Албании [16]. Это вошло в историю как первая инженерная служба SOCAR на Балканах.

11 февраля 2021 года на седьмой встрече министров в онлайн-формате в рамках Южного газового коридора Президент Ильхам Алиев поздравил участников с историческим успехом – завершением строительства Южного газового коридора. Министр инвестиций Черногории Младен Боянич, присутствовавший на встрече, в своем выступлении заявил, что правительство, которое он представляет, в соответствии со своим стратегическим обязательством по вступлению в Евросоюз, поддерживает политику ЕС, старается применять его правила и стандарты. Дело в том, что хорошая энергетическая база и развитое экономическое развитие невозможны без энергетических систем. Рынок природного газа в Черногории развит недостаточно или не имеет инфраструктуры для поддержки его использования. Однако в стратегии энергетического развития Черногории, которую планируется реализовать до 2030 года, природный газ оценивается как важный источник энергии. Существуют большие возможности использования природного газа в качестве заменителя других видов энергии – электроэнергии и угля. Учитывая, что природный газ меньше других видов топлива загрязняет окружающую среду и прост в использовании, это топливо является самым чистым топливом не только для Черногории, но и для мирового рынка. Поэтому проект IAP является наиболее выгодным вариантом газификации Черногории, лучшим вариантом, позволяющим распределять газовые ресурсы [17]. 5 марта 2014 года в Подгорице состоялось первое заседание Совместной комиссии по экономическому сотрудничеству между Правительством Азербайджанской Республики и Правительством Черногории. В состав Межправительственной комиссии, возглавляемой министром экономики и промышленности Шахином Мустафаевым из Азербайджана и министром экономики Владимиром Каваричем из Черногории, входят высокопоставленные чиновники соответствующих государственных учреждений обеих стран.

В 2013 году о взаимопонимании, продвижении и сотрудничестве между Азербайджаном, Черногорией, Албанией, Хорватией, Боснией и Герцеговиной по строительству Трансадриатического и Ион-Адриатического газопроводов, а также сотрудничеству по проекту Южного газо-

вого коридора и Меморандумы о взаимопонимании по коридору Юго-Восточной Европы были подписаны между Азербайджаном, Албанией, Хорватией и Черногорией [18].

Как известно, энергетическое сотрудничество между Азербайджаном и Черногорией в настоящее время базируется на деятельности, связанной с Ион-Адриатическим трубопроводом (IAP). Черногория участвует в проекте газопровода, который станет частью Южного газового коридора, реализуемого Азербайджаном. Это проект IAP, который начался в Албании и распространился через Черногорию, Боснию и Герцеговину на Хорватию. Черногория очень заинтересована в этом проекте. Мы намерены работать с коллегами из Азербайджана, чтобы они поддержали нас в реализации этого проекта и предоставили финансовую помощь.

Выводы. Таким образом, энергетическое сотрудничество с Азербайджанской Республикой играет важную роль в экономической и энергетической безопасности Черногории. Факты и аргументы показывают, что роль нашей страны в энергетической безопасности юго-восточного региона Европы, включая Черногорию, постоянно возрастает. В то же время Черногория заинтересована в дальнейшем расширении сотрудничества с Азербайджаном в проектах возобновляемой энергетики в энергетической сфере, особенно в сфере использования атомной, солнечной и ветровой энергии. Таким образом, выбор TAP и IAP возродил геополитическую значимость Балканского региона как транзитного энергетического коридора. IAP вовлечет Черногорию в соответствующую инфраструктуру для укрепления энергетической безопасности ЕС. В то же время IAP станет стратегическим трубопроводом, способствующим газификации Черногории и превращению ее в транзитную страну.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, Черногория, энергетическая безопасность, геополитический аспект, запасы нефти и газа Каспия.*

ЛИТЕРАТУРА:

1. Əliyev İ. İnkişaf - məqsədimizdir. B., Azərnəşr, 2018, 400 s.

2. Development, Energy Sector of Montenegro, http://www.mek.gov.me /ResourceManager/ FileDownload.aspx?rid= 50640&rTy pe=2&file= 1235057632. pdf

3. European Commission, "Screening Report Montenegro. Chapter 15 Energy,"2013, pp. 4–6, http: //ec.europa.eu /enlargement /pdf/ montenegro /screening_reports/screening_report_montenegro_ ch_15.pdf

4. Report on the Security of Energy Supply in the Republic of Serbia in the period from 2011 to 2013, Republic of Serbia Ministry of Energy,Development and Environmental Protection, Belgrade, October 2013,https://www.energy-community.org/ portal/page/portal/ENC_ HOME/DOCS /2460177/ SoS_statement_ Serbia_2011-2013_final_eng.pdf .

5. Cənub Qaz Dəhlizi haqqında Birgə Bəyannamə// http://www.e-qanun.az/ framework/21582

6. Azərbaycan Respublikası və Monteneqro arasında dostluq münasibətləri və tərəfdaşlıq haqqında Bəyannamə. 12 mart 2013-cü il// http://www.e-qanun.az/framework/25963

7. İlham Əliyev "Şahdəniz-2" üzrə yekun investisiya qərarının imzalanması mərasimdə iştirak etmişdir//https://president.az/articles/10521-17 dekabr 2013;

8. Beynəlxalq aktlar// https:// www.aceconsultants.az /az/legislation/ international-acts/

9. Avropa Komissiyası: IAP layihəsinin maliyyələşdirilməsi yollarını öyrənmək imkanları var// http://news.az.nina.az/view/5793/avropa-komissiyasi-iap-layihesinin-maliyyelesdirilmesi-yollari-ni-oyrenmek-imkanlari-var/

10. Projects IAP//https://projects.3seas.eu/projects/iap-ionic-adriatic-pipeline

11. İlham Əliyev "Cənub Qaz Dəhlizi" Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin ikinci toplantısında iştirak edib //https://president.az/articles/17924

12. SOCAR IAP layihəsi ilə bağlı daimi işçi bölməsinin fəaliyyətinə dəstək göstərə bilər// https:// apa.az/az/xeber/senaye-ve-energetika/ xeber_socar_iap_layihesi_ ile_ bagli_daimi_isci__-426240

13. SOCAR Dubrovnik Forumunda təmsil olunmuşdur//https://socar.az/socar/az/news-and-media/ news-archives/news-archives/id/10067

14. CG kontakt tačka Jadransko-jonskog gasovoda// http://www.rtcg.me /vijesti /ekonomija/157422/ cg-kontakt-tacka-jadransko-jonskog-gasovoda. html-17.02. 2017

15. IAP najrealnija opcija za gasifikaciju Crne

Gore//http://energetika.ba/iap-najrealnija-opcija-za-gasifikaciju-crne-gore/

16. Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin dördüncü toplantısı keçirilib// https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/cenub-qaz-dehlizi-mesveret-surasi-cercivesinde-nazirlerin-dorduncu-toplantisi-kecirilib

17. Održan 7. Ministarski sastanak Savjetodavnog vijeća Južnog gasnog koridora// https://www.gov.me/clanak/odrzan-7-ministarski-sastanak-savjetodavnog-vijeca-juznog-gasnog-koridora

18. Azərbaycan-Monteneqro Hökumətlərarası Komissiyanın iclası və biznes forum keçirilmişdir //https://www.economy.gov.az/article/meeting-of-azerbaijan-montenegro-intergovernmental-commission-and-business-forum-held/26429

Nərmin QULİYEVA
Bakı Slavyan Universiteti, doktorant

Monteneqronun enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Azərbaycan Respublikasının rolu

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Monteneqronun enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm və önəmli roluna həsr olunur. Məqalədə belə bir nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycan Respublikası ilə energetika sahəsində əməkdaşlıq Monteneqronun iqtisadi və enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynayır. Fakt və arqumentlər göstərir ki, Avropanın cənub-şərq bölgəsinin, o cümlədən Monteneqronun enerji təhlükəsizliyində ölkəmizin rolu davamlı şəkildə artmaqdadır. TANAP (2018-ci il) və TAP (2020-ciil) layihələri başa çatdı. Azərbaycanın maye qazı Avropaya daxil oldu. Maye qazı Cənub-Şərqi Avropaya, Qərbi Balkanlara, Monteneqroya daşıyacaq IAP layihəsinin 2025-2026-cı illərdə yekunlaşması nəzərdə tutulub. Monteneqronu alternativ qazla təchiz edəcək İAP layihəsi həmçinin Avropanın enerji təminatında vacib tranzit ölkə kimi Monteneqronun rolunu və əhəmiyyətini artıracaqdır. Albaniyadan Monteneqroya və Bosniya və Herseqovinadan Xorvatiyadakı Splitə qədər uzanacaq İAP Boru kəmərinin gücü ildə beş milyard kubmetr qaz təşkil edəcəkdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, Monteneqro, enerji təhlükəsizliyi, geosiyasi aspekt, Xəzər neft-qaz ehtiyatı.*

Narmin Guliyeva
Part-time doctoral student, Baku Slavic University

The role of the Republic of Azerbaijan in ensuring the energy security of Montenegro

The article is dedicated to the important and important role of the Republic of Azerbaijan in ensuring the energy security of Montenegro. The article concludes that energy cooperation with the Republic of Azerbaijan plays an important role in the economic and energy security of Montenegro. Facts and arguments show that the role of our country in the energy security of the southeastern region of Europe, including Montenegro, is continuously increasing. TANAP (2018) and TAP (2020) projects have been completed. Azerbaijan's liquefied gas entered Europe. The IAP project, which will transport liquefied gas to Southeast Europe, the Western Balkans, and Montenegro, is scheduled to be completed in 2025-2026. The IAP project, which will supply Montenegro with alternative gas, will also increase the role and importance of Montenegro as an important transit country in Europe's energy supply. The capacity of the IAP Pipeline, which will stretch from Albania to Montenegro and from Bosnia and Herzegovina to Split in Croatia, will be five billion cubic meters of gas per year.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, Montenegro, energy security, geopolitical aspect, Caspian oil and gas reserves*

UOT 327
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0076

NAVIGATING STRATEGIC CULTURE: ANALYZING RUSSIAN INSECURITIES IN UKRAINE-WEST RELATIONS

LAMAN GAHRAMANOVA
Khazar University, graduate student
E-mail: laman.qahramanova@khazar.org

Introduction

Understanding the dynamics of strategic culture has always been of utmost importance. Strategic culture describes how states and their leaders view the role of war, the nature of their enemy, how force should be used, and against whom [13, p.8].

Historical legacies, volatile geographical locations, identity, and narratives have played a crucial role in shaping Russian strategic culture. Russian strategic culture has been historically characterized by a sense of insecurity towards the West, which in turn, has originated from a history of invasions as well as its aspiration for creating buffer zones. This has been due to its volatile geography, which does not have features that would serve as barriers to defense [5, p.32].The Russian strategic culture is one of the key factors that shape its relations with its neighbors and Western powers. President Vladimir Putin has made a considerable evolution in Russian strategic culture, which has had a significant impact on the country's interactions with the West and its fraternal neighbor Ukraine.

This article delves into Russian foreign policy, which has become more assertive since the turn of the new millennium. The annexation of Crimea leading to the subsequent full-scale invasion of Ukraine and hostile policy towards the West have been key events that illustrated the shift in Russia's strategic culture.

Annexation of the Crimean Peninsula

In 2014 Ukraine experienced a political upheaval, which led to the ousting of pro-Russian president Viktor Yanukovych. Euromaidan movement, also known as the "Revolution of Dignity" was driven by Yanukovych's decision to reject a trade deal with the European Union to nurture closer ties with Russia. The protestors expressed their discontent over economic stagnation, corruption, and an aspiration for integration into the EU. Subsequently, a new government under an interim Western-oriented president Oleksandr Turchynov was formed once Yanukovych fled Ukraine [7].

Western-oriented policy of the Ukrainian leadership was accompanied by conflicts with pro-Russian separatist groups in the eastern part of Ukraine. Taking advantage of the instability in the country, Russia annexed the peninsula. Apart from the concerns over increasing Western-oriented aspirations of Ukraine, which Putin perceived as a "brotherly nation", the symbolic importance of the peninsula to Russia played a role in making such a decision. The annexation of Crimea was perceived as re-uniting with historically Russian land, which was "gifted" to Ukraine by then-Soviet leader Nikita Khrushchev. Putin in his address after the annexation of the peninsula, portrayed the decision as follows: "The decision was made behind the scenes. Naturally, in a totalitarian state, nobody bothered to ask the citizens of Crimea and Sevastopol. They were faced with the fact" [11].

By doing so, the Russian leadership intended, to secure its interest, which is not of only strategic importance, but also has essential cultural and historical ties to Russia. Such a policy, however, leads to a clash in narratives. The narratives around "fraternal" relations between the two nations, clashed with the widespread propaganda against the reforms and protests that occurred in Ukraine. Apart from that the Russian leadership claimed to be ready to normalize its relationship with Ukraine while maintaining its support for separatist groups in Donbass [1, p.16].

These contradictions have led to notable confusion among Russian strategic thinkers. The Russian strategic culture lacked clarity regarding how to treat Ukraine in the context of its dispute with the West. Russia has found itself in a dilemma. On the one hand, the leadership of Russia has intended to keep Ukraine in Russia's sphere of influence, and on the other hand, there have been concerns about the instability in Ukraine, which is perceived as a threat to Russia's security.

The roots of Russia's insecurities vis-a-vis the West

Historical invasions and perceived betrayals Russia experienced over the centuries have led to a sense of vulnerability towards the West. These memories have been transformed into collective narratives influencing the strategic culture of Russia. The western part of the world has been at the core of these

narratives. The war with the Polish-Lithuanian commonwealth (17th century), Napoleonic wars leading to the invasion of Russia (19th century), fighting WW2 against Nazi Germany (20th century), and the confrontation with the US and NATO during the Cold War period starting in 1947, two years after the end of WW2, and leading to the dissolution of the Soviet Union are all key historic events that shaped the Russian strategic culture. Currently, existing negative perceptions and narratives towards the West have their deep roots in the experiences of the past [4, p. 484; 5, p. 33]. The Russian leadership seems to feel proud of their past Soviet legacy and perceives the dissolution of the Union as a catastrophy. Such a perception was also common among the general public in Russia. According to the survey conducted by the Pew Research Center majority (69%) of Russians perceived the disintegration of the USSR as something bad [10].

Figure 1: Russian Public Opinion on the Dissolution of the USSR

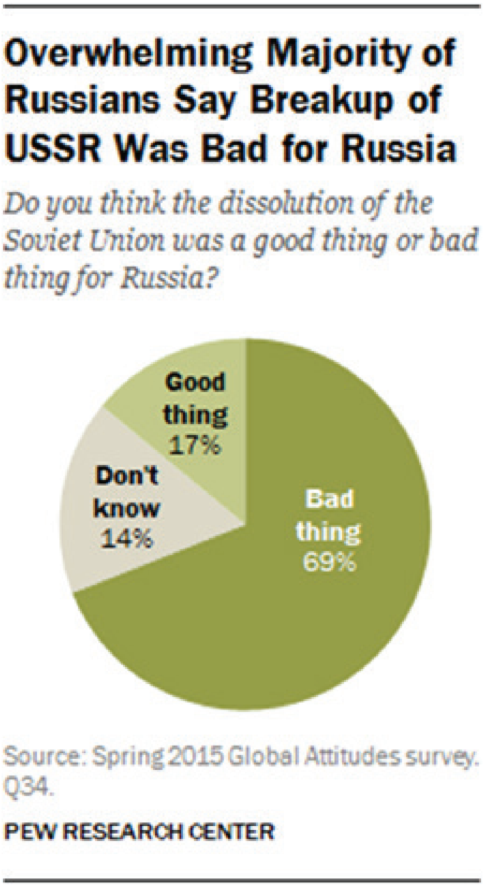

Source: *Pew Research Center*
URL: https://www.pewresearch.org/global/2015/06/10/2-russian-public-opinion-putin-praised-west-panned/

In today's ongoing war against Ukraine, Russian strategic thinkers and decision-makers perceive NATO as an existential threat. The expansion of NATO towards the post-Soviet space and the existence of "military infrastructure" near the borders of Russia has been portrayed as a danger or threat in National Security Strategies and Russian Military Doctrines since 1993 [4, p. 485].

Criticism towards unipolarity

A unipolar world that emerged after the disintegration of the USSR, where the US emerged as a sole great power has been criticized and viewed as an unfair system by the Kremlin. The existing world order has been viewed as an unfair system, which is backed by a group of international legal norms imposed by the West and portrayed as modern Western neo-colonialism.

International financial institutions have also been blamed by the Russian leadership for reinforcing the unjust system. The promotion of the neo-colonial system, from the Russian point of view, enabled the West to exploit the global resources due to the prevalence of the dollar and state-of-the-art technology and subsequently helped the US to ensure its position as a world hegemon [12].

The Russian leadership also accuses the West, particularly the US of acting domineeringly and being the culprit of the existing unrest and instability around the world. According to them, the interference of the US in the domestic affairs of any country leads to disintegration. Russia condemns such an approach by taking Syria, Libya, Iraq, and Afghanistan as an example. Thus, interfering countries such as Georgia and Ukraine, which used to be in the Russian sphere of influence, led to insecurities and anxieties in the Kremlin.

Russia also blames the US for acting single-handedly without taking the concerns of other countries into account. Therefore, the Russian leadership believes that non-western nations especially the ones that align with Russia should have a greater influence in global decision-making processes. The concept of "multipolar word" and the organizations like the G20 and BRICS are largely promoted by Russia to counterfeit, the US dominance and gain more legitimacy and influence in the global arena [6].

Embracing the East in the Face of the West

Apart from the idea of promoting a "multipolar world", the shift towards the East, particularly towards China intensified because of the deterioration in relations with the West, especially since the annexation of Crimea in 2014 and the eruption of the conflict in 2022.

With the help of this tactic, Russia hopes to minimize the implications of the economic sanctions and seize new commercial and diplomatic opportunities. This strategy largely relies on close cooperation with China, as both states are interested in establishing diplomatic and economic ties as well as geopolitical coordination, which sometimes goes against the foreign policy of the US.

Before the Ukraine crisis, the Kremlin had a divided view of China's expansion in Central Asia. On the one hand, the Russian leadership was content with China's quest for cheap gas as long as Beijing was able to support Gazprom in safeguarding its position in the European gas market [8].On the other hand, the leadership of Russia was discontent about Beijing's increasing role in post-Soviet areas worrying that those countries would end up being more dependent on China than Russia.

Nevertheless, the two nations managed to unite within multilateral organizations countering the global influence of the West. To garner support from developing nations, Russia and China founded their organizations such as BRICS (Brazil, India, and South Africa). The BRICS has proven to be an especially potent force in the world economy, which is supposed to counter the US dollar's hegemony by promoting "de-dollarization". Egypt, Ethiopia, Iran, and the United Arab Emirates have formally joined the BRICS group by the year 2024 [3].

This in turn, from the Russian perspective, may put an end to unipolarity and increase the role of other countries in world affairs. It also influences the way those countries perceive Russia. In most developing regions positive sentiment towards Russia was growing before the full-scale invasion of Ukraine in 2022. Inevitably, the conflict in Ukraine has led to a significant reevaluation throughout most of Africa and Latin America, but less so in Asia, probably because the events were reported through the lens of preexisting Russian sympathies. The general public of the European Union, Pacific North Asia, and Anglo-Saxon Democracies on the other hand, have been developing more negative views towards Russia since 2014 [2].

Figure 2: Diverging Global Sentiments Toward Russia

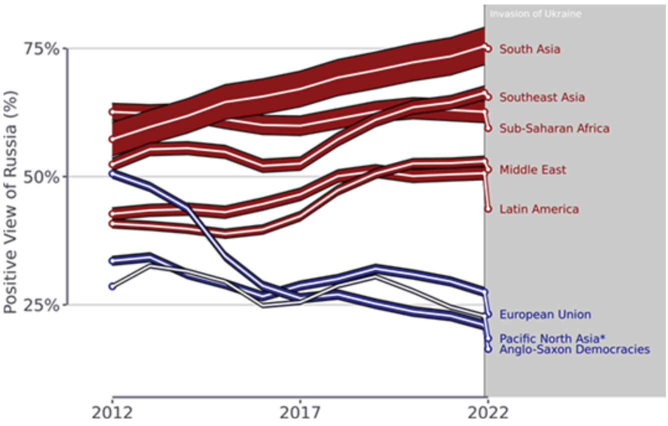

**Pacific North Asia refers to Japan, South Korea, and the Republic of China (Taiwan).*

Source: *Center for the Future of Democracy*
URL: https://www.bennettinstitute.cam.ac.uk/publications/a-world-divided/

From a "brotherly nation" to an "adversarial counterpart"

Analysis of the Russian strategic culture and insecurities vis-a-vis the West provides clearer insights into the origins behind the hostilities in Ukraine since 2014. As a general rule, the shift in the way Russia perceives Ukraine has been shaped by a variety of factors. First of all, due to shared historical and cultural ties, Russia has historically viewed Ukraine as a part of its sphere of influence, and even a part of Russia rather than a separate sovereign state. For Russia, Ukraine is of significant geopolitical importance owing to its strategic location which provides access to the Black Sea. Maintaining control over Ukraine gives Russia a degree of leverage in regional politics and security dynamics. The expansion of Western institutions, such as NATO and the EU, eastwards exacerbates the already existing sense of vulnerability and insecurity, thus leading to the adoption of a more antagonistic approach towards the West. Involving Russian close neighbors, particularly Ukraine into NATO and the EU is viewed as a menace to Russian national and security interests. The possibility of Ukraine getting closer to the West, and eventually becoming a member of the Western military alliance, exacerbates Russian anxieties about encirclement. Alexander Grushko, who was a deputy foreign minister of the Russian Federation, portrayed Georgia's and Ukraine's membership in the alliance as "a huge strategic mistake, which

bears "the most serious consequences for pan-European security" [9]. American political scientist and a prominent scholar of international relations, known for his theory of offensive realism, John J. Mearsheimer, blames the West for the crisis in Ukraine and posits as follows: The taproot of the crisis is the American-led strategy to make Ukraine a Western bulwark on Russia's borders, by integrating Ukraine into the EU, turning Ukraine into a pro-Western liberal democracy and most importantly, incorporating Ukraine into NATO" [9 p.18].

The conflict is also driven by differing competing identities and aspirations. Since the collapse of the USSR, Ukraine has sought to assert its independence and intensified its integration into the EU. Such an aspiration has become even stronger since the Euromaidan revolution in 2014. The Ukrainian government portrayed this turn of events as a desire for independence and an aspiration to embrace Western democracy and norms. Meanwhile, the leadership of Russia intends to maintain its power and influence and prevent Ukraine from completely seizing independence from its sphere of influence. In other words, to achieve this objective Russia has resorted to numerous strategies ranging from military to informational ones in a tactic known as "hybrid warfare". The hybrid warfare waged by Russia involved the annexation of the Crimean peninsula, support for separatist groups in eastern Ukraine, economic pressure, propaganda campaigns, and cyber operations.

Hindering Ukraine's full integration into Western institutions and thus adopting Western norms and practices, and sustaining influence over its internal affairs, are on the list of priorities to achieve Russia's strategic objectives vis-a-vis Ukraine. These objectives have their deep roots in historical events, imperial and Soviet legacies, perceived grievances, and negative narratives around the Western powers.

Conclusion

While analyzing Russia's strategic culture at the turn of the new millennium several major issues emerge. Russia has undergone significant shifts in its strategic culture, which has been characterized by assertive foreign policies towards the West and countries in its sphere of influence, particularly Ukraine.

Russia's aspirations to assert its power within as well as beyond its borders stems from historical narratives around security, sovereignty, and a sense of insecurity vis-a-vis the West and an ambition to hinder perceived Western encroachment. Due to the existence of such perceptions, the relations with the West have become more antagonistic. The situation has been exacerbated more owing to the narratives around the expansion of NATO and critiques of Western-dominated global systems. Russia's closer ties with China have been a strategic imperative employed as a coping mechanism in the face of sanctions posed by the West for the hostilities carried out in Ukraine.

To resolve the conflict peacefully, Russian strategic culture needs to adopt a balanced approach and in this case, engagement with the West is of utmost importance to tackle shared concerns and promote stability.

In the face of geopolitical rivalry, calls for negotiations, dialogues and an acknowledgment of common interests have to be on the list of priorities. The Russian leadership needs to adopt a more flexible strategic culture as it has the power to determine its relations with the West as well as Ukraine. Russia can advance its national interests and promote stability and cooperation on a global scale by skillfully managing these dynamics.

Keywords: *Russian strategic culture, historical narratives, Ukraine-West relations, geopolitical tensions, annexation of Crimea.*

REFERENCE LIST:

1. Baev, P. (2020). Transformation of Russian strategic culture: Impacts from local wars and global confrontation (Russie.Nei.Visions No. 118). French Institute of International Relations (IFRI).

2. Foa, Roberto S., Margot Mollat, Han Isha, Xavier Romero-Vidal, David Evans, and Andrew J. A World Divided: Russia, China and the West. Center for the Future of Democracy, October 2022. Retrieved from: https://www.bennettinstitute.cam.ac.uk/publications/a-world-divided/

3. Fong, C., & Maizland, L. (n.d.). China and Russia: Exploring ties between two authoritarian powers. Council on Foreign Relations. Retrieved from https://www.cfr.org/backgrounder/china-russia-relationship-xi-putin-taiwan-ukraine

4. Götz, E., & Staun, J. (2022). Why Russia Attacked Ukraine: Strategic Culture and Radicalized Narratives. Contemporary Security Policy, 43(3), 482–497. Retrieved from https://doi.org/10.1080/13523260.2022.2082633

5. Hayat. (2022). Russia-Ukraine War: A Const-

ructivist Analysis. Journal of Politics and International Studies, 8(2), 29-40.

6. Hutchings, S., & Szostek, J. (2015, April 28). Dominant Narratives in Russian Political and Media Discourse during the Ukraine Crisis. E-International Relations. Retrieved from https://www.e-ir.info/2015/04/28/dominant-narratives-in-russian-political-and-media-discourse-during-the-crisis/

7. Krapfl, J., & Kühn von Burgsdorff, E. (2024). Ukraine's Euromaidan and Revolution of Dignity, ten years later. Canadian Slavonic Papers, 325-334. https://doi.org/10.1080/00085006.2023.2293420

8. Lewis, D. "Strategic Culture and Russia's "Pivot to the East:" Russia, China, and 'Greater Eurasia,' " Marshall Center Security Insight, no. 34, July 2019, https://www.marshallcenter.org/en/publications/security-insights/strategic-culture-and-russias-pivot-east-russia-china-and-greater-eurasia-0

9. Mearsheimer, J. J. (2014). "Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault: The Liberal Delusions That Provoked Putin." Foreign Affairs, 93(5), 77-84, 85-89

10. Pew Research Centerhttps://www.pewresearch.org/global/2015/06/10/2-russian-public-opinion-on-putin-praised-west-panned/

11. Putin, V. (2014, March 18). Address by President of the Russian Federation.Retrieved from http://en.kremlin.ru/events/president/news/20603

12. Snigyr, O. (2023, November). Russian Strategic Narratives, 2022–2023. Orbis. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.orbis.2023.11.002

13. Wiltenburg, I. (2020). The Importance of Understanding Russian Strategic Culture. Atlantisch Perspectief, 44(1), 7-12. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/48600538

Ləman Qəhrəmanova
Xəzər Universiteti, magistrant
E-mail: laman.qahramanova@khazar.org

Strateji Mədəniyyətin İdarə Edilməsi: Ukrayna-Qərb Əlaqələrində Rusiyanın Təhlükəsizlik Narahatlıqlarının Təhlili

XÜLASƏ

Məqalədə Rusiyanın strateji mədəniyyətinin Ukrayna və Qərb dövlətləri ilə münasibətləri kontekstində təhlili verilmişdir. Məqalə strateji mədəniyyət və tarixi rəvayətlərin Rusiyanın Ukrayna və Qərb ilə bağlı təsəvvürlərini və hərəkətlərini necə formalaşdırdığını araşdırır. Məqalədə əsas diqqət Rusiyanın Qərbə qarşı həssaslıq və etibarsızlıq hissinə və Rusiyanın strateji məqsədləri, o cümlədən öz təsir dairəsində hakimiyyəti saxlamaq və Qərbin şərqə doğru genişlənməsinin qarşısını almaq cəhdlərinə yönəlmişdir.Ukrayna və Qərblə geosiyasi gərginlik şəraitində sabitlik və əməkdaşlığa kömək etmək üçün Rusiyanın strateji mədəniyyətində qarşılıqlı əlaqə, dialoq və çevikliyin vacibliyi vurğulanır. Məqalədə Rusiya-Ukrayna-Qərb münasibətlərinə xas olan çoxsaylı problemlərin həlli üçün qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq çərçivələrinin zəruriliyi vurğulanır.

Açar sözlər: *Rusiyanın strateji mədəniyyəti, tarixi rəvayətlər, Ukrayna-Qərb münasibətləri, geosiyasi gərginlik, Krımın ilhaqı.*

Ламан Гахраманова
Хазарский Университет, магистр
Эл.почта: laman.qahramanova@khazar.org

Навигация по стратегической культуре: Анализ российских опасений в отношениях Украины и Запада

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлен анализ стратегической культуры России в контексте ее отношений с Украиной и странами Запада. Исследование рассматривает, как стратегическая культура и исторические нарративы формируют восприятие и действия России по отношению к Украине и Западу. Основное внимание уделяется чувству уязвимости и незащищенности России перед Западом, а также стратегическим целям России, включая усилия по сохранению власти в своей сфере влияния и предотвращению экспансии Запада на восток. В условиях геополитических напряженностей с Украиной и Западом подчеркивается важность взаимопонимания России для содействия стабильности и сотрудничества, а также необходимость общения, диалога и гибкости. Статья выделяет значимость установления рамок сотрудничества и взаимопонимания для решения многочисленных проблем, характерных для отношений между Россией, Украиной и Западом.

Ключевые слова: *стратегическая культура России, исторические нарративы, украинско-западные отношения, геополитические напряженности, аннексия Крыма.*

UOT 327; 930.22
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0081

QAZAXISTAN-AZƏRBAYCAN ƏMƏKDAŞLIĞI YENİ MƏRHƏLƏDƏ

ƏSMƏR ŞÜKÜRLÜ
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: asmar.shukurlu@gmail.com

Giriş

Qazaxıstan və Azərbaycan arasında əlaqələrin inkişaf etməsində dövlət başçılarının qarşılıqlı dövlət və işgüzar səfərləri mühüm rol oynayır. Son illərdə səfərlərin davamlı şəkildə olması Qazaxıstanla Azərbaycan arasında əməkdaşlığın yüksələn xətlə inkişaf etməsinə gətirib çıxarmışdır.

Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev 2022-cü il avqustun 24-də Azərbaycana rəsmi səfər etmişdir. Görüşdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevə Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev tərəfindən Qazaxıstanın "Altın kıran" – "Qızıl qartal" ali ordeni təqdim olunmuşdur. Daha sonra iki ölkə başçısı Qazaxıstanın "Bİ Group" Holdinqi tərəfindən Füzuli şəhərində uşaqlar üçün inşa ediləcək Kurmanqazı adına Yaradıcılığın İnkişafı Mərkəzinin layihəsi ilə tanış olmuşlar. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Qazaxıstanın bu layihəsini yüksək qiymətləndirərək bildirmişdir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikiləcək Uşaqların Yaradıcılığının İnkişafı Mərkəzi Qarabağın bərpası işinə töhfədir. Geniş tərkibli görüş başa çatdıqdan sonra Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayevin iştirakı ilə Azərbaycan-Qazaxıstan sənədləri imzalanmışdır [1].

Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev 2022-ci il oktyabrın 12-14-də Qazaxıstanda işgüzar səfərdə olmuşdur. Prezident İlham Əliyev Asiyada Fəaliyyət və Etimad Tədbirləri üzrə Müşavirənin 6-cı Zirvə toplantısında və MDB Dövlət Başçılarının iclasında iştirak etmişdir [2].

2023-cü il aprelin 10-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Qazaxıstana rəsmi səfər etmişdir. Həmin gün Astanada Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev ilə məhdud tərkibdə görüşü olmuşdur. Görüş əsnasında Azərbaycan ilə Qazaxıstan arasında ticarət dövriyyəsində 40 faiz artımın olması müstəsna hal kimi qeyd olunmuşdur. Dövlət başçıları ticarət dövriyyəsinin bir milyard dollara çatdırılması üçün imkanların olduğunu vurğuladılar. Həmçinin görüşdə Qazaxıstan neftinin Azərbaycan ərazisindən ixracı, nəqliyyat-logistika imkanlarının artırılması, kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlıq, birgə investisiya layihələri məsələləri müzakirə olundu. Xəzərin dibi ilə fiber-optik xətlərin çəkilməsi istiqamətində də sürətli inkişafın olduğu qeyd olundu [3].

Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın Cənubi Qafqaz regionunda sülhün və sabitliyin təmin olunması, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında sülh müqaviləsinin imzalanması istiqamətində atdığı addımlar barədə məlumat vermişdir.

Söhbət zamanı iki ölkənin nəqliyyat infrastrukturunun sinxronlaşdırılması, yüklərin daha sərbəst və sürətli keçidinin təmin edilməsinin önəmi qeyd edildi.

Daha sonra isə Azərbaycan Prezidentinin Qazaxıstan Prezidenti ilə geniş tərkibdə görüşü olmuşdur. Görüş əsnasında media və kommunikasiya sahəsində əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olundu, bu sahədə nümayəndə heyətlərinin qarşılıqlı səfərlərinin önəmi vurğulandı. Qazaxıstan Dövlət Televiziyası tərəfindən Ulu Öndər Heydər Əliyevə həsr olunmuş filmin hazırlandığı və həmin filmin Qazaxıstan Dövlət Televiziyasında nümayiş etdiriləcəyi vurğulandı. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Qazaxıstan prezidenti Kasım-Jomart Tokayev "Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası Ali Dövlətlərarası Şurasının yaradılması haqqında Protokolu" və dövlət başçılarının birgə bəyanatını imzaladılar. "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Qazaxıstan Respublikasının Milli Elmlər Akademiyası arasında elm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu"nu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti İsa Həbibbəyli və "Qazaxıstan Respublikasının Milli Elmlər Akademiyası" Respublika İctimai birliyinin prezidenti Murat Jurinov imzalamışdır. "Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi – AZƏRTAC ilə "Qazaxıstan Respublikası Prezidentinin Teleradiokompleksi" Qeyri-Kommersiya Səhmdar Cəmiyyəti arasında qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqqında Memorandum"u AZƏRTAC-ın İdarə Heyətinin sədri Vüqar Əliyev və "Qazaxıstan Respublikası Prezidentinin Teleradiokompleksi" Qeyri-Kommersiya Səhmdar Cəmiyyətinin baş direktoru Rauşan Kajibayeva imzalamışdır. Bundan əlavə, bir sıra digər mühüm sənədlər imzalanmışdır [4].

İki dövlət başçısı aprelin 10-da Astanada Heydər Əliyev küçəsinin açılış mərasimində iştirak etmişlər. Heydər Əliyevin şərəfinə adlandırılan bu küçə Yesil rayonunda yerləşir. Küçənin uzunluğu 1400

metrdir. Heydər Əliyev küçəsində dərin mənalı bir abidə ucaldılmışdır. Bu memarlıq nümunəsinə daxil olan elementlər türk köklərinin ortaqlığını, mədəni dəyərlərinin yaxınlığını vurğulayır [5].

Həmin gün Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev və Qazaxıstan Prezidenti K.Tokayev Astana Beynəlxalq Maliyyə Mərkəzində olmuşlar. Mərkəzin rəhbəri Renat Bekturov investisiyaların cəlb edilməsi və regional təşəbbüslərin dəstəklənməsi üçün Maliyyə Mərkəzinin potensialı, o cümlədən burada Azərbaycan layihələrinə beynəlxalq investorlarda maraq yaratmaq və sərmayələrin strukturlaşdırılması imkanları barədə dövlət başçılarına məlumat vermişdir. Prezident İlham Əliyev sərmayədarların sərbəst fəaliyyəti üçün etibarlı və münbit investisiya mühitinin əhəmiyyətini xüsusi vurğuladı. Orta dəhlizlə bağlı müzakirələrin aparıldığını qeyd edən dövlətimizin başçısı bildirdi ki, bu dəhliz təkcə tranzit imkanlarının genişləndirilməsi baxımından deyil, müxtəlif sahələrdə biznesin inkişafı üçün də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sonda Prezident İlham Əliyev mərkəzin xatirə kitabına ürək sözlərini yazdı [6].

Türk Dövlətləri Təşkilatının X Zirvə görüşü 2023-cü il noyabrın 3-də Qazaxıstanın paytaxtı Astana şəhərində keçirilmişdir. Zirvə görüşündə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də iştirak etmişdir. Astana Zirvə toplantısının yekun mətnində Transxəzər Beynəlxalq Şərq-Qərb Mərkəzi Dəhlizi boyunca nəqliyyat fəaliyyətlərinin asanlaşdırılmalı, fiziki və rəqəmsal infrastrukturun ən qısa zamanda yaradılması lazım olduğu qeyd edilmişdir. Təbii ki, bu məqamda Zəngəzur dəhlizinin açılması həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə "Yeni İpək Yolu" deyə biləcəyimiz Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti Şərqi Zəngəzur İqtisadi Zonasını Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə birləşdirəcək. Bu xətt həm də Çinin sürətli inkişafı ilə xüsusilə Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra gündəmə gələn Şərq-Qərb istiqamətində dəhliz savaşlarında türk dünyasının önə keçməsini təmin edəcək ən səmərəli xətdir [7].

2023-cü il noyabrın 24-də Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev Azərbaycana işgüzar səfərə gəlmişdir. Qazaxıstan Prezidenti K.Tokayev atası, görkəmli qazax yazıçısı Kemel Tokayevin 100 illik yubileyinin keçirilməsinə və "Gecə atılan atəş" əsərinin çapdan çıxmasına görə minnətdarlığını bildirmişdir. Görüşdə Qazaxıstanın və Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarda bir-birini dəstəkləməsi, iki ölkə arasında ticarət, iqtisadiyyat, nəqliyyat sahələrində əməkdaşlığın genişləndirilməsi vurğulanmışdır. Qazaxıstan neftinin Azərbaycan ərazisindən daşınması və ölkəmizin nəqliyyat imkanlarından istifadə olunması, nəqliyyat-logistika imkanlarının və Transxəzər nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılmışdır [8].

Qazaxıstan prezidenti Kasım-Jomart Tokayev 2024-cü il martın 11-də ölkəmizə rəsmi səfərə gəlmişdir. Martın 11-də iki ölkə başçısının iştirakı ilə Azərbaycan – Qazaxıstan Ali Dövlətlərarası Şuranın birinci iclası keçirilmişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ali Dövlətlərarası Şuranın yaradılmasının iki ölkə arasında münasibətlərin inkişaf etməsində rolunu vurğuladı. Həmçinin İ.Əliyev Qazax xalqının Azərbaycan xalqına hədiyyəsi olan və Prezident K.Tokayevin təşəbbüsü olan Füzuli şəhərindəki Kurmanqazı adına Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzinə görə təşəkkürünü bildirdi [9].

Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev mətbuat bəyanatında vurğuladı ki, Qazaxıstan xalqı Azərbaycanın qələbəsindən böyük sevinc hissi keçirmişdir. K.Tokayev Qazaxıstanın COP29-un keçirilməsini dəstəklədiyini, COP29-un Azərbaycanda keçirilməsini yüksək qiymətləndirdiyini və tədbirdə iştirak etməyi planlaşdırdığını qeyd etmişdir [10].

Martın 11-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev Çinin Sian terminalından Bakının Abşeron stansiyasına konteyner qatarının gəlişi mərasimini videobağlantı ilə izlədilər. Qeyd edək ki, konteyner qatarının Çinin Sian şəhərində istismara verilmiş Qazaxıstana məxsus Nəqliyyat-Logistika Mərkəzi tərəfindən yola salınması Orta dəhlizin bütün iştirakçıları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Altmış bir konteynerdən ibarət qatar uzunluğu 7 min kilometr olan marşrutu (Siandakı Qazaxıstan terminalı – Aktau – Abşeron stansiyası) 11günə qət etmişdir. Multimodal daşıma zamanı konteynerlər Qazaxıstan limanında yenidən yüklənərək Xəzər dənizi ilə Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanına, oradan isə Abşeron stansiyasına çatdırılmışdır. Orta dəhlizin inkişaf etdirilməsi və yeni yüklərin cəlb edilməsi baxımından bu günlərdə Çində fəaliyyətə başlamış Nəqliyyat-Logistika Mərkəzi marşrut üzrə yükdaşımaların həcminin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına hədəflənmişdir. İlkin razılaşmaya əsasən, bu mərkəz vasitəsilə Azərbaycana ayda 10 konteyner qatarının yola salınması planlaşdırılır. Bununla yanaşı, Orta dəhlizin inkişafı üçün birbaşa istehlakçılara yönəlmiş rəqəmsal DTC platforması yaradılmış, Azərbaycan və Qazaxıstan dəmir yolları "Track and Trace" ("Təqib" və "İzləmə") funksiyası vasitəsilə real vaxt rejimində marşrut boyunca yüklə-

rin izlənməsi sisteminə inteqrasiya olunmuşdur [11].

Həmin gün iki dövlət başçısının iştirakı ilə Azərbaycan – Qazaxıstan sənədlərinin imzalanması mərasimi olmuşdur. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev "Azərbaycan Respublikasının və Qazaxıstan Respublikasının Ali Dövlətlərarası Şurasının 1-ci iclasının Qərarı"nı imzaladılar. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinin prezidenti Rövşən Nəcəf və Qazaxıstan Respublikasının "KazMunayQaz" Milli Şirkəti"nin İdarə Heyətinin sədri Maqzum Mirzaqaliyev "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə "KazMunayQaz"Milli Şirkəti" Səhmdar Cəmiyyəti arasında Qazaxıstan neftinin alqı-satqısı sahəsində strateji əməkdaşlıq haqqında Memorandum"u və "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə "KazMunayQaz" Milli Şirkəti" Səhmdar Cəmiyyəti arasında Qazaxıstan neftinin Azərbaycan ərasindən tranzit edilən həcmlərinin mərhələli artırılması haqqında Saziş"i imzaladılar. Bundan əlavə bir sıra mühüm sənədlər imzalandı [12].

Azərbaycanda dövlət səfərində olan Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev martın 12-də Füzuli və Şuşaya gəlmişlər. İlk öncə dövlət başçıları Füzuli şəhərinin Baş planı ilə tanış oldular. Ağdam, Füzuli və Xocavənd rayonlarında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi Emin Hüseynov dövlət başçılarına Füzulidə görülən işlər barədə məlumat vermişdir. Qazaxıstan Prezidentinə həmçinin işğalçı Ermənistanın 30 il ərzində Füzuli rayonunun ərazisində törətdiyi dağıntılar, vandalizm aktları barədə də məlumat verilmişdir. Həmin gün iki ölkə başçısı Füzuli şəhərində inşa olunan Kurmanqazı adına Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzinin açılış mərasimində iştirak etmişlər. Tədbirdə dövlət başçıları Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənət xadimləri, Füzuli şəhər sakinləri və Kurmanqazı adına Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzində təhsil alacaq uşaqlarla görüşdülər [13]. Füzulidə açılış mərasimində Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev qeyd etdi ki, Kurmanqazı adına Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzi Qazax xalqının Azərbaycan xalqına humanitar hədiyyəsidir. Qazaxıstan Prezidenti mərkəzin təkcə yaradıcılıq mərkəzi olmadığını, həmçinin Qazaxıstan və Azərbaycanın dostluq və qardaşlıq mərkəzi olduğunu vurğuladı. Qazaxıstan prezidenti Kasım-Jomart Tokayev mərkəzin əməkdaşlarına Kurmanqazı dombrasının surətini və uşaqların daşınması üçün avtobus hədiyyə etmişdir [14].

Qeyd edək ki, Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzində 600 şagirdin təsil alması üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Əsas istiqamətlər vokal, musiqi alətləri, robototexnika, 3D modelləşdirmə, veb dizayn, fotoqrafiya və videoqrafiya sahələrində olacaq. Burada həmçinin xalçaçılıq və dulusçuluq da daxil olmaqla sənətkarlıq dərsləri, müxtəlif idman və xoreoqrafiya dərsləri keçiriləcək [15].

Martın 12-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev Füzulidə inşa olunacaq mərkəzi rayon xəstəxanası ilə tanış oldular. Xəstəxananın inşasında Qazaxıstanın "Bİ Group" və bir sıra Azərbaycan şirkətləri iştirak edəcək.

Martın 12-də dövlət başçıları Şuşa şəhərinə səfər etdilər. Azərbaycanın tanınmış şəxsiyyətləri Natəvanın, Bülbülün və Üzeyir bəy Hacıbəylinin işğal dövründə Şuşada ermənilər tərəfindən güllləbaran edilmiş heykəllərinə baxdılar. Mədəniyyət paytaxtımız Şuşa şəhərinin baş planı haqqında Qazaxıstan Prezidentinə məlumat verildi. Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev Şuşada "Xan qızı" bulağı, Bülbülün ev-muzeyi, Yaradıcılıq Mərkəzi, Saatlı məscidi ilə tanış oldu. Azərbaycan və Qazaxıstan prezidentləri Cıdır düzündə də oldular. Sonra isə XIX əsrin ortalarında Qarabağ memarlıq məktəbinə xas tərzdə inşa edilmiş üç yaşayış binasından ibarət olan "Yasəmən" hotelində oldular. Mədəniyyət paytaxtımız Şuşa şəhəri ilə tanışlıq Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayevdə dərin təəssürat yaratmışdır [16].

Nəticə:

Yuxarıda nəzərdən keçirilənləri yekunlaşdıraraq, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, son illərdə Qazaxıstan və Azərbaycan arasında əməkdaşlıq yüksələn xətlə inkişaf edir. Bu əməkdaşlıq həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni sahədə uğurla davam edir. Səfərlərin dinamikası da təsdiqləyir ki, Qazaxıstan – Azərbaycan əlaqələri həm strateji tərəfdaşlıq, həm dostluq, həm qardaşlıq, həm də mehriban qonşuluq çərçivəsində daha da genişlənməkdədir.

Açar sözlər: *Qazaxıstan, Azərbaycan, rəsmi səfərlər, işgüzar səfərlər, rəsmi sənədlər.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan və Qazaxıstan strateji tərəfdaş, həm də müttəfiqdirlər// Azərbaycan. – 2022. - 25 avqust. – s.2-3

2. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Qazaxıstana işgüzar səfərə gəlib. https://azerbaijan.az/news/10428 [Müraciət tarixi 28.03.2024]

3. Azərbaycan – Qazaxıstan münasibətləri müttəfiqliyin keyfiyyətcə yeni mərhələsinə qədəm qoyur // Azərbaycan. – 2023. - 11 aprel. – s.3

4. AZƏRTAC. Azərbaycan-Qazaxıstan sənədləri imzalanıb // Xalq qəzeti. – 2023. - 11 aprel. – s.3

5. Astanada Heydər Əliyev küçəsinin açılışı olub. https://president.az/az/articles/view/59360 [Müraciət tarixi: 30.03.2024]

6. AZƏRTAC. Astanada Heydər Əliyev küçəsi açılıb // Respublika. – 2023. - 11 aprel. –s.5

7. Görüş – Türk Devletleri Teşkilatı Zirvesi: 21.yüzyıl bir Türk yüzyılı ola bilirmi? https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-turk-devletleri-teskilati-zirvesi-21-yuzyil-bir-turk-yuzyili-olabilir-mi/3045109 [Müraciət tarixi: 28.03.2024]

8. İlham Əliyev Qazaxıstan Prezidenti ilə görüşüb. https://president.az/az/articles/view/62324 [Müraciət tarixi: 30.03.2024]

9. Azərbaycan –Qazaxıstan Ali Dövlətlərarası Şuranın birinci iclası keçirilib // Respublika. – 2024. - 12 mart. – s.2

10. E.Zülfüqaroğlu. Qardaşlığımızın qızıl dövrü başlayır // Türküstan. -2024. - 12-18 mart. – s.2

11. Azərbaycan və Qazaxıstan prezidentləri Çinin Sian terminalından Bakının Abşeron stansiyasına konteyner qatarının gəlişi mərasimini videobağlantı ilə izləyiblər // Azərbaycan. – 2024. - 12 mart. - s.3

12. Sənədlərin imzalanması mərasimi // Xalq qəzeti. – 2024 . – 12 mart. - s.3

13. Qazaxıstan Prezidenti Qarabağda // 525-ci qəzet. – 2024. -13 mart. - s.3

14. S.Sakenova. Kazakhstan Gifts Children's Creativity Center to Azerbaijan. https://astanatimes.com/2024/03/kazakhstan-gifts-childrens-creativity-center-to-azerbaijan/ [Müraciət tarixi: 29.03.2024]

15. R.Nurbəy. Братский визит. Президент Казахстана едет в Азербайджан. https://www.inform.kz/ru/bratskiy-vizit-prezident-kazahstana-edet-v-gosti-k-prezidentu-azerbaydzhana-e34051 [Müraciət tarixi: 31.03.2024]

16. Dostluq və qardaşlığın əsl nümunəsi. //Azərbaycan. – 2024. - 13mart . – s.2-3

Asmar Shukurlu

Kazakhstan-Azerbaijan cooperation is at a new stage

SUMMARY

Kazakh-Azerbaijani relations are based on historical roots, brotherhood, and traditional friendship. After gaining independence, relations between the two countries began to develop. After Azerbaijan liberated the occupied lands and restored its territorial integrity, these relations entered a new stage. In recent years, Kazakhstan-Azerbaijani relations have gained new dynamics, development in all areas, especially strengthening of friendly relations, has been observed. Since 2020, high successes have been achieved in political, economic and cultural relations between the two countries. Today, relations are developing both bilaterally and in the Organization of Turkic States, as well as within the framework of the Central Asian region. In the article, we will talk about the new era of cooperation between Kazakhstan and Azerbaijan after the 44-day Patriotic War.

Key words: *Kazakhstan, Azerbaijan, official visits, business trips, official documents.*

Асмар Шукурлу

Казахстанско-азербайджанское сотрудничество находится на новом этапе

РЕЗЮМЕ

Казахстанско-азербайджанские отношения основаны на исторических корнях, братстве и традиционной дружбе. После обретения независимости отношения между двумя странами начали развиваться. После освобождения Азербайджаном оккупированных земель и восстановления своей территориальной целостности эти отношения вступили в новый этап. В последние годы казахстанско-азербайджанские отношения приобрели новую динамику, наблюдается развитие по всем направлениям, особенно укрепление дружественных отношений. С 2020 года достигнуты высокие успехи в политических, экономических и культурных отношениях между двумя странами. Сегодня отношения развиваются как в двустороннем формате, так и в рамках Организации тюркских государств, а также в рамках Центральноазиатского региона. В статье мы поговорим о новой эпохе сотрудничества Казахстана и Азербайджана после 44-дневной Отечественной войны.

Ключевые слова: *Казахстан, Азербайджан, официальные визиты, командировки, официальные документы.*

UOT 327; 930.22
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0085

BOSNİYA VƏ HERSEQOVİNADA MÜHARİBƏ VƏ SÜLH MƏSƏLƏLƏRİNƏ BEYNƏLXALQ İCTİMAİYYƏTİN YANAŞMASI: STRATEGİYALAR VƏ ÇAĞIRIŞLAR (1991-2024)

ELMAR İSMAYILZADƏ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin doktorantı
E-mail: ismaylzadelmar@gmail.com

Balkanlar regionundakı konfliktlərdə tarix boyu beynəlxalq amilin rolu yüksək olmuşdur. Osmanlı imperiyası və Avstriya-Macarıstan imperiyalarının bu regionda hökmranlığı və Yuqoslaviya dövlətlərinin mövcud olduğu və Yuqoslaviyanın dağılmasından sonrakı dövrlərdə bu faktor aydın nəzərə çarpdı. Konfliktlər bu dövrlər arası keçidlərdə xarici dövlətlərin təsiri nəticəsində kəskinləşmişdir.

1980-ci illərin sonlarında Yuqoslaviyada iqtisadi və siyasi problemlərin kəskinləşməsi keçmiş üzv dövlətlər arasında və onların daxilində gərginliyin artmasına səbəb oldu [2: s. 117]. Bu hadisələrin baş verməsinin ciddi təsir etdiyi ərazilərdən biri də Bosniya və Herseqovina oldu. Həmin müharibə 1992-ci ilin aprelindən 1995-ci ilə qədərki dövrü əhatə etdi [2: s. 119].

Bosniya və Herseqovinada baş vermiş müharibəyə beynəlxalq mövqelər (1992-1995). Yuqoslaviya böhranının Körfəz müharibəsi illərinə təsadüf etməsi ona diqqəti azaltdı [7: s. 505]. Müharibəyə beynəlxalq reaksiyalar ilkin dövrdə Yuqoslaviyanın ərazi bütövlüyünü müdafiə etmək istiqamətində olsa da, sonralar beynəlxalq mövqe boşnaklar və xorvatların xeyrinə dəyişdi. 1991-ci ilin sonlarında keçirilmiş Haaqa konfransında BMT keçmiş Yuqoslaviyaya silah embarqosu tətbiq etdi. Ancaq bu akt sonralar boşnak qüvvələrinin və rəhbərliyinin müharibə qabiliyyətinə daha çox təsir etdi [5: s. 624].

Beynəlxalq ictimaiyyətin Yuqoslaviyanın tərkibindən çıxmaq istəyən dövlətləri tanımaq yönündə mövqe nümayiş etdirməsi bu dövlətləri müstəqilliyə ruhlandırdı. 1992-ci ilin martın 1-də Bosniya və Herseqovinada keçirilmiş referendumda səslərin çoxluğu müstəqillik yönündə oldu və 7 aprel 1992-ci ildə Yuqoslaviyadan ayrıldığını elan etdi. 22 may 1992-ci ildə Bosniya və Herseqovina BMT-yə üzv qəbul edildi [11: s. 92].

Bosniya və Herseqovinada baş vermiş gərginlikdə dünya dövlətləri milli maraqlarından çıxış edərək konfliktin müxtəlif tərəflərini dəstəkləməyə üstünlük verirdilər. Fransa, Böyük Britaniya və Rusiya serblərə meyil göstərir, Almaniya, Avstriya və Macarıstan xorvatları dəstəkləyirdilər. Türkiyə boşnaklar lehinə mövqe göstərdi. ABŞ-nin mövqeyi isə Fransa və Böyük Britaniyanın mövqelərinə daha yaxın idi [8].

1992-ci ilin aprelində Bosniya və Herseqovinanın müstəqilliyinin Avropa İttifaqı və ABŞ tərəfindən tanınmasından sonra serblər mərkəzi hökumətə qarşı silahlı qiyama başladılar. Bu gedişat konfliktə beynəlxalq faktorun təsirini göstərirdi. İngilis tarixçisi N. Malkolm hərbi embarqo və Vans-Oven planının Bosniyanın dağılmasına gətirib çıxartdığını qeyd edirdi [14: s. 22-24].

Avropa İttifaqının Bosniya və Herseqovina konfliktinə dair vahid mövqeyi yox idi [5: s. 626]. Aİ-nin rolu daha çox BMT-nin təşəbbüskarlıq etdiyi diplomatiyanın tərkib hissəsi sayıla bilərdi [10: s. 95]. Müharibənin baş verdiyi dövrdə Avropa ölkələrinin sülh cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi. Lord Karrinqton və Lord Oven təşəbbüsü, 1992-ci il Karrinqton- Kutiliyero sülh təklifləri, Vans və Ovenin 1993-cü il və Oven və Stoltenberqin 1994-cü il sülh planları bu cəhdlərə nümunə göstərilə bilər [5: s. 626].

ABŞ Bosniya və Herseqovinada baş vermiş müharibənin ilkin dövründə passiv xarici siyasətə üstünlük verdi və bu konflikti “Avropa problemi” kimi nəzərdən keçirdi. Etnik təmizləmənin intensivləşməsi qarşısında Avropa İttifaqı və BMT-nin qeyri-effektiv olması ABŞ-nin siyasətində dəyişikliklərə səbəb oldu. ABŞ-nin siyasətində dəyişiklik etməsi konfliktin tənzimlənmə imkanlarına ciddi təsir etdi [5: s. 626-627]. 1993-cü ildə “Təhlükəsiz zonalar”ın yaradılmasına gətirib çıxaran Ortaq Hərəkət Planının qəbul olunmasında ABŞ-nin xüsusi rolu olmuşdu. [8] ABŞ Almaniya ilə birlikdə Xorvatiyaya təzyiq edərək 1994-cü ildə boşnak-xorvat federasiyasının yaradılmasına şərait yaratdılar. [7: s. 514]

NATO Bosniya və Herseqovina müharibəsində iştirak etmiş xarici qüvvələrdən idi. Bu təşkilat BMT TŞ-nin Bosniya və Herseqovinaya dair qəbul etdiyi qətnamələrin tətbiq olunması üçün 16 iyul 1992-ci ildə “Kəskin Keşikçi” (Sharp Guard), 12 aprel 1993-cü ildə “Uçuşa Mane Olma” (Operati-

on Deny Flight) və 1995-ci ilin avqustunda "Qərarlı Güc" (Operation Deliberate Force) əməliyyatlarını həyata keçirmişdi [15: s. 54]. NATO və Qərbi Avropa İttifaqı 1992-ci ildən Xorvatiya vasitəsilə boşnaklara silah yardımı edirdi [12: s. 376].

Rusiya Bosniya və Herseqovina müharibəsi dövründə konfliktdə maraqları olan aktorlardan biri idi. Rusiyanın həmin dövrdə xarici işlər naziri olmuş A. Kozırev liberal ideologiya və Qərb ölkələri ilə əməkdaşlığa meyilli olsa da, konfliktin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarı idi. Rusiya 1992-ci ilin mayında BMT TŞ-nin qəbul etdiyi Yuqoslaviyaya sanksiyalar tətbiq etmiş 757 saylı qətnaməyə səs vermiş ölkələrdən biri idi. O eyni zamanda BMT TŞ-nin 13 avqust 1992-ci ildə qəbul etdiyi 770 saylı qətnamənin həmmüəlliflərindən biri idi. Bu qətnamə beynəlxalq ictimaiyyətin Bosniya və Herseqovinaya müdaxiləsi üçün legitim əsas yaratmışdı [15: s. 44].

1994-cü ildən sonra Rusiyanın konfliktə dair siyasəti dəyişməyə başladı. Buna Rusiya-Qərb münasibətləri təsir etdi. Bu xarici siyasətin əsasını Rusiyanın beynəlxalq güc kimi konfliktin idarəedilməsi prosesində iştirakının vacibliyinin vurğulanması təşkil edirdi. Nəticədə, Rusiya Bosniya və Herseqovina konfliktinin həlli üçün yaradılmış Təmas Qrupunun sülh təşəbbüslərində aktiv iştirak etməyə başladı. [9: s. 210-216] Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın bu təşəbbüslərə qoşulmasında ABŞ diplomatiyasının böyük rolu olmuşdu [1: s. 198].

1995-ci ilin noyabrında münaqişə tərəflərinə qarşı beynəlxalq təzyiqlər nəticəsində Deytonda müharibənin başa çatdırılması üçün danışıqlara start verildi. Bosniyada Sülh naminə Ümumi Çərçivə Sazişi isə 14 dekabr 1995-ci ildə Parisdə imzalandı. "Deyton sazişi" də adlandırılan bu saziş Bosniya və Herseqovinada post-münaqişə yenidənqurmasının əsaslarını müəyyənləşdirdi.

Bosniya və Herseqovina konfliktinin post-Deyton mərhələsində beynəlxalq ictimaiyyətin iştirakı. Deyton sazişinin imzalanmasından sonrakı dövrdə beynəlxalq ictimaiyyət Bosniya və Herseqovinada post-münaqişə yenidənqurma proseslərinə daxil oldu. ABŞ yenidənqurmanın hərbi aspektlərinin, Avropa ölkələri isə mülki aspektlərinin həyata keçirilməsi istiqamətində fəaliyyətlərə daha çox cəlb olundular. ABŞ yenidənqurmanın ilkin mərhələsində daha aktiv iştirak etsə də, sonrakı dövrlərdə Avropa İttifaqı yenidənqurmanın əsas aktoru oldu. NATO-nun "Həyata Keçirmə Qüvvələri" (IFOR) və "Sabitləşdirmə Qüvvələri" (SFOR) missiyaları Bosniya və Herseqovinanın yenidənqurmasında mühüm rol oynadı. Avropa İttifaqının "Avropa İttifaqı Qüvvələri" (EUFOR) və "Avropa İttifaqı Polis Missiyası" (EUPM) adlı missiyaları yenidənqurmanın ikinci mərhələsində səlahiyyətləri NATO-dan təhvil aldı [5: s. 635-639].

İngilis tarixçisi D. Çendler Bosniya və Herseqovinada həyata keçirilən sülh quruculuğunu tənqid edən iki əsas yanaşmanı: liberal və mühafizəkar yanaşmanı irəli sürür. Liberal yanaşmaya görə beynəlxalq ictimaiyyət Bosniya və Herseqovinanın post-müharibə yenidənqurmasında fəaliyyətini kifayət qədər irəli apara bilməmişdir. Buna maneə kimi millətçi qüvvələr göstərilir. Mühafizəkar yanaşmanın tərəfdarları isə regiondakı geosiyasi reallıqları vurğulayırlar. [14: s. 28] Müasir dövrdə beynəlxalq aktorların Bosniya və Herseqovina konfliktindəki ziddiyyətli mövqelərinin əsaslarını bu yanaşmada müşahidə etmək olar.

Müasir dövrdə Qərb və qeyri-Qərb dövlətləri arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi Ali Nümayəndənin beynəlxalq legitimliyi məsələsinə təsir edir. Bosniya və Herseqovinada hazırki Ali Nümayəndə X. Şmidt Rusiyanın razılığı olmadan təyin edildi. Çin də X. Şmidtin təyinatını dəstəkləmədi. [3: s. 414] 2021-ci ilin iyulunda Rusiya və Çin BMT Təhlükəsizlik Şurasına Ali Nümayəndənin ləğv olunması haqqında qətnamə layihəsi təklif etdi. BMT TŞ-nin üzvlərindən təkcə Rusiya və Çin qətnaməni dəstəklədi [3: s. 423].

Avropa İttifaqı Bosniya və Herseqovinada sülh quruculuğu prosesini sürətləndirmək üçün üzvlük məsələsini gündəmə gətirdi. Aİ bu məsələ çərçivəsində Bosniya və Herseqovinanın Ali Nümayəndə Ofisindən asılılığının azalaraq bu institutun ləğv olunmasına çalışırdı. Bosniya və Herseqovina ictimai rəyində Avropa İttifaqı üzvlüyü məsələsini dəstəkləmə mövqeyi üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq Avropa İttifaqının üzvlük standartlarının vacib hissələri qarşılanmır. Bosniya və Herseqovinanın dövlətçilik problemləri bu kontekstdə başlıca məsələlərdən sayılır [4: s. 50].

Avropa İttifaqının Bosniya və Herseqovinaya münasibətdə liberal sülh quruculuğu yanaşmasına üstünlük verməsi ciddi tənqidlərə səbəb oldu. Bu tənqidlər daha çox bu praktikanın "yuxarılardan" (top-down) həyata keçirilməsi və lokal aktorların nəzərə alınmaması ətrafında idi. Avropa İttifaqının

2012-ci ildən bəri humanitar və inkişaf siyasətlərində "elastiklik" yanaşmasına üstünlük verməyə başlaması ilə Bosniya və Herseqovinaya münasibətdə lokal aktorlar ilə əməkdaşlığa yer ayırmağa meyilli olduğunu hesab etmək olar. [13: s. 4-5]

Ukrayna müharibəsi nəticəsində dünya sistemində baş vermiş dəyişikliklər Qərb dövlətlərini Bosniya və Herseqovinaya münasibətdə çağırışlar qarşısında qoyur. Bosniya və Herseqovinaya Rusiya və Çinin təsirinin böyük ölçüdə artması ABŞ və Avropa İttifaqının maraqlarına təhdid yarada bilər. Bu baxımdan Çinin "Bir Kəmər Bir Yol" layihəsi çərçivəsində bəzi ölkələrdə həyata keçirdiyi "borc tələsi diplomatiyası" ehtimalı baş verə bilər [6: s. 1-3].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Atiyas, N. B. Mediating regional conflicts and negotiating flexibility: peace efforts in Bosnia- Herzegovina // - Philadelphia: The Annals of the American Academy of Political and Social Science,- 1995. Vol. 542, - p. 185-201.

2. Bayraktar, F. Y. Ethnic conflict movements: the case study of Bosnia and Herzegovina // - Tekirdağ: Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi,- 2021. Cilt 4, №7, - s. 113-132.

3. Beglerović, N. The Role, expectations and challenges of High Representative in Bosnia and Herzegovina // - Prague: Politics in Central Europe,- 2022. Vol. 18, № 3,- p. 397-432.

4. Bugajski, J. Return of the Balkans: challenges to european integration and U.S. disengagement: [Electron resource] / - Carlisle, 2013. URL: https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA580874.pdf

5. Delalić, S. EU common foreign and security policy and Bosnia and Herzegovina // - Navarra: Anuario Español de Derecho Internacional, - 2019. Vol. 35, - p. 617-654.

6. Fixing Dayton: a new deal for Bosnia and Herzegovina // -Washington D. C.: NextEurope,- 2020. №1, - p. 1-11.

7. Glenny, M. Balkanlar 1804-1999: milliyetçilik, savaş ve büyük güçler / M. Glenny. – İstanbul: Sabah Kitapları, - 2000. – 564 s.

8. Harland, D. Never again: International intervention in Bosnia and Herzegovina: [Elektron resource] / Zürich, 2017. URL:https://css.ethz.ch/en/services/digital-library/articles/article.html/9d2d0261-16db-43d5-877a-5401abf6e016.

9. Headley, J. Sarajevo?, February 1994: the first Russia- NATO crisis of the post-Cold war era // - Birmingham: Review of International Studies,- 2003. Vol. 29, - p. 209-227.

10. Juncos, A. E. The EU's post-conflict intervention in Bosnia and Herzegovina: (re)integrating the Balkans and/or (re)inventing the EU? // - Budapest: Southeast European Politics, - 2005. Vol. VI, No. 2, - p. 88-108.

11. Küpeli, Y. Tarihin izinde Balkanlar ve ABD / Y. Küpeli. – Ankara: Öncü Kitap, - 2000. – 222 s.

12. Malcolm, N. Bosnanın kısa tarihi / N. Malcolm. – İstanbul: Om Yayınevi,- 1999. – 553 s.

13. Morillas, P. and Bargués, P. From democratization to fostering resilience: EU intervention and the challenges of building institutions, social trust and legitimacy in Bosnia and Herzegovina // Barcelona: Democratization,- 2021. – p. 1-19.

14. Rašidagić, E. K. Modern political history of Bosnia and Herzegovina // Sarajevo: Bosnia Studies, - 2021. Vol. V, № 1,- p. 18-37.

15. Yermolaev, M. and Mazing V. , Russia's peacekeeping policy: the Balkan experience: [Electron resource] / Washington D. C., 1999. URL: https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA366925.pdf

XÜLASƏ

Məqalə "soyuq müharibə"nin qurtarmasından sonra beynəlxalq aktorların siyasətinin Bosniya və Herseqovina konfliktinə təsirindən bəhs edir. Məqalə tarixi baxımdan iki hissəyə ayrılır: Bosniya və Herseqovinada müharibənin baş verdiyi 1992-1995-ci illər dövrü və 1995-ci ildə Deyton sazişinin imzalanmasından sonrakı dövr. Məqalədə müharibə dövründə xarici aktorların maraqları və mövqeləri analiz olunur və həyata keçirdikləri fəaliyyət və cəhdlər təqdim olunur. Eyni zamanda burada beynəlxalq ictimaiyyətin sülh quruculuğu prosesində iştirakı, sülh quruculuğu fəaliyyətlərinə tənqidlər və qarşılaşdıqları çağırışlar müzakirə olunur. Beynəlxalq aktorların Bosniya-Herseqovina konfliktində tarix ərzində dəyişən siyasi mövqeyi müqayisə olunur. Məqalə konfliktə münasibətdə olan beynəlxalq mövqelərin necə formalaşdığını izah etmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *Bosniya və Herseqovina, konflikt, beynəlxalq, sülh quruculuğu, müharibə.*

SUMMARY

Elmar Ismayilzada

THE INTERNATIONAL COMMUNITY'S APPROACH TO WAR AND PEACE ISSUES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: STRATEGIES AND CHALLENGES (1991-2024)

The Article examines the effects of politics of international actors to conflict in Bosnia and Herzegovina after the end of the Cold War. The Article is consist of two paragraphs in historical terms: the years between 1992 and 1995 when the war in Bosnia and Herzegovina happened and until now after 1995 when Dayton agreement was signed. The interests and the positions of the foreign actors during the war in the article were analysed and their actions and attempts were presented. As well as the participation of international community in the process of peacebuilding, the critics to peace building activities and the challenges were discussed here. The Changing political position of the international actors in Bosnia and Herzegovina conflict during the term was compared. The Article is essential for explaining how to form the international positions to the conflict.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, conflict, international, peacebuilding, war.*

РЕЗЮМЕ

Эльмар Исмаилзаде

ПОДХОД МЕЖДУНАРОДНОГО СООБЩЕСТВА К ВОПРОСАМ ВОЙНЫ И МИРА В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ: СТРАТЕГИИ И ВЫЗОВЫ (1991-2024)

В статье рассматривается влияние политики международных субъектов на конфликт в Боснии и Герцеговине после окончания холодной войны. Эта статья состоит из двух пунктов в историческом плане: за период с 1992 по 1995 год, когда началась война в Боснии и Герцеговине, и до настоящего времени после 1995 года, когда было подписано Дейтонское соглашение. В статье были проанализированы интересы и позиции иностранных субъектов во время войны, а также представлены их действия и попытки. Помимо участия международного сообщества в процессе миростроительства, здесь обсуждались критика деятельности в области миростроительства и проблемы. Сравнивалось изменение политического положения международных субъектов в конфликте в Боснии и Герцеговине в течение этого срока. Эта статья имеет важное значение для разъяснения того, как формировать международные позиции в отношении конфликта.

Ключевые слова: *Босния и Герцеговина, конфликт, международный, миростроительство, война.*

УДК 327; 930.22
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0089

НАЧАЛО АФГАНО-ПАКИСТАНСКОГО КОНФЛИКТА

ГЮНЕЛЬ АМИРАСЛАНОВА
Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики, магистрант

E-mail: gunelamir98@gmail.com

Отношения между Афганистаном и Пакистаном начиная с конца 1940-х и до сегодняшнего дня непостоянны, причем характеризуются чередованием периодов роста и снижения напряжённости. Они всегда были сложными и напряженными, основанными на исторических, культурных и геополитических факторах. Это исследование рассматривает исторический контекст, текущие вызовы и будущие перспективы двух стран.

Корень этой проблемы заключается в том, что Кабул не признаёт существующую государственную границу с Пакистаном, которая разделяет территории, на которых живут пуштуны. Эта граница устраивает Исламабад, который стремится сохранить пакистанскую часть пуштунских районов, полученную ему после колониального периода.

Территория, где населялись пуштунские кланы, была поделена в 1893 г. по "Дюрандской линии". Эта граница была закреплена соглашением, оформленным в Кабуле 12 ноября 1893 г. после полугода обсуждений между эмиром Афганистана Абдур-Рахманом и сэром Мортимером Дюрандом, представителем британского колониального управления в Индии. Установление границы между Афганистаном и Британской Индией было следствием двух англо-афганских конфликтов (1838–1842 и 1877–1881 гг.). В этих конфликтах Британская империя пыталась свергнуть афганских лидеров, склонных к России (в первой войне это был Дост Мухаммад Хан, во второй — Шер Али Хан), и заменить их своими доверенными лицами — Шуджой уль-Мульком и Абдур-Рахманом.

Конфликт, известный как вопрос о "Пуштунхва" или "Пуштунской земле", начался вскоре после того, как Пакистан стал независимым государством в 1947 году.

Граница между Афганистаном и Пакистаном, известная как линия Дюранда, была проведена в 1893 году между Британской Империей и Афганистаном. Она разделяет пуштунские территории, что стало причиной многих противоречий между двумя государствами.

Афганистан неоднократно высказывал претензии к Пакистану по поводу этой границы, утверждая, что она была насильственно наложена и разделяет пуштунские территории. С другой стороны, Пакистан утверждает, что линия Дюранда является международно признанной границей, и отрицает любые претензии со стороны Афганистана.

Вопрос о пуштунской идентичности также имеет глубокие корни. Пуштуны составляют большую часть населения Афганистана, но также проживают и на территории Пакистана, в основном в провинции Хайбер- Пахтунхва.

Этот конфликт многократно усугублялся различными внешними и внутренними факторами, включая интересы мировых держав, соседних государств и различных этнических и религиозных групп внутри обеих стран.

В 1947 году афганское управление выразило несогласие с вступлением Пакистана в ООН, однако позже пересмотрело свою позицию. 26 июля 1949 года, на фоне усугубляющихся афгано-пакистанских связей, заседание Лойя-джирги было организовано в Афганистане после бомбардировки пакистанскими ВВС афганского населенного пункта у линии Дюранда. Вслед за этим столкновением афганская администрация объявила, что не признает эту предполагаемую границу и что все ранее заключенные договоры относительно линии Дюранда аннулированы. В 1950 и 1951 годах из Афганистана проникали вооруженные отряды с намерением присоединить часть земель Пакистана, но эти действия были безуспешными. Пакистанская власть в ответ прервала дипломатические связи, отозвала дипломата из Кабула и прекратила поставку топлива в Афганистан на протяжении примерно трех месяцев.

13 июня 1947 года глава правительства Афганистана направил в Английское представитель-

ство в Кабуле записку, в которой утверждалось: «Пуштунам и белуджам следует предоставить выбор создания своего управления или войти в состав Афганистана» [1]. Он аргументировал это тем, что пуштуны и белуджи считаются афганцами и должны самостоятельно определить свою принадлежность к одной из стран или объявить независимость. В реакции на этот документ британское управление, сославшись на соглашение 1921 года, призвало Афганистан не втягиваться в процесс деления на северо-западных рубежах.

Перед разделением Индии представители Афганистана утверждали, что после ухода британцев из Индии, договоренность о «линии Дюранда» потеряет свою силу и крупный участок Пакистана присоединится к Афганистану.

21 июня Шах Махмуд отправил британцам дополнительное послание, где потребовал от Пакистана признать, что Афганистан желает иметь доступ к морю и учитывать его претензии на транзитную зону от Хайбера до Карачи. Таким образом, афганское управление желало воспользоваться сложившимся положением, чтобы расширить свои позиции на юге и обрести путь к Аравийскому морю.

На ранних стадиях 1941-го года глава экономического ведомства Афганистана А.Маджид обсуждал в Берлине вопросы с дипломатами Третьего Рейха; он настаивал на предоставлении его государству значительной части территории Индии. По его словам, новая граница должна была идти вдоль реки Инд; к тому же Афганистану следовало передать порт Карачи у Аравийского моря и участок Советского Туркменистана [2].

В середине 1947 года прошло голосование, на основе которого больше 280 тысяч жителей прилегающих районов выразили свою волю за вхождение в состав Пакистана, в то время как всего 2874 человека отдали свой голос Индии. Следует отметить, что доля участвовавших из всех имевших право голоса составила около 50%. По словам российского эксперта Ю.Паничкина, голосование выиграли поклонники Пакистана с небольшим превосходством в районе 1% от общего числа избирателей [3].

В ноябре 1947 года в Карачи начались исходные диалоги между Пакистаном и Афганистаном относительно «линии Дюранда». Афганскую сторону представлял специальный посланник Захир-шаха Наджибулла-хан. Открытие обсуждений по граничному вопросу указывало на неохоту признавать верховенство Пакистана над пуштунами, проживающими на афганской территории. Тем временем, согласно утверждениям афганского ученого Мухаммада Икрома Андешманда, представитель Захир-шаха в первую очередь акцентировал внимание на предоставлении пуштунам самоуправления, принятии мер для прогресса этой зоны и переименовании Северо-Западной граничной области так, чтобы новое наименование соответствовало этнокультурной принадлежности её населения.

Данные афганского ученого позволяют предполагать, что на старте диалогов афганская сторона не обладала ясной стратегией касательно «линии Дюранда» и будущего пуштунов за этой «границей». По крайней мере, в процессе обсуждений делегаты Афганистана не осмеливались выдвигать Пакистану территориальные требования, а только стремились поддерживать желания пуштунов к самостоятельности [4].

Согласно рассказам руководителя Отдела печати при управлении Шаха Махмуда Сайида Касима Риштии, в 1947 году в Кабуле прошло обширное заседание, на котором рассматривалась тема о «линии Дюранда». В процессе этого заседания было отмечено, что с момента заключения соглашения о «линии Дюранда» ушло достаточно времени, и Афганистан не должен выдвигать Пакистану земельные требования; мировое сообщество также не одобрит это. К тому же, изменение этой границы повлечет за собой корректировку всей географической картины района.

Таким образом, было принято решение настаивать на том, чтобы Пакистан дал пуштунам возможность самоопределения. По утверждениям Риштии, именно на этом мероприятии появилось предложение использовать название «Пуштунистан», которое впоследствии активно распространялось в медиа.

С 1949 года связи между Афганистаном и Пакистаном начали усложняться. В феврале 1948 года Абдул Гаффар-хан участвовал в начальной сессии Основательного собрания Пакистана и дал клятву лояльности этой стране. В это время он также встретился с М.А. Джинной и предложил ему приехать в СЗПП. Вернувшись оттуда, Абдул Гаффар-хан продолжал пропаганду созда-

ния Пуштунистана в рамках Пакистана, однако 15 июня 1948 года его задержали. Его обвинили в соучастии с Факиром из Ипи, который вел военные действия в Северном Вазиристане сперва против британцев, а позднее и против управления Пакистана. Абдул Гаффар-хан был осужден к трехлетнему заключению в тюрьме под строгим режимом; в реестре задержанных оказались и его брат Хан Сахиб, а также многие из его единомышленников.

В 1970-х годах Афганистан и Пакистан снова столкнулись с трудными взаимоотношениями после того, как восстание белуджей и пуштунов было подавлено кабинетом Зульфикара Али Бхутто. Пакистанское управление решило отреагировать на антипакистанскую линию Афганистана, поддерживая исламские группировки, противостоящие афганскому управлению, включая будущих главарей моджахедов, таких как Гульбеддин Хекматияр и Ахмад Шах Масуд. Данный план оказался довольно эффективным, и к 1977 году руководство Афганистана под руководством Мухаммеда Дауда было готово решить все граничные споры в обмен на отмену ограничений на автономию пуштунов, которая была обеспечена Конституцией Пакистана, но аннулирована кабинетом Зульфикара Бхутто, когда нация была разделена на два региона: Западный и Восточный Пакистан.

Тем не менее, утверждение о разделе Пакистана на Западную и Восточную части неполно. Западный и Восточный Пакистан были двумя территориальными единицами Пакистана с момента его независимости в 1947 году до 1971 года. В 1971 году, в результате войны за независимость, Восточный Пакистан стал независимым Бангладеш. Зульфикар Али Бхутто не был ответственен за этот раздел, так как это случилось до его лидерства. Однако он действительно играл ключевую роль в политических делах Пакистана в 1970-х годах.

В 1978 году у руля Пакистана оказались военные под командованием генерала Мухаммеда Зия-уль-Хака, тогда как в Афганистане был установлен режим, ориентированный на СССР, возглавляемый Народно- демократической партией Афганистана. Вожди афганских мятежников Гульбеддин Хекматияр и Мохаммад Раббани получили финансовую поддержку, тренировку и оборудование от Межведомственной службы разведки Пакистана. В 1980-х годах Мухаммед Зия-уль-Хак установил прочные отношения с афганскими повстанцами, рассчитывая свергнуть прокоммунистическое управление Афганистана.

Лишь к началу 2011 года обстановка в пуштунском районе риска немного стабилизировалась. Этот момент важно принимать во внимание при анализе будущего международного спора, связанного с присутствием на афганской территории крупного детальмента зарубежных войск. В момент наибольшего напряжения, который случился в прошлом году, общая численность американских и НАТОвских войск приближалась к 150 тыс. человек. Но сейчас, после отвода около 10 тыс. американцев и части их НАТОвских партнеров, число часто оценивается в 130 тыс. человек.

Относительная текущая стабильность в пограничной пуштунской зоне связана не только с достижениями пакистанского военного контингента и органов безопасности, но также с усиленной деятельностью сил западных партнеров и кабульских властей, и в значительной мере с поисками путей урегулирования и соглашений между текущим режимом в Афганистане и их оппонентами. Если будет найден компромисс с талибами и на этой основе будут разрешены международные, с участием ведущих держав, региональные, в первую очередь афгано-пакистанские, и внутренние афганские конфликты, то ситуация в пуштунской зоне риска, без сомнения, положительно изменится.

Между этими государствами отсутствует договор о граничной линии, которая отделяет пуштунов. Из-за этого иногда происходят столкновения. Тем не менее, талибы также отзываются на действия Пакистана по установке барьеров на границе, указывая на риски для национальной безопасности. Таким образом, граничные вопросы становятся причиной напряженности и агрессии.

События, случившиеся 11 декабря 2022 года, являются одним из таких инцидентов. Стычки, в результате которых семеро человек утратили жизнь, а 30 получили травмы, показали насколько остро стоят вопросы на границе между Афганистаном и Пакистаном. 15 декабря 2022 года пакистанские органы власти заявили о новом

артиллерийском обстреле со стороны Талибана, направленном на мирные объекты. Обстрел в районе пограничных ворот Чаман привел к нарушениям в торговле и общей деятельности на границе [5].

Эволюция граничных противоречий играет ключевую роль в формировании взаимодействия обеих сторон. Собственно, 18 декабря 2022 года Исламабад послал представителей в Афганистан для решения возникших вопросов. Но блокировка пограничных проходов между двумя нациями, происходящие события между террористической группировкой Техрик-и-Талибан Пакистан (ТТП) и Исламабадом, а также попытки бывшего премьер-министра Имрана Хана настаивать на досрочных выборах против текущей власти, также находят отражение в проблематике границы между Афганистаном и Пакистаном.

Граничные разногласия приводят к столкновению между администрациями Афганистана и Пакистана, что делает их отношения взаимно напряженными. В результате недавних стычек пункт пересечения границы Чаман был закрыт, но затем снова начал функционировать. Ранее из-за аналогичных инцидентов граница между Чаманом и Спин-Болдаком приостанавливала свою работу. Находящийся примерно в 120 км (74 мили) к северо-западу от Кетты, административного центра провинции Белуджистан в юго-западной части Пакистана, пункт пересечения Чаман — одно из наиболее активных мест на границе между двумя государствами. То, что его не закрывали на продолжительный период, также указывает на его значимость и интенсивность использования. При этом можно утверждать, что такие ситуации демонстрируют попытки найти решения возникающим проблемам.

Успешное и благоприятное развитие отношений между талибами и Пакистаном критически важно как для региональной стабильности, так и для обеих сторон. Именно поэтому обе структуры стремятся к тому, чтобы вопросы не превратились в серьезные проблемы. Быстрое восстановление работы пограничных проходов и отправка пакистанской делегации духовенства в Афганистан для рассмотрения граничных споров также рассматриваются в контексте этой стратегии.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андешманд М.И. Мы и Пакистан. Кабул, 2007

2. Паничкин Ю.Н., Мусаев Ф.А. Кризис в пакистано-афганских отношениях после образования Пакистана: начало конфликта (1947—1950 гг.) // Фундаментальные исследования, 2013, No 1 (ч. 3). С. 615—618

3. Паничкин Ю.Н. Образование Пакистана и пуштунский вопрос. М., 2005. С. 180.

4. Искандаров К. Статья «Фактор Пакистана в Афганском конфликте» Том 16, Вып.3, 2013

5. Fresh Border Clashes Between Pakistan, Afghanistan's Taliban", Voa News,https://www.voanews.com/a/fresh-border-clashes-between-akistan-afghanistan-s-taliban-/6878079.html, Дата обращения 15 окт.2023

ВЫВОД:

Начало Афгано-Пакистанского конфликта берет свои корни из деликатных вопросов государственных границ, национального самоопределения и региональной власти, которые были актуальными с момента создания Пакистана в 1947 году. Основные дискуссии и разногласия касались «линии Дюранда», которая разделяла пуштунские и белуджские территории между двумя странами. Несмотря на различные попытки дипломатического решения вопроса, амбиции и национальные интересы обеих сторон привели к ряду напряжений и конфликтов. Подходы к решению данного вопроса, начиная от мирных диалогов и заканчивая военными действиями, свидетельствуют о сложности и многогранности проблемы, которая оставалась актуальной для обеих стран в течение длительного времени.

Ключевые слова: *Афганистан, Пакистан, конфликт, «линия Дюранда»*

Günel Əmiraslanova,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, magistrant
E-mail: gunelamir98@gmail.com

Əfqanıstan-Pakistan münaqişəsinin başlanğıcı

XÜLASƏ

Əfqanıstan-Pakistan münaqişəsinin başlanmasının kökü 1947-ci ildə Pakistanın yaradılmasın-

dan bəri aktual olan dövlət sərhədləri, milli özünü müəyyənləşdirmə və regional hakimiyyət kimi həssas məsələlərdən götürür. Əsas müzakirə iki ölkə arasında puştun və bəlucistan ərazilərini ayıran "Dyuranda xətti" ilə əlaqədardı. Məsələnin diplomatik yolla həllinə cəhd edilməsinə baxmayaraq, hər iki tərəfin arzuları və milli maraqları bir sıra gərginliklərə və münaqişələrə səbəb oldu. Bu məsələyə yanaşma üsulları, sülhsevər dialoqlardan hərbi əməliyyatlara qədər, bu məsələnin mürəkkəbliyini və çoxbucaqlılığını göstərir, bu da uzun müddət hər iki ölkə üçün aktual idi.

Açar sözlər: *Əfqanıstan, Pakistan, münaqişə, "Dyuranda xətti".*

Gunel Amiraslanova
Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan, master student
E-mail: gunelamir98@gmail.com

The beginning of the Afghan-Pakistani conflict
SUMMARY

The inception of the Afghan-Pakistani conflict stems from delicate issues surrounding state borders, national self-determination, and regional

authority, which have been pertinent since the establishment of Pakistan in 1947. Main discussions and disagreements revolved around the "Durand Line", which separated the Pashtun and Baloch territories between the two countries. Despite various diplomatic attempts to address the issue, the ambitions and national interests of both sides led to a series of tensions and conflicts.

Approaches to resolving this issue, ranging from peaceful dialogues to military actions, attest to the complexity and multifaceted nature of the problem, which remained relevant for both nations over an extended period.

Key words: *Afghanistan, Pakistan, conflict, Durand Line.*

UOT:327
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0094

YAXIN ŞƏRQDƏ NEFT BÖHRANLARI VƏ ONLARIN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ

TALEH ƏLİYEV
Bakı Dövlət Universiteti
Beynəlxalq münasibətlər və
iqtisadiyyat fakültəsi, bakalavr

E-mail: taleheliyev2020t@gmail.com

GİRİŞ

Adətən, neft dedikdə, ağlımıza qara rəngli maye gəlir və biz onun əhəmiyyətini yalnız bir yanacaq növü kimi dərk edirik. Lakin bu fikir yanlışdır. Bu sehirli maddə demək olar ki, insan həyatının hər yerindədir. Plastikdən hazırlanmış bütün məhsullarda, yundan olmayan geyim məhsullarında, kənd təsərrüfatında istifadə olunan gübrələrdə, boyalarda, hətta günəş qoruyucu kremlərdə də neft vardır. Maraqlı bir nüansdır ki,neft yalnız avtomobilin benzin çənində deyil, 135 hissəsində istifadə olunur. Yəni avtomobil nəinki neftsiz işləmir, həmçinin neft olmadan istehsal edilə bilməz. Neft istehlakının miqdarı hər il 1 milyon barel artır. Hər il neftə olan tələbatın ötən illərlə müqayisədə artması indiki dövrdə neftin dünya iqtisadiyyatı üçün nə dərəcədə böyük önəm kəsb etdiyini bir daha ortaya qoyur. Bu faktları öyrəndikdən sonra neftin əhəmiyyətini və neft uğrunda mübarizələri daha yaxşı dərk edirik.Neftin əhəmiyyəti və istifadə olunması uzun bir tarixi yol keçmişdir.

Əvvəla, neft dünyamızın milyonlarla illik dövrünün məhsuludur və milyonlarla il ərzində formalaşmışdır. Ona görə də neftin tarixi əslində milyonlarla il əvvələ gedib çıxır [18].

Neft ilk dəfə məhz Yaxın Şərqdə eramızdan əvvəl III-II minillikdə Mesopatamiyada müşahidə olunan yarı-qatı və palçıqlı bir mayenin yerdən sızması nəticəsində müşahidə olunmuşdur. Həmin dövrdə bu mayedən Babil şəhərində divarların,qüllələrin tikintisində istifadə edilmişdir. Qədim Misirdə mumyaların və Bizansın məşhur silahı olan "Rum atəşinin" hazırlanmasında da neftdən istifadə olunmuşdur. Zaman keçdikcə neftin önəmi artmış, XIX əsrdə dünya miqyasında geniş istifadə olunmuşdur. Buna səbəb isə Sənaye inqilabı idi. Sənaye inqilabı Qərbdə meydana gəldi, neft isə Şərqdə idi. Bunun nəticəsində iri sənaye dövlətlər sənayesini daha da inkişaf etdirmək üçün neftə olan tələbatını Yaxın Şərqdən qarşılamağa başladı.

Müasir dünyamızda xaos və münaqişənin ən çox baş verdiyi, zəngin tarix və resurslara malik olan region Yaxın Şərq hesab edilir. Məhz bu zənginliklərə görə də tarix boyu böyük güclərin maraqları bu ərazidə toqquşmuşdur. Yaxın Şərqi ən əhəmiyyətli hala gətirən isə neftlə zəngin olmasıdır. Məqalədə dünyanın mərkəzi sayılan və tarixin ən ziddiyyətli regionu olan Yaxın Şərq, həmçinin Yaxın Şərqin tarixində xüsusi çəkiyə malik olan neft böhranları haqda məlumatlar öz əksini tapmışdır. 1973-1974,1979-1980,1990-cı illərdə baş vermiş neft böhranları tarixin gedişatına ciddi təsir göstərmiş və tarixə önəmli siyasi proseslər kimi düşmüşdür.

ƏSAS HİSSƏ

Neft ixracatında Yaxın Şərqin rolu. Avropa dövlətləri neftə olan ehtiyacının 60%-ni, ABŞ 25%-ni, Yaponiya və Çin isə 70%-ni Yaxın Şərqdəki zəngin neft ölkələrindən qarşılayır. Səudiyyə Ərəbistan neftinin əsas alıcısı ABŞ və Yaponiyadır. Buna qarşılıq olaraq Səudiyyə Ərəbistanının Yaxın Şərqdəki rəqibi və ABŞ-nin əzəli düşməni İran isə Çinin enerji mənbəyi rolunu oynayır. Çin ABŞ sanksiyalarına baxmayaraq İran neftinin əsas alıcısıdır, hətta öz enerji təhlükəsizliyini təmin etmək naminə Səudiyyə Ərəbistanı-İran münasibətlərində vasitəçi qismində çıxış edərək bu iki dövləti barışdırmaq missiyası aparır.

Cədvəl 1.[17]

Ölkələr	**Neft ehtiyatları (milyard barrel ilə)**
Venesuela	302.810
Səudiyyə Ərəbistanı	266.260
Kanada	169.710
İran İR	155.600
İraq	147.220
Küveyt	101.500
BƏƏ	97.800
Rusiya Federasiyası	81.005
Liviya	48.373
ABŞ	40.220

Aşağıdakı cədvəldə isə İran, İraq,Suriya, Kuveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ ümumilikdə neft istehsalı və dünya neft istehsalı ilə müqayisəsi göstərilmişdir. Qrafikdən göründüyü kimi Yaxın Şərqin 6 ölkəsinin (İran, İraq, Suriya, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin) dünya neft istehsalına nisbəti son 40 ildə demək olar ki, dünya neft istehsalının dörddə birini təşkil etmişdir. Hal-hazırda neft ehtiyyatlarının ümumi həcmi 1407 milyard bareldir. Bunun 48 faizinin Yaxın Şərqdə cəmləşməsi regionun zənginliyi və əhəmiyyətinin əsas nümunəsidir. Bu rəqəmlər bizə Yaxın Şərqin önəmini daha yaxşı anlamağımıza kömək olur.

Cədvəl 2.[4]

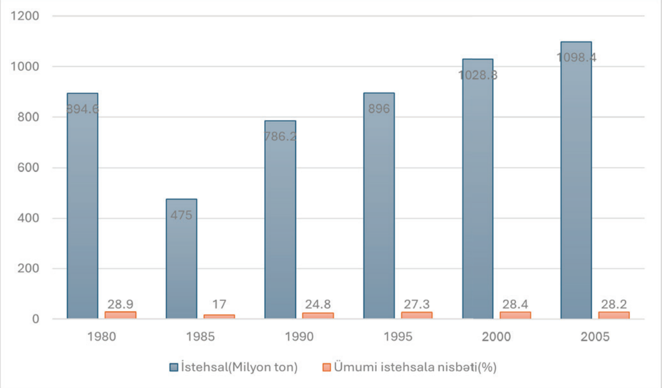

Yaxın Şərq regionunun əhəmiyyəti: Orta Şərq XX əsrin əvvəllərində ortaya atılan yeni coğrafi anlayışdır. İlk dəfə 1902-ci ildə Amerika dəniz zabiti tərəfindən istifadə edilmiş bu ifadə (orta şərq) İkinci Dünya müharibəsinə qədər geniş şəkildə qəbul edilmədi. 1939-cu ildə Amerikada qurulan iqtisadi təşkilat olan Middle East Supple Center "Orta Şərq" terminini istifadə edilən hala gətirdi və o vaxtdan bəri bir çox beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən istifadə olunmağa başlandı. Bu təşkilatın irəli sürdüyü “Orta Şərq” konsepsiyası Liviyadan Əfqanıstana qədər çox geniş bir ərazini əhatə edirdi. Bu gün Orta Şərq (Ər. əl-Şərku'l-avsat) termini dar mənada işlədilir və Şərqi Aralıq dənizi ilə həmsərhəd olan ölkələr (Yunanıstan istisna olmaqla) və qonşu ölkələrə aid edilir. Məzmunu və sərhədləri dəqiq müəyyən edilə bilməyən başqa bir coğrafi anlayış olan Yaxın Şərq bu gün Orta Şərqlə eyni mənada işlədilir. Son illərdə Yaxın Şərq əvəzinə Cənub-Qərbi Asiya ifadəsini işlədənlər oldu, lakin bu, Yaxın Şərqi əvəz edə bilmədi. Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, Yaxın Şərqin özəyini müsəlman ərəb dünyası təşkil edir [16].

Yaxın Şərq regionu tarix boyu böyük güclərin marağını cəlb etmişdir.Buna müxtəlif səbəbləri aid etmək olar:

1) Bu region hər zaman zəngin resurslara malik olmuşdur.

2) 3 qitə - Avropa, Asiya və Afrika arasında dəhliz rolunu oynaması regionun strateji əhəmiyyətini artırmışdır.

3) 3 səmavi din olan İslam, Xristian və Musəvilikdə müqəddəs məkan sayılan Qüds şəhərinin bu regionda yerləşməsi.

• İslama görə-Qüdsdə olan Əl-Əqsa məscidi müsəlmanların ilk qibləsidir.

• Xristanlığa görə-İsa peyğəmbər Qüdsdə çarmıxa çəkilmiş və onun qəbri burada yerləşir.

• Musəviliyə görə-Qüdsdə yerləşən və Süleyman peyğəmbər dönəmində inşa edilən məbədə aid olan “Ağlama divarının” ən müqəddəs yer sayılması.

Bu dinlərin hakim olduğu dövlətlər Qüdsü öz ərazisinə qatmaq üçün mübarizə aparmışlar. Miladdan əvvəl X əsrdə bu ərazilərdə yəhudilər İsrail krallığı adlanan dövlət qurmuş və Süleyman məbədini inşa etmişdilər. Lakin Babil dövlətinin M.Ö 587-ci ildə istilası ilə yəhudilər bu torpaqlardan sürgün olunmuş,məbədləri isə Babil imperatoru Navuxodonosorun əmri ilə dağıdılmışdır. Az müddət sonra Əhəməni imperatoru 2-ci Kirin yardımı ilə yəhudilər öz torpaqlarına qayıdaraq məbədlərini yenidən qurdular. Lakin, Roma imperiyasının Şərqə doğru genişlənməsi nəticəsində şəhər romalılar tərəfindən işğal olundu və yəhudilər yenidən təqib edildilər. 637-ci ildə şəhər Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olmuş və uzun müddət islam idarəsində qalmışdır. Müqəddəs şəhər 11-ci əsrdən etibarən Qüdsü xristianlaşdırmaq uğruna 9 Xaç (Səlib) yürüşünə məruz qalmış,təkcə 1-ci yürüşdə 60000-dən çox müsəlman öldürülmüşdür. Lakin xaç yürüşlərinin müsbət nəticələri də oldu. Bəzi avropalı mütəfəkkirlər sonralar Şərq və müsəlman cəmiyyətini elmdən uzaq adlandırsa da yürüşlər nəticəsində Avropa məhz İslam mədəniyyəti ilə tanış olaraq inkişaf etdi, Müsəlman dünyası və Yaxın Şərqə isə ağır zərbə vuruldu.Xaç yürüşlərindən sonra Qüds və ətraf ərazilər ardıcıl olaraq Əyyubilər və Məmlüklər dövlətinin tərkibində olmuşdur. Nəhayət, 1517-ci ildə şəhər və digər ərazilər Osmanlı sultanı II Səlim tərəfindən ələ keçirilmiş və Yaxın Şərqdə 400 illik sabitlik bərqərar olmuşdur.

1-ci neft böhranı (1973-1974). Osmanlı imperiyasının süqutu ərəfəsində Fələstin ərazisi İngilis mandatına keçmiş və tədricən İsrail dövlətinin yaradılması prosesi sürətlənmişdir.1948-ci ildə İsrail dövlətinin yaranması ilə müasir günümüzə qədər davam edən İsrail-Ərəb münaqişəsinin kökü qoyulmuşdur. İsrail dövləti hər tərəfdən Ərəb dünyası ilə “müha-

sirədə" idi.Bu İsrailin müstəqilliyini sual altına qoyurdu. Ərəb dövlətləri birləşərək 1948,1956,1967-ci illərdə İsrailə hücum etsələr də hər 3 müharibədə qazanan tərəf İsrail dövləti idi. 1973-cü ildə İsrail-Ərəb müharibələrində fərqli yeri tutan Yom-Kippur müharibəsi baş verdi. Bu müharibəni əvvəlkilərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyəti isə İsrailin ilk dəfə məğlub olması idi.Yom-Kippur müharibəsi ilə siyasi ədəbiyyata "neft şoku və ya neft böhranı" ifadəsi daxil oldu. Neft əvvəlki İsrail-Ərəb münaqişələrində alət kimi istifadə olunsa da 1973-cü ildəki kimi effektiv olmamışdır. Bunun əsas səbəbləri ərəb dövlətləri arasında birliyin zəif olması və Qərb dünyasının alternativ neft ölkələrinə yönəlməsi idi.

1967-ci il müharibəsində böyük məğlubiyyətə uğrayan ərəb dövlətləri nefti daha təsirli bir silah kimi istifadə etməyin yollarını axtarmış, Neft İxrac Edən Ərəb Ölkələri Təşkilatı (OAPEC) yaradılmışdır. Beləliklə, ümumi siyasətin yaradılması və strategiyanın müəyyənləşdirilməsi ideyasının təməlləri qoyulmağa başlandı. Bu vəziyyət Ərəb dövlətlərinin neft məsələsində birgə hərəkət etmək və bu üstünlükdən siyasi alət kimi istifadə etmək baxımından əhəmiyyətli bir təşəbbüs olmuşdur [3, s. 446].

15 oktyabr 1973-cü ildə Yom-Kippur müharibəsi zamanı Ərəb dövlətləri ABŞ-nin İsrailə dəstəyinə cavab olaraq neft embarqosunun tətbiqinə başladılar. Embarqo 2 istiqamətdə həyata keçirilirdi. Birinci istiqamət istehsal və ixracatın azaldılması,ikinci isə neft qiymətlərinin qaldırılması idi.Bunun nəticəsində neft qiymətləri 4 dəfə artdı.Bu hadisə tarixə 1-ci neft böhranı və ya 1-ci neft şoku adı ilə daxil oldu. 1973-cü ilin noyabrında ərəb ölkələri embarqonun əhatə dairəsini genişləndirərək, bu münaqişə qarşısında bitərəf olan Yaponiyanı da daxil etdilər. 1973-cü ildə neft Qərbi Avropada istifadə olunan enerji ehtiyatlarının 63%-ni, Yaponiyada 85%-ni, ABŞ-da isə 17%-ni təşkil edirdi. Bu səbəbdən ərəb ölkələrinin embarqo qərarı ilə neft beynəlxalq siyasət və iqtisadiyyatda mühüm sanksiya aləti kimi yerini aldı [12].

Böhran və embarqolar öz təsirini göstərdi.Tezliklə Avropa İsrailə təzyiq göstərdi və işğal etdiyi ərazilərdən geri çəkilməsini tələb edən bəyanat yaydı, ABŞ-nin xarici işlər naziri Henri Kissincer proseslərdə əsas rol oynayan Səudiyyə Ərəbistanı Kralı Fəysalı fikrindən daşındırmaq üçün onunla görüşsə də müvəffəq olmadı. Kral Fəysalın bir tələbi var idi:İsrailə dəstəyi dayandırmaq. Kissincer Ərəbistandakı neft quyularını bombalamaqla, dövləti və xalqı acından öldürməklə hədələdi. Kissincer bu təhdidi etdikdə Kral Fəysal tarixə düşəcək bu sözləri söylədi: "Əlbəttə, neft quyularımızı bombalaya bilərsiniz. Amma unutmayın ki, biz də, atalarımız da xurma və dəvə südü ilə yaşamışıq,yenə də belə yaşaya bilərik. Siz neftsiz yaşaya bilməzsiniz!".

Qısa müddətdə bütün dünyanı təsir altına alan 1973-cü il Neft böhranının nəticələrini belə sıralamaq olar:

• Neftin barel qiyməti 1 ildə 3 dollardan 12 dollara yüksəldi.

• Sənayesi inkişaf etmiş Qərbi Avropa və ABŞ-da xüsusilə avtomobil sektoru ciddi şəkildə zədələnib.

• Yaponiya bu böhranda ərəblərin tərəfini tutdu və İsraillə münasibətlərini ən aşağı səviyyəyə endirdi.

• İngiltərə ərəblərə qarşı embarqonu ləğv etdi və İsrailə silah embarqosu tətbiq etdi.

• Neftin qiymətinin davamlı olaraq artması nəticəsində Avropa ölkələrində istehsal olunan məhsullar artıb və bu da inflyasiyaya səbəb olub.

• ABŞ bu vəziyyət qarşısında geri addım atmadı və lazım gələrsə Fars körfəzini vuracağını açıqladı [15].

1-ci neft şoku beynəlxalq münasibətlərdə heç zaman yaşanmamış və təəccüblə qarşılanan bir hadisə idi. Daim İsrail qarşısında məğlub olan Ərəb dövlətləri birlik nümayiş etdirmiş və öz zənginliyindən istifadə edərək İsrailə dəstək olan ölkələrin enerji təhlükəsizliyini təhdid etmişdi. Embarqolar öz nəticəsini vermiş,İsrailə olan dəstək günü-gündən azalırdı.İsrailə daim dəstək verən İngiltərə belə İsrailə silah embarqosu tətbiq etmiş və böhranda qarşı tərəfə kompromisə getmişdir. Yalnız ABŞ öz "kiçik müttəfiqinə" sadiq qalmış, geri addım atmamışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq 1-ci neft böhranı iqtisadi və texniki cəhətdən Avropa və ABŞ-a ziyan vurmuş,əsas da avtomobil sektorunu zədələmişdir. Birinci neft böhranı nəticəsində baş verən durğunluqla əlaqədar olaraq şirkətlərin iflası ABŞ-da 30 faizdən,Böyük Britaniyada isə 60 faizdən çox artmışdır. Bu iflas dalğası bütün dünyada bir çox bankları və maliyyə institutlarını məhv etmişdir [2, s.84].

Neft böhranı Qərbin sənayeləşmiş dövlətlərini neft idxalından asılı olduqlarını acı bir şəkildə dərk etməyə məcbur etdi. Buna görə də onlar xammala qənaət etməyə və yeni enerji mənbələrini (külək, günəş, nüvə enerjisi) inkişaf etdirməyə çalışdılar. Həmçinin resursların qorunması ilə bağlı mübahisə başladı və bu günə qədər davam etməkdədir [13].

Ərəb ölkələrinin neft embarqosu praktikası real uğur qazanmadı. Ərəb ölkələrinin həyata keçirdiyi neft embarqosu və hasilatın azaldılması siyasəti İsraili dəstəkləyən ölkələri cəzalandırmaq məqsədi daşısa da, bütün dünya bundan çox təsirləndi. İnki-

şaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələr birlikdə bu böhrandan təsirlənmiş və təsiri açıq şəkildə hiss edilən böhran səbəbindən inflyasiya artmış, artım templəri azalmış, tədiyyə balansının kəsiri artmışdır. Neftin qiymətinin qəfil artması təklif şoklarına səbəb olsa da, tələbdə dəyişiklik olmamışdır. Bu kimi səbəblərdən qiymətlərin ümumi səviyyəsi yüksələrkən iqtisadi daralmalar yaşanmışdır. Şirkətlərin borc yükü artmış, dünya ticarətinin həcmi azalmışdır. İşsizlik isə İkinci Dünya müharibəsindən bəri ən yüksək həddə çatmışdır. Bir tənəzzül dövrü başlamış və bu tənəzzül Böyük Depressiyadan sonra ən ciddi tənəzzüldür [8 s.11].

2-ci neft böhranı (1979-1980). XX əsrin 70-80-ci illəri dünya tarixinə bir çox iz salan hadisələrə şahidlik etmişdir. Yom-Kippur müharibəsi,1-ci neft şoku, SSRİ-nin Əfqanıstana müdaxiləsi,Türkiyə Respublikasının Kiprə ordu yeritməsi, İran İslam inqilabı,İran-İraq müharibəsi və s. Bu hadisələrin bir çoxu da dünyanın ən hərəkətli və ziddiyyətli regionu olan Yaxın Şərqdə baş vermişdir.Belə hadisələrdən biri də 2-ci neft böhranı idi.

2-ci neft böhranı İranın daxili qarışıqlıqdan İslam Respublikasına keçidi ilə başladı. İnqilabdan sonra ölkədə neft hasilatının azalması dünyada çaxnaşmaya səbəb oldu və bu birinci böhranın təsirlərini aradan qaldıra bilməyən dünyada həyəcana səbəb oldu. İranda hasilat cəmi 4 faiz azaldığı halda, neftin qiyməti 20 dolları ötdü.Bundan dərhal sonra 1980-ci ildə İran-İraq müharibəsi başladı. Bunun nəticəsində iki ölkənin neft hasilatı ildə 6,5 milyon barel azalaraq sutkada 1 milyon barelə düşdü. Qlobal hasilat 10 faiz azaldıqda isə bu dəfə neftin qiyməti 35 dollara çatdı [14].

Tarixin gedişatına ciddi şəkildə təsir göstərən 2 inqilab olmuşdur. Böyük Fransa İnqilabı (1789-1799) və Bolşevik İnqilabı (1917). İran İslam İnqilabı adları çəkilən digər 2 inqilab qədər geniş əhatəyə malik olmasa da dünya tarixində önəmli hadisələrdən biri sayılır. İnqilab Yaxın Şərqdə baş versə də bütün dünyaya təsir göstərən bir hadisə idi. İnqilabın beynlxalq nəticələrindən biri də ABŞ-da seçkilər zamanı Cimmi Karterin yenidən prezdent seçilməməsi idi. İran İslam İnqilabı qalib gəldikdən sonra ölkədə şəriətlə idarə olunan islami bir rejim quruldu və qərblə əlaqələr tamamilə kəskinləşdi. Çünki İnqilab tərəfdarları ölkədəki problemlərin səbəbini birbaşa olaraq Qərbdə görür, Şah Məhəmməd Rza Pəhləvinin buna göz yummasını kəskin tənqid edirdilər. Xomeyni İranda idarəetmənin başına gələrək “nə Şərq, nə Qərb, yalnız İslam respublikası” prinsipi ilə ölkəni idarə etməyə başladı. ABŞ-nin regiondakı 1 nömrəli müttəfiqi hesab olunan şahı devirməsi nəticəsində 2 ölkə arasında münasibətlər kəskinləşdi. 4 noyabr 1979-cu ildə bir qrup tələbənin ABŞ səfirliyinə hücum edərək 52 diplomatı əsir götürməsi ilə ABŞ-la münasibətlər ən çətin dönəmə daxil oldu.

İran-İraq arasında sərhəd problemi olsa da 1975-ci ildə Əlcəzairdə keçirilən konfransda tərəflər razılığa gəlmiş və müqavilə imzalanmışdır. Bu iki ölkə arasında problem məhz sərhəddin bir hissəsini təşkil edən Şəttül-ərəb çayı boyunca zəngin neft yataqlarının olması idi.1980-ci il 22 sentyabrda İranda inqilabın baş verməsindən sonra İnqilabın İraq ərazisinə nüfuz etməsinin qarşısını almaq və İranın zəngin neft yataqlarını ələ keçirmək məqsədi ilə İraq ordusu İran ərazisinə genişmiqyaslı hərbi müdaxiləyə başladı. Başlıca məqsəd bunlar olsa da müharibənin səbəblərinə bir sıra amilləri aid etmək olar:

1) ərəb-fars etnik konflikti,

2) şiə-sünni qarşıdurması,

3) Səddam Hüseyn və Xomeyni arasında olan şəxsi qarşıdurmalar,

4) hər iki dövlətin dünya bazarında neft ixrac etməsi uğrunda rəqabət.

Digər tərəfdən, İraq İranı məğlub edərək, İranın Tehrandan sonra ikinci ən mühüm sənaye bölgəsi qəbul edilən Abadan, Bəndər Xomeyni, Xürrəmşəhr, Əhvaz və s. təbii qaz və neft ehtiyatlarının yerləşdiyi Xuzistan bölgəsində yaşayan təxminən 1,5 milyon ərəb xalqına muxtariyyət verməké,bu mühüm neft və sənaye mərkəzini İranın əlindən almaq məqsədi güdürdü [7, s.546].

Amerika və İsrail ilk seçim olaraq müharibədə olan hər iki dövlətin tükənməsini hədəf almış, bunu edərkən regiondakı maraqlarını və İsrailin milli təhlükəsizlik mülahizələrini ön planda tuturdu. Əslində Amerika öz ehtiyacının yalnız 4%-ni körfəz neftindən ödəyirdi, lakin Yaponiya və onun Qərbi Avropa tərəfdaşları Körfəz neftindən çox asılı idilər və buna görə də onların itkilərinin nəticələri o dövrdə Amerikanın maraqlarını çox narahat edirdi [9, s.268-269].ABŞ bu müharibədə silah sataraq qazanc əldə etsə də,öz enerji təhlükəsizliyi uğruna müharibənin bitməsini istəyən aktorların sayı daha çox idi. Çünki Yaxın Şərq nefti ABŞ-nin neft idxalatının 35 faizini, Qərbi Avropa dövlətlərinin 61 faizini, Yaponiyanın isə 72 faizini təşkil edirdi.

1979-80-ci illərdə neft böhranı zamanı inkişaf etmiş ölkələr öz enerji sistemlərində və iqtisadi strukturlarında apardıqları transformasiyalar sayəsində ilkin olaraq cari hesab kəsiri yaşasalar da qısa

müddətdə bərpa etdilər. İnkişaf etməmiş ölkələr isə birinci neft böhranının iqtisadi nəticələrinə bənzər ciddi borclar içində ilişib qaldılar [6, s.525].

İlk neft böhranından ağır zərbə alan ABŞ ikinci zərbəni 1979-cu ildə İran İslam İnqilabı ilə aldı və neftin bir barelinin qiyməti 40 dollara çatdı. Ardıcıl zərbəylə böyük iqtisadi ziyan görən ABŞ Alyaska ştatında neft yataqları kəşfləri etməklə öz ehtiyatlarını tapmağa və xarici neftdən asılılığını azaltmağa çalışırdı. Bundan əlavə, nəhəng Amerika neft şirkətlərinin beynəlxalq əməliyyatlarına dəstək verdi və onların neft hasilatını artırmasına zəmin hazırladı. Bu böhranları yenidən yaşamaq istəməyən ABŞ böyük neft ehtiyatlarına malik Yaxın Şərqi (Körfəz ölkələri) xarici və enerji siyasətinə daxil etdi. ABŞ-ın o zamankı prezidenti Cimmi Karter 1980-ci il yanvarın 23-də Karter Doktrinası olaraq tarixə düşən siyasəti təqdim etdi:

"Mövqeyimizi açıq ortaya qoyaq: Fars körfəzi regionunda nəzarəti ələ keçirmək üçün hər hansı kənar müdaxilə cəhdi Amerika Birləşmiş Ştatlarının həyati maraqlarına hücum kimi qiymətləndiriləcək və bunu əngəlləmək üçün hərbi güc də daxil olmaqla hər tədbiri görəcəyik" [5].

3-cü neft böhranı(1990). 1-ci və 2-ci neft böhranları arasında heç bir əlaqə olmasa da 3-cü neft böhranını 2-ci neft böhranının nəticəsi kimi dəyərləndirmək mümkündür.8 illik İraq-İran müharibəsi nəticəsində iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə və borc bataqlığına düşən Səddam Hüseyn 2 avqust 1990-cı ildə çarəni Küveyti ölkəsinin 19-cu bölgəsi elan edərək işğal etməkdə gördü. Bu hadisə tarixə Körfəz müharibəsi adı ilə daxil oldu.İraqın borclarının əksər hissəsi Səudiyyə Ərəbistanı və Küveytə aid idi.Səddam Hüseyn hər 2 ölkədən bu borcların silinməsini tələb etsə də tələbi rədd edildi. Səddam bu tələbində səbəb kimi İraqın bütün Ərəb dünyasını İranın təhlükəsindən qoruma missiyası apardığını söyləyirdi. Həmçinin İraq hökuməti Küveyti dünya bazarına həddindən artıq neft çıxarması ilə günahlandırırdı. Belə olduqda neftin qiyməti düşürdü və bu gəlirləri tamamilə azalan İraqı daha da çətin duruma salırdı.

Səddamın məqsədi İranla müharibə zamanı əldə etdiyi dəstəyə arxalanaraq Küveytin zəngin neft ehtiyatlarını ələ keçirərək iqtisadi çətinliklərindən xilas olmaq və orduya daha çox sərmayə qoyaraq regionun super gücünə çevrilmək idi. Digər tərəfdən, Küveytin işğalı səssiz qalsaydı, əhəmiyyətli hərbi gücə malik olan İraqın regional, hətta qlobal gücə çevrilməsi üçün yol açılardı.Çünki Küveytin neft ehtiyatları ilə yanaşı, bütün dünyaya yayılmış kapital gücü də var idi.İraq Küveytin neft ehtiyatlarını ələ keçirməklə, neft hasilatını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla öz hərbi gücünü inkişaf etdirmək üçün lazım olan maliyyə imkanlarını əldə etmiş olacaqdı.1991-ci ilin məlumatlarına görə, Küveyt və İraqın ümumi sübut edilmiş neft ehtiyatları 215 milyard barel idi.O vaxt sübut olunmamış 80-100 milyard barel civarında mümkün ehtiyatlar da bu məbləğə əlavə edildikdə,1990-cı il avqustun 3-də Səddam dünyanın ən böyük neft ehtiyatlarına malik olan ölkənin lideri və neft qiymətlərini təkbaşına müəyyən edən dövlət durumuna gəldi [10, s.334].

Qısa müddət ərzində İraq ordusu Küveyti işğal etdi, Küveyt əmiri Cabir əl-Əhməd əs-Sabah,ailəsi və digər hökumət nümayəndələri Səudiyyə Ərəbistanına qaçdılar. Küveytin işğalı ilə 3-cü neft böhranı başladı. Nəticədə, digər neft böhranlarında olduğu kimi,dünya neft bazarından 4 milyon barel neft birdən-birə geri çəkildi.Səudiyyə Ərəbistanı hasilat fərqini aradan qaldırmaq üçün gündəlik 3 milyon barel neft hasil etməklə, çatışmayan neftin dörddə üçünü təmin etdi.Əlavə neftin geri qalanı isə Venesuela və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindən təmin edildi [1, s.725].

Küveytin işğalının və İraqın yaratdığı Yaxın Şərq təhlükəsinin qarşısını almaq üçün ABŞ-nin rəhbərlik etdiyi koalisiya qüvvələri yanvarın 17-də körfəzə 700 təyyarə göndərərək böyük bir hücum etdilər. İlk hava zərbələrindən sonra neftin qiymətində ciddi enişlər oldu və neftin barel qiyməti 30-40 dollardan 10 dollara qədər azaldı.Sonra bir neçə saat ərzində yenidən 20 dollara qalxdı.Amma bu qəfil qiymət qalxması və enməsinin dünya iqtisadiyyatında və maliyyə bazarlarında yaratdığı təsirlər neft böhranları aspektindən son dərəcə əhəmiyyətlidir [1, s.727].

Müharibənin İraq və Küveyt iqtisadiyyatlarına birbaşa zərərini anlamaq üçün müharibədən əvvəl 2,5 milyon barelə çatan Küveytin gündəlik neft hasilatının 400 minə qədər azaldığını xatırlamaq kifayətdir. Buna görə də dövrün qiymətlərinə görə, 1990-1991-ci illər arasında Küveytin illik itkisi 6 milyard dollara (indiki ilə müqayisədə 11 milyard dollar) çatmışdır. Müharibədən əvvəl 3 milyon barelə çatan İraqın gündəlik neft hasilatı 300 min barelə qədər azaldı. Dövrün qiymətlərinə görə, İraqın neft gəlirlərindəki itkisi 15 milyard dollara çatıb (indiki ilə müqayisədə 28 milyard dollar) [11].

Körfəz müharibəsindən sonra neft qiymətləri davamlı enmə mərhələsinə keçdi.Hətta 1990-cı illərin ortalarında son 21 ilin ən aşağı səviyyəsinə çatdı. Sonralar baş verən 2001-ci il 11 sentyabr hadisələri,2003-cü ildə başlayan İraq müharibəsi,2008-ci

ildə yaşanan qlobal böhran zamanı da neft qiymətlərində kəskin dəyişiklik yaranmış,bəzən böhran səviyyəsinə çatmışdır.

Nəticə

Böhran yunan sözü olub, hərfi mənada dönüş nöqtəsi,qərar mənasını verir.Faktiki olaraq böhran gizli münaqişələrin partlamasıdır və buna görə də bəzən bu söz gözlənilməz nəticələr dövrü kimi də başa düşülür.Böhranların iqtisadi, siyasi, ekoloji, enerji, demoqrafik kimi növləri vardır.

Neft böhranlarının 2 əsas xarakterik xüsusiyyəti var idi:

1) həm siyasi, həm iqtisadi, həm də enerji sferalarına aid olması,

2) əksər böhranlardan fərqli olaraq lokal və ya regional deyil,qlobal miqyasa yayılması.

Neft şokunun qısa müddət ərzində belə effekt yaratması məşhur deyimin nə qədər həqiqətə uyğun olmasını bir daha önə çıxardı. "Kim enerji resurslarına nəzarət edirsə, o, dünyaya nəzarət edir".

Müasir dövrdə neft amili hər zaman önəmli olmuş, hətta nefti əldə etmək bəzi ölkələrin milli maraqlarından birinə çevrilmişdir. XX əsrin 2-ci yarısında Yaxın Şərqdən başlayan və bütün dünyaya təsir edən 3 neft böhranı baş vermişdir:

1) 1973-cü ildə Ərəb ölkələrinin neft ixracını məhdudlaşdırması və İsrailə dəstək verən ölkələrə embarqo tətbiq etməsiylə 1-ci neft böhranı baş vermişdir.

2) 1979-cu ildə İran İslam İnqilabının qalib gəlməsi və 1980-ci ildə İraq-İran müharibəsinin başlaması 2-ci neft böhranına səbəb oldu.

3) 1990-cı ildə İraqın Küveyti işğalı nəticəsində 3-cü neft böhranı kimi tarixə düşdü.

Bu böhranların hər birinin yaranmasının səbəbləri və kəskinliyi fərqli səviyyədə olsa da neftin qiymətinin artması hamısı üçün xarakterik xüsusiyyət idi. Neftin qiymətinin artması isə Qərb üçün bir fəlakət idi. Buna görə də xüsusilə ABŞ neft böhranları zamanı əsas aktor olaraq gedişata nəzarət etməyə çalışmışdır.

İlk dəfə neft şokunun baş verməsi dünyada təəccüb doğuran hadisə idi. Buna görə də qarşı tərəflər (ABŞ, Kanada, Hollandiya, Böyük Britaniya və Yaponiya) bu prosesi anındaca həll etməyi bacarmadı. Neft böhranının və onun fəsadlarının qarşısının alınması uzun müddətə başa gəldi. Sonralar artıq Qərbdə, xüsusilə də ABŞ-da bu böhranlara adekvat cavab tədbirləri görmə qabiliyyəti formalaşdı. Bunlardan biri də 1975-ci ildə ABŞ-da Strateji neft ehtiyyatının yaradılması idi. Ehtiyatların mövcudluğu sonrakı neft böhranlarının iqtisadiyyata mənfi təsirini xeyli azaltdı. Zaman keçdikcə ABŞ neft zəngini olan Ərəb dövlətləri ilə yaxınlaşdı, hətta bu ölkələrin bəzilərinin ərazisində hərbi bazalar yaratdı. ABŞ-nin bu bazaları yaratmaqda 3 əsas məqsədi var idi:

1) Səudiyyə Ərəbistanı və digər Körfəz ölkələrini onların himayədarı olduğuna inandırmaq

2) Yaxın müttəfiqi olan İsraili qorumaq

3) Münaqişə vəziyyətində olan İrana gözdağı vermək

Bütün proseslərdən isə 2 qat qazanc əldə edən məhz ABŞ idi. O, Səudiyyə neftinin əsas alıcısı rolunu oynayır, sonra isə Yaxın Şərqdəki ziddiyyətli situasiyadan istifadə edərək Körfəz ölkələrinə böyük miqdarda silah sataraq neft üçün ödədiyi məbləği geri alırdı.Statistikaya baxdıqda görürük ki, 2022-ci ildə ABŞ-nin ən çox silah satdığı ölkələrin başında Küveyt,Səudiyyə Ərəbistanı və Qətər dayanır. 4,63 milyard məbləğ ilə bu 3 ölkə ABŞ-nin silah ixracatının 54 faizini təşkil edir. Həmçinin, ABŞ Ərəb dövlətlərinin birləşərək yenidən neft şoku kimi hadisələri yaratmasının qarşısını almaq üçün onlar arasında olan ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə edir. 1978-ci ildə imzalanan Kemp-Devid müqaviləsi buna bariz nümunədir.Misirin İsraili müstəqil dövlət kimi tanıması ərəb dövlətlərinin narazılığına səbəb oldu və onlar Misirlə əlaqələri kəsdilər.

2023-cü il 7 oktyabrda başlayan Həmas-İsrail müharibəsinin gedişində Səudiyyə Ərəbistandan olan rəsmilərin "Qəzzada atəşkəsi təmin etmək üçün nefti silah olaraq istifadə etməyəcəyik" demələri ABŞ-nin uğurlu siyasətinin nəticəsidir.

Siyasi proseslərə və tarixə nəzər saldıqda neft üçün böyük güclərin mübarizəsini daha aydın görürük.Tarix neft uğruna mübarizələrlə bağlı bir çox hadisəyə şahidlik etmişdir.Bəzi liderlər neft gəlirlərini xarici şirkətlərdən təmizləmək üçün mübarizə aparmış, bəziləri nefti bir alət olaraq siyasətdə istifadə etmiş, bəzən isə neft yataqlarını ələ keçirmək addımı atmışdır. Neft böhranlarının üzərindən xeyli müddət keçsə də bu mövzu daim aktual olmuş və araşdırma mövzusu kimi qalmışdır.

Açar sözlər: *Neft, Yaxın Şərq, Sənaye inqilabı, Neft böhranı, Embarqo.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Daniel Yergin, Petrol, Para ve Güç Çatısmasının Epik Öyküsü, Kamuran Tuncay (çev.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.

2. Ernest Mandel,Uluslararası Ekonomide İkinci Kriz, Yavuz Alagon (çev),Koral Yayıncılık, İstanbul, 1980
3. Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi Cilt I: 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1991, s. 726.
4. Orta Doğu, Petrol ve ABD(Mustafa Atiker, s. 21)
5. Petrolün Kısa Tarihi, Petrol Gerçekleri ve Türkiye(Mahir Kaya, s. 17.)
6. Suat Parlar.Barbarlığın kaynağı petrol,Anka yayınları,İstanbul,2003
7. Tayyar Arı . Irak, İran ve ABD Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2004.
8. The Economic Effects of the 1973 Oil Crisis and Stagflation Case (Prof. Dr. Salih Öztürk,Selin Saygın s. 12)
9. Tuncer Topur. Dipsiz Kuyu Ortadoğu ve Türkiye, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004.
10. Veysel Ayhan.İmparatorluk Yolu Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu,Ankara: Nobel Yayınları, 2006.
11. https://www.indyturk.com/node/58891
12. https://medium.com/hariciye/1973-petrol-krizi-etkileri-ve-sonu%C3%A7lar%C4%B1-7ec1d90ad4a1
13. https://www.br.de/radio/bayern2/sendungen/radiowissen/soziale-politische-bildung/oelkrise-1970er-wirtschaft-fahrverbot-opec-100.html
14. https://www.ekoturk.com/haber/yakin-tarihteki-petrol-krizleri/
15. https://www.haberturk.com/1973-petrol-krizi-nedir-neden-cikti-1973-petrol-krizi-nedenleri-sonuclari-ve-turkiye-ye-etkileri-hteg-3601333
16. https://islamansiklopedisi.org.tr/ortadogu
17. www.statisca.com
18. https://uret.com.tr/petrol-tarihi-1/

НЕФТЯНЫЕ КРИЗСЫ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Ближний Восток всегда был регионом с наибольшим количеством войн и конфликтов в историко-геополитическом контексте. Этот регион исторически играл роль "пороховой бочки" и занимал уникальное место в истории. Будучи центром истории, культуры и религий, и с началом истории именно с этого региона, владение Ближним Востоком рассматривалось как владение контролирующей мировую силой. Однако то, что делает Ближний Восток еще более значимым для великих держав, - это нефть. Не случайно среди 10 стран с самыми богатыми нефтяными запасами в мире пять находятся именно на Ближнем Востоке. Важная роль нефти в военном, экономическом, транспортном и энергетическом секторах привлекла внимание крупных компаний и государств. Войны за "черное золото" - нефть, были развязаны, произошли перевороты и покушения. Поэтому нефть принесла народам Ближнего Востока не счастье и богатство, а войны и разрушения. В статье исследуются роль нефти, значение региона Ближнего Востока, первый нефтяной кризис (1973-1974), второй нефтяной кризис (1979-1980), третий нефтяной кризис (1990).

Ключевые слова: *Нефть, Ближний Восток, Промышленная революция, Нефтяной кризис, Эмбарго.*

OIL CRISES IN THE MIDDLE EAST AND THEIR IMPACT ON INTERNATIONAL RELATIONS

SUMMARY

The Middle East has always been a historical and geopolitical region marked by conflicts and contradictions.It has played the role of a “Powder keg” throughout history, holding a unique place as the center of civilization, religion, and the starting point of historical events.The possession of the Middle East has often been associated with wielding global power. However, what significantly elevates its importance for major powers is oil. Not coincidentally, five out of the world's ten richest oil-reserved countries are precisely located in the Middle East. The crucial role of oil in military, economic, transportation, and energy sectors has inflated the appetites of major corporations and states. Wars have been fought, coups executed, and conflicts ignited over the black gold, bringing not happiness and prosperity but rather war and turmoil to the Middle Eastern peoples. The article explores the role of oil,the importance of the middle east region,historical events such as the first (1973-1974), second (1979-1980), and third (1990) oil crisis.

Keywords: *Oil, Middle East, Industrial Revolution, Oil Crisis, Embargo.*

УДК 327
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0101

ПАЛЕСТИНО-ИЗРАИЛЬСКИЙ КОНФЛИКТ 7 ОКТЯБРЬ 2023 ГОДА

ЛЕЙЛИ АСЛАНОВА
Академия Государственного Управления При Президенте Азербайджанской Республики, магистрант

E-mail: leyli470@gmail.com

Конфликт между Израилем и Палестиной длится уже более 75 лет. Противостояние этих двух стран является самым долгим в мире. Главную причину этого противостояния составляют территориальные споры между евреями и арабами.

Заметим, что до начала XX века государства Израиль на карте не было, а евреи жили диаспорами во многих странах мира.

Палестина же является древней областью, в конце X1X века находящейся под властью Турции.

Чтобы лучше понять войну между Израилем и Палестиной, нам нужно обратить внимание на историю этого противостояния. Конфликт начался 7 октября 2023 года. Когда мы говорим об израильско-палестинской войне, мы должны рассматривать теологические, социологические и политические причины этой войны, которая длится уже много лет. Основу этого противостояния составляет концепция «сионизма». Концепция «сионизма», возникшая в конце прошлого века, представляет собой движение, возникшее в результате организованных усилий евреев по переселению этой нации в Палестину. Решения, принятые на Первом сионистском конгрессе, состоявшемся в Базеле, Швейцария, 27 августа 1897 года, являются первыми конкретными шагами в этом направлении. Эти решения заключаются в следующем:

«Сионизм стремится создать родину для еврейской нации в Палестине, гарантированную общественными правами. Конгресс рассматривает следующие средства достижения этой цели:

1. Обеспечить постоянное заселение Палестины еврейскими сельскохозяйственными и промышленными рабочими;

2. Организовать и соединить весь еврейский мир через соответствующие местные и международные институты в соответствии с законами каждой страны;

3. Укрепить и сформировать еврейское национальное чувство и сознание;

4. Принять подготовительные меры для получения согласия правительств для достижения целей сионизма». (Карасапан, 1942 г.)

Были предприняты попытки реализовать решения, принятые после съезда, но они в основном не увенчались успехом. Можно даже сказать, что эти инициативы были восприняты некоторыми государствами негативно. Например; эта просьба евреев, требовавших земли от Абдулхамида, османского султана, была резко отвергнута, и тогда в 1883 году Османская империя издала «Вилли Сенийе». Благодаря этому документу евреи смогут оставаться в Палестине в течение трех месяцев только для паломничества, а продажа земли и имущества будет запрещена. (Умар, 2002)

В период с начала до середины XX века евреев хотели выслать из многих стран мира, где они жили, на Ближний Восток. Это понимание было доминирующим во всех христианских странах.

В 1947 году была предпринята попытка США и Англии разделить землю Палестины, не приняв во внимание требования палестинцев, веками живших на своей земле и только учли требования евреев. С этой даты ничего не изменилось не только на палестинских территориях, но также на Ближнем Востоке и на Аравийском полуострове. Возникли различные террористические организации. Еврейские террористические организации, действовавшие в Палестине, Хагане, Иргуне и Штерне, нападали на мирных арабов и убили сотни арабов. Из-за этих террористических атак сотни арабов были вынуждены покинуть свои дома, и демографическая структура сложилась в пользу евреев. Сложившаяся ситуация широко освещалась в газете «Джумхуриет» под заголовком «Арабско-еврейская борьба усилилась», где сообщалось, что евреи напали на две арабские деревни в районе Хайфы, убив 50 арабов и ранив 30 человек.

В 1947 году израильско-арабская война началась с оккупации Израилем палестинской территории. Следует отметить, что хотя речь идет

о войне, длившейся шесть дней, ее последствия продолжаются до сих пор. Израиль одержал решительную победу в этой войне с Иорданией на востоке, Египтом на западе и Сирией на севере.

В период с 1993 по 1995 годы, когда напряженность возрастала и происходили крупные и мелкие конфликты, что, к сожалению, привело к гибели людей. В период с 1993 по 1995 год между Израилем и Палестиной под контролем государств-посредников начались переговоры под названием «Мирные переговоры в Осло» (Соглашения Осло). Суть соглашения Осло заключалась в том, что Израиль постепенно уступит контроль над палестинской территорией палестинцам в обмен на мир.

Напряженность и конфликты между Израилем и Палестиной продолжались до 7 октября 2023 года. Каким бы ни был характер этих событий и достигнутый результат, они всегда происходили на палестинской территории.

Палестина всегда была стороной, которая сильно пострадала и понесла человеческие жертвы: люди были вынуждены покинуть свои дома, свои земли, имущество. Они понесли экономические потери, таких как закрытие рабочих мест и непригодность сельскохозяйственных земель. Учитывая результаты, ясно видно, что Израиль нацелен на гражданские поселения, а не на военные цели.

7 октября 2023 года около 06:00 утра по Израилю из сектора Газа были нанесены ракетно-ракетные удары в виде интенсивных залповых огней. В течение дня из региона начали приходить новости о том, что палестинские группы пересекли заборы, разделяющие границу Газы и Израиля, перешли на израильскую сторону, и совершали нападения на жилые районы. Было много жертв со стороны израильских гражданских и военных лиц. Новости о присутствии палестинских группировок и конфликтах в Офакиме, Кфар-Азе, Суфе, Магене, Беэри, Рейме, Нахаль-Озе, Нир-Аме, Нир-Озе, Зикиме. Были захвачены некоторые военные пункты. С другой стороны, из региона продолжали поступать новости о том, что ракетные удары продолжаются. Более того, бронетанковые подразделения израильских солдат, в том числе танки, были атакованы дронами во время конфликтов, аналогично атакам, осуществленным палестинскими организациями в Украине, и что многие солдаты и гражданские лица были вывезены в сектор Газа.

Хотя продолжающиеся нападения, в результате которых погибли около 300 израильтян и сотни других получили ранения, можно назвать неожиданностью, учитывая время их совершения. Однако они не являются неожиданными в контексте тех реформ, которые Израиль проводит в течение многих лет в своей армии. Многие израильские солдаты были убиты в результате нападения на пограничные районы Эрез, а затем группы из сектора Газа пересекли израильскую границу. По сути, Израиль обладает высокоразвитым военным оборудованием. Поэтому можно констатировать, что произошедшее является явной слабостью израильской разведки и армии и что стратегическое сдерживание Израиля против своих врагов в регионе полностью ослабло.

Реформы, проведенные в израильской армии за последние 10 лет, были направлены на создание эффективных сил против стратегии войны на несколько фронтов. В этом направлении были созданы подразделения, которые могли бы быстро перемещаться более чем на одном фронте и быстро нейтрализовать противников.

Таким образом, эти реформы были направлены на разработку функций умножения силы, таких как минимизация размера войск для более быстрой мобильности и более эффективной борьбы, повышение уровня образования и интеграция возможностей цифровизации и искусственного интеллекта.

Одним из наиболее важных элементов этой стратегии, которая представляет собой более мягкую, но эффективную, и которая позволяет войскам на местах строить свои собственные планы и включает подготовку, особенно против элементов, поддерживаемых Ираном, является использование эффективных разведывательных возможностей Израиля.

Анализируя конфликты вокруг границы с сектором Газа, можно увидеть, что Израиль потерпел неудачу во всех трех измерениях, которые составляют основу его подготовки. Первый из них: сдерживание Израиля против Хезболлы, которое, кажется, еще больше ослабло после соглашения об ограничении морской юрисдикции с Ливаном и последующих событий, полностью рухнуло в глазах группировок Газы в результате послед-

них событий. Второе измерение – это слабость Израиля в разведывательной сфере. Израиль не мог предвидеть нападения, которые произошли в рамках плана, который был тщательно подготовлен, а также не знал о возможностях, созданных палестинскими организациями, и он не мог предоставить разведывательные данные. Аналогично, израильские танки, уничтоженные дронами, являются показателем в этом отношении. Наконец, доминирование ХАМАСа в регионах, окружающих Газу, в течение определенного периода времени и наличие современной бронетехники в окрестностях показывают, что израильская армия в этом регионе не могла противостоять нападкам этой организаций. Вторжение группировок Газы в жилые районы лишает армию возможности использовать авиацию для обеспечения безопасности израильского гражданского населения. Это переводит конфликт в формат «городской войны» и затрудняет оттеснение группировок Газы обратно в рукопашный бой.

Можно сказать, что стратегия, координируемая группировками Газы, аналогична плану «переноса конфликта на территорию Израиля», объявленному лидером «Хезболлы» Хасаном Насраллой различными способами в период после 2010 года. В 2018 году утверждалось, что шесть туннелей, обнаруженных в ходе израильской операции «Северный щит», будут использоваться для проникновения в Израиль в случае возможной напряженности после интенсивных ракетных обстрелов. Поэтому в сложившейся ситуации является серьезным противоречием то, что такая слабость проявляется на юге, в то время как внутри израильской армии ведется детальная подготовка. С другой стороны, считается, что позиция, которую Хезболла займет в ближайшие дни или даже часы, имеет большое значение для хода конфликта. Потому, когда «Хезболла» вступает в устранение конфликта, Израиль ждут большие трудности в устранении много фронтальных асимметричных угроз. Израильская армия более развита, чем группировки в Газе, с точки зрения инвентаря и опыта. Сценарий войны на несколько фронтов, к которому Израиль еще не готов, потенциально может вызвать хаос, который может полностью повлиять на уравнение безопасности в регионе. Хотя представитель израильской армии заявил, что командование Северного фронта готово к линии границы, можно сказать, что этой организации будет недостаточно с точки зрения ракетного потенциала.

Одной из проблем, на которую больше всего обратило внимание правительство во главе с премьер-министром Биньямином Нетаньяху и его крайне правыми религиозными сионистскими партнерами, была проблема безопасности. Эта риторика использовалась на протяжении всего года, особенно в контексте операций по обеспечению безопасности, направленных против палестинских группировок в Дженине, Наблусе, Тулькариме и прилегающих районах, а также в контексте ливанской «Хезболлы». Во время обсуждений судебной реформы Нетаньяху было выдвинуто множество аргументов в пользу того, что судебная власть препятствует разработке политики безопасности. Теракт 7 октября нанес серьезный удар по всем политическим аргументам, выдвинутым правительством в отношении безопасности. Организации Газы сохраняли свое доминирование в Израиле в течение всего дня и не могли быть удалены из регионов, где они находились. С другой стороны, возможно, что Нетаньяху обвинит антиреформаторскую левую/левоцентристскую оппозицию в ослаблении армии посредством протестов и вовлечения резервных элементов в политику, и разовьет риторику о том, что это сыграло свою роль в произошедшем. Однако в любом случае можно сказать, что израильское правительство ждут трудные дни. Можно также констатировать, что антиреформаторские общественные движения, продолжавшиеся около 10 месяцев, прекратятся и эти дискуссии какое-то время останутся в тени.

Данное нападение представляет собой одну из величайших травм в истории Израиля. Вторым шагом израильской армии, которая в настоящее время предпринимает усилия по очистке городов Израиля от группировок Газы, станет очередная наземная операция против Газы. Хотя было объявлено, что солдаты резерва были призваны на службу и начали подготовку, видно, что некоторые точки в секторе Газа также подвергались бомбардировкам. В этом контексте можно констатировать, что сухопутной операции особого ждать не придется и что операция, которая будет проведена в секторе Газа, будет крайне жесткой. Кроме того, Израиль принимает не-

которые меры предосторожности в отношении арабов на Западном Берегу и в Израиле. Предполагается, что северная граница, которая является основным направлением подготовки Израиля, будет тщательно контролироваться в ближайшие месяцы. Кроме того, считается возможным серьезный пересмотр и структурные реформы в армии и разведывательной бюрократии.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Alterman, E. (2022). We Are Not One: A History of America's Fight Over Israel. Basic Books.

2. Loewenstein, A. (2023). The Palestine Laboratory: How Israel Exports the Technology of Occupation Around the World. Verso.

3. Savaşan, F., Türkdoğan, K. A., Ceylan, E., Kavak, G., Rakipoğlu, M., & Aydın, Ö. (2023). Antisemitizm Suçlamasının Araçsallığı ve Batıdaki Akademik Özgürlüğe Etkisi. İslam Ülkeleri Akademisyenler ve Yazarlar Birliğine (AYBİR).

4. Israel Academy of Sciences (2023, October 10). A letter by President of the Academy, Prof. David Harel, to Presidents of fellow science academies abroad and heads of international science organizations.

5. The International Press Institute. (2023, November 21). Gaza war: As killings of journalists continue, IPI reiterates call to protect safety of the press and civilians. International Press Institute.

ПАЛЕСТИНО-ИЗРАИЛЬСКИЙ КОНФЛИКТ 7 ОКТЯБРЬ 2023 ГОДА

Резюме

В статье разговор идет о палестино-израильском конфликте, имеющим политические, межэтнические и религиозные черты и продолжающемся по сегодняшний день. Палестино-израильский конфликт является составной частью арабо-израильского конфликта.

В статье определен предмет этого противостояния – территории, которые раньше входили в Подмандатную Палестину, в 1920-1947-х годах управляющуюся Лигой Наций Великобритании.

В статье кратко описана история этого противостояния, и были кратко изложены события 7 октября, когда движение Хамас атаковало Израиль.

Ключевые слова: *конфликт, армия, Израиль, противостояние, Палестина.*

Aslanova Leili Gashgai

Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan, master student, 2 course

PALESTINO-ISRAELI CONFLICT OCTOBER 7, 2023

Summary

The article talks about the Palestinian-Israeli conflict, which has political, interethnic and religious features and continues to this day. The Palestinian-Israeli conflict is an integral part of the Arab-Israeli conflict.

The article defines the subject of this confrontation - the territories that used to be part of Mandatory Palestine, which was governed by the League of Nations of Great Britain in the 1920s-1947s.

The article briefly described the history of this confrontation, and summarized the events of October 7, when the Hamas movement attacked Israel.

Key words: *conflict, army, Israel, confrontation, Palestine.*

Aslanova Leyli Qaşqay

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası Magistratura, 2-ci kurs

FƏLƏSTİN-İSRAİL MÜQAVİLƏSİ 7 OKTYABR 2023-cü il

Xülasə

Məqalədə siyasi, millətlərarası və dini xüsusiyyətlərə malik olan və bu günə qədər davam edən Fələstin-İsrail münaqişəsindən bəhs edilir. Fələstin-İsrail münaqişəsi ərəb-İsrail münaqişəsinin tərkib hissəsidir.

Məqalədə bu qarşıdurmanın predmeti - 1920-1947-ci illərdə Böyük Britaniya Millətlər Liqası tərəfindən idarə olunan Məcburi Fələstinin tərkibində olan ərazilər müəyyən edilir.

Məqalədə bu qarşıdurmanın tarixi qısa şəkildə təsvir edilib və HƏMAS hərəkatının İsrailə hücum etdiyi 7 oktyabr hadisələri ümumiləşdirilib.

Açar sözlər: *münaqişə, ordu, İsrail, qarşıdurma, Fələstin.*

Tarix və Antropologiya

UOT 94 (479.24)
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0105

BƏXTİYAR ƏHMƏDOV
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi
E-mail: emlak2017@mail.ru

GÖYÇƏ MAHALINDA YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASİYASI VƏ SOYQIRIMININ MƏNBƏŞÜNASLIĞI

Rusiya tərəfindən Cənubi Qafqazın işğalı siyasətinin reallaşdırıldığı XIX əsrin əvvəllərindən etibarən çar hökuməti tərəfindən başladılan, daha sonra onun varisi Sovet hökuməti tərəfindən daha qəddar üsullarla davam etdirilən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd, milli mənafelərimizin tapdanması, tarixi sərhədlərimizin kobudluqla dəyişdirilməsi kimi məqsədyönlü, ardıcıl və planlı şəkildə həyata keçirilən siyasətin mühüm tərkib hissəsi kimi Qərbi Azərbaycanda Göyçə gölü ətrafında, İrəvan bölgəsində yaşayan azərbaycanlı türk əhalinin öz yerlərindən didərgin salınması, onlara qarşı zorakı deportasiya və soyqırımı siyasətinin həyata keçirilməsi məsələlərinin araşdırılması öz aktuallığını və əhəmiyyətini vətən tarixşünaslığında qorumaqdadır.

Erməni millətçi dairələri və onları himayə edən böyük dövlətlərin mürtəce qüvvələri tərəfindən mərhələli şəkildə 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1994-cü illərdə həyata keçirilmiş kütləvi qırğınlar, soyqırımlar əslində Azərbaycana və azərbaycanlılara qarşı yönəlmiş total miqyaslı etnik düşmənçilik siyasətinin tərkib hissəsidir və hələ də davam etməkdədir. Bu siyasətin əsl mahiyyətini anlamaq və dürüst nəticə əldə etmək zərurəti problemin tarixi köklərini, gedişini dönə-dönə, dərin həssaslıqla araşdırmağı vacib məsələ kimi ortaya çıxarır.

Problemin mənbəşünaslıq bazası olduqca genişdir. Bura Rusiyanın, Türkiyənin və Azərbaycanın arxivlərindən əldə edilmiş materiallardan tutmuş, XIX-XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan müxtəlif məcmuələrə, icmallara, mətbuat orqanlarının məlumatlarına, hadisələrin müasirlərinin məlumatlarına və s. qədər geniş mənbələr daxildir.

Erməni vilayətinin xəzinə əmlakı və gəlirləri üzrə idarəsinin keçmiş sədri, Rusiya imperator dəftərxanasında məsləhətçi işləmiş İ.Şopen tərəfindən qələmə alınmış “Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövründə Erməni vilayətinin vəziyyəti” adlı əsəri [18] Göyçə gölü ətrafı ərazilərinin XIX-XX əsrin əvvəllərindəki real vəziyyətinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Altı hissədən ibarət olan bu əsər hər nə qədər Rusiya imperiyasının böyük hegemonçuluq siyasətinə, müstəmləkəçilik mənafeyinə uyğun şəkildə yazılmış olsa da, XX əsrin əvvəllərində Göyçə gölü ətrafı ərazilərin daxil olduğu İrəvan əyalətinin coğrafi və topoqrafik vəziyyəti (sərhədləri, dağları, su hövzələri, torpaqları), siyasi vəziyyəti və inzibati bölgüsü, idarəçilik sistemi, əhalisinin say və sosial tərkibi, dini inancları, burada yerləşən məscid, monastr və kilsələr, təbii sərvətləri, əhalisinin məşğuliyyəti, dövlət vergiləri və s. haqqında geniş məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Rusiya hakimiyyəti dövründə İrəvan əyaləti 4 dairədən – İrəvan, Şərur, Sürməli və Sərdərabad təşkil olunmuşdu. İrəvan dairəsinə Göyçə, Dərəçiçək, Qırxbulaq mahalları, Şərur dairəsinə Şərur, Gəmibasar, Vedibasar, Zəngibasar mahalları, Sürməli dairəsinə Sürməli, Dərəkənd-Parcanis mahalları, habelə Gəmibasar, Vedibasar mahallarının Araz çayının sağ sahilinə daxil olan əraziləri, Sərdarabad dairəsinə isə Səədli, Talın, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Körpübasar, Abaran mahalları daxil idi [18, 447]. Şopen öz əsərində bəhs olunan dövrdə əyalətin əhalisinin ümumi sayının 115 155 nəfərdən (20 920 ailə) ibarət olduğunu bildirir. Onlardan türk-müsəlman əhalisi 49875 nəfər (9196 ailə), yerli ermənilər 20073 nəfər (3498 ailə), İrandan köçürülən ermənilər 23568 (4559 ailə), Türkiyə ərazisindən köçürülən ermənilər isə 21639 nəfər (3674 ailə) təşkil edirdi [18, 635-638]. Bu dövrdə İrəvanda provoslav və qriqoryanlara aid 6 kilsənin (Pyotr və Pavel, Müqəddəs Yekaterina, Müqəddəs Sergey, Müqəddəs Georgi, Müqəddəs İohann, Müqəddəs Apostol Anania), müsəlmanlara aid 10 məscidin (Zalı xan, Novruzəli bəy, Sərtip xan, Hüseynəli xan, Hacı İmamverdi, Hacı Cəfərbəy və d. 4 məscid) olduğu bildirilir [18, 686-687]. Hər iki fakt sübut edir ki, XIX əsrin əvvəllərinə qədər Göyçə ətrafı ərazilərin əhalisinin mütləq çoxluğunu Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Göründüyü kimi Rusiya işğalından sonra bölgəyə İrandan və Türkiyədən çoxsaylı erməni ailələri köçürülmüş,

əyalətin bütün yararlı torpaqları onların ixtiyarına verilmiş, azərbaycanlı əhali diskriminasiyaya məruz qalaraq bu ərazilərdən sıxışdırılmış və nəticədə etnik-demoqrafik vəziyyət ermənilərin xeyrinə dəyişmişdir. Məsələn Qafqaza aid məlumatlar toplusunda İrəvan quberniyasında məskunlaşan əhali haqqında məlumatlar əks olunub. Həmin məlumatlardan bəlli olur ki, XX əsrin əvvəllərində quberniya əhalisinin ümumi sayı 538730 nəfər idi. Onlardan 11918 nəfər (2551 ailə) İrəvan şəhərində, 84174 nəfər (11457 ailə) İrəvan qəzasında, 83039 nəfər (11109 ailə) Eçmiədzin qəzasında, 58487 nəfəri (7 630 ailə) Sürməli qəzasında, 51791 nəfər (6886 ailə) Şərur-Dərələyəz qəzasında, 19976 nəfər (3118 ailə) Aleksandropol şəhərində 87639 nəfər (9943 ailə) Aleksandropol qəzasında, 5363 nəfəri (804 ailə) Yeni Bəyazid şəhərində, 67799 nəfər (7489 ailə) məskunlaşmışdı. Yerdə qalan əhali Naxçıvan və Ordubad qəzalarında yaşayırdılar [17, 86-87].

Rusiya İmperiyası "Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin xəbərləri" adlı illik məcmuələrdə XIX-XX əsrin əvvəlləri dövrü üçün Göyçə gölü hövzəsi haqqında geniş məlumatlar əks olunub [14]. A.Y.İoakimovun məcmuədə əks olunan məqaləsində göstərilir ki, Türkiyənin Qars və Ərzurum vilayətlərindən köçürülən ermənilər tərəfindən keçmiş Gümrü kəndinin yerində imperatriça Aleksandra Feodorovnanın şərəfinə Aleksandropol şəhər-qalası inşa edildi [16, 1-2]. "1900-cü ildə Qafqazda geodeziya və topoqrafiya işləri" adlı məqalədə İrəvan quberniyasının İrəvan və Yeni Bəyazid əyalətlərinə dair təsvirlər var. Həmin məlumatlarda Göyçə gölü ətrafı kəndlərin əksəriyyətinin erməni kəndləri olduğu, yalnız Məzrin düzünün cənub-şərq qurtaracağına doğru bir neçə türk-müsəlman kəndinin olduğu, topağın münbitliyi və məhsuldarlığı sahəsində bu ərazilərdə əhalinin kifayət qədər varlı yaşadığı, bölgəyə Türkiyədən çoxlu erməni ailələrin köçürüldüyü bildirilir [13, 210-211]. Bu isə onu göstərir ki, cəmi bir neçə on il ərzində çar hökumətinin etnik təmizləmə siyasəti öz bəhrəsini vermiş və bu ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılar öz yurdlarından didərgin salınmışlar.

Məcmuədə diqqətçəkən maraqlı məlumatlardan biri Göyçə gölünün adının necə yaranması haqda xalq arasında gəzən deyimdir. Guya bir gün hökmdar Teymur Məlik Mənüçöhrdən var-dövlətinin nə qədər olduğunu soruşur. O da cavabında bildirir ki, "hökmdar sağ olsun, mənim var-dövlətim o qədər çoxdur ki, bütün Məzrin düzünü (Göyçə ətrafı torpaqları) kətan yağı ilə suvara bilərəm". Bunu eşidən Teymur heyrətlə "çox gözəl (çox göyçək)" deyə qışqırır və elə o zamandan da Yeni Bəyaziddəki göl ətrafları ilə birgə Göyçə adlanır [14, 80-81].

Məcmuədə Alagöz yaylağı və Araz çayı arasındakı torpaqları əhatə edən Göyçə əhalisinin etnik tərkibinə də toxunulur: "Bu ərazinin əhalisi etnik tərkibinə görə çox müxtəlifdir. Cənub-qərbdə əksərən ruslar (provaslavlar, molokanlar, duxoborlar) və ermənilər, şimal-şərqdə ermənilər, gürcülər, yunanlar və türklər yaşayır. Ruslar taxılçılıq, bağçılıq, çarvadarlıqla, digər əhali qrupları isə əvvəlki kimi əkinçilk və bağçılıqla məşğul olur" [14, 48].

Qafqazın mülki işlər üzrə rəisi general-adyutant knyaz Dondukov-Korsakovun tapşırığı əsasında E.Veydenbaum tərəfindən hazırlanan Qafqaza dair soraq kitabçasında Qafqaz vilayətinin sərhədləri, məkan və inzibati bölgüsü, oroqrafiyası (iqlim və relyef xüsusiyyətləri), hidroqrafiyası, dəniz, göl və çayları, irriqasiya sistemləri, əhalisinin sosial və etnik tərkibi nəzərdən keçirilib. Kitabçada əks olunan məlumatlara görə, Qafqaz vilayətində ermənilər əsasən İrəvan quberniyasında məskunlaşıblar və burada onlar əhalinin 52%-ə qədərini təşkil edirlər [11, 78]. Lakin, müəllif də təsdiq edir ki, "heç də bütün Qafqaz erməniləri buranın yerli əhalisi deyil. Rusiya hakimiyyətinin himayəsi ilə bir neçə dəfə Türkiyə və İran ərazisindən buraya erməni ailələri köçürülmüşdür. 1828-ci ildə İranla müharibə başa çatdıqdan dərhal sonra bu əraziyə 40 000 erməni köçürülmüşdü. Hökumətin himayəsi ilə əllərində böyük kapital cəmləşdirən ermənilər vilayətin bütün ticarət və sənayesini inhisara alaraq əkinçi əhalini iqtisadi asılılıqda saxlayırlar" [11, 78].

Qeyd olunan dövrdə Zaqafqaziya vilayətinin dövlət kəndlilərinin sosial- iqtisadi vəziyyətini və etnik tərkibini öyrənmək üçün materiallarda əks olunan V.A. Parviçkavoya [15] məxsus tədqiqatlarda bütövlükdə İrəvan quberniyası əhalisinin sayı, dini tərkibi, torpaq təminatı, xəzinəyə məxsus meşə torpaqları, yaylaq və qışlaqlar, əhalinin ödədiyi torpaq töycüsü, ev heyvanlarının sayı və s. məsələlərə toxunulub.

Mövzu araşdırılarkən Azərbaycan Respublikasının müxtəlif arxivlərində olan İrəvan quberniyasında Azərbaycan türklərinin soyqırımı ilə bağlı çox miqdarda rəsmi sənədlərdən istifadə edilib.

Bəlli olduğu kimi, 1918-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin

rəhbərliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olundu. Müsəlman Milli Şurası real siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq 1918-ci ildə may ayının 29-da keçirilən iclasında İrəvanın siyasi mərkəz kimi Ermənistana verilməsi haqqında qərar qəbul edir. Dövrün arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, İrəvan müsəlman Milli Şurası bu qərara dərhal etiraz edir. İyunun 1-də keçirilən Milli Şuranın iclasında Şuranın İrəvandan olan üzvləri Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rizayev və Nərimanbəy Nərimanbəyov yazılı surətdə bu qərara etiraz edirlər. Milli Şura İrəvanda baş verən mürəkkəb siyasi hadisələri yerində öyrənmək üçün nümayəndə heyəti göndərməyi qərara alır [4].

Milli Şuranın iyunun 13-də keçirilən iclasında ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar barədə İrəvandan gələn xəbərlər müzakirə olunur. İrəvan quberniyası ərazisindən didərgin düşənlərin sayının 150 min nəfərə çatdığı, ermənilərin 206 kəndi dağıtdığı bildirilir. Milli Şura İrəvan Quberniyasında qaçqınlara maddi yardım göstərmək üçün nümayəndə göndərməyi qərara alır. Həmçinin İrəvan quberniyası ərazisində olan türk qoşunları komandanlığından xahiş edilmişdir ki, qaçqınların öz yerlərinə qayıtması üçün erməni hökumətinə təsir göstərsin [3].

Göründüyü kimi, İkinci Dünya müharibəsindən sonra, xüsusilə də “soyuq müharibə” dövründə Moskva xaricdən müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin yaşamaq üçün ölkəyə gəlməsinə önəm verir, bu prosesdən guya sosializm sisteminin üstünlüyünün təbliğ olunması üçün istifadə edirdi. Ermənilər bu məqamdan istifadə edərək guya xaricdən çoxlu sayda erməninin Ermənistana gəlmək istəməsi və onların yerləşdirilməsi üçün ərazilərin kifayət etməməsi və bunun üçün də oradan azərbaycanlıların çıxarılıb Azərbaycana göndərilməsinin zəruriliyi haqda Moskva rəhbərliyi qarşısında məsələ qaldırdılar. Moskva dərhal bu planla razılaşdı və 1947-1953-cü illər ərzində 100 mindən artıq azərbaycanlı əsrlərlə yaşadıqları yurdlarından deportasiya edildilər. Deportasiya edilən azərbaycanlıların yerinə xaricdən 90 mindən artıq erməni köçürüldü. Bununla “Ermənistan” deyilən ərazilərdə ermənilərin sayının əsasən kənardan köçürülmə ilə artırılması ənənəsi davam etdirilirdi. Köçürülən ermənilərin əksəriyyəti şəhərlərdə məskunlaşdılar, azərbaycanlıların zorla çıxarıldığı kəndlərin isə xeyli hissəsi boş qaldı. Əsas məqsəd xaricdən gələn ermənilər üçün yer hazırlamaq deyil, azərbaycanlıları oradan çıxarmaq idi. Bu proses Sovet imperiyası dövründə müxtəlif adlar altında davam etdirilmişdir.

1919-cu il 9 sentyabr tarixdə Azərbaycanın İrəvandakı İctimai İşlər Nazirliyinin təmsilçisi T.Makinskinin Azərbaycan İctimai İşlər Naziri V.V.Klenevskiyə göndərdiyi raportda qeyd olunur: “Erməni qətliamlarından qaçdıqları səbəbilə acınacaqlı vəziyyətə düşən müsəlmanların öz kəndlərinə dönə bilmədiklərinə görə çox sıxıntılı günlər yaşadıqları və hətta aclıqdan ölənlərin olduğu, qış aylarında bu ölümlərin artacağı, sağlamlıq probleminin olduğu, İrəvan, Eçmiədzin, Novo Bəyazid, Sürməli, Zəngəzur əyalətləri başda olmaqla, bu bölgələrə təcili olaraq qida və sağlamlıq yardımının çatdırılması haqqında göndərilən raport”. 09.09.1919 BCA. 930 01.2-31-3 [7].

Digər bir rəsmi müraciətdə isə deyilir: İrəvan müsəlmanlarının qorunma istəkləri. İrəvanın müsəlman cəmiyyəti İdarə Təşkilatının rəhbəri T.Makinskinin Azərbaycan hökumətinin rəhbərinə və Xarici İşlər Nazirinə İrəvandakı müsəlmanların müdafiəsi üçün aktiv fəaliyyətə keçilməsini istəyən müraciəti. 18.01.1919 BCA. 930 01.4-60-1[5].

Ermənilərin İrəvandakı müsəlmanlara qarşı hücumları

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik təmsilçi yardımçısı Vəkilovun Müttəfiq Dövlətlər Yüksək Komissarı Haskelə göndərdiyi, ermənilərin İrəvan bölgəsi müsəlmanlarını silah gücüylə öz idarəsi altına almağa çalışdıqları, bu məqsədlə erməni əsgəri birliklərinin müsəlman kəndlərinə hücumlar tərtib edərək oraları yıxdıqları, yüzlərcə insanı mültəci vəziyyətinə saldıqları, bu hücumların və qətliamların bir an əvvəl durdurulması tələbini bildirən teleqraf. 30.12.1919 BCA. 930 01. 4-56-5 [2].

Ermənilərin əsir aldıqları müsəlman qadın və qızların azad edilmələri üçün müttəfiq dövlətlərin ordu komandanlığı ilə görüşülməsi barədə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik təmsilçi yardımçısı F.Vəkilovun Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinə göndərdiyi yazı. Yazıda ermənilər tərəfindən əsir alınıb zorla İrəvana aparılan müsəlman qadın və qızların çirkin və alçaldıcı hərəkətlərə məruz qaldıqlarını general Biçə anladılmasından sonra general Biçin İrəvanda olan müttəfiq dövlətlərin ordu komandanlığına bir teleqraf göndərərək əsirlərin azad edilmələrini əmr etdiyi bildirilir. 31.03.1919 BCA. 930 01.4-64-1 [6]. Bu rəsmi sənədlərdən də göründüyü kimi, 1919-cu ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı vəhşi hərəkətləri davam etməkdə idi.

XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan dövri mətbuat da ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınları işıqlandırmaq baxımından mühüm rol oynayır. 1904-1905-ci illərdə Ə. Hüseynzadə və Ə. Ağayevin redaktorluğu ilə nəşr olunan "Həyat" qəzetinin demək olar ki, bütün nömrələrində Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Şuşa və s. kimi azərbaycanlıların yaşadıqları ərazilərdə törədilən erməni vəhşilikləri haqqında adıçəkilən bölgələrə göndərilən qəzet müxbirlərin məlumatları əks olunub [9].

Ə.Ağayevin "Həyat" qəzetində nəşr olunan məqaləsində ermənilərin müsəlman millətinə etdiyi böhtanlardan bəhs edilir. Ermənilərin uydurmalarına görə guya müsəlmanlar ermənilərin boynunda bir yük olaraq onların geri, cəhalətə çəkir, inkişaf etməyə qoymur. Müəllif bütün bunların böhtan olduğunu söyləyərək göstərir ki, bir çox illər ermənilər daim gürcülərin, müsəlmanların tərəqqi və inkişaf etməsini istəməmişlər, çünki onlar özləri Qafqazda ağalıq etmək iddiasındadırlar. Buna görə onlar "Həyat" qəzetinin nəşrini hay-küylə qarşıladılar. "Tiflisski listok" və "Mşaq" qəzetləri bar-bar bağırırdılar ki, "Həyat" qəzeti islamlaşdırmaq siyasəti aparır. Bununla onlar millətimizi rus hökumətinin gözündən salmaq siyasəti yeridirdilər. "Mşaq" son nömrələrinin birində yenə bir iftira söyləyir: "Guya neçə gündür Qarabağ müsəlmanları ermənilərlə ona görə vuruşur ki, Ə.Ağayev bu günlərdə Şuşada olmuş və müsəlmanları ermənilərə qarşı qətliamlara təhrik etmişdir" [1].

1918-1920-ci illərdə nəşr olunan "Azərbaycan" qəzetində də İrəvan müsəlmanlarının soyqırımı ilə əlaqədar bir çox materiallar dərc edilmişdir. Qəzetdə Gəncə qəzasının dağlıq hissəsinin 5-ci sahəsinin müsəlman əhalisinin müvəkkili İsmayıl Sultanov Gəncə qəza rəisinə ünvanladığı 1919-cu il 22 aprel tarixli məlumatında yazırdı: "Aprelin 13-dən etibarən Ararat respublikasının qoşunları Yeni Bəyazid qəzasının Göyçə rayonundakı müsəlman kəndləri üzərinə hücum etmişlər. Onların məqsədi müsəlman-türk əhalini həmin ərazidən qovub çıxartmaq olmuşdur. Ermənilərin hücumları nəticəsində bölgənin 60 mindən çox əhalisi olan 22 kənd dağıdılmış və yandırılmışdır... Ermənistan Respublikası öz məqsədinə çatmışdır, artıq Göyçə rayonunda müsəlman qalmamışdır. Yeni Bəyazid qəzasının 84 müsəlman kəndi məhv edilmişdir ki, onlardan da 22-si aprelin 13-20-si arasında dağıdılmışdır. Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorça, Ayaq Şorça, Ağkilsə, Zod, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Canəhməd, Kəsəmən, Başkənd, Bala Məzrə, Böyük Məzrə və digər kəndlərdə 15 min evin əhalisinin mal-mülkü talan edilmiş və ermənilərə qismət olmuşdur [8]. Həmçinin qəzet həmin faciə barədə ətraflı məlumat verərək ürək ağrısıyla bildirmişdi: bədbəxt müsəlman əhalisi erməni qoşunlarının top atəşi altında amansızcasına öldürülür. Erməni hökuməti öz müsəlman təbəələrinin heç bir xahişinə, yalvarışına baxmayaraq vəhşicəsinə onları qırır. Erməni qoşunlarının əlinə keçən müsəlmanlara daha ağır işgəncələr verilir, uşaqları, qadınları və qocaları ağlasığmaz işgəncələrlə öldürür, cavan qadınlara və qız uşaqlarına isə dəyməyib əsir götürürlər. Erməni quldurları qırğından xilas olub qaçan müsəlman əhalisini izləyib öldürürdü. Göyçə, qırğınından xilas olan əhalinin çox bir qismi Gəncə qəzasının ərazisinə pənah gətirir, başlarına açılan soyqırımını danışırdılar.

Beləliklə, tarixi mənbələr aydın göstərir ki, bu dövrdə Ararat respublikası Göyçə rayonunda bütün müsəlman kəndlərini məhv etmişdi. Yeni Bəyazid qəzasında isə 84 müsəlman kəndi bütünlüklə dağıdılmış, əhalisi amansızcasına qırğına məruz qalmışdı.

Azərbaycan qəzetinin digər saylarında da 1918-ci il qırğınları haqqında məlumat verilmişdir. İrəvan quberniyasında 1918-ci ilin mart ayınadək dağıdılmış və tərk edilmiş müsəlman kəndlərinin siyahısında quberniyada 15 155 təsərrüfatı təmsil edən 199 kənd (10 0626 nəfər) göstərilmişdi. İrəvan hadisəsi Seymin 1918-ci il 5, 7, 19, 20 fevral iclaslarında müzakirə olunduqdan sonra, vəziyyəti öyrənmək üçün oraya nümayəndə heyəti göndərilmişdi. Təhqiqat zamanı nümayəndə heyəti İrəvan vilayətində 211 türk kəndi və 100 min nəfərə qədər əhalinin məhv edildiyini müəyyənləşdirmişdi. 1918-ci ilin yanvar ayından başlamış, ta türklər İrəvan quberniyasına gələnə qədər, erməni-daşnak qoşun birləşmələri İrəvan quberniyasında 300-dən çox müsəlman kəndini dağıtmış, 100 minlərlə türk mənşəli xalqları xüsusi amansızlıqla qətlə yetirərək soyqırımı törətmiş, müsəlman əhalisinin əmlakını soyğunçuluq və quldurluq yolu ilə talan etməklə ağır cinayətlər törətmişlər [12].

Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycan bölgəsindən deportasiya olunması prosesi müasir dövr mətbuatında da geniş surətdə işıqlandırılmışdır. Bu barədə "Vətən səsi" qəzetində çap olunan məqalədə yazılır: "1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Ermənistan ərazisində milli münasibətlərin kəskinləşməsi üzün-

dən bir sıra rayonlarda qarət, yanğın və ictimai qayda-qanuna zidd olan digər hallarla müşaiyət olunan kütləvi iğtişaşlar baş vermişdir... Bu hərəkətlər nəticəsində 21 nəfər öldürülmüş (20 azərbaycanlı və bir erməni), 4 nəfər sonradan ölümlə nəticələnmiş ağır bədən xəsarəti almışdır. Qətl hadisəsi üzrə 8 cinayət işi və zərərçəkənlərin ölümü ilə nəticələnmiş ağır bədən xəsarəti üzrə dörd işin istintaqı başa çatdırılaraq məhkəməyə göndərilmişdir. Əliyevlər barəsindəki cinayət işinə bəraət qazandırıcı əsaslar üzrə xitam verilmişdir, belə ki, istintaq bu qənaətə gəlmişdir ki, onun Mirzoyanı öldürməsi son zəruri müdafiə həddindən baş vermişdir. Bu qəbildən məhkəməyə göndərilən üç qətl və ağır bədən xəsarəti yetirilməsi üzrə iki cinayət işi üzrə günahkarlar müxtəlif müddətlərdə azadlıqdan məhrum edilmişlər. Bir neçə cinayət işi əlavə istintaqa qaytarılmışdır. Ermənistan Prokuroruna tapşırılmışdır ki, bu işlər üzrə aparılan istintaqın tamlığını və obyektivliyini yoxlasın, onun başa çatdırılması üçün tədbirlər görsün. Günahkarların müəyyənləşdirilməsi üzündən istintaqın xitam verilmiş işləri araşdırmaq və istintaqı təzələmək məsələsinin mümkünlüyünü öyrənmək tapşırığı da verilmişdir. Ermənistan məhkəmələrinə milli nifaq zəminində baş vermiş 91 müttəhim barəsində cəmisi 53 cinayət işi göndərilmişdir. 48 iş üzrə 82 nəfər mühakimə olunmuş, onlardan 30 nəfər müxtəlif müddətdə azadlıqdan məhrum edilmişdir. SSRİ Prokurorluğu cinayətlərin açılmasına nəzarət edir və zəruri kömək göstərir" [10].

Qafqaz canişini Baş İdarəsinin Arxivində toplanmış materiallar da XX əsrdə Göyçəgölü ətrafı ərazilərdə baş verən ictimai-siyasi proseslər, ermənilərin bölgənin müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri cinayətlər haqqında müəyyən məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Məsələn, general-mayor Lazerev Qafqaz qoşunlarının komandanı Knorrinqə göndərdiyi raportunda göstərirdi ki, Pəmbək əyalətinin 14 kəndindən təxminən 5-6 min əhali bölgəni tərk edərək İrəvan xanlığı ərazisinə sığınmışlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ağayev Ə. Böhtan və iftiranın intihası. (qarelərimizdən əfvi xahiş ediriz). 23 iyun 1905 №-14.

2. ARDA, 897-1-38.

3. ARDA, fond 970, siy 1, iş 6, v.l

4. ARDA, fond 970, siy 1, iş l, v.52.

5. ARDA, 970-1-15.

6. ARDA, 970-1-54.

7. ASPGHDA. 277- 2-58

8. «Azərbaycan» qəzeti. 17 may 1919-cu il.

9. «Həyat» qəzeti. 1905-1906-cı illər. Müxtəlif nömrələr.

10. Həsənli H. "Faciələrin xronikası yaradılmalıdır" məqaləsi, "Vətən səsi" qəzeti, 1 avqust 1991-ci il.

11. Вейденбаум Е.Г. Путеводитель по Кавказу. – Баку: Хатун Плюс, 2010. - 422с.

12. Газ. «Азербайджан», №205, 1919.

13. Известия Кавказсково Отдела Императорского Русского Географического Общество. Том XIV. 1901.

14. Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества. Том 13. 1900 год. № 2-7.

15. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. 1: Вып. 3; Экономический быт гос. крестьян северо-восточной части Кутаисского уезда; Экономический быт гос. крестьян юго-западной части Новобаязетского уезда Эриванской губернии / Исслед.: Ф.Т. Маркова, А.В. Парвицкого. Тифлис: Тип. А.А. Михельсона, – 1885. – с. 209-381 (840 с.).

16. Палео-географические заметки о бывщем селении Гюмри. Известия Кавказсково Отдела Императорского Русского Географического Общества. Том XV. 1902.

17. Сборник сведений о Кавказе. Том V, изданный под редакцией Главного Редактора Кавказского Статистического Комитета Н.Зейдлица. Тифлис: 1879, 491 с.

18. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. – Санкт-Петербург: В тип. Имп. Акад. наук, 1852. 1232 с.

XÜLASƏ

Məqalədə Rusiyanın Cənubi Qafqazın işğalından sonra çar hökumətinin, sonra isə onun varisi olan Sovet hökuməti tərəfindən daha qəddar üsullarla davam etdirilən Azərbaycanın ərazisi bütövlüyünə qəsd, milli mənafelərimizin tapdanması, tarixi sərhədlərimizin kobudluqla dəyişdirilməsi, ardıcıl və planlı şəkildə həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətin mühüm tərkib hissəsi kimi Qərbi Azərbaycanda Göyçə gölü ətrafında, İrəvan bölgəsində yaşayan yerli azərbaycanlı türk əhalinin öz yerlərindən di-

dərgin salınması, buraya köçürdükləri erməni hayların xeyrinə onlara qarşı törətdikləri zorakı deportasiya və soyqırımı siyasətinin həyata keçirilməsi məsələləri araşdırılır.

Açar sözlər: *Göyçə mahalı, ermənilərin köçü, kütləvi qırğınlar, Ararat respublikası, soyqırımları, deportasiyalar.*

Bakhtiyar Akhmedov
Leading researcher at the Institute of History named after A.A. Bakikhanov of ANAS

SOURCE STUDY OF THE DEPORTATION AND GENOCIDE OF AZERBAIJANIS LIVING IN THE GEOYCHI DISTRICT IN THE XX CENTURY

SUMMARY

The article examines the actions of the Russian tsarist government, as well as its successor - the Soviet government after their occupation of the South Caucasus, which continued to change the territorial integrity of Azerbaijan with more brutal methods, grossly trampling on our national interests, changing our historical borders, as an important component of a targeted policy, consistently and systematically implemented in Western Azerbaijan in favor of the Armenians resettled here, highlighted the issues of oppression of the Azerbaijani autochthonous Turkic population living in the Goycha Mahal of the Iravan region, forced deportation and the policy of genocide against them.

Keywords: *Geoyche Mahal, resettlement of Armenians, massacres, Ararat Republic, genocides, deportations.*

Бахтияр Ахмедов
Ведущий научный сотрудник Института истории имени А.А.Бакиханова НАНА

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ДЕПОРТАЦИИ И ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ, ПРОЖИВАВЩИХ В ГЁЧИНСКОМ РАЙОНЕ в XX веке

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются действия Российского царского правительства, а также его преемника – Советского правительства после оккупации ими Южного Кавказа, которые продолжали изменять территориальную целостность Азербайджана более жестокими методами, попирая наши национальные интересы, грубо изменяя наши исторические границы, как важную составляющую целенаправленной политики, последовательно и планомерно реализуемой в Западном Азербайджане в пользу переселенных ими сюда армян, освещаются вопросы притеснения азербайджанского автохтонного тюркского населения, проживающего в Гейчинском магале Иреванской области, проведения в отношении него насильственной депортации и политики геноцида.

Ключевые слова: *Гёйчинский магал, переселение армян, массовые убийства, Араратская Республика, геноциды, депортации.*

UOT 94(479.24)
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0111

HEYDAR ALIYEV'S ROLE IN ELIMINATING THREATS TO THE MILITARY AND NATIONAL SECURITY OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC (1988-1993 YEARS)

RENA GURBANOVA
"Nakhchivan" University, Faculty of Education, Department of General History and International Relations, History teacher

E-mail: renaqurbanova962@gmail.com
ORCİD: https://orcid.org/0000-0003-4210-7239

After national leader Heydar Aliyev came to power, work was carried out to prevent threats to military and national security in the Nakhchivan Autonomous Republic. On September 7, 1991, Heydar Aliyev adopted a decision on the establishment of the State National Defense Committee of the Nakhchivan Autonomous Republic [2, s. 17]. There are two points that need to be clarified in terms of the historiography of the Motherland. The name of the created committee and the date of its creation. It should be noted that in a number of written works, this institution is mentioned as "Defense Committee of Nakhchivan Autonomous Republic" or "State Defense Committee of Nakhchivan Autonomous Republic". The study of archival documents shows that in the first decision signed by Heydar Aliyev on the establishment of this committee, its name was written as "National Defense Committee of the Nakhchivan Autonomous Republic" [2, s. 17]. However, gradually the phrase "National Defense Committee of Nakhchivan Autonomous Republic" of Nakhchivan AR was replaced by "State Defense Committee of Nakhchivan Autonomous Republic" in legal and political terminology.

Another interesting issue is that the date of creation of the committee is shown differently in different sources. In some works, it is shown as September 7, and in others as September 6. This is due to some entanglements in the official documents themselves and the events of that period. Thus, in the decision No. 90a-XII on the establishment of the State National Defense Committee, the date is indicated as September 7, 1991. In the decision No. 198-XII of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic dated September 19, 1992 "On the organization of the defense and protection of the borders of the Nakhchivan Autonomous Republic", it is written that the decision on the establishment of the State Defense Committee was adopted on September 6 [12, s. 44]. As it can be seen, there are differences in the documents regarding both the naming of the institution and its history. It should be noted that discussions on the issue and reaching a final conclusion on it took place on September 6, and the formalization of the decision on paper took place on September 7. In the decision of the Supreme Assembly of the Republic of Nakhchivan on the creation of the National Defense Committee (NDC or SNDC) in the autonomous republic, it was stated that the need to create such an institution arises from the difficult socio-political situation in the country, including in Nakhchivan, which is an integral part of it, and Armenia and the Armenian lobby. with the support of various armed and bandit gangs, it aims to prevent acts of sabotage started in 1983. On September 20, 1991, by the decree of Heydar Aliyev, the Chairman of the Supreme Assembly of the Autonomous Republic, the first chairman of the National Defense Committee, the head of the department CPD of the Executive Committee of the Babak region, Elman Abbasov, the commander of the informal people's army formed in Nakhchivan, was appointed. The decree was approved by the decision of the Supreme Assembly on October 2 [3, s. 1]. The SDC immediately began the process of organizing its structures, first of all, forces were gathered from residents of border settlements to create combat units. In order to organize the defense in a mobile manner, regional headquarters and combat outposts were created. At that time, when conscripts in Baku and surrounding regions were called up for actual military service in various former Soviet republics of the Soviet Union, conscripts in Nakhchivan began actual military service in the first National Army units, in the military units of the State Defense Committee [7, p. 158].

Under the supervision of the State Defense Committee, work was being done to gradually transform the defense forces into a professional army in order to protect the territories from Armenian provocation. As a result of the established relations, it was possible to attract certain forces from Turkey and South Azerbaijan for the military training of those recruited into the ranks of these forces [5, p. 3].

In 1990-1994, Lieutenant General Kemal Yılmaz, who was the commander of the Special Forces of the Turkish Armed Forces (maroon beret), had great services in the formation of the first units of the national army in Nakhchivan [8]. The general arrived in Nakhchivan on the special assignment of the Prime Minister of Turkey at that time, Suleyman Demirel, and after meeting with Heydar Aliyev, Turkey began to provide active assistance to prevent threats to military and national security in Nakhchivan.

As a side note, it should be noted that more than a month after the establishment of the State National Defense Committee in the autonomous republic, on October 9, 1991, the "Law on the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan" was adopted [1, p. 5, p. 421]. It is true that on August 30, 1991, the Supreme Soviet of Azerbaijan adopted the Law "On the National Self-Defense Forces of the Republic of Azerbaijan", and on September 5 of the same year, there was an Order of the President on the establishment of the Ministry of Defense of the Republic of Azerbaijan [4]. However, in the period between the adoption of the laws and the signing of the decree, there have been no noticeable changes. On November 19, 1991, an order was issued on the creation of self-defense battalions in various regions of the republic, and it was planned to create such battalions in 22 regions. The commanders of those battalions and their deputies had to be appointed by the military commissariats with the approval of the heads of the regional executive power. These commanders were also considered the deputies of the executive heads for defense issues [1, p. 5, p. 422]. A. Mutallibov's goal in forming such a system was to control the self-defense forces through his local representatives, as well as not to allow these forces to be concentrated under the complete control of the Ministry of Defense.

When Heydar Aliyev created the SNDC to coordinate the activities of various armed units in the Nakhchivan Autonomous Republic from a single center, the decisions made by A. Mutallibov and his team created an inverse proportion. But soon the differences in the battles in the direction of Karabakh and Nakhchivan proved which form of administration is more correct. During the period when Heydar Aliyev was the head of the autonomous republic, Armenia could not actually occupy even an inch of the territory of the autonomous republic and keep it under its control. Even the incompetence of the communist leadership of the Azerbaijan SSR played a special role in the loss of the village of Karki, which was occupied by the Armenians until the arrival of the national leader in Nakhchivan.

At that time, one of the main tasks in the field of military and security in the autonomous republic was to prevent provocations that could be committed by Armenian intelligence in the territory of Nakhchivan. Back in October 1991, when Azerbaijan and Turkey were preparing for the opening of a temporary bridge over the Araz River in Sadarak, the power structures of the autonomous republic prevented one of such provocations. It became clear that N. Lukashuk, V. Susloparov, E. Martirosyan, who were in collusion with the forces in Armenia, wanted to carry out a special plan to blow up the Azerbaijan-Turkey bridge. Among them, border troops senior lieutenant N. Lukashuk was an employee of military unit No. 2453 at the checkpoint of “Zvarnots” Airport in Yerevan, V. Susloparov was an employee of “Zvarnots” Airport [13, p. 567]. In the explanation given by E. Martirosyan to the internal affairs bodies, it was admitted that he was involved in this case by four Armenian "boyeviks". And because he did not have the skills to lay mines, he involved N. Lukashush and V. Susloparov in the operation [10, p. 1]. As a result, before the Armenians could prevent the opening of the bridge, on October 29, 1991, Chairman of the Supreme Assembly of Nakhchivan MR Heydar Aliyev, Prime Minister Bejan Farzaliyev, Chairman of the Municipality of Aralik Region of Turkey Yıldırım Turan, Governor of the region Hasan İpek participated in the opening ceremony [15 , p. 212].

In that period, one of the institutions that played an important role in preventing threats to the military and national security of Nakhchivan was the Development and Defense Fund of Nakhchivan. The Development and Defense Fund of Nakhchivan, which was established on May 25, 1992 at the initiative of Heydar Aliyev, envisaged strengthening the defense of Nakhchivan through the mobilization of internal capabilities [9, p. 119].

National leader Heydar Aliyev also paid serious attention to the solution of the problems arising in the early stages of the activities of the army units responsible for ensuring the military security of the autonomous republic. Issues related to the prevention of cases of evasion from the army and the elimination of difficulties related to conscription were discussed in various sessions and meetings of the Nakhchivan Mukhtar. It was included in the agen-

da of the Supreme Assembly of the Republic. On November 10, 1992, at the special meeting of the Supreme Assembly called by the initiative of Heydar Aliyev, these issues were discussed in detail and the necessary instructions were given to the relevant organizations [14, p. 48].

The Nakhchivan Special Militia Detachment has made great contributions in ensuring the military security of Nakhchivan. In those years, Azer Mammadov, who graduated from the Higher Political Military School in Donetsk, Ukraine, led the Nakhchivan Ministry of Internal Affairs. This group showed great heroism especially in Sadarak battles. Among its members, the activities of Malik Galabeyov, Javanshir Jafarov, Sakhavat Rzayev, Shujaat Gasimov, Jeyhun Abbasov and others should be especially noted [6].

In that period, when talking about the struggle of Nakhchivan against the aggression of Armenia, one of the issues that should be studied is the activity of "Alinja" Society. It was at the end of March 1990, after the attacks of armed groups from the territory of Armenia on Sadare, intellectuals living in Baku and originally from different regions of Nakhchivan MSSR created such a society. Academician Faramez Magsudov, professor Murtuz Alasgarov and Ali Teymur oghlu Nagiyev made great contributions to the creation of the society. The financial resources collected by "Alinca" Society were used to buy and send a number of goods necessary for the defense of the autonomous republic. The organization sent food and fuel to the besieged Nakhchivan, and provided financial aid to the families of the martyrs [1, p. 5, p. 181].

As it is clear from the analysis, one of the main reasons why the autonomous republic was able to seriously resist the military aggression of Armenia during the mentioned period was the work done in the field of military and security. After the national leader came to power in Azerbaijan for the second time, the status of units and formations of the Azerbaijan Armed Forces in Nakhchivan was raised, on June 21, 1995, motorized rifle brigade No. 705 became motorized rifle division No. 705. On December 8, 1998, an army corps was established at the base of that division [11, v. 2, p. 85]. This made it possible to ensure more reliable protection of the autonomous republic.

REFERENCE LIST:

1. Akhundova, E. Personality and time [6 parts] / E. Akhundova. -Baku: CBS, Part V. -2013. -736 p.

2. Decision of the Supreme Assembly of Nakhchivan MR on the establishment of the State National Defense Committee of the Nakhchivan Autonomous Republic // State Archive of Nakhchivan MR, Fund No. 2, list No. 6, case No. 1039, sheet - 17-19.

3. Decision of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic on the approval of the Decree of the Chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic on the appointment of E.A. Abbasov as the chairman of the State National Defense Committee of the Nakhchivan Autonomous Republic, October 2, 1991: [Electronic resource] // Wikicommons, -2023. URL: https:// commons. wikimedia. org/wiki/File:DMMK_SEDR%C4%B0.pdf// Sheet – 1.

4. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on the establishment of the Ministry of Defense of the Republic of Azerbaijan: [Electronic resource] / E-qanun, September 5, 1991. URL: https://e-qanun.az/framework/6648

5. Gurbanov, U.A. A task of special state importance // Eastern Gate, March 8, 2023. - p. 3.

6. Gurbanov, U.A. Task of special state importance (Part V): [Electronic resource] / Eastern Gate, May 4, 2023. URL: https://serqqapisi. gov.az/ news

7. Gurbanova, R.U. Heydar Aliyev and the army building that started from Nakhchivan (Part 1) // Nakhchivan: Scientific Works journal of "Nakhchivan" University, -2021. No. 2, p. 157-163.

8. Hasanov, S. I told Suleyman Demirel that I want to inform Heydar Aliyev that I am a general at our first meeting: [Electronic resource] / Eastern Gate, June 24, 2023. URL: https://serqqapisi.gov. az/xeberler/suleyman- I told Demirel that I would not like to tell Heyder Aliyev that I am a general at our first meeting.

9. Jabbarli, A. Heydar Aliyev and historical issues of Nakhchivan / A. Jabbarli. -Nakhchivan: Ajami, -2015. -232 p.

10. Kardaşlı, M. Azerbaijan-Turkey bridge and border guards // Azadlig newspaper, -1991, November 5. - p. 1.

11. Nakhchivan encyclopedia [in 2 volumes] / – Nakhchivan, v. 2. -2005. -376 p.

12. Resolution No. 198-XII of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic dated September 19, 1992 on the organization of the defense and protection of the borders of the Nakhchivan Autonomous Republic // State Archive of the Republic of Azerbaijan, Fund No. 3189, list No. 9, file No. 7, sheet - 43 -51.

13. Return (1990-1993) / -Baku: Azerbaijan, -2008. -840 p.

14. Safarli, F.Y. Heydar Aliyev's legacy - eternal learning / F.Y. Safarli. -Nakhchivan: Ajami, -2014. -200 p.

15. Yagubov, Sh. Celebration of determination / Sh. Yagubov. - Baku: Publication of Sahar newspaper, -1995. -846 p.

SUMMARY

In addition to the reasons for the failure of Armenia's attempt to occupy Nakhchivan, the article also reflects the issue of timely identification of threats to military and national security and taking measures to eliminate them, especially when Heydar Aliyev was the head of the autonomous republic. The current situation stipulated the implementation of military construction works in Nakhchivan and the elimination of threats to national security. Back in the late 1980s, the participants of the national liberation movement and the forces thinking about the defense of the autonomous republic repeatedly appealed to the leadership of Nakhchivan about the creation of national army units. The issue of fulfilling the tasks set for the unhindered functioning of the created armed groups and army units was extensively analyzed in the article.

Keywords: *Nakhchivan, national security, military security, army units, defense.*

Rəna Qurbanova
"Naxçıvan" Universiteti, Pedaqoji fakültə, "Ümumi tarix və Beynəlxalq münasibətlər" kafedrası
renaqurbanova962@gmail.com,

Naxçıvan Muxtar Respublikasının hərbi və milli təhlükəsizliyinə təhdidlərin aradan qaldırılmasında Heydər Əliyevin rolu (1988-1993-cü illər)

XÜLASƏ

Məqalədə Ermənistanın Naxçıvanı işğal etmək cəhdinin uğursuzluğa düçar olmasının səbəbləri ilə yanaşı, xüsusən Heydər Əliyevin muxtar respublikanın başçısı olduğu zaman hərbi və milli təhlükəsizliyə təhdidlərin vaxtında müəyyənləşdirilməsi, onların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi məsələsi öz əksini tapmışdır. Yaranmış vəziyyət Naxçıvanda hərbi quruculuq işlərinin həyata keçirilməsini, milli təhlükəsizliyə təhdidlərin aradan qaldırılmasını şərtləndirirdi. Hələ 80-ci illərin sonlarında milli azadlıq hərəkatının iştirakçıları və muxtar respublikanın müdafiəsini düşünən qüvvələr dəfələrlə Naxçıvan rəhbərliyinə milli ordu hissələrinin yaradılması barədə müraciətlər etmişdilər. Yaradılmış silahlı dəstələrin və ordu hissələrinin maneəsiz şəkildə fəaliyyət göstərməsi üçün qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi məsələsi məqalədə geniş şəkildə təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, milli təhlükəsizlik, hərbi təhlükəsizlik, ordu hissələri, müdafiə*

Рана Курбанова
Университет «Нахчыван», педагогический факультет, Кафедра «Всеобщей истории и международных отношений»
renaqurbanova962@gmail.com,

Роль Гейдара Алиева в устранении угроз военной и национальной безопасности Нахчыванской Автономной Республики (1988-1993 годы)

РЕЗЮМЕ

Помимо причин провала попытки Армении оккупировать Нахчыван, в статье также отражен вопрос своевременного выявления угроз военной и национальной безопасности и принятия мер по их устранению, особенно в период, когда главой автономной республики был Гейдар Алиев. Сложившаяся ситуация обусловила проведение военных строительных работ в Нахчыване и устранение угроз национальной безопасности. Еще в конце 1980-х годов участники национально-освободительного движения и силы, думающие о защите автономной республики, неоднократно обращались к руководству Нахчывана с просьбой о создании частей национальной армии. В статье подробно проанализирован вопрос выполнения поставленных задач по беспрепятственному функционированию создаваемых вооруженных групп и армейских частей.

Ключевые слова: *Нахчыван, национальная безопасность, военная безопасность, армейские части, оборона.*

UOT 94 (479.24)
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0115

AZƏRBAYCAN SSR-də MƏDƏNİ QURUCULUQ TƏDBİRLƏRİ (1920-1930-cu illərdə)

AYNUR ƏLİYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, baş müəllim, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: aynur.eliyeva.ramiz@mail.ru

Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda qurulduğu ilk dönəmlər ölkə tarixinin araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də mədəni quruculuq işləri ilk onilliklərdə özünəməxsus şəkildə aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində ölkənin mədəni quruculuğunu əks etdirən sənədlər mühafizə olunur. Həmin sənədlər əsasında ölkənin mədəni həyatını izləmək mümkündür.

Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatçılarını daha məqsədə uyğun təşkilatlandırmaq üçün forma axtarışları ilə səciyyəvi olmuş,bu istiqamətdə müəyyən təcrübə əldə edilmişdi. Görülmüş işlər 1928-ci ilin yanvarında Birinci Ümumazərbaycan Proletar Yazıçıları qurultayını hazırlamağa və keçirməyə imkan vermişdi. (7, S. 49]. 1921-ci ilin yanvarında Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində teatr, musiqi, təsviri sənət və foto-kino yarım şöbələri olan xüsusi incəsənət şöbəsi və incəsənətlə bağlı bütün işlərə rəsmi rəhbərlik etmək üçün incəsənət şurası təsis edildi (10, s.174.]. N.Nərimanov respublikada keçirilən ilk mədəni tədbirlərin təşəbbüskarı və rəhbəri idi. Bədii, musiqi və teatr idarələrinin formalaşması və inkişafında Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev, Ə.Əzimzadə, Ə.Haqverdiyev kimi böyük sənətkarlar fəal iştirak edirdilər. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 18 may tarixli dekreti əsasında bütün xüsusi incəsənət idarə və təşkilatları milliləşdirdi.

Mayılov teatrının bazasında Dövlət teatrı yaradıldı, o vaxt bütün dram və opera kollektivləri orada cəmləşmişdi 1918-ci il qanlı mart hadisələri zamanı erməni daşnakları tərəfindən yandırılmış H.Z.Tağıyev teatrı binasının bərpasına başlandı. [2]. 1920-ci ilin iyulunda Bakıda Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının özəyi olan ilk teatr truppası formalaşdı Bu teatrın inkişafında Xalq Maarif Komissarlığı nəzdindəki İncəsənət şöbəsində teatr yarım şöbəsinin rəhbəri, görkəmli dramaturq və ictimai xadim Ə.Haqverdiyevin böyük rolu var idi. Respublikanın teatr həyatında ―Tənqid-təbliğ teatrının açılışı da mühüm hadisə oldu. Həmin ilin dekabrında bu teatrın rus truppası yaradıldı. Onun təşkilində rus səhnəsinin aparıcı ustaları - V.Q.Saxnovski (Nümunəvi teatrın rejissoru), V.S.Massalitinov (Kiçik teatr), T.Yakulov (Kamera teatrının rəssamı) fəal iştirak etmişdilər [1, s. 493]. Yeni Azərbaycan teatrının tarixində mühüm yer tutan "Tənqid və təbliğ" teatrında Azərbaycan səhnəsinin qocaman ustadları Mirzə Ağa Əliyev, Sidqi Ruhulla və Ələkbər Süheyli də unudulmaz rollar oynadılar. 1922-ci ilin yanvarında Tağıyev teatrının bərpa olunmuş binasında Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının M.F.Axundovun "Hacı Qara" komediyasının tamaşası ilə təntənəli açılışı oldu. Dövlət Dram Teatrı, M.Ə.Əliyev, M.Davudova, Ġ.Hidayətzadə, A.Qurbanov, Sidqi Ruhulla, R.Təhmasib, Ülvi Rəcəb, A.M.Şərifzade M.Sənani kimi mədəniyyət aləmində Şöhrət qazanmış görkəmli səhnə ustalarının sayəsində yeni teatr sənəti yüksək pilləyə qaldırıldı. 1924-cü ildən teatrın baş rejissoru A.A.Tuqanov teatr sənəti üçün çox iş görmüş, onun vaxtında teatrda studiya yaradılmış ,səhnə ustalığı, rəqs ritmi, psixologiya və digər fənlər üzrə məşğələlər aparılmış, teatr isə Dövlət Akademik Dram Teatrı adlandırılmışdı [10, s. 155].

1923-cü ildə Bakıda rus fəhlə teatrı yaradıldı, bu zaman erməni teatrı da fəaliyyət göstərirdi. Teatrların səhnələrində M.Jarov, F.Ranevskaya, M. Jasmen və bir sıra istedadlı aktyorlar çıxış edirdilər. 1926-cı ildə Azərbaycan səhnəsində U.Şekspirin "Hamlet" faciəsi ilk dəfə tamaşaya qoyuldu. Baş rolda görkəmli "Azərbaycan Hamleti" A.M.Şərifzadə çıxış edirdi. 1923-cü ildə Bakıda Ş.X.Məmmədova və A.M.Şərifzadənin fəal iştirakı ilə təkcə Azərbaycan üçün deyil, habelə Orta Asiya respublikaları üçün də kadrlar hazırlayan, müsəlman şərqində birinci teatr texnikumu açıldı. Yeni sovet teatrının mürəkkəb və ciddi məsələlərindən biri "sosialist quruculuğu" vəzifələrinə cavab verən repertuar idi. Mətbuat səhifələrində və müzakirələrdə bəzən klassik irsi, onun milli özünəməxsusluğunu inkar edən nihilist fikirlər irəli sürülürdü. Bu zərərli meyillər N.Nərimanov və digər görkəmli ictimai xadimlər tərəfindən pislənirdi. Bu illərin teatr repertuarlarında təsadüfi, bədiilikdən uzaq, sənətə yabançı mövzular da özünə yer tapırdı, lakin onlar həm milli sənət inciləri, həm də dünya klassikası ilə zənginləşmək meyli daha səciyyəvi idi.

Musiqi. 20-ci illərdən milli musiqi incəsənətinin yeni əsaslı inkişafı bazası yaradılırdı. Musiqi fəaliyyətinin təşkilinə Xalq Maarif Komissarlığı rəhbərlik edirdi. Sovet hakimiyyətinin ilk çağlarından bütün ictimai və xüsusi musiqi məktəbləri, studiyalar, musiqi qrupları onun incəsənət şöbəsinin tabeçiliyinə və nəzarətinə verilmişdi [8, s.12]. 1920-ci il sentyabrın 16-da Azərbaycan İnqilab Komitəsinin dekreti ilə bütün musiqi və not mağazaları milliləşdirildi [9]. Musiqi təhsilini "proletar kütlələri" içərisində geniş və planauyğun şəkildə yaymaq və bütün "proletar" təşkilatlarına xidmət etmək məqsədilə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin l920-ci il 10 iyul və 4 oktyabr tarixli dekretləri ilə bütün musiqi alətləri dövlət mülkiyyəti elan edildi [3, s. 46]. Orkestr musiqiçiləri səfərbərliyə alınaraq Xalq Maarif Komissarlığının sərəncamına verildilər. Respublikada geniş xalq kütləsi üçün xüsusi musiqi təhsili sisteminin yaradılmasında peşəkar Azərbaycan musiqisinin əsasını qoyan dahi Üzeyir Hacıbəyovun misilsiz xidməti olmuşdu. Hələ 1920-ci ilin sentyabrında Maarif Komissarlığında musiqi bölməsinin müdiri olarkən o, musiqi akademiyasının və xalq konservatoriyasının açılması, musiqi məktəbinin binasının onlara verilməsi barədə hökumət rəhbərlərinə yazılı müraciət etmişdi . Lakin ixtisaslı musiqiçi kadrlar kifayət qədər olmadığından Xalq Maarif Komissarlığı ilk mərhələdə "geniş zəhmətkeş proletar kütləsinin musiqi savadı" alması məqsədilə 1920-ci il iyulun 26-da Bakının səkkiz fəhlə rayonunda Ģöbəsi olan vahid musiqi təhsili müəssisəsi - Xalq Konservatoriyası açdı [4]. Xalq konservatoriyası, xüsusilə onun şərq şöbəsi Üzeyir Hacıbəyovun səyi sayəsində geniş xalq kütləsinin musiqi mədəniyyətinə qovuşmasında mühüm rol oynamışdı [6,s. 38.]. Lakin bir tədris müəssisəsində iki ayrı-ayrı istiqamətdə fəaliyyət musiqi təhsilini təkmilləşdirmək yolunda çətinlik yaradırdı. Ona görə 1921-ci il avqustun 26-da Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin dekreti ilə müsəlman şərqində ilk Musiqi Akademiyası təsis olundu. Konservatoriyaya azərbaycanlı şagirdləri cəlb etmək məqsədilə Ü.Hacıbəyov 1922-ci ildə ilk professional Azərbaycan musiqi məktəbini yaratdı. Tezliklə texnikuma çevrilən bu məktəb 1926-cı ildə konservatoriyaya birləşdirilərək milli musiqiçi kadrların tərbiyəsi probleminin həllini sürətləndirdi. Musiqi tədrisi müəssisələrinin hamısında xalq mahnıları və muğam sinifləri olan milli musiqi şöbəsi yaradıldı. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1921-ci ilin yanvarında N.Nərimanovun imzası ilə verdiyi dekretlə musiqi studiyalarında işləyən dərəcəsiz Azərbaycanlı müəllimlərə ödənilməli zəhmət-haqqı hədləri əməkhaqqı tarifinə daxil edildi [3, s. 77]. 1927-ci ildə AK[b]P-nin VIII qurultayında xüsusi olaraq zəhmətkeşlərin musiqi-bədii təhsil məsələləri müzakirə olundu, təhsil müəssisələrinin maddi bazalarının möhkəmləndirilməsi, tələbələrin qəzalardan cəlb edilməsi, onların təqaüdlə təmin olunması qərara alındı. Qərarda qeyd olunurdu ki, partiya "kütlələrin düzgün ideoloji tərbiyəsinə bədii üsulla təsir etməyə" nail olmalı [12, s. 56.], "xalq yaradıcılığı və musiqisinin toplanmasına və öyrənilməsinə" xüsusi diqqət yetirməlidir. Konservatoriyaya 1923/24-cü tədris ilindən M.L.Presman rəhbərlik etmiş, Üzeyir Hacıbəyov rektor müavini olmuş, burada müxtəlif vaxtlarda M.Çemyaxovski, D.Slavinski, S.Bretanitski, B.Semyonov, L.Rastropoviç, L.Yablonko, Q.Qarayev, N.Speranski və bir sıra görkəmli musiqişünaslar işləmişdilər. . Həmin dövrdə Azərbaycanlıların konservatoriyaya cəlb olunmasında ciddi dönüş yarandı. Əgər 1921/22-ci tədris ilində Konservatoriyada təhsil alan 623 tələbə arasında tək-tük azərbaycanlı var idisə, 1926/27-ci tədris ilində 524 tələbənin 331 nəfəri azərbaycanlı, o cümlədən 163-ü qadın idi [11, s.149.]. Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev və digər mütərəqqi musiqi mədəniyyəti xadimləri musiqi folklorunun dərindən və hərtərəfli öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Ü.Hacıbəyov 1921-ci ildə "Azərbaycanda musiqi maarifının vəzifələri" barəsində mətbuatda çıxış etmişdi.O yazırdı: "Bu istiqamətdə ciddi və vicdanlı iş şübhəsiz ona gətirib çıxaracaqdır ki, Avropa musiqisi ilə yanaşı Şərq musiqisi, nəhayət, layiq olduğu şərəfli yeri tutacaq və bütövlükdə bütün bəşəriyyətin inkişafını təmin edən nəhəng amillərdən biri olacaqdı. Musiqi cəmiyyətinin musiqi şöbəsi komissiyasının Azərbaycan xalq musiqisinin öyrənilməsinə böyük köməyi oldu. Bununla birlikdə Konservatoriyada Azərbaycan xalq mahnı və nəğmələrini öyrənən və toplayan Komitə fəaliyyət göstərirdi. 1927-ci ildə Komitə Ü. Hacıbəyov və M. Maqomayevin redaktə etdikləri və təkmilləşdirdikləri birinci "Azərbaycan türk xalq mahnıları" məcmuəsini buraxdı. Bu sahənin inkişafında 1926-cı ilin mayında təşkil edilən Dövlət Elmi Şurasının (DEŞ) elmi-bədii bölməsinin böyük rolu oldu. Onun başlıca vəzifələrindən biri Azərbaycan xalq mahnı və havalarını yazmaq və toplamaq, şərq xalq çalğı alətlərini və xalq musiqisini öyrənmək idi. Eyni zamanda geniş zəhmətkeş təbəqələr içərisində klassik, xüsusilə simfonik musiqinin təbliğinə ciddi diqqət yetirilirdi. 1920-ci

ildə Bakıda ilk dəfə təşkil olunan müstəqil simfonik orkestrə uzun illər konservatoriyada işləmiş dirijor M. Çernyaxovski rəhbərlik etmiş və simfonik musiqinin təbliğində, populyarlaşmasında xidmətlərinə görə ona Azərbaycan Xalq artisti fəxri adı verilmişdi. Dram teatrında fəaliyyət göstərən, opera truppası 1925-ci ildə Azərbaycan və rus bölmələri olan müstəqil Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrına çevrildi. Bu teatrda Ü. Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm", "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan", M. Maqomayevin "Şah İsmayıl" və digər milli bəstəkarların opera və musiqili komediyaları tamaşaya qoyulmuşdu. 1920-ci illərdə hətta fransız bəstəkarı M. Delibanın "Lakme" operasını Azərbaycan dilində səhnələşdirməyə uğurlu cəhd edildi, əsas partiyanı Şövkət Məmmədova oxuyurdu. 1927-ci ildə bəstəkar Qliyerin "Şah Sənəm" operasının birinci pərdəsinin qoyuluşu həyata keçirildi. 20-ci illərdə Bakıda rus opera truppası Borodinin "Knyaz İqor", Çaykovskinin "Yevgeni Onegin", "Qaratoxmaq qadın", Musorqskinin "Boris Qodunov", Bizenin "Karmen", Qunonun "Faust", Rossinin "Sevilya bərbəri", Verdinin "Riqoletto", Puççininin "Toska" əsərlərini və s. səhnəyə qoymuşdu. Azərbaycan xalq mahnıları Ü.Hacıbəyovun "Qızıl əsgər", "Qara qız", M.Maqomayevin "Yaz" adlı yeni mahnıları ilə zənginləşdi. Birinci çoxsəsli Azərbaycan xoru yaradıldı. Təntənəli hadisələrə həsr olunmuş, əmək iməcilikləri münasibətilə özünəməxsus mitinq-konsertlər keçirilirdi. Onlar çox hallarda siyasi təşviqat xarakteri daşıyır, "sosializm ideyaları" ruhunda mənəvi və bədii tərbiyəyə xidmət edirdi.

Azərbaycanda sovet musiqi sənətinin inkişaf yolu da asan deyildi. İki meyil - biri Azərbaycan musiqisini Avropa musiqisinə qarşı qoyan, milli sənətə bəstəkar formalarının daxil edilməsinə, xalq çalğı alətlərində notla çalğıya qarşı çıxan mühafizəkar istiqamət və digəri isə milli musiqi irsinin bədii dəyərini, həyati qabiliyyətini inkar edən nihilist istiqamət var idi.

Ü.Hacıbəyov milli musiqinin Avropa ölkələrindəki, o cümlədən Rusiyadakı bəstəkar yaradıcılığı nailiyyətləri ilə üzvi qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutan dərin realist, mütərəqqi estetik inkişaf prinsipini irəli sürdü. Ü.Hacıbəyov qeyd edirdi: "Bizə, Azərbaycan türklərinə Ümummusiqi incəsənətini öyrənmək, başqa cür desək, Avropa musiqisini öyrənmək üçün vaxt, enerji və vəsait sərf etmək lazımdırmı? Bəli, lazımdır və zəruridir, ona görə ki, Avropa musiqisini öyrənərkən biz... əsrlərlə inkişaf edən, özünü mədəni hesab edən heç bir millətin Ümummilli əsərlərinə biganə qala bilmədiyi, dünyaya bir sıra dahi yaradıcılar vermiş ümummilli incəsənəti öyrənirik". Bununla bərabər o, klassik dəyəri olan, incəsənət kimi formalaşmış və dərin tarixi köklərə malik şifahi musiqi ənənələrini, milli musiqi incəsənətini öyrənməyi də zəruri hesab edirdi. Həyat dahi bəstəkarın uzaqgörən müdrikliyini təsdiq etdi.

XX əsrin sonlarında baş verən ictimai-siyasi hadisələr milli şüurun güclü oyanışı, ədəbi mühitin saflaşmasina, demokratik prinsiplərin daha üstünlük kəsb etməsinə güclü zəmin yaratdi. Yeni ədəbi nəsil nümayəndələrinin yaradıcılıgı mühüm yer tutdu. XX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin çiçəklənməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən hadisələrdən biri də milli teatr incəsənətinin inkisafı idi. Hələ əsası yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin 70-ci illərində qoyulan Azərbaycan professional teatrının intibahı üçün yeni əsr mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.Bu tərəfdən, öz gözəl və rəngarəng istedadları ilə fərqlənən yeni dramaturqlarn formalaşması, digər tərəfdən aktyor-rejissor nəslinin yetişməsi teatrın müxtəlif janrlarının Azarbaycanda təşəkkülünə çox əhəmiyyətli təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. I cild (1920-1937), səh. 493

2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 57, s. 1, i. 1164, v.

3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 2988, s. l, i. 2, v. 46. ARDA, f. 57, s. 1, i. 343, v. 77

4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Ədəbiyyat və İncesenet Arxivi, Ġ345, s. 2, i. 31, v. 119

5. Kino jurnalı, 1935, №5. Səh.38.

6. MK plenumlarının qətnamə və qərarları. I cild (1920-1937), səh. 493.)

7. Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı, 1995.

8. Ализаде Л. Становление и развитие вокальной фольклористики в ходе культурной революции в Азербайджане (1920-1941 гг.), Автореф. канд. дисс. Баку, 1990.

9. Газета "Бакинский рабочий", 18 апреля 1938 г.

10. Искусство Азербайджана. Т. XI, стр. 174.)

11. История азербайджанской музыки. Баку, 1982, стр. 149.

12. Резолюции и постановления VIII съезда Азербайджанской Коммунистической Партии (б). Баку, 1928, стр. 56.

XÜLASƏ

Bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan mədəniyyətinin zənginləşməsində XX əsr məhsuldar bir mərhələ kimi özünəməxsus yer tutmusdur. Tarixin bu dövrü xüsusiyyətləri, tarixi - ictimai şəraiti ilə fərqləndiyindən bütün bunlar istər-istəməz mədəniyyət və incəsənət sahəsində də öz dərin izini buraxmışdır. Belə ki, əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının müstəqil dövlət qurmaq ideyası bir neçə il təcrübədə həyata keçsə də, tezliklə xalqın həyatı yenidən sözdə suverenlikpərdəsi altında Sovet imperiyasına tabe oldu. 70 il ərzində bu ictiami şəraitdə yaşayan Azərbaycan xalqı, nəhayət əsrin sonuncu onilliyində sözün əsl mənasında dövlət müstəqilliyinə qovuşdu. Göründüyü kimi, XX əsr Azərbaycan xalqının tarixində ictimai-siyasi çevriliş və dəyişiklik dövrü kimi yadda qaldı. Baş verən ictimai-tarixi, siyasi dəyişmələr milli mədəniyyət və incəsənətdə öz təsirini təzahür etdirsə də, ümumiyyətlə, inkişaf nöqteyi-nəzərindən bu dövrü məhsuldar bir mərhələ kimi səciyyələndirmək olar. Əsrin əvvəllərində milli maarifpərvər qüvvələrin mədəni inkişaf uğrundakı mübariz fəaliyyətləri, həyata keçirdikləri tədbirlər, mədəniyyət və incəsənətin ayrı-ayrı sahələrinin təşəkkülü, formalaşdırılması üzrə çalışmalar Azərbaycanda mədəniyyətin dirçəldilməsinə çox ciddi təkan verdi.

Açar sözlər: *mədəni quruculuq, teatr, tamaşa, musiqi, milli kadrlar.*

Cultural building measures in the Azerbaijan SSR (in the 1920s-1930s)

SUMMARY

The 20th century has taken a special place as a productive stage in the enrichment of Azerbaijani culture, which is an integral part of human culture. Since this period of history is distinguished by its characteristics, historical and social conditions, all these inevitably left their deep traces in the field of culture and art. Thus, although the idea of establishing an independent state of the Azerbaijani people at the beginning of the century was realized in practice for several years, soon the life of the people again became subject to the Soviet empire under the cover of so-called sovereignty. The people of Azerbaijan, who lived in these social conditions for 70 years, finally gained state independence in the last decade of the century. Apparently, the 20th century was remembered as a period of social and political revolution and change in the history of the Azerbaijani people. Although the social-historical and political changes that took place have manifested their influence in national culture and art, in general, from the point of view of development, this period can be characterized as a productive stage. At the beginning of the century, the militant activities of the national enlightened forces for cultural development, the measures they implemented, the work on the organization and formation of separate fields of culture and art gave a very serious impetus to the revival of culture in Azerbaijan.

Keywords: *cultural construction, theater, performance, music, national cadres.*

Культурно-становление мероприятия в Азербайджанской ССР (в 1920-1930-е годы)

XX век занял особое место как продуктивный этап в обогащении азербайджанской культуры, которая является неотъемлемой частью мировой культуры. Поскольку этот период истории отличается своими особенностями, историческими и социальными условиями, все это неизбежно оставило свой глубокий след в области культуры и искусства. Таким образом, хотя идея создания независимого государства азербайджанского народа в начале века реализовывалась на практике в течение нескольких лет, вскоре жизнь народа вновь стала подчиняться советской империи под прикрытием так называемого суверенитета. Азербайджанский народ, проживший в этих социальных условиях 70 лет, в последнее десятилетие века наконец обрел государственную независимость. Судя по всему, XX век запомнился как период общественно-политической революции и перемен в истории азербайджанского народа. Хотя произошедшие социально-исторические и политические изменения проявили свое влияние в национальной культуре и искусстве, в целом с точки зрения развития этот период можно охарактеризовать как продуктивный этап. В начале века боевая деятельность национальных просветительских сил по культурному развитию, реализуемые ими меры, работа по организации и формированию отдельных областей культуры и искусства дали очень серьезный толчок возрождению культуры в Азербайджане.

Ключевые слова: *культурноестановление, театр, спектакль, музыка, национальные кадры.*

УДК : 94(479.24)
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0119

КОНТРАКТ ВЕКА – КАК КРИТЕРИЙ, ПОВЛИЯВЩИЙ НА ИЗМЕНЕНИЕ ОТНОШЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВ И МИРОВЫХ ДЕРЖАВ К АЗЕРБАЙДЖАНУ

ТАРАНА АЛИВЕРДИЕВА
Бакинский Государственный Университет.
Докторант кафедры «Новая и новейшая история Азербайджана (по гуманитарным дисциплинам)»
E- почта: taranaaliverdiyeva@mail.ru

Нефть, являющаяся национальным богатством независимой Азербайджанской Республики, помимо влияния на развитие экономики страны, приобрела большое политическое значение. В настоящее время в связи с усилением глобальной борьбы за энергоресурсы возрастает роль нефтяного фактора. Наличие в стране богатых месторождений нефти, с одной стороны, создает для нее благоприятные возможности для влияния на большие нефтяные политические игры, а с другой стороны, многие возникающие проблемы решаются посредством нефтяного фактора.

Гейдар Алиев, вернувшийся к власти в июне 1993 года, эффективно использовал нефтяной фактор во внутренней и внешней политике страны, что привело к принятию серьезных шагов по защите и укреплению независимости и суверенитета Азербайджана. Успешная политическая стратегия Гейдара Алиева в области нефтяной дипломатии открыла широкие перспективы для укрепления позиций Азербайджана в международном мире, решения проблемы Нагорного Карабаха и вступления в ряды развитых стран. При этом великий лидер прежде всего создал благоприятные условия для решения возникших трудностей, проводя взвешенную и целенаправленную политику в направлении заключения нефтяных контрактов со странами, определяющими мировую политику (США, Россия, Великобритания, Франция, Италия, Япония). , и т. д.) [10, с.22].

Во время одного из своих выступлений Гейдар Алиев выразился так: «Если нефтяные компании крупнейших стран мира заинтересованы в нефтяных месторождениях Азербайджана, я предполагаю, что государственные круги этих стран также должны быть заинтересованы в нынешней общественно-политической ситуации Азербайджанской Республики» [2, с.87]. При этом Гейдар Алиев стремился заручиться международной поддержкой в урегулировании Нагорно-Карабахского конфликта, созданного в результате военной агрессии Армении, посредством энергетической стратегии Азербайджана, действовал осторожно и ответственно.

Японский бизнес немного опоздал в Азербайджане, но для сотрудничества были открыты хорошие возможности в изучаемый период. От имени японских деловых кругов выступил представитель «Токио Банка». Он сказал: «Баку – город ветров. Но чтобы вести здесь бизнес, нам как бизнесмену нужно знать, куда дует ветер».

На поэтический вопрос гостя президент Азербайджана дал краткий, но четкий ответ: "Ветры дуют в сторону рыночной экономики, свободного предпринимательства, делового сотрудничества". В этом смысле Гейдар Алиев привел в пример контракт, который будет подписан между Азербайджанской Республикой и консорциумом западных нефтяных компаний. Продолжая беседу, К.Ватанабэ сказал: "Мы знаем, что в отличие от всех бывших советских республик, в вашей стране есть еще одна болезненная проблема. Это Нагорно- Карабахский конфликт. Мы также знаем, что вы развиваете экономику и демократию в стране, несмотря на условия войны. Это вызывает большой интерес к вашей родной стране – Азербайджану. Поэтому мы надеемся, что война скоро закончится» [1, с.53]. Это доказывает то что, политика Гейдара Алиева, направленная на привлечение внимания иностранных государств на Карабахский конфликт путем заключения энергетических проектов, дает свои плоды.

В конце августа 1993 года в Лондоне начались переговоры между Азербайджаном и экспертами семи крупнейших нефтяных компаний по трем нефтяным месторождениям. Неофициальные переговоры были непростыми. У него были сильные противники в некоторых зарубежных странах. Например, Россия во главе с президентом Борисом Ельциным не имела однозначного отношения к переговорам с иностранными нефтяными компаниями в азербайджанском сек-

торе Каспия. Министерство иностранных дел России выступило против подписания нефтяных контрактов. Министр Андрей Козырев даже направил письмо в Азербайджан, в котором утверждал, что Россия имеет законное право на нефтяные платформы, построенные в советское время на Каспии [7].

Российская Федерация выразила обеспокоенность переговорами и подписанным документом и подняла вопрос на международном уровне. Правительство России обратилось в ООН 5 апреля 1994 года, протестуя против односторонних действий Азербайджанской Республики на Каспии, и заявило, что примет необходимые меры, если ситуация сохранится. Российское правительство это не удовлетворило и в конце апреля направило ноту протеста британскому правительству [8,с.123]. Однако, несмотря на это давление, азербайджанская сторона продолжила переговоры с иностранными компаниями.

12 сентября МИД РФ направил Азербайджану ноту и возразил против предполагаемого «одностороннего захвата» нефтяных месторождений. [11,с.108]. Хотя российская сторона связала свою позицию с отсутствием определенного правового статуса нефтяных месторождений Каспийского моря, Азербайджан продолжил начатое дело, игнорируя необоснованные возражения. Туркменистан, сосед Азербайджана, назвал месторождение «Азери», открытое азербайджанскими нефтяниками в 1959 году, «Xəzər». Следует отметить, что до 1987 года азербайджанские нефтяники интенсивно работали на этом месторождении. Месторождение "Чираг" расположенное западнее месторождения "Азери", был включен в тендерный проект, объявленный 18 января 1991 года туркменской стороной, назвав это месторождение «Осман». Но, несмотря на все сложности возникающие на пути заключения контракта, Азербайджан продолжал свою последовательную политику в заключении нефтяного контракта [6, с.292].

Последний раунд переговоров проходил в Хьюстоне с 22 июля по 10 сентября и завершился успешно. Следует отметить, что встреча Гейдара Алиева с вице-президентом США Альбертом Гором во время его визита в Египет 6 сентября 1994 года оказала значительное влияние на успешное завершение переговоров, американская сторона выступила в защиту нефтяной стратегии Азербайджана [5,с.185].

Таким образом, примерно через 7 месяцев интенсивной деятельности был подготовлен проект контракта. Проект включал в себя четыре элемента: во-первых, справедливые, но строгие коммерческие условия, удовлетворяющие интересы инвесторов и государства. Контракты не должны содержать положений, которые влекут за собой пересмотр условий на ранней стадии. Во-вторых, все нефтяные контракты должны быть максимально подробными, не должно быть сомнений в контрактных обязательствах ни одной из сторон. В-третьих, каждое соглашение должно быть одобрено парламентом Азербайджана. В-четвертых, контракты должны помочь возрождению экономики страны.

Азербайджанская промышленность получит передовой зарубежный опыт в области эксплуатации глубоководных месторождений углеводородов. Это позволит в будущем самостоятельно использовать такие месторождения. Полученная прибыль обеспечила бы переход к высоким технологиям во многих сферах азербайджанской экономики и в то же время создала бы условия для модернизации инфраструктуры. Успешное сотрудничество с крупными нефтяными компаниями укрепит доверие к Азербайджанской Республике в международном мире и создаст основу для привлечения новых иностранных инвестиций

В этом процессе предусматривалось получение доходов Азербайджана из трех источников: доходов от владения природными ресурсами; доходы от участия в инвестициях в разработку месторождений; налоговые отчисления в размере четверти дохода консорциума в республиканский бюджет. Все они обеспечивают попадание 80% прибыльной нефти в Азербайджан.

16 сентября Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев провёл брифинг. Он сделал заявление перед журналистами и сказал:

- Уважаемые журналисты, работники печати!

Более трех лет между Государственной нефтяной компанией республики и нефтяными компаниями западных стран.

Конечно, сейчас, в ближайшем будущем, будут свершаться великие дела. Начало этих работ приведет к радикальным изменениям в жизни и экономике Азербайджана. Итак, мы работаем не

только для сегодняшнего дня, для себя, но и для будущих поколений. Поэтому я надеюсь, что этот 30-летний контракт будет не единственным. Мы заключим и другие контракты. Я не сомневаюсь, что это будет продолжаться. То есть мы делаем очень серьезный, очень ответственный и в то же время, я считаю, очень необходимый шаг для обеспечения жизни, экономики и благополучия азербайджанского народа в XXI веке [1,с.52]. Из выступления Гейдара Алиева мы можем прийти к выводу, насколько он был дальновидным политиком и будучи уже тогда, он осознавал, что Азербайджан превратится в арену важных экономических переговоров, что мы наблюдаем сейчас.

20 сентября произошло важное событие в истории независимой Азербайджанской Республики. На 30 лет между 13 нефтяными компаниями 8 стран, Азербайджана, США, Великобритании, России, Турции, Норвегии, Японии и Саудовской Аравии был заключен контракт о совместной разработке и распределении нефти на месторождениях "Азери", "Чираг" и глубоководных "Гюнешли" в азербайджанском секторе Каспийского моря. Согласно контракту объемом примерно в 400 страниц, сумма капитальных вложений составила 7,4 миллиарда долларов, а эксплуатационные расходы — 5,9 миллиарда долларов. Площадь, включенная в договор, составляет 432,4 квадратных метра. было км. За этот период планировалось добыть 510 миллионов тонн нефти. 80% прибыльной нефти досталось Азербайджану, 20% - другим сторонам.

С начала промышленной добычи нефти в Азербайджане под землей, на суше и в воде на территории нашей страны было добыто 1 миллиард 325 миллионов тонн добытой нефти. За 45 лет на принадлежащей Азербайджану части Каспийского моря было добыто 400 миллионов тонн нефти [4,с.253].

С подписанием соглашения Каспийское море стало одним из важных геополитических центров мира. Нефтяные компании крупнейших стран начали работать, проявляя интерес к Каспийскому региону, где политика и экономика находятся в тесной связи. Каспийское море стало зеркалом мировой геополитики.

Соглашение, сыграв значительную роль во внутренней общественно-политической, экономической, культурной, духовной и психологической жизни Азербайджана, укрепило международные позиции страны, тем самым открыло новый этап в развитии нефтяной промышленности, притока иностранных инвестиций. Инвестиции в страну были усилены. С подписанием «Контракта века» нефтяная политика стала неотъемлемой частью общей стратегии развития страны. Хотя она имеет больше экономических особенностей, экономические и политические факторы всегда образовывали единство и органично дополняли друг друга, в сохранении и укреплении государственной независимости, в обеспечении социально-экономической, военно-политической безопасности, в духовно-психологическом развитии народа.

Подписание «Контракта века» вызвало резкое сопротивление со стороны государств, не желавших пускать западные страны в Каспийское море. "Несмотря на предоставление "Лукойлу" 10-% доли, российская сторона заявила, что не признает нефтяной контракт, мотивируя это якобы нарушением правового режима Каспия. «Контрактом века» были недовольны не только определенные круги в России. Следует отметить, что в результате политики США, поддержавший Азербайджан в подписании контракта, Иран, не участвовавший в соглашении, усилил свое давление [9,с.222]. После подписания нефтяного контракта в Азербайджане начались попытки создать беспорядки, совершить государственный переворот и планы убийства президента Гейдара Алиева. В ночь с 21 на 22 сентября 1994 года сбежали несколько заключенных из СИЗО МНБ Азербайджанской Республики.

22 сентября Гейдар Алиев обратился к народу по азербайджанскому телевидению и радио, рассказал о проводимых в стране широкомасштабных работах и предпринятых шагах для экономического и политического развития, раскрыв истинную суть произошедшего и сказал:

"Прошлой ночью произошло преступление. Информацию о нем прочитали по телевидению. Руководители правоохранительных органов выступили по телевидению и сообщили о возникновении этого преступления и его содержании. Это ужасное происшествие. Это может быть беспрецедентный случай в нашей стране. Четверо заключенных - Рагим Газиев, Аликрам Гумбатов, Баба Назарли, Ариф Пашаев, находивши-

еся СИЗО МНБ Азербайджанской Республики, ночью были освобождены в результате заранее подготовленного и спланированного акта и увезены в неизвестном направлении [3,с.280-281].

Террористические акты были совершены в Азербайджане, когда Гейдар Алиев присутствовал на 49-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в Нью-Йорке.

Произошедшие события были направлены на то, чтобы воспрепятствовать независимой политике Азербайджанского государства и остановить реализацию нефтяного контракта.

Немного времени спустя, Азербайджан столкнулся еще с одной проблемой. Под руководством премьер-министра Сурета Гусейнова в Баку и ряде других регионов страны была предпринята попытка государственного переворота. 4 октября в Гяндже произошло антиправительственное восстание. Боевики и незаконные банды захватили здание Гянджинской городской исполнительной власти, управления Министерства национальной безопасности, городских и районных отделов полиции и других государственных органов, аэропорт, железнодорожный вокзал, телестудию, закрыли въезды и выезды в город и нарушило сообщение с городом.

Во время восстания Гейдар Алиев несколько раз пытался связаться по телефону с Суретом Гусейновым, но это не удалось.

Призвав народ объединиться, он сказал: "Сегодня мы все должны объединиться и бороться за сохранение независимости Азербайджана [3,с.355-360]. И в самом деле тысячу людей поддержали Гейдара Алиева и вышли на митинг у Президентского дворца. Это было демонстрацией тесного единства власти и народа, твёрдой защиты президента Гейдара Алиева со стороны народа.

В ходе предотвращения попытки дестабилизации, 3 военнослужащих были убиты и 4 ранены. Власти приняли решительные меры. 4 октября 1994 года Президент Азербайджанской Республики издал указ об объявлении чрезвычайного положения в Баку [6,с.190]. В конце указа было написано, что азербайджанский народ, год назад стоявший на грани гражданской войны, никому и никогда больше не позволит повторить эти события. Попытка государственного переворота в Гяндже вызвала гнев всех граждан Азербайджана. Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев обратился в Милли Меджлис с просьбой одобрить отставку премьер-министра Сурата Гусейнова. Было принято решение привлечь народного депутата Азербайджанской Республики Сурета Гусейнова к уголовной ответственности, и он был лишен звания «Национального героя Азербайджана».

Хотя восстание в Гяндже было подавлено, другие группы внутри Азербайджана снова восстали против государства. 12-13 марта 1995 года в Газахе и Агстафе, 16-17 марта в поселке 8-й километр Баку группа сотрудников Особого отряда полиции МВД подняла вооруженное восстание и совершила противоправные действия. против местных властей [5,с.195].

Несомненно, восстание возникло не внезапно, для него был ряд причин. Как известно, после восстановления государственной независимости азербайджанский народ пережил большие страдания, его земли были оккупированы со стороны армянских агрессоров.

Азербайджан дал много жертв в борьбе за территориальную целостность, перенес лишения и стойко встал на защиту своей с таким трудом завоеванной независимости. Однако некомпетентная и поверхностная политика Народного Фронта Азербайджана, воспользовавшегося доверием народа и захватившего власть, вызвала глубокий общественный протест и создала множество трудноразрешимых проблем. В результате время от времени активизировались антигосударственные силы, получившие поддержку из-за границы и заявлявшие о незаконном захвате политической власти.

Бывший премьер-министр Сурет Гусейнов, бывший заместитель министра внутренних дел Ровшан Джавадов и другие стали инструментами в руках контролируемых иностранцами Аяза Муталибова, Рахима Газиева, Аликрама Гумбатова, Вагифа Гусейнова и их покровителей. За время своего долженствования Сурет Гусейнов, отличавшийся своей некомпетентностью, не желавший устранять эти недостатки и не приобретший управленческих навыков, не только не пытался выполнять свои государственные обязанности, но и содержал незаконные вооруженные формирования, финансировал их и подстрекали их к противоправным действиям. Вместе с тем, Ровшан Джавадов вместе со

своим братом Махиром Джавадовым, бывшим прокурором Хатаинского района города Баку, контролировали личный состав, военную технику и базу подчиненного ему Отряда полиции особого назначения, осадили здание прокуратуры, применили насилие к должностным лицам, нарушили работу прокуратуры и нанесли ущерб государственному имуществу. Махир Джавадов проинформировал Сурета Гусейнова и Ровшана Джавадова о том, чтобы продолжить выполнение своих обязанностей по заранее подготовленному плану. Незаконно созданные Суретом Гусейновым и расположенные в Гяндже банды, по его указанию, захватили законную исполнительную власть, правоохранительные органы, государственно-значимые объекты в городе Гянджа и попытались продолжить противозаконные действия в других регионах. Вместе с соучастниками восстания , Ровшан Джавадов начал выступать с заявлениями и требованиями заставить власти пойти на незаконные уступки, а чиновников уйти в отставку [6, с.209].

Меры, предпринятые Президентом Азербайджанской Республики Гейдаром Алиевым для стабилизации ситуации, и решимость народа истощили силы, пытавшиеся совершить государственный переворот, и перед Президентским дворцом за короткое время собрались сотни тысяч людей на призыв президента. Народ защищал верховенство закона, демократию, законно избранного президента и государственность. Сурет Гусейнов и Ровшан Джавадов, опасавшиеся гнева народа, были вынуждены прекратить свои преступные действия. Вооруженные силы Сурата Гусейнова были разоружены, его криминальные товарищи и коллеги на различных государственных должностях арестованы.

Предотвращение попыток государственного переворота имело серьезное международное значение. Установление стабильности в стране благодаря сопротивлению властей Азербайджана давлению внешних и внутренних сил, решительным шагам, придало уверенности и доверия сотрудничеству и инвестициям в иностранные нефтяные компании, и стало одним из сильных факторов, влияющих на укрепление международных позиций Азербайджана. После этого сотрудничество с зарубежными нефтяными компаниями еще больше расширилось.

Из рассмотренных в главе вопросов видно, что одной из основных задач, стоящих перед Азербайджанской Республикой после восстановления государственной независимости, было превращение нефти, природного ресурса, в национальное достояние, решение важных социально-экономических проблем в стране и получить международные гарантии для укрепления государственной независимости. Еще в последние годы существования СССР ряд крупных иностранных компаний проявили интерес к азербайджанской нефти. Начались первоначальные переговоры о сотрудничестве. Однако переговоры столкнулись с трудностями под влиянием сложных процессов, происходящих внутри страны, и деятельности противников этого сотрудничества.

После второго прихода к власти Гейдара Алиева начался новый этап сотрудничества в нефтяной сфере. Иностранные силы, препятствующие сотрудничеству Азербайджана в нефтяной сфере, усилили свое давление. Несмотря на это, «Контракт века» был подписан усилиями Гейдара Алиева. Таким образом, создана договорно-правовая база в направлении превращения нефти, являющейся природным ресурсом, в национальный ресурс. С подписанием этого соглашения, имеющего большое историческое значение, открылась новая страница в истории государства и народа Азербайджана.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Azərbaycan 1994: Milli dövlətçilik sınaq qarşısında, II hissə, Bakı 2002, 432s

2. Əliyev H.Ə. Aparıcı neft şirkətlərinin və kooperasiyalarının nümayəndələri ilə görüşdə çıxış. 17 avqust 1993 il //Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab,

3. Əliyev H.Ə. Azərbaycan milli televiziya və radiosu ilə çıxışı, 22sentyabr 1994-cü il // Müstəqilliyimiz əbədidir, II kitab

4. Əliyev H.Ə. Xəzər şelfində yataqların birgə işlənilməsi haqqında Bakida Azərbaycan Dovlət Neft Şirkəti ilə xarici neft şirkətlərinin konsorsiumu arasında müqavilə imzalanması mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. 20 sentyabr 1994 il// Müstəqilliyimiz əbədidir.II kitab

5. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının tarixi(1991-2003), Bakı. BDU, 2021, 382s

6. Qasımlı M., Muradova B. Azərbaycan parlamentarizmi tarixi. 2 cilddə. I cild
7. Aliyev: Moskovodan izin almalıyız// "Milliyet" gazetesi, İstanbul, 1994, 19 Ekim
8. Aslanov A., Həsənov İ. Haydar Aliyev dönemi Azerbaycan dış politikası. Ankara, 2005
9. Aleskerov V. Achieving Azerbaijans Strategic Vision: Negotiating the "Contract of the century"// Azerbaijan in global politics: Crafting Foreign Policy.
10. Алиев Г. Азербайджанская нефть в политике мира. Баку, «Азербайджан», 328с
11. Федоров Ю. Каспийская нефть и международная безопасность. Выпуск 1

РЕЗЮМЕ

Цель подготовки этой статьи заключается в том, чтобы показать какую огромную роль сыграл «Контракт века» в истории Азербайджана. Через этот контракт решались не только вопросы экономические, но и политические. Благодаря наращиванию экономической мощи государства, заложенной заключением контракта, Азербайджан в результате своей последовательной политики смог вернуть оккупированные земли со стороны армянских агрессоров в ходе 44-х дневной войны. Наличие в стране богатых месторождений нефти, с одной стороны, создает для нее благоприятные возможности для влияния на большие нефтяные политические игры, а с другой стороны, многие возникающие проблемы решаются посредством нефтяного фактора. В этой статье были рассмотрены вопросы подготовки проекта контракта, сложности возникшие в ходе его заключения и после его заключения, попытки государственного переворота.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, «контракт века», нефтяной фактор, государственный переворот, экономика.*

Əliverdiyeva Təranə Əliverdi qızı
Baki Dövlət Universiteti
Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr) kafedrasının doktorantı
E-mail: taranaaliverdiyeva@mail.ru

XÜLASƏ

Bu yazını hazırlamaqda məqsəd "Əsrin müqaviləsi"nin Azərbaycan tarixində nə qədər böyük rol oynadığını göstərməkdir. Bu müqavilə vasitəsilə təkcə iqtisadi deyil, siyasi məsələlər də həll olundu. Müqavilənin bağlanması ilə əsası qoyulan dövlətin iqtisadi qüdrətinin artması sayəsində Azərbaycan apardığı ardıcıl siyasət nəticəsində 44 günlük müharibə zamanı işğal etdiyi torpaqları erməni təcavüzkarlarından geri qaytara bildi. Ölkədə zəngin neft yataqlarının olması bir tərəfdən onun böyük neft-siyasi oyunlarına təsir etmək üçün əlverişli imkanlar yaradır, digər tərəfdən isə ortaya çıxan bir çox problemlər neft amili vasitəsilə həll olunur. Bu məqalədə müqavilə layihəsinin hazırlanması, onun bağlanması zamanı və bağlandıqdan sonra yaranan çətinliklər, dövlət çevrilişi cəhdi müzakirə olunub.

Açar sozlər: *Heydər Əliyev, "Əsrin müqaviləsi", neft amili, dövlət çevrilişi, iqtisadiyyat.*

Aliverdieva Tarana Aliverdi's daughter
Baku State University
PHD of the department "New and modern history of Azerbaijan (on humanitarian disciplines)"
E-mail: taranaaliverdiyeva@mail.ru

SUMMARY

The purpose of preparing this article is to show what a huge role the "Contract of the Century" played in the history of Azerbaijan. Through this contract, not only economic issues were resolved, but also political ones. Thanks to the increase in the economic power of the state, laid down by the conclusion of the contract, Azerbaijan, as a result of its consistent policy, was able to return the occupied lands from the Armenian aggressors during the 44-day war. The presence of rich oil deposits in the country, on the one hand, creates favorable opportunities for it to influence the big oil political games, and on the other hand, many emerging problems are solved through the oil factor. This article discussed the preparation of the draft contract, the difficulties that arose during its conclusion and after its conclusion, and the coup attempt.

Key words: *Heydar Aliyev, "contract of the century", oil factor, coup attempt, economics.*

UOT:93(94)
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0125

NAXÇIVANDA MALDARLIĞIN TARİXİ COĞRAFİYASI (XIX-XX əsrin əvvəlləri)

NURLANA ƏLİYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aliyevanurlana71@gmail.com

Tarixi ən qədim dövrlərə gedib çıxan maldarlıq təsərrüfatı Eneolit və Tunc dövrlərində daha da inkişaf edir, əhali təsərrüfatla daha geniş şəkildə məşğul olur. Maldarlığın meydana gəlməsi və inkişafı əsasən kişi əməyinin məhsulu kimi qiymətləndirilir. Heç şübhəsiz, bu hal kişinin ictimai rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Tunc dövründə köçəri maldarlığın formasının geniş miqyas alması, xış əkinçiliyinin yaranması ilə əlaqədar olaraq qaramaldan qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edilmiş, iribuynuzlu heyvanların maldarlıqda üstün rolu meydana çıxmışdır.

Təsərrüfat sahələrində baş verən irəliləyiş maldarlığın əkinçilikdən ayrılmasını labüd etmişdir. Qafqaz dağlarındakı əlverişli iqlim və bol çəmənliklər əsrlər boyu maldarlığın inkişafına əsaslı zəmin yaratmışdır (2, s. 232). Maldarlığın inkişafı üçün bərəkətli otlaqların, geniş düzənliklərin, yaylaq və qışlaqların, əlverişli iqlim şəraitinin, təmiz dağ bulaqlarının olmasının böyük əhəmiyyəti var idi. Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Naxçıvan bölgəsində hələ qədim zamanlardan maldarlıq təsərrüfatı mövcud olmuş və inkişaf etmişdir. Bunu arxeoloji tədqiqatlar zamanı dəfələrlə əldə olunan at, dəvə, qoyun, öküz və s. tipli ev heyvanlarına məxsus skelet qalıqlarına, daşdan yonulub hazırlanmış at və qoç heykəllərinə, maldarlıq məhsullarının hazırlanması üçün istifadə olunmuş müxtəlif növ gil qab nümunələrinə, sərniclərə, nehrələrə və s. rast gəlinməsi təsdiq edir (6, s. 168). Heç təsadüfi deyildir ki, bölgədə maldarlığın inkişafına rəvac verən amillər, insanlığın bu təsərrüfat sahəsinə olan böyük ehtiyacından irəli gəlirdi. Belə ki, ətə, yuna, gön-dəriyə, südə, yağa və s. heyvandarlıq məhsullarına cəmiyyət daxilində böyük miqyasda tələbat meydana gəlmişdir. Tələbatın durmadan artması amili isə ərazinin sürətli inkişafından xəbər verirdi (5, s. 49).

XIX əsrdə maldarlıq və heyvandarlıqla məşğul olma səviyyəsinə görə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının əhalisini üç qrupa ayırmaq mümkün-dür. Birinci qrup kəndlilər başlıca olaraq Naxçıvan qəzası və Şərur əyalətində yaşayırdılar. Onlar yalnız əkin sahələrini becərmək və öz tələbatlarını ödəmək məqsədi ilə az sayda mal-qara saxlayırdılar. İkinci qrupu isə birinci qrupa nisbətən əkinçiliklə bərabər, daha çox maldarlıq və heyvandarlıqla məşğul olan əhali təşkil edirdi. Bu cür kəndlilər əsasən dağətəyi bölgələrdə, birinci qrupa nisbətən əkinçilik üçün o qədər də əlverişli şəraiti olmayan ərazilərdə (Ordubad, Culfa, Şahbuz və s.) yaşayırdılar. Üçüncü qrupa daxil olan əməkçilər isə, əsasən dağ rayonlarında yaşadıqlarından onların əsas məşğuliyyətləri maldarlıq və heyvandarlıq idi (8, s. 122). Bu qrup əhali başlıca olaraq Dərələyəz mahalında məskən salmışdı.

Budaqova S. XIX əsrin 30-40-cı illərində Naxçıvan diyarında saxlanılan 69 min 953 baş qoyun və keçidən ildə 7772 pud yun əldə edilməsi fikrini irəli sürür (3, s. 59). Xanlıqlar dövrünün sonu və rus müstəmləkəçiliyinin başlanğıc illərində Naxçıvan dairəsində 15 min, Ordubad dairəsində 10 min, Şərur mahalında isə 13 min 686 baş qoyun və keçi saxlanılırdı (12, s. 93). Naxçıvan diyarında qoyunçuluğun inkişaf etməsinə imkan verən əsas amil müvafiq otlaqların çoxluğu, bəzi bölgələrdə isə, xüsusilə Dərələyəz mahalında bərəkətli torpaqların əkin üçün yararlı deyil, otlaq kimi istifadə edilməsi ilə bağlı idi (3, s. 64). Rusiya ilə birləşdirilən zaman Ordubad şəhərində azərbaycanlıların 58 camışı, 82 öküzü, 144 inəyi, 115 danası, 182 qoyunu, 38 keçisi, 102 atı, 123 ulağı, 41 qatırı olmuşdur. Həmin vaxt Ordubad şəhərinə yenicə köçürülmüş ermənilərin 1 inəyi, 1 danası, 3 keçisi, 3 atı, 1 qatırı var idi (15, s. 483-484).

XIX yüzilliyin 80-ci illərində Naxçıvan qəzasının qərb hissəsində 14610 baş, Ordubad dairəsinin hər bir kəndində min başa qədər (Qarçevan kəndində -5000 baş), Şərurda 9537 baş, Dərələyəzdə isə 31408 (cəmi:41259) baş xırdabuynuzlu heyvan bəslənilirdi (13, s. 109).

Q. Mədətovun tədqiqatları göstərir ki, xırdabuynuzlu heyvanlar arasında keçi saxlanılmasına da üstünlük verilirdi. Naxçıvan bölgəsi bütün Kiçik Qafqazda keçilərin sayına görə həmişə üstünlük təşkil etmişdir. 1899-cu ilə aid olan bir statistik məlumata görə Naxçıvanda 23355, Şərur Dərələyəzdə 6500, Ordubadda isə 227 keçi qeydə alınmışdır (16,

s. 175). I Dünya müharibəsi ərəfəsində Naxçıvanda 220 min baş qoyun və 50 min baş keçi qeydə alınmışdır (11, s. 108). Lakin XX yüzilliyin 20-ci illərində siyasi hadisələr maldarlıq təsərrüfatına da ciddi ziyan vurmuşdur. Bir məlumata görə davarların sayı 175 min başdan 60 min başa enmişdir (7, s. 116).

Heyvandarlıq təsərrüfatından bəhs edərkən qeyd edə bilərik ki, təsərrüfat həyatında xırda buynuzlu heyvanlardan sonra ikinci yeri iri buynuzlu heyvanlar tuturdu.

V.Qriqoryevin verdiyi məlumatlarda əhalinin məşğuliyyətində önəmli yer tutan maldarlıqdan, onun ayrı-ayrı sahələrindən geniş bəhs olunmuşdur. Camış və öküzlərin sayı 11200 baş (Naxçıvan dairəsi-10000, Ordubad dairəsi 1200) qoyun və keçi-25 min baş (Naxçıvan dairəsi-15000, Ordubad dairəsi-10000) Ordubad dairəsində 100 baş dəvə olduğu qeyd edilir. Müəllif nədənsə inəklərin sayı haqqında məlumat verməmişdir (12, s. 92). XIX əsrin birinci yarısında Ordubad bölgəsində nəqliyyat heyvanları arasında 100 baş dəvə olduğu qeyd edilmişdir. Lakin bu dəvələrin hansı mahallarda yerləşdiyi haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Bu dəvələrdən ticarət məqsədi ilə istifadə edilmişdir (9, s. 75). XIX yüzilliyin 70-ci illərində Naxçıvanın 3 mahalında 296 dəvə (13, s. 230), XIX yüzilliyin sonlarında təkcə Nehrəm kəndində 22 dəvə var idi (14, s. 195). 1899-cu ildə Naxçıvanda 240 dəvə, Şərur-Dərələyəzdə isə 640 dəvə olduğu göstərilmişdir (4, s. 128).

V.Qriqoryevin verdiyi bir məlumatlara görə, XIX əsrin 30-cu illərində camış və öküzlərin sayı 11200 baş (Naxçıvan dairəsi-10 000, Ordubad dairəsi 1200), qoyun və keçilərin sayı 25 min baş (Naxçıvan dairəsi-15000, Ordubad dairəsi-10000) olmuşdur (12, s. 92).

XIX əsrin 40-50-ci illərinə aid olan məlumata görə Naxçıvan bölgəsinin bir hissəsini əhatə edən Naxçıvan qəzasında 20-25 min baş iribuynuzlu heyvan, 3-4 min baş at var idi. Qoyun və keçi haqqında məlumat əldə edilməmişdi (10, s. 41).

XIX əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda 23339, Şərur-Dərələyəzdə 84350, Ordubadda isə 187 baş qaramal-öküz, inək, kəl, camış qeydə alınmışdı (4, s. 224).

Qaynaqlardan aydın olur ki, 1870-ci ildə Naxçıvan qəzasında 123.079 qoyun və keçi, 23.505 öküz və kəl, 26.713 inək və camış, 2987 uzunqulaq və qatır, 6.659 at, 4.317 dəvə var idi. Z.Şahverdiyevin apardığı tədqiqatlar nəticəsində Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur sahəsində bu göstəricilərin müvafiq olaraq təxminən 36,4 min, 7,1 min, 12,6 min və s. olduğu qeyd edilir. XIX əsrin sonlarına doğru Naxçıvan qəzasında uzunqulaq və qatırların sayı istisna olmaqla digər göstəricilər aşağı düşmüş, Şərur- Dərələyəz qəzasında isə artmışdı (10, s. 42). XIX yüzilliyin 80-ci illərində Naxçıvan qəzasının qərbində 9640 baş, Şərur Dərələyəz qəzasının qərbində 18559 baş, Ordubadda isə 1750 baş qaramal hesaba alınmışdır (4, s. 109, 120). İ.Şopenin məlumatına görə isə, burada bəslənilən üç mal və camışdan biri sağmal olurdu və hər bir qoyun və keçinin südündən ildə 2 batmana qədər pendir almaq mümkün idi (16, s. 793-795).

Mənbələrdə bu dövrdə Ordubad dairəsində 100 baş dəvə olduğu barədə qeydlərə də rast gəlinir. Müəllif nədənsə inəklərin sayı haqqında məlumat verməmişdir (12, s. 92). Hansı ki, Naxçıvanda heyvandarlıqda inəklər digər iribuynuzlu mal-qaralardan çox olmuşdur. Dəvəyə gəlincə, o ticarətdə, köçərilikdə önəmli yer tutduğundan təkcə Ordubad dairəsində deyil, əyalətin digər bölgələrində də yayılmışdır. Lakin, bu dəvələrin hansı mahallarda yerləşdiyi haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. XIX yüzilliyin 70-ci illərində Naxçıvanın 3 mahalında 296 dəvə, XIX yüzilliyin sonlarında təkcə Nehrəm kəndində 22 dəvə var idi (14, s. 195). Həmin yüzilliyin sonunda Naxçıvanda 240 dəvə, Şərur-Dərələyəzdə isə 640 dəvə olmuşdur.

Atçılıq təsərrüfatına gəldikdə isə onu qeyd edə bilərik ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində atçılıq mühüm təsərrüfat sahəsi olmuşdur. Bu dövrdə at 30-100 gümüş manat dəyərində qiymətləndirilirdi. Ə.Sumbatzadə 1844-cü ildə Ordubad şəhəri ilə birlikdə Naxçıvan qəzasında 3452, 1845-ci ildə 3612, 1849-cu ildə isə 3462 atın, yenə həmin dövrdə müvafiq olaraq 491, 4136 və 3806 qatır və uzunqulağın olduğunu təsdiq edir (14, s. 81). S.P.Zelinski isə XIX yüzilliyin 70-ci illərində Naxçıvanın 3 mahalında 3976 atın, 4926 ulağın, 291 qatırın olduğunu göstərir (13, s. 230). 1883-1884-cü ildə at siyahıya alınmalarının nəticələrinə görə Naxçıvanın kənd icmalarında 1424, torpaq sahələrinin ixtiyarında 202, şəhərdə isə 188 at (cəmi: 1814 at) qeydə alınmışdır. 1899-cu ilin göstəricilərinə görə isə Ordubadda 41 at, 62 ulaq, 23 qatır, Naxçıvanda 4038 at, 5138 ulaq, 389 qatır, Şərur Dərələyəzdə 6080 at, 2000 ulaq, 480 qatır, olduğu xəbər verilir (4, s. 128).

Heyvandarlıq təsərrüfatından danışarkən barama qurdunun yetişdirilməsinə toxunmaq lazımdır.

Azərbaycanın əksər yerində baramaçılıqla da məşğul olurdular. Bu təsərrüfat sahəsi Azərbaycanda əsas etibarilə Nuxa, Ərəş, Naxçıvan (Ordubad) qəzalarında və Zaqatala dairəsində geniş sahələri əhatə edirdi. Hətta 1902-ci ildə kənd sahibkarlarının Tiflisdə qurultayı açılmış və burada baramaçılığın, ümumiyyətlə, ipəkçiliyin inkişafı məsələləri müzakirə edilmişdi (1, s. 41).

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, XIX əsrin ikinci yarısında Naxçıvan bölgəsinin maldarlıq təsərrüfatında müəyyən inkişaf özünü göstərmişdi. Rusiya işğalı ərəfəsi ilə müqayisədə iri və xırda buynuzlu mal-heyvanın sayı XIX əsrin 60-cı illərində bir neçə dəfə artmışdı. Bu vəziyyət XIX əsrin 70-90-cı illərində də davam etmişdi. Ümumilikdə bütün bölgədə olan iri və xırda buynuzlu mal-heyvanın kəmiyyətini tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdı. XX əsrin əvvəllərində isə I Dünya müharibəsinin başlanması və ermənilərin bu ərazilərə amansız yürüşləri maldarlıq təsərrüfatının azalmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, maldarlıq, iri və xırda buynuzlu mal-qara, XIX-XX əsrlər, tarixi coğrafiya.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan tarixi. 7 clddə. V cild. Bakı: Elm, 2008, 584 s.

2. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cilddə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.

3. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin birinci qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s. PDF

4. Həsənov Ş. Naxçıvan tarixi-etnoqrafik fenomendir. Bakı: Xəzər Universiteti, 2009, 224 s.

5. Hacıyeva S. XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda maldarlıq // Naxçıvan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər, 2018, № 2 (91), s. 49-52.

6. Qasımlı V. İlk orta əsrlərdə Naxçıvanda maldarlıq təsərrüfatı // Bakı Universiteti Xəbərləri, 2010, № 4, s. 167-171.

7. Mədətov Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı: Azərnəşr, 1958, 164 s.

8. Naxçıvan tarixi. Üç cilddə. II cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 528 s.

9. Rəhimov Y. XIX əsrin sonlarında Naxçıvan bölgəsinin kənd təsərrüfatı // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, 2018, № 6 (95), s. 61-65.

10. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s. PDF

11. Vəlili (Baharlı) M. Azərbaycan: coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı: Azərb. Dövr. nəşr., 1993, 192 s.

12. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербургь : Типографии Департамента Внешней Торговли, 1833, 263с.

13. Зелинский С.П. Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский: Географически-статистическое и сельскохозяйственное описание // Сборник сведений о Кавказе. т. VII. Тифлис, 1880, с. 209-258.

13.Исмаилов К. Село Неграм Эриванской губернии. Нахичевансково уезда. /СМОМПК, вып. XXVII, Тифлис:1899

14. Сумбатзаде А. Промышленность Азербайджана в XIX в Баку: Изд-во АН Азербайджана ССР, 1964, 501с.

15. Число домашнего скота в Закавказии в 1899 году по данным управления ветеринарого частью на Кавказе и губернских ветеринаров. / Сборник статистических сведений по Закавказскому краю, часть 1, Тифлис: 1902.

16. Шопен И. Исторической памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1231с.

XÜLASƏ

Məqalədə XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın təsərrüfat həyatında maldarlığın yeri və tarixi coğrafiyaya təsirindən bəhs olunur. XIX əsrin ikinci yarısında Naxçıvan bölgəsinin maldarlıq təsərrüfatında müəyyən inkişaf özünü göstərmişdi. Rusiya işğalı ərəfəsi ilə müqayisədə iri və xırda buynuzlu mal-qaranın sayı XIX əsrin 60-cı illərində bir neçə dəfə artmışdı. Bu vəziyyət XIX əsrin 70-90-cı illərində də davam etmişdi. Ümumilikdə bütün bölgədə olan mal-heyvanın kəmiyyətini tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdı. XX əsrin əvvəllərində isə I Dünya müharibəsinin başlanması və ermənilərin bu ərazilərə amansız yürüşləri maldarlıq təsərrüfatının azalmasına səbəb olmuşdur.

Историческая география
скотоводства в Нахчыване
(начало XIX-XX вв.)

В статье рассказывается о месте скотоводства в хозяйственной жизни Нахчывана и его влиянии на историческую географию в начале XIX-XX веков. Во второй половине XIX века в животноводческом хозяйстве Нахчыванского региона проявилось определенное развитие. По сравнению с периодом оккупации России, в 60-х годах XIX века количество крупного и мелкого рогатого скота увеличилось в несколько раз. Эта ситуация продолжалась и в 70-90-х годах XIX века. В целом, полностью определить количество скота во всем регионе было невозможно. А в начале XX века начало Первой мировой войны и беспощадные походы армян на эти территории привели к сокращению животноводства.

Ключевые слова: *Нахчыван, скотоводство, крупный и мелкий рогатый скот, XIX-XX вв., историческая география.*

An historical geography of
cattle breeding in Nakhchivan
(The 19th and early 20th centuries)

The article provides the role of cattle breeding in Nakhchivan economy and the impact of which on historical geography in the 19th and early 20th centuries. In the second half of the 19th century, the cattle breeding developed in the Nakhchivan region. The number of cattle and small cattle increased several times in 1960s compared to the eve of the Russian occupation. This situation continued in the 70-90s of the 19th century. In general, it was not possible to determine the quantity of cattle in the whole region. At the beginning of the 20th century, starting the First World War and the occupation of these territories by Armenians led to the decline of the cattle industry.

Key words: *Nakhchivan, cattle breeding, cattle and small cattle, 19th-20th centuries, historical geography.*

UOT 94;327
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0129

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN, TÜRKİYƏ VƏ RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİNİN BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT SİSTEMİNƏ TƏSİRİ

RAUF QURBANOV
Bakı Dövlət Universiteti Slavyan ölkələri tarixi kafedrasının doktorantı

E-mail: Qurbanovrauf7@gmail.com

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra qarşıda duran ən böyük vəzifələrdən biri də dünyaya inteqrasiya prosesini təmin etmək olmuşdur. Məhz Azərbaycanın coğrafi şəraiti onu Şərqlə Qərb arasında körpü rolu ola biləcək geostrateji amilə çevirmişdir. Azərbaycanın sahib olduğu coğrafi məkan, beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşməsi Avropa dövlətlərinin də burada layihələrə maraqlı olmalarının ən böyük səbəblərindən biri idi. Məhz bunun sübutu idi ki, Aİ TRASEKA nəqliyyat dəhlizinin qurulması üçün 1993-cü ildə Brüsseldə Azərbaycan da daxil olmaqla 8 ölkənin nümayəndələri ilə konfrans keçirilməsinə dəstək olmuşdur. Türkiyə isə, sonradan 2000-ci ilin mart ayında buraya daxil oldu. Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstanın dəmiryol xətti ilə birləşdirilməsi ilk dəfə 1993-cü ildə Birgə Nəqliyyat Komissiyası iclasında gündəmə gəlmiş, ancaq, bu sazişin imzalanması 2000-ci ildə baş tutmuşdur. Günümüzdə Azərbaycan 3 qlobal səviyyəli layihənin mərkəzində yerləşir. Bunlara “TRASEKA”, “Kəmər və yol təşəbbüsü”, üçüncüsü isə, Hindistanda başlayıb Rusiyada bitən “Beynəlxalq Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi” aiddir. Azərbaycan hökuməti məhz bu yol xətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün bu çərçivədə dəmiryolları, avtomobil yolları, dəniz və hava limanı tikilməsinə milyard dollarlarla vəsait ayırmışdır.

1993-1995-ci illəri, TRASEKA çərçivəsində Qara dəniz-Xəzər dənizi-Orta Asiya dəhlizlərinin istifadəyə hazır vəziyyətə gətirmək və qüvvətləndirmək üçün çalışmaların sürət aldığı bir dövr idi. 1997-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev və Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze, prezidentlər səviyyəsində ilk konfransın Qafqazda baş tutması mövzusunda bir təklif etmişlər. Bu təklifin nəticəsində AB-nin dəstəyi ilə 8 sentyabr 1998-ci ildə Bakıda “TRASEKA-Tarixi İpək Yolunun Restavrasiyası” başlıqlı bir konfrans baş tutmuşdur. Bu iclasın ən önəmli uğuru Avropa-Qafqaz-Asiya arasında koridorun inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə çoxtərəfli saziş imzalanmışdır. Qarşılıqlı hədəf və məqsədlər belə sıralanmışdır:

- Avropa, Qara dəniz bölgəsi, Qafqaz regionu, Xəzər dənizi hövzəsi və Orta Asiya regionlarındakı iqtisadi münasibətlərin, ticarət və daşıma nəqliyyatının inkişaf etdirilməsi;
- Quruyolu, dəmiryolu və ticarət yolları vasitəsi ilə regionun dünya bazarına çıxışının təmin edilməsi;
- Nəqliyyat, karqo və çevrə təhlükəsizliyinin təmin etdirilməsi;
- Çatdırılma sahəsində qanuni prosedurun və nəqliyyat siyasətinin uyğunlaşdırılması;
- Çatdırılma sahəsindəki rəqabət üçün bərabər şərtlərin təmin olunması [19].

TRASEKA proqramı 1998-ci ildə Bakıda baş tutan konfransdan sonra sürət qazanmışdır. Üzv ölkələr burada Bakı mərkəzli hökumətlərarası komissiya qurmuşlar. Bu tarixdən etibarən AB dəmiryolu, liman və quru yollarının bərpa olunmasına 800 milyon dollar investisiya etmişdir. Azərbaycanın bəzi milli layihələri də TRASEKA proqramına daxil edilmişdir [2]. Traseka idarə orqanının 2001-ci ildə Bakıda yer alması da Azərbaycanın TRASEKA dəhlizi cəhətdən önəmini xatırlatmaqdadır. Türkiyə Marmaray xətti, sürətli qatar layihələri, Qara dəniz sahil yolu, İstanbul ikinci boru keçidi və ölkədəki 12 lojistik mərkəzlə BTQ-nin Avropa ilə fiziki bağını təmin etməkdədir. Əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, Türkiyənin sahib olduğu limanlar, karqo və yük daşınmasında önəmli rol oynamaqdadır. TRASEKA proqramı, Avropanın Orta Asiya ilə əlaqə qurması və bu yolda Azərbaycan və Türkiyənin nəqliyyat sistemini dəstəkləməsində önəmli rol oynamışdır.

Azərbaycan, Türkiyə və Rusiya arasında enerji ticarəti regional və qlobal siyasətdə mühüm rol oynayır. Bu ölkələr arasında olan iqtisadi münasibətlər olduqca vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu münasibətlərin təməlində enerji sektoru böyük rol oynamaqdadır. Xüsusi ilə təbii qaz və neft ticarəti bu üç ölkə arasında əsas ticarət səbəblərindən biridir. Bu üç ölkə həm enerji istehsalçıları, həm də enerji istehlakçıları kimi həm rəqabətdə, həm də əməkdaşlıqdadır. Enerji ticarəti bu ölkələrin iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik maraqlarına geniş təsir göstərir.

Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin dəmiryolu vasitəsi ilə birləşdirilməsi düşüncəsi ilk dəfə olaraq 1993-cü ildə həyata keçirilən üç dövlət arasında

qurulmuş Ortaq Nəqliyyat Komissiyasi iclasında gündəmə gəlmişdir. Ancaq bu sazişin imzalanması 2000-ci illərə qədər gecikmişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum layihələrinin təməlləri atıldıqdan sonra BTQ üçün çalışmalar daha da sürətlənmişdi. 2002-ci ildə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanın Nəqliyyat nazirləri görüşərək dəmiryolunun istiqamətini müəyyən edən protokol imzalanmışlar. 2004-cü il 29 dekabr tarixində Tiflisdə üç ölkənin nəqliyyat nazirlərinin iştirakı ilə həyata keçirilən Nəqliyyat Komissiyasının iclasında layihənin həyata keçirilməsi qərarlaşdırılmışdı. 2005-ci il 25 may tarixində Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasında BTQ dəmiryol layihəsi ilə əlaqədar bəyənnamə imzalanmışdır [1, s, 191].

Azərbaycan və Türkiyə arasında 2011-ci il dekabrın 26-da "Şahdəniz" yatağından hasil edilən qazı Türkiyə vasitəsilə Avropaya çatdıracaq Trans Anadolu Boru Kəmərini (TANAP) inşa edəcək konsorsiumun yaradılmasına dair anlaşma memorandumu imzalanıb. 2012-ci il iyunun 26-da tərəflər arasında TANAP boru kəmərinin reallaşdırılmasına dair Azərbaycan-Türkiyə hökumətlərarası saziş imzalanıb. Hər iki ölkə TANAP-ı "yeni dövrə doğru tərəfdaşlıq" addımı kimi görür. TANAP Türkiyə-Azərbaycan enerji əlaqələrini Türkiyə-Rusiya münasibətləri səviyyəsinə qaldırmaq potensialına malikdir. Rusiya son 15 ildə Türkiyənin enerji sahəsində əsas tərəfdaşıdır. Bundan başqa, əsas məqsədi enerji sahəsində tranzit və mərkəz ölkəyə çevrilmək olan Türkiyə Rusiyanı siyasi iradəsi ilə bu sahədə mövcud vəziyyəti dəyişmək potensialına malik ölkə kimi görür. TANAP "Nabukko"dan sonrakı boru kəməri layihəsidir. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə Türkiyə ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən beynəlxalq qaz ixracı layihəsi kimi, o, mühüm mövqeyə malikdir. SOCAR-ın ən strateji investisiyalarından olan bu layihə Xəzər qazının Avropaya nəqlində əsaslı dəyişiklik yaradaraq, Türkiyənin dünya coğrafiyasında gələcək mövqeyinə üstünlük verəcək. Azərbaycan TANAP layihəsinə qaz tədarük edəcəyini və maliyyə vəsaitlərini köçürəcəyini bəyan edib.TANAP-ın dəyəri 7 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir. Layihə tərəfdaşları öz paylarına proporsional olaraq boru kəmərinin tikintisini maliyyələşdirəcəklər. (SOCAR: 80%, BOTAŞ: 5%, TPAO: 15%) [23, 12]. Üçüncü tərəf kimi qaz hasil edən şirkətlər, eləcə də Şahdəniz Konsorsiumunun tərəfdaşları sonradan minoritar səhmdarlar kimi konsorsiuma qoşulmağa icazə verilə bilər. Bu layihə Azərbaycan üçün yeni ixrac imkanları açır və xarici ticarətin şaxələndirilməsini təmin etməklə Xəzər dənizini Qərbə açaraq sabit gəlir təmin edir. TANAP, Azərbaycana ilk dəfə olaraq öz qazını Türkiyənin Aİ ilə qərb sərhəddindəki avropalı müştərilərə öz qaz kəməri vasitəsilə birbaşa satmağa imkan verəcək. Azərbaycanın tranzit xidmətlərinə görə ödəniş etmədən öz boru kəmərindən istifadə etməsi Azərbaycan qazının qiymətini Avropada rəqabətədavamlı edəcək. Bakı bu layihəni "Azərbaycandan Avropaya birbaşa yol" və "Azərbaycanın gələcəyə aparan yolu" kimi müəyyən edir. Azərbaycan enerji təchizatçısı, tranzit ölkə (Transxəzər ölçüsü) və onun hüdudlarından kənarda sərmayəçi ölkə kimi üçqat rol oynayır.

TANAP layihəsinin Türkiyə üçün də olduqca müsbət nəticələri olmuşdur. Türkiyə ilk dəfə olaraq boru kəməri layihəsinin əsas tərəfdaşı olur və təbii qaz sahəsində Avropanın dördüncü əsas arteriyası olmaq məqsədinə nail olur.

TANAP layihəsindən sonra Şahdəniz-2-dən əldə olunacaq təbii qazı Türkiyə sərhədindən Avropaya daşıyacaq üç rəqib boru xətti ortaya çıxmışdır. Bunlar, Bolqarıstan və Rumıniya vasitəsi ilə Avstriyaya gedəcək olan qərb Nabukko layihəsi, ikincisi, Bolqarıstan və Rumıniya vasitəsi ilə Macarıstana gedəcək olan Cənub-Şərq Boru Xətti layihəsi, üçüncüsü isə, Yunanıstan vasitəsi ilə İtaliyaya gedəcək Trans-Adriatik boru xətti (TAP) layihəsi olmuşdur [4. s, 305]. 28 iyun 2013-cü ildə Bakıda olan iclasda Şahdəniz konsorsiumu TAP-ı seçdiyini açıqlamışdır. Trans-Adriatik boru xətti Türkiyə-Yunanıstan sərhədindən başlayaraq TANAP-a birləşən, Yunanıstandan Albaniyaya və Adriatik dənizindən İtaliyaya çatan və "Snam Rete Gas" təbii qaz xəttinə birləşən boru kəməridir [4. s, 305].

2005-ci il may ayının 25-də Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan Respublikaları Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin Bakıdakı açılış mərasimində beynəlxalq Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryol dəhlizinin layihəsi haqqında bəyanat imzalamışdır. Bu layihədən kənar qalan Ermənistan dəhlizin həyata keçirilməsinin qarşısını almaq üçün bir çox addım atmışdır. 2006-ci il 20 dekabr tarixində alınan qərar ilə ABŞ, Ermənistandan keçməyən dəmiryolunu sığortalamağı və maliyyə yardımı etməyi Eximbanka qadağan etmişdir [8]. Bütün bunlara baxmayaraq dəmiryol xətti tamamilə Azərbaycan

və Türkiyə tərəfindən maliyyələşdirildiyi üçün heç bir maddi yardıma ehtiyac qalmadı. Bununla yanaşı Azərbaycan, dəmiryol xəttinin Gürcüstana düşən hissəsində uzunluğu 26,3 kmlik Qars-Axalkalaki xəttinin və uzunluğu 153 km olan Axalkalaki-Marabda xəttinin təmir-bərpa işləri üçün ümumi 775 milyon ABŞ dolları miqdarında kredit ayırmışdır [3]. Azərbaycan və Türkiyə öz torpaqlarındakı dəmiryol xəttini isə, öz vəsaitləri hesabına inşa etmişdir. 2008-ci ildə Qars və Bakıda dəmiryol xəttinin təməl atma mərasimləri keçirildi. Dəmiryol xətti 2017-ci ildə öz fəaliyyətinə başladı. Açılış mərasimində Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri ilə yanaşı Qazaxıstan, Gürcüstan, Özbəkistan baş nazirləri və Tacikistan, Türkmənistandan nazirlər səviyyəsində iştirak olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev Bakı-Tbilisi-Qars haqqında fikirlərini qısaca belə ifadə etmişdir: "BTQ Avrasiya nəqliyyat xəritəsinin önəmli bir parçasıdır. Bu yoldan istifadə edən bütün ölkələr arasındakı əməkdaşlıq dərinləşəcək. Nəticədə bu dəmiryol xətti regional təhlükəsizlik və sabitliyə xidmət edərək ölkələrimizin geopolitik önəmini artıracaq və bizlər üçün yeni fürsətlər yaradacaqdır" [10]. BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası, BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası, Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmiryol xətləri layihələri arasında BTQ dəmiryolunu qabaqcıl layihələrdən biri kimi elan etmişdir [19]. Dəniz nəqliyyatından istifadə edən gəmilər Çin, Şanxay, Ninbo, Sindao kimi ticarət limanlarından yola çıxdıqdan sonra ən az 35-38 gün ərzində Avropaya çatırdı. BTQ dəmiryol xətti vasitəsi ilə bu vaxt 12-13 günə qədər aşağı endi[6]. Bu da Avropa və Asiya arasındakı ticarət həcminin artmasına imkan yaratdı.

Azərbaycan və Türkiyənin dəstəklədiyi bir digər layihə isə, "Orta dəhliz" layihəsidir. Bu layihə vasitəsi ilə martşrut üzrə olan ölkələrin quru, dəniz, hava və dəmir yolları, liman və boru xətləri ilə bir-birilə əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan və Türkiyənin də daxil olduğu bu 3 dəhliz iki ölkəni Mərkəzi Asiya ilə əlaqələndirərək, eyni zamanda Modern İpək Yolunun bir parçası olmasına vasitə olur. Bu dəhlizlər Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan və Qazaxıstan arasında imzalanan Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi, Əfqanıstan-Türkmənistan-Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə arasında inşa edilməkdə olan Lapis-Lazuli dəhlizi və Rusiya-Azərbaycan-İran arasında hazırlanmaqda olan Cənub-Şimal dəhlizidir. Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi 2013-cü ildə "Modern İpək Yolu Beynəlxalq Nəqliyyat və Lojistik Ticarət Forumu" çərçivəsində Azərbaycan-Gürcüstan və Qazaxıstan tərəfindən Beynəlxalq Trans-Xəzər Nəqliyyat Xəttinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Koordinasiya Komissiyasının yaradılmasını qərara almışdır. Bu komissiyanın çalışmalarının nəticəsində 2017-ci ildə Türkiyə üzv dövlətlərlə protokol imzalayaraq burada daimi üzv olmuşdur[20].

Beynəlxalq Şimal-Cənub Nəqliyyat dəhlizinin həm ölkəmiz, həm də beynəlxalq aləm üçün iqtisadi və ticari təsirləri və müsbət cəhətləri haqqında geniş danışmaq mümkündür. Bu dəhlizdən istifadə edən ölkələr arasında ticarət daha sürətli, səmərəli baş tutur və daha ucuz qiymətə başa gəlir. Bununla da kommersiya mallarının və xidmətlərin axını asanlaşır və ticarət həcmi olduqca artır. Müəssisələr daha geniş bazarlara çıxış əldə edə bilir və artan ticarət hesabına iqtisadi artım əldə edilir. Bu dəhlizin bir digər müsbət cəhəti idxal və ixracın asanlaşması oldu. Beynəlxalq Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi vasitəsilə daşınmalar ixracatçı və idxalçıların logistika proseslərini asanlaşdırır. Bu, malların daha sürətli çatdırılmasına, təchizat zəncirinin idarə edilməsində kömək edir. Bu, ixrac və idxalı artıraraq iqtisadiyyata müsbət töhfə verir. Müsbət cəhətlər sırasında istər regional, istərsə də beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın təşviqini nümunə göstərə bilərik. Dəhliz vasitəsi ilə iştirakçı ölkələr arasında regional iqtisadi əməkdaşlığa təşviq yaranır. Bu, gömrük proseslərinin sadələşdirilməsi, investisiyaların təşviqi vasitəsilə baş verə bilər. Bunun nəticəsində regional səviyyədə daha güclü iqtisadi inteqrasiya əldə edilir. Dəhlizboyu nəqliyyat və logistika xidmətləri göstərən şirkətlər öz sektorlarını inkişaf etdirir və beynəlxalq standartlara uyğun müasir texnologiyalar tətbiq edirlər. Bu proses sektorun səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırır. Azərbaycanın bu dəhlizə verdiyi töhfələri və əldə etdiyi üstünlükləri belə qeyd etmək olar;

1. Beynəlxalq Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi Azərbaycanın ticari-iqtisadi əməkdaşlığı üçün böyük imkanlar açır.
2. Dəhliz Azərbaycanın ixracını artırır, ölkəyə daha çox investisiya və əməkdaşlıq imkanları yaradır.
3. Azərbaycan regional ticarəti təşviq edir və dəhliz boyu əlaqələri yaxşılaşdırmaqla iqtisadi artımı dəstəkləyir.

BTQ layihəsini Avropa ilə əlaqələndirən layihə Viking layihəsi olmuşdur. Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının bir digər nəticəsi isə, Viking layihəsi olmuşdur. Layihə Türkiyə, Azərbaycanın iştirakı ilə Xəzər dənizi, Qara dəniz və Baltik dənizini bir-birilə bağlamışdır. Layihənin iştirakçıları Ukraniya, Belarus, Latviya, Litva olmuş və 2012-ci ildə Bolqarıstan layihəyə daxil olmuşdur. 4 aprel 2013-cü ildə Litva və Türkiyə nəqliyyat nazirləri arasında, Türkiyənin Qara dəniz hissəsi ilə Baltik dənizi arasında dəmiryolu konteyner nəqliyyatı sahəsini əhatə edən bir layihəyə daxil olduğuna dair bir memorandum imzalamışdır [21]. 2016-ci ildə Azərbaycanın bu layihəyə qatılması haqqında memorandum imzalanmış, Azərbaycanın bu layihəyə daxil olması ilə daha çox yükün daha qısa müddətdə Çin və Mərkəzi Asiyadan Baltik dənizinə çatdırılmasına imkan yaranmışdır [12. s, 134].

Azərbaycan şərq və qərb arasında strateji vəziyyətini gücləndirmək və bu yolda nəqliyyat xətlərində yol ala bilmək məqsədi ilə ölkə daxilində və xaricində strateji yatırımlar etmişdir. 2013-cü ildə Türk Dövlətləri Təşkilatı başçılarının üçüncü Zirvə görüşündə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev və Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev arasında əldə olunan anlaşma nəticəsində, Azərbaycan şirkəti "Azərsun"un Aktauda lojistik mərkəz qurması qərarlaşdırıldı [15]. 4 avqust 2013-cü ildə Türk Dövlətləri Təşkilatının nəqliyyat nazirlərinin Bakıda baş tutan birinci iclasında Bakı, Aktau və Samsun limanları qardaş liman münasibətini təsis edən saziş imzalanmışdır. Burada məqsəd limanlar arasında ticarət münasibətlərini artırmaq, təcrübə və məlumat paylaşımı, investisiya mövzularında işbirliyi, texniki dəstək və yardım təməlli ortaqlıq qurmaq olmuşdur. Məhz Azərbaycandan keçən üç beynəlxalq dəmiryolu xətti Ələtdən keçməkdədir. Bunlar aşağıdakı kimidir:

- Bakıdan Rusiyaya gedən və eyni zamanda şimal-qərb istiqamətində irəliləyən dəmiryol xətti,
- Gürcüstan və Türkiyəyə gedən və oradan da qərbə gedən dəmiryol xətti,
- Cənub və İrana qədər gedən dəmiryol xətti.

Mövqeyi etibarı ilə Ələt limanı Xəzər dənizi, Bəsrə körfəzi, Qara dəniz, Aralıq dənizi arasında mərkəzi birləşdirici bir yerdədir. Bu mövqeyinə görə Ələt limanı Avropa, Asiya bazarlarına xidmət edəcək, Avropa və Asiyanı birləşdirəcək geniş ölçülü logistik torunun bir hissəsidir. Liman xüsusi ilə Cənubi Qafqaz, Orta Asiya, İran, Rusiya və Türkiyə bazarları üçün bir mərkəzə çevriləcəkdir. Əlavə olaraq onu da qeyd edə bilərik ki, limana Azad Ticarət Zonası statusu verilmişdir. Bu qərar ixracatın artırılması istiqamətində əlavə yüklərin daşınmasına fürsət yaradır.

2017-ci il 15 noyabr tarixində Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan-Türkmənistan-Əfqanıstan arasında tranzit, ticarət və nəqliyyat dəhlizi layihəsi haqqında saziş imzalandı [11]. Bu dəhliz Lapis Lazuli dəhlizi adlanırdı. Bu layihənin vasitəsilə Cənubi Asiya ölkələri də Qafqaz, Türkiyə və Avropa ölkələri ilə ticarət və nəqliyyat münasibətləri qura biləcəkdi. Dəhliz Əfqanıstanın şimal-qərbindən başlayaraq Türkmənistanın Türkmənbaşı limanı, Xəzər dənizi, Azərbaycan limanlarından keçərək Gürcüstanın Batum və Poti limanlarına çatırdı. Bundan sonra isə, Qarsdan keçərək İstanbula, oradan da Avropaya gedir. Bu dəhlizin tərəfdaşlarının məqsədi ticarət maneələrinin aradan qaldıraraq, gömrük sistemini uyğunlaşdırmaq və marşrut ölkələr üzərində nəqliyyat və ticarət münasibətlərini inkişaf etdirməkdir [11]. Asiya İnkişaf Bankı dəhlizin inşası üçün 130 milyon ABŞ dolları kredit ayırmışdır.

Türkiyə, Azərbaycan və Rusiya arasında digər mühüm beynəlxalq nəqliyyat layihəsi də "Türk axını" təbii qaz boru kəməridir. Bu layihə Rusiya təbii qazını Qara dənizdən Türkiyə üzərindən Avropaya nəql edir. "Türk axını" həm Türkiyənin enerji təhlükəsizliyi, həm də Rusiyanın enerji ixracı baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. "Türk axını" həm də Türkiyə ilə Rusiya arasında siyasi və iqtisadi əlaqələri gücləndirir. Təbii qazın Türkiyə üzərindən Avropaya nəqli və ildə 63 milyard kubmetr təbii qaz daşıyacaq hər birinin gücü 15,75 milyard kubmetr olan 4 sualtı boru kəmərinin tikintisi nəzərdə tutulurdu. Lakin sonrakı razılaşmaya əsasən Türk axını layihəsində nəql edilməsi planlaşdırılan təbii qazın miqdarı 31,5 milyard kubmetrə qədər aşağı salınmışdır [16, səh 64].

2018-ci il 15 mart tarixində Bakıda Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan-İran xarici işlər nazirləri iclasında Cənub-Şimal dəmiryol xəttinin Bakı-Tiflis-Qars dəmiryol xəttinə birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi [22]. Bu iki xəttin birləşdirilməsi nəticəsində Çabahar, Bəndər-Abbas, Hindistanın Mumbay limanları ilə Bəsrə körfəzi, Qara dəniz və Aralıq dənizi ilə qarşılıqlı nəqliyyat dəhlizi yarandı. Cənub-Şimal dəhlizi Rusiyanın Sankt-Peterburq

şəhərindən başlayıb Hindistanın Mumbay limanına kimi davam edir. Bu dəhlizin ümumi uzunluğu isə, 7200 km-dir. İlk mərhələdə bu dəhlizin yük daşıma gücü 3 milyon, ikinci mərhələdə 5-8 milyon, üçüncü mərhələdə isə, 15 milyon ton olaraq planlanmışdır [13]. Cənub-qərb dəhlizinin inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycan, İran, Gürcüstan, Ukrayna və Polşa arasında işbirliyi protokolu imzalanmışdır [5].

Ümumilikdə, Azərbaycanın müstəqillik qazandıqdan sonra iştirak etdiyi beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri bunlardır:

TRASEKA - Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi

Orta Dəhliz marşrutu - Çin – Qazaxıstan – Xəzər dənizi – Azərbaycan – Gürcüstan – Türkiyə vasitəsi ilə Qara dəniz – Avropa

- Şərq-Qərb aşağı dəhlizi - Çin – Qırğızıstan – Özbəkistan – Türkmənistan – Xəzər dənizi – Azərbaycan – Gürcüstan – Türkiyə vasitəsi ilə Qara dəniz – Avropa
- Şimal – Cənub marşrutu - Baltik dənizi – Rusiya – Azərbaycan – İran – Hindistan
- Cənub – Qərb marşrutu - Hindistan – Fars körfəzi – İran – Azərbaycan – Gürcüstan – Ukrayna – Avropa (9).

BTQ dəmiryol xəttinə bağlı beynəlxalq layihələr tərtib edilməsi və İstanbul boğazından keçən dəmiryol tunelinin inşa edilməsi, bölgədəki bütün ölkələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Avropa və Asiya ölkələrindən yüklərin daşınmasının sayını artıracaqdır. Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmiryol xətləri ilə əlaqə qurmağın yanı sıra birbaşa Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə vasitəst ilə yük və sərnişin daşımaq digər bölgə ölkələrinin tranzit potensialını artırmağa xidmət edəcəkdir [7. s, 19].

Orta Dəhliz Avropa ilə Asiya arasında ticarət yolu kimi Şimal dəhlizindən daha sürətli və qənaətcildir, 2000 km qısadır, iqlim şəraiti baxımından daha əlverişlidir və daşıma müddətini 1/3 (15 gün) qısaldır. Orta Dəhliz Türkiyədən başlayaraq Qafqaz regionuna çatan, Xəzər dənizi, Türkmənistan və Qazaxıstandan keçərək, daha sonra Orta Asiya və Çinə kimi çatan Xəzər Şərq-Qərb Mərkəzi Dəhlizidir (Mərkəzi Dəhliz). Tarixi İpək Yolunun canlandırılması layihəsinin ən mühüm hissəsidir. Xüsusi ilə Azərbaycan və Türkiyənin Orta Dəhliz təşəbbüsü region ölkələrinin, xüsusilə də dənizə çıxışı olmayan ölkələrin diqqətini cəlb edir.Trans-Sibir vasitəsi ilə daşınan konteyner Orta Dəhlizə nisbətdə Türkiyəyə 12-14 gün gec çatmaqdadır və 6-7 min dollar xərc olmaqda idi [17. s, 123].

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan, Türkiyə və Rusiya arasında enerji ticarəti dünyaya həm iqtisadi, həm də siyasi təsirlər yaradır. Rusiya dünyanın enerji sektorunda mühüm rol oynayır. Xüsusilə regionun Türkiyə və Azərbaycan kimi enerji ehtiyatlarına malik ölkələri üçün Rusiyanın rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu regionda enerji siyasəti həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə böyük təsirlərə malikdir və Rusiya bu proseslərdə fəal iştirak edir. Enerji ticarəti bu ölkələrin gəlirlərinə, böyüməsinə, məşğulluğuna, investisiyalarına və ticarət balanslarına təsir göstərir. Enerji ticarəti bu ölkələrin regional və qlobal siyasətdəki roluna, müttəfiqliklərinə və əməkdaşlığına da təsir göstərir. Enerji ticarəti həm də bu ölkələrin enerji təhlükəsizliyi, enerji müxtəlifliyi, enerji səmərəliliyi və enerji keçidi kimi məsələlərdə qarşılaşdıqları imkanları və problemləri müəyyən edir. Azərbaycan Mərkəzi Asiya ölkələri ilə birlikdə Çin və Avropanı bir-birilə bağlayan vacib coğrafi mövqedə yerləşir. Azərbaycan və Türkiyə münasibətləri nəticəsində bu yollar Aralıq və Qara dənizinə kimi çatır. Digər tərəfdən, bu münasibətlər nəticəsində reallaşdırılan layihələr hər iki ölkənin ixracat potensialını olduqca artırır. Modern İpək Yolu layihəsi nəticəsində Mərkəzi Asiya-Xəzər dənizi-Azərbaycan xətti Türkiyə ilə Çin arasındakı ticarət daşıma müddətini 30 gündən 10 günə qədər endirir. Azərbaycan və Türkiyənin coğrafi mövqeyi, strateji cəhətdən də vacib önəmə sahib olması, şərq və qərb ticarət mərkəzlərinə yaxın olamaları beynəlxalq nəqliyyət dəhlizlərinin burada qurulmasına əsas şərait yaradan amillərdən biridir. Türkiyə Azərbaycan üçün Avropa bazarına çıxış, Azərbaycan isə, Türkiyə üçün Mərkəzi Asiya bazarına təhlükəsiz çıxış qapısıdır. BTQ-nın reallaşması da məhz beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri arasında xüsusi strateji əhəmiyyətə malikdir. Son illərdə Azərbaycan və Türkiyə arasında liman, avtomobil yolu, dəmiryolu, hava limanı kimi layihələrinin, Çin və Avropa arasında ticarət həcminin artması Tükiyə-Azərbaycan birgə nəqliyyat sisteminin önəmini daha da çox artıracaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Adem Üzümcü ve Sadika Akdeniz, "Yeni Ipek Yolu: TRACECA ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi, Avrasya Etütleri, №45. no 1. 2014. seh, 191

2. Anar Valiyev, Azerbaijan: Perspectives on Eurasian integration, https:// www. ecfr.eu/article/essay_eurasian_integration_azerbaijan (İstinad tarixi: 12.11.2023)

3. Bakü-Tiflis-Qars yeni dəmiryolu, https://www.oilfund.az/projects/6 , İstinad tarixi : (19.08.2023)

4. Cavid Vəliyev, Azərbaycan-Türkiyə Strateji Ortaqlığı, 2020, Ötüken nəşriyyat, səh,305

5. Cənub-Qərb nəqliyyat dəhlizi layihəsi üzrə protokol, https://az.trend.az/business/economy/2768132.html İstinad tarixi : (18.08.2023)

6. Emin Akhundzada, The importance of Baku - Tbilisi - Kars railway for the deve-lopment of interregional trade, https://en.azvision.az/news/1845/the-importan-ce-ot-baku-tbilisi-kars-railway-for-the-development-of-interregional-trade.html İstinad tarixi: (19.08.2023)

7. Evaldas Klimas and Mahir Humbatov, Baku-Tbilisi-Kars Railroad, The Iron Ground for the Silk Road, Vilnius 2016, Mykolas Romeris Univesity, s. 19.

8. Export-Import Bank Reauthorization Act of 2006, https://www.congress.gov/109/plaws/pub1438/PLAW-109pub1438.pdf, İstinad tarixi: (17.08.2023),

9. Ground for the Silk Road, Vilnius 2016, Mykolas Romeris Univesity, seh. 19.

10. İlham Əliyevin Bakı-Tbilisi-Qars Dəmir Yolu Layihəsi ilə bağlı çıxışı, https://www.president.az/articles/25701 , İstinad tarixi : (21.08.2023)

11. Lazurit yolu Beynəlxalq Tranzit Dəhlizi, https://az.wikipedia.org/wiki/Lazurit_yolu_Beyn%C9%99lxalq_Tranzit_D%C9%99hlizi , İstinad tarixi : (16.08.2023)

12. Mahir Humbatov and Kazim Sari, Turkic Council Countries: Infrastructure, Ira-de, Logistics and Transportation, SAM Review, Cild 18-19. Noyabr 2017.səh. 134.

13. North-South international transport Corridor https://en.wikipedia.org/wiki/International_North%E2%80%93South_Transport_Corridor , İstinad tarixi : (20.08.2023)

14. Ovqat Nəqliyyat dəhlizləri və Azərbaycanın tranzit potensialı https://ovqat.com/manset/58038-neqliyyat-dehlizleri-ve.html İstinad tarixi: (08.08.2023)

15. Prezident of Kazakhstan visits Azersun Production and Logistics Center, http:// www.azersun.com/en/content/president-kazakhstan-visits-azersun-producti-on-and-logistics-center , İstinad tarixi : (21.08.2023)

16. Serkan Ömer ABBASİGİL, SON DÖNEMDE GELİŞEN TÜRK-RUS İLİŞKİLERİNİN ENERJİ PERSPEKTİFİNDEN ANALİZİ, Cild.4 No.2 2016, səh 64-66.

17. Stanislav Pritchin, Transport Potential of the Caspian Sea: Prospects and Limita-tions, Caucasus International, Cild. 6, No: 1, 2016. seh. 123.

18. Trans-Adriatik Boru Kemeri (TAP), http://www.socarmidstream.az/az/project/tap/#cover , (İstinad tarixi: 12.11.2023)

19. Transit Transport of Azerbaijan: Priorities and Achievments in the course of implementation of The Almati Actions Program, https://www.osce.org/eea/28611 , İstinad tarixi : (21.08.2023)

20. Turkey a gateway to Europe for modern Silk Road, Daily Sabah, https://www.dailysabah.com/economy/2018/02/24/turkey-a-gateway-to-europe-for-modern-silk-road , İstinad tarixi : (17.08.2023)

21. Türkiyə Viking Layihəsinı daxil oldu, http://www.utikad.org.tr/haber-

22. Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan-Iran anlastı Yeni transit koridoru oluşturuluyor, http://www.milliyet.com.tr/turkiye-azerbaycan-gurcistan-iran-ekono-mi-2628246/ , İstinad tarixi : (21.08.2023)

23. Xəzər Strategiya İnstitutu, Məqalə : AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ BİR ADDIM: TRANS-ANADOLU BORU KƏMƏRİ (TANAP), 2012 Noyabr, səh, 12-14

XÜLASƏ

Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat sistemində iştirakı istər iqtisadi, istərsə də siyasi nüfuz cəhətdən mühüm önəm kəsb etmişdir. Məhz bu məqalə də, müstəqilliyimizin yenidən bərpasından sonra Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat sistemində tutduğu rolu və onun xüsusi ilə Türkiyə, Rusiya, sonra isə, digər beynəlxalq və region ölkələri ilə qurduğu münasibətlərə həsr edilmişdir. Coğrafi sfera etibarı ilə əlverişli mövqedə olan Azərbaycan Avropa üçün böyük əhəmiyyətə malik olan nəqliyyat dəhlizləri və marşrutların inşasında müstəsna əhəmiyyətə sahib olmuşdur.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, dəhliz, nəqliyyat.*

THE EFFECT OF RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN, TURKEY AND RUSSIA DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE ON THE INTERNATIONAL TRANSPORTATION SYSTEM

Gurbanov Rauf,
Doctoral student of the Department of History of Slavic Countries, Baku State University

SUMMARY

Azerbaijan's participation in the international transport system has been of great importance, both in terms of economic and political influence. This article is dedicated to the role of Azerbaijan in the international transport system after the re-establishment of our independence and its relations with Turkey, Russia, and other international and regional countries. Azerbaijan, which is in a favorable position in terms of the geographical sphere, has been of exceptional importance in the construction of transport corridors and routes of great importance for Europe.

Key Words: *Azerbaijan, Türkiye, Russia, corridor, transport.*

ВЛИЯНИЕ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ, ТУРЦИЕЙ И РОССИЕЙ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ НА МЕЖДУНАРОДНУЮ ТРАНСПОРТНУЮ СИСТЕМУ

Гурбанов Рауф,
Докторант кафедры истории славянских стран Бакинского государственного университета

РЕЗЮМЕ

Участие Азербайджана в международной транспортной системе имело большое значение, как с точки зрения экономического, так и политического влияния. Эта статья посвящена роли Азербайджана в международной транспортной системе после восстановления нашей независимости и его отношениям с Турцией, Россией и другими международными и региональными странами. Азербайджан, находящийся в выгодном положении с точки зрения географической сферы, имел исключительное значение в строительстве транспортных коридоров и маршрутов, имеющих большое значение для Европы.

Ключевые слова: *Азербайджан, Турция, Россия, коридор, транспорт*

UOT 94 (479.24)
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0136

"ŞAH I ABBASIN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ İNGİLİS OST-HİND ŞİRKƏTİNİN İNGİLTƏRƏ-SƏFƏVİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ ROLU"

JANNA ƏLİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin "Qədim dünya və orta əsrlər tarixi" kafedrasının magistrantı
E-mail: aliyevajanna98@gmail.com

Giriş

Şah I Abbas taxta çıxarkən Səfəvi imperiyası tənəzzül etməkdə idi. Onun hakimiyyətə gəlişi ilə Səfəvi imperiyasının Avropa ilə zəifləmiş əlaqələri dirçəliş dövrünə qədəm qoydu. Osmanlılara qarşı müharibədə qalib gəlmək üçün müttəfiq axtarışında olan Səfəvi şahı, Qərbi Avropa ölkələri ilə sıx münasibətlər qurmağa böyük önəm verirdi. İran körfəzi ticarətində üstünlük əldə etmək arzusunda olan Avropa dövlətləri də Səfəvi imperiyası ilə münasibətləri genişləndirməkdə maraqlı idilər. Bu məqalədə, xüsusilə İngiltərənin Səfəvi imperiyası ilə əlaqələrinin inkişafından bəhs olunur. XVI əsrin ortalarında yaranmış bu əlaqələr Şah I Abbasın dövründə genişləndi. 1600-cü ildə qurulmuş ingilis "Ost-Hind şirkəti"nin həmin əlaqələrin inkişaf etdirilməsində mühüm rolu olmuşdu. "Ost-Hind şirkəti"nin nümayəndələri Səfəvi dövləti ərazisində ticarət imtiyazları əldə etmək üçün Şah I Abbasla uğurlu danışıqlar aparmışdırlar.

XVI əsrin ortalarında başlanmış İngiltərə-Səfəvi əlaqələri, XVI əsrin sonları Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə daha da inkişaf etməyə başladı. İngiltərə Ost-Hind şirkətinin qurulması ilə bu əlaqələr daha da genişləndi.

XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəlləri Səfəvi dövləti ərazisində xarici şirkətlərin meydana çıxmasının əsas səbəbi Avropa ölkələrində ipək toxuculuq sənayesinin canlanması ilə bağlı idi. Əlavə olaraq, ədviyyatın bahalaşdığı bir vaxtda ipək ticarəti ona alternativ rol oynayırdı. Avropanın ipək toxuculuq sənayesi əsasən Səfəvi ipəyindən asılı idi. Çin ipəyindən daha keyfiyyətli olduğu üçün avropalılar daha çox Səfəvi ipəyinə üstünlük verirdilər [16,.242]. Halil İnalcık, Avropada ipək toxuma sənayesinin geniş yayılmasını belə əsaslandırır: ilk dəfə XIII əsrin ortalarında İtaliyanın Toskana vilayətinin Lukka şəhərində ipək toxuma sənayesi yarandı və bu toxuculuqla məşğul olan sənətkarların dünyanın müxtəlif yerlərinə köç etməsi ilə ipək toxuculuq sənayesi Avropada genişləndi. Bolonya, Cenevrə və Fransada ilk ipək toxuculuq fabriklərinin əsası qoyuldu. XV əsrin sonları Provans, Lion, Alp dağları ətəklərində yerləşən müxtəlif alman qəsəbələrində, Belçikada bu sənaye sahəsi inkişaf etdi. İpək toxuculuq sənayesi ilə Hollandiya və İngiltərənin tanış olması ilə onlar, birbaşa ipək ticarətini aparmağın yollarını düşünməyə başladılar. İngiltərə, ipək toxuma sənayesi ilə kraliça Yelizaveta Tüdorun (1558-1603) dövründə tanış olmuşdu [16, 243].

Şərqə gedən dəniz yolunu ilk portuqaliyalılar kəşf etdiyi üçün Şərqlə ticarətə digər Avropa ölkələrindən tez başlamışdılar. İllərlə Hind okeanı ticarətini inhisara almış portuqallar, Şərqin zəngin sərvətlərinə yiyələnərək buranın strateji məntəqələrində möhkəmlənmişdilər. Digər Avropa dövlətləri, xüsusilə İngiltərə Şərq ticarətinin üstünlüyünün fərqində idi. Buna görə də Şərq ticarətində ağalıq uğrunda mübarizə illərlə səngimədi [4, 20]. O zamanlar ingilislər ticarətdə hələ fəallıq göstərmirdilər. XVII əsrin əvvəlləri Portuqaliyanın ticarətdə üstünlüyünü itirməyə başladığı bir vaxtda ingilislər ticarətə daxil oldular. Lakin bu dəfə Hollandiya tərəfindən Hind okeanı ticarətindən təcrid olundular [gunarslan]. Bu ərazi nəinki əlverişli mövqeyi, o cümlədən zəngin təbii sərvətləri, xüsusilə qızılı ilə diqqət çəkirdi. Portuqalların ağalığı dövründə holland tacirləri, ingilislər, sonra isə fransızlar buraya soxuldular [4, 20]. Bəxtiyar Əhmədovun dediyi kimi, "İngiltərənin ticarət dairələri Şərq ticarətinin İspaniya və Portuqaliya tərəfindən inhisara alınmasını öz ölkələri üçün təhdid hesab edirdilər, bu inhisarı qadağan olunmuş rayonlarda ingilis ticarətini bərqərar etməkdə ciddi addımlar atmaqla həll etmək olardı."[4,21].

Şərqlə ticarət etmək üçün yaxşı gəmilərə sahib olmaq və beynəlxalq münaqişələrə hazır olmaq lazım idi. Portuqaliyalılar bu ticarəti dövlət adından təşkil etdikləri halda, hollandiyalılar yarı dövlət-yarı şirkət dəstəyi ilə həyata keçirirdilər. İngilis tacirlər bu ticarətə özəl bir şirkətin timsalında daxil oldular. [8, 102].

İngilislər hələ Şərqdə ticarət qurmağı düşünməyə vaxt itirərkən, portuqallar artıq Hind okeanı ticarətində bəlli bir yerə gəlib çıxmışdılar. Məhz Yelizavetanın hakimiyyəti dövründə ingilislər dəniz ticarətində irəliləməyə başladılar. 1588-ci ildə "Məğlubedilməz

Armadanın" məğlub edilməsi ilə ingilislərin Şərqlə ticarətində dönüş baş vermişdi [8, 107].

Lakin İngiltərə Ost-Hind şirkəti dövlət dəstəyi görən Hollandiya və portuqaliyalıları geridə qoymağı bacardı. Tarixdə ilk dəfə idi ki, özəl şirkət bu qədər inkişaf etməyi bacarmışdı [8, 122]. Hind okeanı vasitəsilə İngiltərənin Səfəvi dövləti ilə ticarət əlaqələrinin inkişafı Ost-Hind şirkətinin adı ilə bağlıdır [4, 64].

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Avropa əlaqələrinin inkişafı, həm də Qərb dövlətlərinin mənafeyi ilə bağlı idi [12, 270]. İngiltərə, Hollandiya və Fransa kimi Avropa dövlətləri Osmanlı və Portuqaliya tacirlərinin vasitəçiliyindən imtina edərək Səfəvi dövləti ilə birbaşa ticarət əlaqələri qurmaq üçün addımlar atdılar. XVI əsrin sonlarında - XVII əsrin əvvəllərində bu ölkələrdə "Ost- Hind şirkətləri"nin yaradılması ilə onlar, Portuqaliyanın İran körfəzində və Hindistanda ədviyyat ticarəti üzərindəki inhisarına qarşı çıxdılar [6, 201]. Dilavər Əzimlinin qeyd etdiyi kimi, "Bununla da, həmin şirkətlərin zəngin sərvətli Səfəvi dövləti ərazilərinə və Hindistan ədviyyatına birbaşa çıxışı təmin edilirdi" [6,201]. Beləliklə, onlar Səfəvi imperiyasına öz səfirlərini göndərməyə başladılar. Səfəvi sarayı ilə əlaqələrdə İngiltərə xüsusilə fəal idi.

1508-ci ildən Hörmüzdə İran körfəzi ticarətinə Portuqaliya nəzarət edirdi. 1581-ci ildən bu ticarət portuqallardan ispanlara keçdi. İngilis "Ost-Hind şirkəti" qurulduqdan sonra 1600-1604-cü ildə ingilislər Cənub-Şərq marşrutunu ələ keçirmək üçün addımlar atdılar [17, 45]. İngilislər Hind okeanı ticarəti uğrunda Portuqaliya ilə mübarizəyə başladı [14, 348]. XVII əsrdə Şərq siyasətinin əsas iştirakçılarından olacaq ingilislər öz təsir dairələrini genişləndirmək məqsədilə Səfəvi dövləti ilə yaxınlaşmağa çalışırdı [15, 39].

"Ost-Hind şirkəti"nin yaranma tarixinə gəlsək, həmin şirkət 1599-cu ildə Corc Kemberlendin başçılıq etdiyi bir qrup tacirin təşəbbüsü ilə başlamışdı. Onlar, İngiltərə hökumətinə təqdim etmək üçün layihə tərtib etdilər. Bu layihədə Şərqi Hindistanda ticarət aparmağın üstünlüyündən bəhs olunmuşdu. Gizli Şura bu təklifi bəyəndiyi üçün tacirlər yeni ticarət şirkətinin layihəsini işləməyə başladılar.

Bu şirkətin yaranması həm də İngiltərənin ictimai-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxaracaqdı. Nəhayət, 1599-cu ilin sentyabrında yeni ticarət şirkətinin yaranması ilə bağlı qərar qəbul edildi. Tacir heyəti, İngiltərə kraliçası Yelizaveta Tüdora xahiş ərizəsi təqdim etdi. Onlar Yelizavetanın bu şirkəti öz himayəsinə götürməsini istəyirdilər. Lakin İngiltərənin İspaniya ilə münasibətlərinin gərginləşmə ehtimalı var idi. Çünki həmin zaman Avropa-Şərq ticarəti İspaniyanın inhisarında idi. İngiltərə hökuməti 1600-cü il dekabr ayında şirkətin hüquq və səlahiyyətlərini təsdiqləyən xartiyanı imzaladı [4,23]. Bəxtiyar Əhmədovun da dediyi kimi, "İngiltərənin xarici ticarətinin sonrakı inkişafında, onun təkamülündə, İngiltərə ticarət ekspansiyasının genişlənməsində Ost-Hind şirkəti, sözün tam mənasında həlledici rol oynadı" [4,26].

Hollandiya Ost-Hind şirkəti təxminən 20 il müddətində İran körfəzində öz mövqeyini qoruyub saxlaya bildi [10, 400]. Həmin dövrdə Hollandiyada və İngiltərədə kapitalist manufakturaları inkişaf edir, yeni şəhərlər yaranır, sənayedə uğurlar əldə edilir, sərmayələr edilirdi [6, 208]. İran körfəzi ticarəti uğrunda Avropa dövlətləri arasında mübarizədən istifadə edən Şah I Abbas Portuqaliyanı İran körfəzindən çıxarmaq üçün fəaliyyətə başladı. O portuqalları İran körfəzindən çıxarmaq üçün Hollandiya və İngiltərənin köməyindən istifadə etmək qərarına gəlmişdi [6, 201].

XVI əsrin əvvəlləri Robert və Antoni Şerli qardaşları "Levant" və "Ost-Hind şirkəti"ndən ayrı fəaliyyət göstərərək Avropa ölkələri ilə danışıqlar apardığı üçün bu şirkətlərlə Osmanlı hökuməti arasında gərginlik yaranma ehtimalı vardı. Şirkətin səlahiyyətli nümayəndələri Osmanlı ərazilərindən əldə olunan gəlirin itirilməsi qorxusu ilə Şerli qardaşlarının "etibarını" zədələmək fikrinə düşdülər. Güman olunur ki, Şerli qardaşlarının Avropa ölkələrində Səfəvi dövləti adından danışıqlar aparılmasının nəticəsiz qalmasının səbəblərindən biri də, bu şirkətlərin müdaxiləsi ilə bağlı idi [7,123]. Bunun ardından "Ost-Hind şirkəti" nümayəndələrinin Səfəvi dövlətinə elçilər göndərməyə başlaması, ticarət danışıqları aparması şirkətin bu ticarəti öz nəzarətinə alması ilə bağlı idi [7, 124].

Şirkətin ilk qubernatoru vəzifəsinə vaxtilə Levant və Moskva şirkətlərinin ilk direktoru olmuş Tom Smit seçilmişdi [4,28]. Ost-Hind şirkətinin yaranmasına təşəbbüs göstərən tacir heyəti Levant və Moskva şirkəti dövründə ticarətdə iştirak edən nümayəndələr idi. Yeni yaranmış "Ost-Hind şirkəti" bir növ Moskva və Levant şirkətinin xələfi hesab edilə bilər [3, 53]. Yelizavetanın hakimiyyəti döv-

ründə dövlət lazım gəldikdə şirkətə dəstək olurdu, lakin Stüartların İngiltərədə hakimiyyətə gəlişindən sonra vəziyyət dəyişdi [4,41].

Şirkət yeni yarandığı zamanlarda dəniz yolu ilə ticarət aparmaq üçün sərmayə ayıra bilmirdi. "Ost-Hind şirkəti" ilk dəfə 1601-ci ildə Şərqi Hindistan adaları olan Malayziya və İndoneziyaya səfər etdi. Bu ekspedisiya uğurlu keçdiyindən şirkət nümayəndələri bu ərazi ilə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə başladılar [1,114]. XVII əsrin əvvəlləri Avropa dövlətlərinin Hind okeanı ticarətində rəqabət dövründə, Hind okeanı ticarətinə yeni qoşulmuş ingilislər Hindistanla ticarətinə meyil etməyə başladılar. Şirkət nümayəndələri, 1612-ci ildə Böyük Moğol hökmdarı Cahangirdən icazə alaraq Suratda fabrik qurmağa nail oldular. Lakin ingilis mahudu və çuxaları Hindistanda satılmadı. Hindistan isti iqlimə malik olduğu üçün ingilis çuxalarına tələbat az idi. Məhz həmin zaman Səfəvi dövləti İngiltərənin diqqət mərkəzinə çevrildi. Beləliklə, ingilislər ixrac etdikləri məhsullar üçün əlverişli bazar tapa bildilər. Burada ipəyin qiymətinin Hələbdə olduğundan daha ucuz olması ingilislər üçün üstünlük idi. Bununla da ingilis tacirlər Şah I Abbasla danışıqlar aparmağa başladı [5, 109].

1622-ci ildə səfəvilər Hörmüzü portuqallardan azad etdilər. Bu əməliyyat zamanı ingilis donanmasının onlara müəyyən yardım etdiyi qeyd olunurdu. Bunun müqabilində, Şah I Abbas ingilislərə Bəndər Abbasda faktoriya açmaq və başqa ticari imtiyazlar verdi. Bununla da, ingilislər İran körfəzi ticarətində üstünlük qazanmağa başladılar [14, 351]. Dilarə Həsənzadənin yazdığına görə, "hərbi əməliyyatlara başlamazdan əvvəl ingilislər İran (Səfəvi-J.Ə.) hökumətinə öz şərtlərini bildirdilər. Bu tələblərdən birinə görə, Hörmüz qalası ingilislərin tabeliyinə keçməli idi…, İran (Səfəvilər dövləti-J.Ə.) isə öz vəsaitləri hesabına yeni qala tikməli idi" [9, 109]. Lakin Hörmüz azad olunduqdan sonra Şah Abbas bu şərtləri yerinə yetirməkdən boyun qaçırdı [9, 109].

İngilis "Ost-Hind şirkəti"nin əsas vəzifəsi Hind okeanı hövzəsində yeni ərazilər ələ keçirərək, burada möhkəmlənmək idi [4, 33]. İngiltərənin həmin dövrdə Səfəvi dövləti ilə yaxınlaşması hər nə qədər dinc ticari əlaqələr qurmaq meyli ilə bağlı olsa da, bununla ingilislər bir növ gələcək müstəmləkə planlarını həyata keçirmək üçün ilk addımlarını atırdılar. Yeni yaranmış şirkət öncə bu məqsədinə dinc yolla irəliləyirdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, tarixçilər ingilislərin Şərqlə bağlı müstəmləkə siyasətinin öncədən planlanmadığını və hadisələrin gedişatı nəticəsində, sonradan tətbiq olunmağa başlanması fikrini müdafiə edirlər [13,7].

Şah I Abbasın İpək yolunu Osmanlı ərazisindən Hind okeanına yönəltməklə dəyişmək planını həyata keçirməkdə yenə də ingilis və hollandlardan istifadə etməyə başladı. O, güman edirdi ki, ingilis və hollandlar ona dəstək olacaqlar, çünki onlar Osmanlı dövlətinə böyük həcmdə vergi ödəyirdilər [2, 370]. Belə də oldu, 1617-cı ildə İngiltərə kralının əmri ilə Hindistan səfiri Tomas Roy ipək ticarətini osmanlıların əlindən çxarmaq üçün şahın yanına öz nümayəndəsi olan Eduard Konnoku göndərdi [6, 212]. İnglislərlə Səfəvilərin yaxınlaşması digər dövlətlər tərəfindən yaxşı qarşılanmırdı. Xüsusilə, İspaniya bu iki dövlət arasında dostluq əlaqələrinə mane olur, ipəyin Hind okeanı ilə daşınmasının qarşısını almağa çalışırdı. Buna görə də ingilislər ipəyin Moskva istiqamətindən gedən yolla daşınmasının tərəfdarı idilər [14, 350]. İngilislər Osmanlı dövləti ərazilərindən keçməyən bir yolla daha ucuz ipək əldə etmək arzusunda idilər. Nəhayət, İngiltərə ilə Səfəvi dövləti arasında ticarət müqaviləsi bağlandı [6, 212].

Səfəvilər İngiltərə və Hollandiya ilə ticari əməkdaşlığı sayəsində Osmanlıları ipək ticarətindən təcrid etmə məqsədinə, müəyyən bir dövrdə nail oldular. 1628-ci ildə Hələb bazarında demək olar ki, heç ipək yox idi [11, 334]. Lakin Şah Abbas Osmanlı ipək ticarət yolunu Osmanlı ərazilərindən birdəfəlik çıxara bilmədi. Çünki bunun qarşılığında Osmanlılar da Səfəvi ərazilərinə qızıl ixracatını dayandırır, bu da Səfəvi dövlətində iqtisadi inflyasiyaya gətirib çıxarırdı [2, 366]. 1621-ci ilin dekabrında "Ost-Hind şirkəti"nin nümayəndəsi Eduard Monoks və şirkətin prezidenti Tomas Ratselin Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasla İngiltərə kralı adından müqavilə imzalandı [14, 351].

T.Nəcəfli qeyd edir ki, "1621-ci ilin dekabrında "Ost-Hind şirkəti"nin nümayəndəsi Edvard Monoks və şirkətin prezidenti Tomas Ratselin Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasla İngiltərə kralı adından aşağıdakı şərtlərlə bağladıqları müqavilədə deyilirdi:

"1. Hömüzdə Portuqaliya əleyhinə ingilis gəmilərinə yardım üçün Hörmüzün yarısı Səfəvilər, yarısı isə ingilislər üçün bölünməlidir;

2. Hörmüz qalasında Səfəvi və ingilis qoşunu yerləşdirilməlidir;

3. Hindistanda ələ keçirilmiş qala və limanlar

tərəflər arasında bərabər şəkildə bölünməlidir;

4. Hindistana gedən həm ingilis, həm də İran (Səfəvi – T.N.) gəmiləri gömrükdən azad olmalıdır;

5. Xaricilərdən gələn gömrük haqqı həm ingilis, həm də İran (Səfəvi – T.N.) arasında bərabər şəkildə bölünməlidir;

6. Bütün xristian əsirləri ingilislərin, müsəlman əsirləri İranın (Səfəvilərin – T.N.) nəzarətində olmalıdır;

7. Silah-sursat, ərzaq təchizatı və digər ləvazimatların bütün xərcləri iki dövlət tərəfindən bərabər şəkildə bölünməlidir..." [14, 351].

1621-ci ilin dekabrında Səfəvilər dövləti ilə İngiltərə arasında imzalanmış müqavilə nəticəsində ingilis tacirlərinə müstəsna ticarət hüququ verməklə, Şah Abbas portuqaliyalıları zəiflətməyə və onların işğal etdikləri torpaqları geri qaytarmağa can atırdı.

Nəticə

Beynəlxalq ticarətdə yeni addımlayan İngiltərə, dəniz ticarətində İspaniyanın, Aralıq dənizi hövzəsində isə Osmanlı imperiyası və İtaliya şəhər-dövlətlərinin monopoliyası ilə razılaşa bilmirdi. Öz ticarət hüquqlarının müdafiəsinə qalxan ingilislər, 1588-ci ildə İspaniya dəniz donanmasını məğlubiyyətə uğratdı. Bununla da İngiltərənin ticarət həyatında yeni bir dövr başlandı. 1600-cü il dekabr ayında təsis olunan "Ost-Hind şirkəti" İngiltərə hökuməti adından uğurlu ticarət əməliyyatları aparırdı. Xüsusilə, Şərqdə ticarət aparmağa can atan ingilis tacirlər nəhayət 1612-ci ildə Hindistanda Suratda "Ost-Hind şirkəti"nin nümayəndəliyini açmağa nail oldular. Bu zaman İran körfəzi ticarətində Portuqaliya ağalıq edirdi. İngilislərin İran körfəzi ticarətinə daxil olması portuqallar tərəfindən yaxşı qarşılanmadı. Onlar arasında başlanan rəqabət İngiltərənin üstünlüyü ilə başa çatdı. Şah I Abbas portuqallara qarşı mübarizədə ingilislərə ticari imtiyazlar bağışladı və portuqalların Hörmüzdən çıxarılmasına nail oldu.

Açar sözlər: *Səfəvilər dövləti, "Ost-Hind şirkəti", Şah I Abbas, diplomatik missiya, İngiltərə*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdülkadir Erçin. İngiliz Doğu Hindistan Kumpaniyası ve kumpaniyanın ticari faaliyetleri. Bartın Universitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi. İSSN:2149-5866 Cilt:4, Sayı:2, s.111-133, 2017

2. Aydoğmuşoğlu C. I Şah Abbas ve zamanı. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara: 2011, 306 s.

3. Ayşe Özge Ercan. İngiliz seyyah John Sandersonun seyahetnamesi (1584-1602): Türkçe çeviri ve İstanbul gözlemlerinin değerlendirilmesi. Yüksek Lisans tezi, İstanbul:2014

4. Bəxtiyar Əhmədov. XVII Əsrin Birinci Yarısında İngiltərənin Şərq Siyasəti. "Nafta-press" nəşriyyatı. Bakı:1998

5. Canan Kuş Büyüktaş. Safave hükümdarı Şah I Abbasın Osmanlı devletinin Hindistan ticaretindeki rölünü engelleme faaliyetleri. İRTAD, Sayı:4 Haziran, s.94-116

6. Əzimli, D.M. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri və Türkiyə (XV əsrin II yarısı - XVII əsrin I yarısı). Bakı: Təhsil, 2012.

7. Furkan Külünk. Sultan I Ahmed Dönemi ve Bursa. Gaye Kitabevi. Bursa: 2023

8. Günarslan H. Avrupalıların doğu ticaret mücadelesi: İngiliz Doğu Hindistan şirketinin kurulması. Sivas Cumhuriyyet Universitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. Aralık 2020, Sayı:2

9. Həsənzadə, D.Q. XVI əsrin sonu–XVII əsrin birinci yarısında Ingiltərənin müstəmləkə siyasəti tarixinin bəzi aspektləri və Səfəvilər dövləti (ingilis mənbələri əsasında) // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2012, №1, s. 106-110.

10. J.M. Roberts. Avrupa tarihi, Helicon Publishing Ltd, 1996

11. Küpeli Özer. İpek, Ticaret Yolları Ve Osmanlı-Safevi Mücadelesinde Ekonomik rekabet. Van Yüzüncü yıl üniversitesi sosyal bilimler enstitüsu dergisi. İSSN:1302-6879, 2018, İssue: İslam Kongresi Özel Sayısı, p.322-340

12. Mahmudov Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: "Təhsil", 2006

13. Masani R.P. Britain in İndia (1960) Oxford University Press, 1960

14. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti, Bakı: Turxan NBP, 2020

15. S. Səfərov. XVII-XX əsrlərdə Böyük Britaniyanın şərq siyasəti. Tarix, insan və cəmiyyət, 2019, 4, (27), s.32-44

16. Şenay Yanar. XVII Yüzyıl Avrasya Ticaretinde İran İpeği. Journal History of Studies. İSSN:1309 4173(Online) 1309-4668 (Print) Volume 6, İssue 4, p.241-251,July 2014

17. Д.Г.Гасанзада. Англо-Сефевидские отно-

шение в концеXVI –начале XVII веков (по материалам английских источников), Баку:2007

Aliyeva Zhanna

"The role of the English East India Company in the development of Anglo-Safavid trade relations during the reign of Shah Abbas I"

SUMMARY

When Shah Abbas ascended to the throne, the Safavid Empire was in decline. His rise to power marked a turning point in Safavid relations with Europe. Seeking allies to triumph over the Ottomans, Shah Abbas placed great importance on forging strong ties with Western European countries. Western European states, eager to gain dominance in Persian Gulf trade, were also interested in expanding their relations with the Safavid Empire. This article specifically discusses the development of relations between England and the Safavid Empire. These ties, established in the mid-16th century, expanded notably during the reign of Shah Abbas. The East India Company, founded in 1600, played a significant role in developing these relations. Representatives of the East India Company successfully negotiated privileges in trade within the Safavid state's territories with Shah Abbas.

Key words: *Safavid state, East India Company, Shah Abbas, diplomatic mission, England*

Алиева Жанна

"Роль английской Ост-Индской компании в развитии англо-сефевидских торговых отношений в период правления шаха Аббаса I"

РЕЗЮМЕ

Во время восхождения на трон Шаха Аббаса Сефевидская империя находилась в упадке. Его приход к власти послужил началом периода укрепления отношений Сефевидов с Европой. Шах Аббас, стремясь найти союзников для победы в войне против Османской империи, придавал большое значение установлению крепких связей с западноевропейскими странами. Западноевропейские государства, желая доминировать в торговле Персидским заливом, также проявляли интерес к расширению своих отношений с Сефевидской империей. В данной статье особое внимание уделяется развитию отношений между Англией и Сефевидской империей. Эти связи, возникшие в середине XVI века, стали шире во времена правления Шаха Аббаса. Основанная в 1600 году, Восточно-Индийская компания сыграла значительную роль в развитии этих отношений. Представители Восточно-Индийской компании успешно провели переговоры с Шахом Аббасом о получении привилегий в торговле на территории Сефевидского государства.

Ключевые слова: *Сефевидское государство, Ост-Индская компания, Шах Аббас, дипломатическая миссия, Англия*

UOT 94 "19/..."
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0141

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI VƏ KOREYA RESPUBLİKASI ARASINDA MÜLKİ NÜVƏ ƏMƏKDAŞLIĞI: YENİLƏNMİŞ "123 SAZİŞİ"1

SEVİNC İBADOVA
Bakı Dövlət Universiteti, tarix fakültəsinin doktorantı

E-mail: sevincibadova.212@mail.ru
Orcid id: 0000-0003-4471-24671

Amerika Birləşmiş Ştatları və Koreya Respublikası yarım əsrdən artıqdır ki, sülhməramlı nüvə əməkdaşlığı sahəsində güclü tərəfdaşlığa malikdirlər. ABŞ Cənubi Koreyaya təkcə nüvə materialları ixrac etmir, həm də Cənubi Koreya ABŞ-dakı nüvə layihələrini dəstəkləmək üçün nüvə avadanlığı verir. Onlar habelə, beynəlxalq nüvə təhlükəsizliyi və yayılmaması tədbirlərini gücləndirmək üçün çoxsaylı təşəbbüslər üzrə əməkdaşlıq edirlər.

Birləşmiş Ştatlar və Koreya Respublikası arasında sülhməramlı nüvə əməkdaşlığına dair danışıqlar iki ölkənin statusu və maraqları, eləcə də nüvə silahının yayılmaması və mülki nüvə enerjisi ilə bağlı oxşar olsa da, fərqli baxışları fonunda baş tutub.

22 aprel 2015-ci ildə ABŞ və Koreya Respublikası nüvə texnologiyaları və resurslarında əməkdaşlıq və ticarət üçün ilkin şərt olan "123 Sazişi" kimi tanınan yeni ikitərəfli mülki nüvə sazişi imzaladılar. 2015-ci ilin iyun ayında Amerika Birləşmiş Ştatları və Koreya Respublikası arasında yeni ikitərəfli müqavilə olan "Nüvə Enerjisindən Sülh Məqsədlərində İstifadəyə dair Əməkdaşlıq haqqında Saziş" (bundan sonra "123 Sazişi") qüvvəyə mindi. Yeni saziş növbəti iyirmi il üçün nüvə əməkdaşlığının şərtlərini müəyyən edir [6, s. 6].

"123 Sazişi" termini nüvə materialı, avadanlıq, komponentlər və ya texnologiyanın ötürülməsi üçün Birləşmiş Ştatlar və başqa ölkə arasında xüsusi razılaşmanı tələb edən ABŞ-nin 1954-cü il Atom Enerjisi Aktının 123-cü Bölməsinə istinad edir. Bu sazişlər Konqresin təsdiqini tələb edir və nüvə əməkdaşlığı baş verməzdən əvvəl nüvə silahının yayılmaması ilə bağlı doqquz ətraflı meyarlara cavab verməlidir. Daha geniş mənada, sazişlər nüvə silahının yayılmaması üçün çox vacibdir, çünki onlar materialın qeyri-qanuni məqsədlərə yönəldilməsini təmin etmək, materialın necə istifadə olunacağını məhdudlaşdırmaq, material və avadanlıqların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün təminat tələb edir. Bu tələblər tərəfdaş dövlətin material və ya texnologiyanın yayılması və ya üçüncü tərəfə ötürülməsi imkanlarını və ehtimalını azaldır. Digər beynəlxalq müqavilələrlə birlikdə işləyən "123 Sazişi" qlobal silahların yayılmaması rejiminin təməl daşı kimi xidmət edir. Birləşmiş Ştatların Yaponiya da daxil olmaqla digər dövlətlərlə bu müqavilələrdən bir neçəsi var. Bu sazişlərin məqsədi qlobal nüvə silahının yayılmaması rejimini gücləndirməkdir.

Hazırkı ABŞ-Cənubi Koreya əməkdaşlıq sazişi 1974-cü ildə qüvvəyə minmiş və 2014-cü ildə ilkin formada iki il müddətinə uzadılan müqavilənin varisidir.

Belə ki, nüvə sahəsində əməkdaşlığa davam etmək üçün Birləşmiş Ştatlar və Cənubi Koreya arasında "123 Sazişi"n yenilənməsi vacib idi. 2015-ci ilin iyununda təsdiqlənmək üçün ABŞ Senatına göndərilən yeni ikitərəfli nüvə sazişi Amerika Birləşmiş Ştatları və Cənubi Koreyanın strateji ehtiyaclarını qarşılayır.

ABŞ və Koreyanın nüvə proqramları və siyasətləri arasında tarixən güclü əlaqələr ikisi arasında nüvə əməkdaşlığına dair yeni, müasir sazişin- 2015-ci il "123 Sazişi"n danışıqlarında mərkəzi rol oynayan qarşılıqlı asılılıqlar və gərginliklər yaratmışdır. Bu danışıqlar getdikcə daha çox siyasi və mübahisəli xarakter aldı, iki dövlət, xüsusilə, Koreyanın yanacaq dövriyyəsi imkanlarının inkişafı ilə bağlı məsələlərdə-yanacaq reaktorlarında uranın zənginləşdirilməsi və nüvə tullantılarının azaldılması üçün işlənmiş yanacağın təkrar emalı ilə bağlı müxtəlif mövqelər tutdu [6, s.12].

Yeni saziş nüvə stansiyalarının təhlükəsiz və səmərəli istismarı ilə bağlı ümumi çağırışları və imkanları bölüşən yetkin tərəfdaşlar arasında əməkdaşlığı və nüvə silahının yayılmasının qarşısını almaq üçün lazımi təminatların olmasını təmin etməyi nəzərdə tutmuşdur. O, nüvə enerjisinin dinc, məsuliyyətli və təhlükəsiz inkişafına davamlı öhdəliyə əsaslanan effektiv nüvə əməkdaşlığının parametrlərini və sərhədlərini müəyyən edir. Yeni saziş mütləq olaraq hər iki tərəfin əsas maraqları, o cümlədən ABŞ-nin təhlükəsizlik tədbirləri və nüvə silahlarının yayılması ilə bağlı narahatlıqları və Cənubi Koreyanın yanacaq təchizatı, işlənmiş yanacağın idarə edilməsi və

nüvə elektrik stansiyalarının ixracı üzrə əməkdaşlıqla bağlı narahatlıqları əsasında formalaşmışdır.

"123 Sazişi" təkcə, zənginləşdirmə, istifadə olunmuş yanacağın idarə olunması, ticarətin asanlaşdırılması kimi üç prioritet sahəni əhatə etmir, həm də bir sıra digər sahələrdə əməkdaşlığa icazə verir: radiologiyanın tənzimləyici və əməliyyat aspektləri də daxil olmaqla nüvə təhlükəsizliyi üzrə müdafiə; qabaqcıl nüvə yanacaq dövrü daxil olmaqla yeni nəsil nüvə enerji sistemləri üzrə texnologiya; utilizasiya da daxil olmaqla radioaktiv tullantıların idarə edilməsi; radioaktiv izotopların istehsalı və radiasiya və radioaktivlərin tətbiqi, izotoplar; müdafiə vasitələri və fiziki müdafiə; çoxtərəfli layihələr də daxil olmaqla, idarə olunan termonüvə sintezi; nüvə yanacağının layihələndirilməsi və istehsalı; reaktorların işlənməsi, layihələndirilməsi, tikintisi, istismarı, texniki xidməti və istifadəsi; reaktor təcrübələri və istismardan çıxarılması [6, s. 15].

Bu siyahıdan görünür ki, hər iki dövlət əhəmiyyətli maraqları bölüşür və bu sahələrdə bir sıra öz daxili çətinlikləri ilə üzləşirlər. Məsələn, hər iki dövlətin köhnəlmiş nüvə donanması var və indi bu reaktorların nə qədər müddətə və hansı şərtlər altında yenidən lisenziyalaşdırılacağına dair qərar vermək prosesindədir. Birləşmiş Ştatlar bu məsələdə Koreyadan daha çox təcrübəyə malikdir, lakin növbəti onillikdə hər ikisi hər iki ölkədə yerləşdirilən dizayn reaktorlarının yenidən lisenziyalaşdırma qərarları ilə üzləşəcək. Beləliklə, təhlilləri və tənzimləyici ən yaxşı təcrübələri bölüşmək üçün kifayət qədər imkan var.

Yeni sazişin 2-ci maddəsi ABŞ və Cənubi Koreya arasında nüvə materialları, avadanlıq və texnologiyanın qarşılıqlı mübadiləsini nəzərdə tutur və beləliklə, ixracatçı qismində ABŞ və idxalçı qismində Koreya Respublikası ilə mövcud müqavilənin birtərəfli xarakterini dəyişdirir. Bu, Cənubi Koreyanın həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə nüvə enerjisi sahəsində artan nüfuzunu sübut edir və Cənubi Koreyanın artıq Amerika nüvə sənayesi üçün mühüm təchizatçıya çevrilməsi faktını əks etdirir [2, s. 30].

Nüvə sazişindəki əsas dəyişikliklərə Cənubi Koreyaya uranı zənginləşdirmək, işlənmiş yanacaqdan tədqiqat məqsədləri üçün istifadə etmək və piropemal üzrə tədqiqatlar üçün qapını açıq qoymaqla yanaşı, digər utilizasiya variantlarından yararlanmaq imkanı verən mexanizmin əlavə edilməsi daxildir.

Uranın zənginləşdirilməsi ilə bağlı yeni saziş Cənubi Koreyanın nüvə enerjisi və tədqiqat məqsədləri üçün 20 faizdən az zənginləşdirə biləcəyi mexanizm yaradır. Cənubi Koreya Xarici İşlər Nazirliyinin məlumatına görə, nazirlər səviyyəsində rəsmilərdən ibarət ikitərəfli komissiya toplaşacaq və zənginləşdirmə proqramları ilə bağlı petisiyalar yarandıqda onlara baxacaqdır [1]. Hər hansı proqram irəliləməzdən əvvəl bu komissiyanın razılığı tələb olunacaqdır. Bu, kritik bir addımdır, çünki o, indi ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsinin baş verə biləcəyi mexanizmi institusionallaşdırır. Bu, həm də daha açıq dialoq yaratmaqla hər iki tərəf üçün uçurumu aradan qaldırır. Cənubi Koreya əvvəlcədən istənilən razılığı almır, lakin bu dəyişiklik məhdudiyyətlərin azaldılması istiqamətində hərəkət edir. Birləşmiş Ştatlar isə öz növbəsində Cənubi Koreyanın tələblərinə cavab verir, eyni zamanda hələ də nəzərdən keçirmə elementini saxlayır.

Razılaşmada irəliyə doğru əlavə addım odur ki, o, Cənubi Koreyaya artıq istifadə olunmuş nüvə yanacağını utilizasiya məqsədilə üçüncü ölkəyə daşımağa icazə verir. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, tullantıların atılması və təhlükəsiz yanacaq təchizatı Cənubi Koreya üçün əsas məsələlərdir. Bu, hər ikisini həll etməyə kömək edir. Cənubi Koreya təkrar emal üçün yanacağı Avropaya göndərə və ayrılmış plutoniumdan qarışıq oksidli yanacaqdan istifadə edə bilər ki, bu da tullantıların miqdarının azaldılmasına, eləcə də yanacaq tədarükündə müxtəlifliyin artmasına kömək edir. Yaxud Cənubi Koreya tullantıları uzunmüddətli utilizasiya üçün göndərə bilər. Rusiyanın tam dövrəli yanacaq xidmətlərinin artması ilə bu, yaxınlıq və xərclər nəzərə alınmaqla bir seçim ola bilər. Birləşmiş Ştatlar nəzarət elementini saxlayır, bununla belə, yanacağın çıxarılması da razılıq tələb edir.

İmkanların ön və arxa planda genişləndirilməsi faktoru Cənubi Koreyanın nüvə enerjisi biznesini xaricdə də genişləndirmək səylərinə kömək edəcəkdir. Daha önəmlisi, bu, Cənubi Koreyaya iki siqnal göndərir. Birincisi, iki xalq arasında qarşılıqlı öhdəliklə bağlı etibarı bərpa etməyə başlayır. İkincisi, ABŞ-nin Cənubi Koreyanın nüvə enerjisində texniki həmyaşıd olduğunu və bunun gətirəcəyi iqtisadi zərəri nəzərə alaraq, nüvə enerjisi əməliyyatlarında tam məhdudlaşdırılmamalı olduğunu etiraf etdiyini nümayiş etdirir. Münasibətlərin bu cür möhkəmlənməsi Cənubi Koreya Xarici İşlər Nazirliyinin

etimad, qarşılıqlı narahatlıq və qarşılıqlı faydanın vurğulandığı sazişlə bağlı mətbuata açıqlamasında daha aydın görünür [7].

Qeyd edək ki, hər iki ölkə sazişi uğurlu adlandırıb. Cənubi Koreyanın xarici işlər naziri Yun Byung-Se bildirib ki, saziş gələcək yönümlüdür müasir və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı asanlaşdıracaqdır. O, müqaviləni Qarşılıqlı Müdafiə Müqaviləsi və Azad Ticarət Sazişindən sonra alyansın mərkəzi sütunlarından biri olduğunu vurğulamışdır. ABŞ-nin energetika naziri Ernest Moniz isə sazişin ittifaqı möhkəmləndirəcəyini, müvafiq nüvə sənayeləri arasında genişlənmiş əməkdaşlığa imkan verəcəyini və hər iki hökumətin nüvə silahının yayılmaması ilə bağlı ümumi öhdəliklərini bir daha təsdiq edəcəyini bildirmişdir [5].

Beləliklə, nüvə enerjisi Cənubi Koreyanın enerji təhlükəsizliyinin əsas komponentidir. Ölkənin daxili istifadə strategiyası və qlobal bazarda nüvə enerjisinin sahibi olmaq məqsədi Cənubi Koreya iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli bir istiqamətdir. “123 Saziş”ə kiçik əlavələr hər iki ölkəyə qələbə ilə irəliləməyə imkan verir. Birləşmiş Ştatlar qızıl standartlarına dair qlobal istəyini geri götürsə də, daha çox bəzi kompromislərlə rəsmiləşdirilmiş mövqeyə arxalansa da, bu yeni yanaşma uzunmüddətli perspektivdə daha davamlı ola bilər. Bununla belə, bu, gələcək müqavilələrdə ədalətli tətbiqi təmin etmək üçün daha çox rəsmiləşdirmə tələb edəcəkdir. Cənubi Koreya həm ölkə daxilində, həm də xaricdə nüvə enerjisi imkanlarını artırmaq məqsədi ilə bir qədər irəliləyir. Daha önəmlisi, Cənubi Koreya Birləşmiş Ştatlarla əlaqələrini möhkəmləndirməkdə və təmin etməkdə qalib gəlir, eyni zamanda ABŞ-nin Cənubi Koreyanın “qabaqcıl mərhələdə” nüvə dövləti olduğunu tanıması ilə öz ölkəsində nüfuz qazanır.

Araşdırmalar göstərir ki, yeni saziş, həmçinin Cənubi Koreyanın öhdəliyini təmin etməklə, müdafiə mexanizmləri yaratmaqla və ABŞ-nin nüvə silahının yayılmamasının güclü tərəfdarları ilə konstruktiv işləməyə hazır olduğuna dair qlobal ictimaiyyətə siqnal verməklə ABŞ-nin nüvə silahının yayılmaması siyasətini gücləndirir.

Açar sözlər: *Koreya Respublikası, Amerika Birləşmiş Ştatları, mülki nüvə əməkdaşlığı, "123 Saziş", Koreya Respublikası-ABŞ ittifaqı.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Kim Sang-seon, “Korea Clinches Better Nuclear Deal,” Korea Joongang Daily. April 23, 2015. http://koreajoongangdaily.joins.com/news/article/Article.aspx?aid=3003425

2. Fred McGoldrick. The New Peaceful Nuclear Cooperatıonmagreement Between South Korea And The Unıted States From Dependence to Parity. The Korea Economic Institute (KEI). September 2015.

https://keia.org/wp-content/uploads/2015/12/KEI_Special-Studies-2015-FINAL.pdf

3. Fred F. McGoldrick, Robert J. Einhorn, Duyeon Kim, James L. Tyson. ROK-U.S. Civil Nuclear and Nonproliferation Collaboration in Third Countries. Special Studies Series: 6. January 16, 2015.

https://www.brookings.edu/articles/rok-u-s-civil-nuclear-and-nonproliferation-collaboration-in-third-countries/

4. Mark Holt. U.S. and South Korean Cooperation in the World Nuclear Energy Market: Major Policy Considerations. Congressional Research Service. June 25, 2013.

https://sgp.fas.org/crs/row/R41032.pdf

5. Mary Beth D. Nikitin, Mark Holt. U.S.-Republic of Korea Nuclear Cooperation Agreement. June 30, 2015.

https://sgp.fas.org/crs/nuke/IN10304.pdf

6. Miles A. Pomper, Toby Dalton, Scott Snyder, Ferenc Dalnoki-Veress. Strengthening the ROK-US Nuclear Partnership. Special Studies Series: 6. Korea Economıc Instıtute. February, 2016

https://www.nonproliferation.org/wp-content/uploads/2016/02/Occasional-Paper-24- Strengthening-ROK-US-Nuclear-Partnership.pdf

7. Ministry of Foreign Affairs, “Foreign Minister Discusses the ROK-U.S. Nuclear Cooperation Agreement with the U.S. State Secretary over the Phone,” press release. April 24, 2015. http://www.mofa.go.kr/ENG/press/pressreleases/index.jsp?menu=m_10_20.

8. “South Korea Wins Revisions to Nuclear Treaty with U.S.A.,” World Nuclear News. April 22, 2015.

http://www.worldnuclear-news.org/NP-South-Korea-wins-revisions-to-nuclear-treaty-with- USA-2241501.html.

9. U.S.-South Korea Relations. Congressional Research Service. R41481. 2022.

https://sgp.fas.org/crs/row/R41481.pdf

10. World Nuclear Association, "Nuclear Power in South Korea," updated August 2015.

http://www.world-nuclear.org/info/Country-Profiles/Countries-O-S/South Korea/#.Ubh4arW1GSo.

Ibadova Sevinj Tahir
Baku State University, PhD student

Civil nuclear cooperation between the United States and the Republic of Korea: the updated "123 Agreement"

SUMMARY

On April 22, 2015, the United States and the Republic of Korea signed a new bilateral civilian nuclear agreement known as a 123 Agreement, a prerequisite for cooperation and trade in nuclear technologies and resources. With the new agreement, the United States has opened, however slightly, the door to allowing South Korea to expand its nuclear operations, with implications for future nonproliferation efforts. This article reviews the implications for U.S. approaches to 123 Agreements, and the potential strategic consequences for the Korean Peninsula.

Keywords: *Korean Republic, United States of America, civil nuclear cooperation, "123 Agreement", ROK-U.S. alliance.*

Ибадова Севинч Тахир
Бакинский Государственный Университет, докторант

Гражданское ядерное сотрудничество США и Республики Корея: обновленное «Соглашение 123»

РЕЗЮМЕ

22 апреля 2015 года Соединенные Штаты и Республика подписали новое двустороннее соглашение о гражданской ядерной энергии, известное как Соглашение 123, которое является обязательным условием для сотрудничества и торговли ядерными технологиями и ресурсами. Благодаря новому соглашению Соединенные Штаты открыли, хотя и незначительно, дверь, позволяющую Южной Корее расширить свои ядерные операции, что повлечет за собой последствия для будущих усилий по нераспространению ядерного оружия. В этой статье рассматриваются последствия подходов США к 123 соглашениям, а также потенциальные стратегические последствия для Корейского полуострова.

Ключевые слова: *Корейская Республика, Соединенные Штаты Америки, гражданское ядерное сотрудничество, «Соглашение 123», РК-США. альянс.*

UOT 930:314
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0145

OSMANLI DEMOQRAFİYASI MƏSƏLƏLƏRİ TARİXŞÜNASLIQDA
(L. Ö. Barkanın əsərləri əsasında)

AZƏR ZAHİROV
BDU-nun Tarix fakültəsinin
Orta əsrlər tarixi ixtisası üzrə magistr tələbəsi
E-mail: azerzahirov@gmail.com

Giriş

Qeyri-Avropa dünyasının bütün hissələrindən Avropaya ən yaxın olanı Osmanlı imperiyası olmuşdur və bu imperiya ilə avropalılar əsrlər ərzində yaxın əlaqələrdə olmuşlar. İmperiya, ümumiyyətlə, Avropa dövlətinə bənzəmirdi. Ölçülərinə görə nəhəng olan bu imperiya dini icmaların toplumundan ibarət idi.

Onun əhalisinin əksəriyyəti müsəlman idi, özü də bura həm ortodoks müsəlmanlar, həm də Druz və Vəhhabi məzhəbləri daxil idi. Bir hissəsi daim Yaxın Şərqdə yaşayan yəhudilər, həmçinin çoxsu yunanlar, ermənilər, Suriyada yaşayan ərəblərin bir hissəsi və maronitlər olan xristianlar da imperiyada yaşayırdı. Türklər idarə edən sinif idi və yalnız türklər və ya digər müsəlmanlar orduda xidmət edə bilərdi [2; səh. 27].

Müsəlman olmayanlar raya, “naxır” və ya “sürü” kimi tanınırdı, onlar vergi ödəyirdilər. Hər kəs türkə çevrilə bilərdi. Burada din və ya irqlə heç bir əlaqə yox idi. Bosforun Avropa tərəfindəki keçmiş xristianların çoxu islama keçmiş və ağalıq edən türklərin dilini, geyimini və mədəniyyətini qəbul etmişdi. Müxtəlif dinə sahib olan insanlar çiyin-çiyinə, onların hər biri öz dini qruplarının qanunları, məhkəmələri və adətləri altında yaşayırdılar. Din xadimləri patriarxlar, yepiskoplar, rabbilər, imamlar, üləmalar öz adamları üçün türk hökuməti qarşısında cavabdeh idilər, çünki bu adamların üzərində onlar xeyli hakimiyyətə malik idilər.

Qərbi avropalılar öz xüsusi hüquqlarına malik idilər. Roma katolik din xadimləri əsasən Fələstində yaşasa da, dində Papaya, dünyəvi hakimiyyətə görə isə Fransaya tabe idilər. Qərb tacirləri “kapitulyasiya”dan və ya Osmanlı İmperiyasının XVI əsrdən başlayaraq bir sıra müqavilələrlə verdiyi xüsusi hüquqlardan istifadə edirdilər.

Kapitulyasiyaya tabe olanlardan idxal edilmiş mallar üçün Türkiyə 8%-dən çox tarif ala bilməzdi. Avropalılar vergilərin çoxundan azad olunmuşdular. İki avropalı arasında olan mülki mübahisə və ya cinayət hadisəsi yalnız avropalı konsulun apardığı məhkəmədə, Avropa qanunları altında həll edilə bilərdi. Avropalı ilə Osmanlı təbəəsi arasındakı mübahisə türk məhkəmələrində yoluna qoyulurdu, ancaq bu məhkəmədə hökmən avropalı müşahidəçi iştirak etməli idi.

Osmanlı dönəmində də Səlcuqluların ənənələrinə sadiq qalınaraq, ordunun dövlətin siyasi sütununu təşkil edən türklərdən qurulması xətti yürüdülürdü. Əslən türk olmayan yeniçərilərə gəlincə isə, onların türk-islam kimliyinə qovuşduqlarını nəzərə alsaq, ordunun monolitliyinin pozulmamasını yəqinləşdirmək olar. Osmanlı qoşunlarının əsas hissəsi sipahi adlandırılan atlı feodal qoşunlarından ibarət idi. Bu qoşun hərbi xidmət əvəzində sultandan torpaq almış döyüşçülərdən ibarətdir. Sultanın daimi piyada qüvvələri isə yeniçəri adlanırdı. Müharibə türk feodallarının əsas məşğuliyyəti olduğu üçün onların güclü sultan hakimiyyətinə ehtiyacı var idi. Sultan qeyri-məhdud hakimiyyətə malik hökmdar idi.

Osmanlı türk imperiyası türklərin tarixi nüfuz dairəsi baxımından ən böyük nailiyyəti olub, ən geniş ərazini əhatə edir. 623 il davam edən bu böyük imperiya Aralıq dənizi və Qara dənizi əhatə edən Asiya, Avropa və Afrika qitələrində yüz illər boyu hökm sürüb [2; 56 səh.].

Müxtəlif irq və dinlərdən olan bir çox xalqı torpaqları ilə birlikdə bir dövlətdə birləşdirib. Tarixdə belə geniş torpaqlara bu qədər uzun hökmranlıq edən digər quruluş Roma imperiyası və Britaniya imperiyası olmuşdur.

Osmanlı türk imperiyasında 36 sultan hökmranlıq etmiş və 1517-ci ildən etibarən xəlifəlik adı ilə də İslam dünyasının dini hökmranlığını öz üzərinə götürmüşdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət Afrikada 395 il (1517–1912), Avropada 561 il (1363–1912; 1913–1922), Asiyada bütün hakimiyyəti boyu (623 il) qalmışdır.

Tənzimat (türk. تنظيما ت — “tənzimləmə”, “yoluna qoyma”) — İlk Osmanlı Konstitusiyasının qəbul edildiyi 1876-cı ilə qədər, 1839-cu ildən Osmanlı İmperiyasında modernləşmə islahatlarının ədəbiyyatda qəbul edilmiş adı (və onların həyata keçirilməsi dövrü) [1]. İslahatların təməl prinsipləri taxta çıxdıqdan sonra Sultan Əbdül-Məcid tərəfindən 1839-cu il noyabrın 3-də nəşr olunan “Gülxanə xətt-i Şərif”də təsbit edilmişdir.

Əvvəlki islahatlardan fərqli olaraq Tanzimatda əsas yeri hərbi deyil, sosial-iqtisadi dəyişikliklər tuturdu. İslahat təşəbbüsü, "Gülxanə xətt-i Şərifin" müəllifi olan Mustafa Rəşid Paşa rəhbərliyi ilə mütərəqqi bir bürokratiya qrupuna aid idi. O, bir neçə il İngiltərə və Fransada səfir, sonra isə xarici işlər naziri postunu tutmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək, Balkanlarda azadlıq hərəkatının qarşısını almaq və mövcud sistemi Qərbi Avropa həyatının normalarına uyğunlaşdıraraq ölkənin Avropa güclərindən asılılığını zəiflətmək üçün yeni islahatlar planı hazırlanmışdır [3; 24 səh.].

Tarixşünaslıqda bu islahatlar şərti olaraq iki dövrə bölünür:

Birinci dövr – 1839-1853-cü illər, yəni Krım müharibəsi başlamazdan əvvəl.

İkinci dövr – 1856-cı ildən 1876-cı ilədək, yəni müharibənin sonundan 1876-cı ildə konstitusiyanın qəbul edilməsinə qədər.

1839-cu ildə hakimiyyətə gələn Sultan Əbdül-Məcid Türkiyə tarixində tənzimat padşahı kimi tanınır. Belə ki, 1839-cu il noyabrın 3-də Mustafa Rəşid Paşanın komissiyası tərəfindən sultanın ali fərmanı elan edildi. Bu fərman Gülxana sarayında oxunduğu üçün "Gülxana fərmanı" adlandı. Fərmanda Osmanlı imperiyasının əhalisinin həyat, şərəf və əmlak təhlükəsizliyinin təmini elan edilirdi. "Gülxana fərmanı" xristian xalqların hüququnu daha da genişləndirdi. Tənzimat dövründə xristian təbəələr dövlətə qarşı fəaliyyətlərini daha da gücləndirdilər. İkinci ən vacib məsələ vergi məsələsi idi. Vergi hər kəsin bacarığına görə müəyyən edilməli və bundan artıq alınmamalı idi. 1840-cı ildə vergi toplanması tamamilə qaydaya salındı. Belə ki, vergi toplama işi valilərin və mültəzimlərin əlindən alınaraq maaşlı xüsusi maliyyə məmurlarının əlinə keçdi. Valilər isə yalnız asayiş və hərbi işlərlə məşğul olmalı idilər. Toplanan pullar birbaşa xəzinəyə təhvil verilməli idi. İltizam sistemi ləğv edildi. Orduya çağırış qaydaya salınmalı, hərbi xidmət müddəti azaldılmalı idi. Dini etiqadından asılı olmayaraq imperiyada yaşayan bütün zümrələr hüquq və vəzifə cəhətdən tam bərabər elan edildi. Bu islahatlar bir tərəfdən Sultan Mahmud islahatlarının davamı, digər tərəfdən isə yeni islahatların başlanğıcını qoydu. Türkiyə tarixşünaslığında buna "tənzimati xeyriyyə" deyilir. 1843-cü ildə verilən yeni islahatla ordunun yeni quruluşu müəyyən edildi. Orduda xidmət müddəti 15 ildən 5 ilə endirildi. Hüquq sahəsində də islahatlar keçirildi. 1840-cı ildə cəza qanunnaməsi çıxdı. Hüquq sahəsində aparılan islahatlarda əsasən fransız hüququndan bəhrələnmişdilər. Bütün osmanlıların qanun qarşısında bərabər olması vurğulanırdı. "Tənzimati-xeyriyyə" Mustafa Rəşid Paşa tərəfindən hazırlanmışdı. O, mütərəqqi fikirli bir şəxs idi, lakin çox təəssüf ki, fərmandan qısa bir müddət sonra paşa vəzifədən kənarlaşdırıldı. Çünki onunla eyni ideya və məqsəddə olan adamlar çox az idi. "Tənzimati-xeyriyyə" demək olar ki, İstanbulda yerləşən bütün xarici ölkə səfirliklərinə göndərilmişdi. Bütün məhdud cəhətlərinə və tam tətbiq olunmamasına baxmayaraq bu islahatlar burjua səciyyəsi daşıyırdı, birbaşa ölkənin inkişafına xidmət edirdi. 1848-ci ildə Rəşid Paşanın təşəbbüsü ilə İmperiya bankı yaradıldı, lakin uzunömürlü olmadı. 1850-ci ildə fransız ticarət məcəlləsi nümunəsində türk ticarət qanun məcəlləsi qəbul edildi [2; 54 səh.].

40-cı illərdə başlayan ibtidai, orta və ali pillələrə bölünən dünyəvi məktəblərin açılışı davam edirdi. Dünyəvi məktəblərə rəhbərlik etmək üçün təhsil nazirliyi yaradılmışdı. 60-cı illərin ortalarında dünyəvi ibtidai məktəblərdə 660 min şagird təhsil alırdı. Orta məktəblərin sayı isə heç 50-yə çatmırdı. Eyni zamanda məscidlərin nəzdindəki bütün məktəblər qorunub saxlanıldı, dünyəvi ibtidai məktəblərdə isə dinin tədrisinə təhsil ilinin yarısı ayrılmışdı. Məktəblərə faktiki nəzarət ruhanilərin ixtiyarında qaldı. 1869-cu ildə Türk məktəblərində üç və dörd illik ümumi təhsilin tətbiqini nəzərdə tutan qanun qəbul edildi.

İslahat layihəsi sultan hakimiyyətini köklü şəkildə sarsıtmadan xeyli məhdudlaşdırırdı. İmperiya tarixində ilk dəfə olaraq sultan öz vədinə sadiq qalacağına dair əyanların və üləmaların qarşısında and içməli idi. Sonra isə özü üləmalardan və əyanlardan belə bir and qəbul etməli idi. Sultanın nümayişkaranə şəkildə edam və əmlakı müsadirə etmək hüququndan imtina etməsi, əslində ilk növbədə Rəşid paşanın qələbəsi idi. Fərman eyni zamanda rüşvətxorluq və vəzifə satışını qəti qadağan edir və buna görə ağır cəza tədbiri müəyyən edirdi. Xətti şərif yeni qaydaya qarşı çıxan hər bir kəsin cəzalandırılacağı xəbərdarlığı ilə bitirdi. Bu, Rəşid Paşanın hüquq, inzibati quruluş, maarif, maliyyə, hərbi işlər və s. sahəsində həyata keçirmək istədiyi islahatların bir hissəsi idi. İslahatların həyata keçməsi Osmanlı dövlətinin inkişafına imkan yaratmış olacaqdı. Ona görə də Avropa dövlətləri tələb etdikləri yeniliklərin həyata keçirilməsində maraqlı deyildilər. Bu səbəbdən də, islahatların reallaşmasına hər vasitə ilə mane olurdular. Hakimiyyətdə köhnə qayda ilə fəaliyyət göstərmək istəyən qüvvələr də islahatlara müqavimət göstərirdilər. Tənzimat imperiyanı tənəzzül və süqutdan xilas edə bilmədi. Rəşid Paşanın isla-

hatları müəyyən dərəcədə ölkədə ictimai həyatın canlanmasına, ziyalılar arasında vətənpərvərlik əhvali-ruhiyyəsinin yüksəlməsinə, yeni ədəbiyyatın və poeziyanın yaranmasına, xalq təhsili işinin yaxşılaşmasına səbəb olsa da, dövlət və ictimai quruluşun həlledici tərəflərinə heç toxunmurdu. Qanunların verilməsi ilə, ləğv edilməsi bir olurdu. Əmlak və həyatın təminatı yalnız kağız üzərində idi. İltizam sistemi, qeyri-müsəlmanların hüquqi bərabərsizliyi də qalmaqda idi. Tənzimat Avropa dövlətləri tərəfindən etirazla qarşılandı. İngiltərə və Fransa özlərini belə göstərirdilər ki, sanki Osmanlıda islahatlar tərəfdarıdırlar. Lakin onlar tənzimatı ona görə dəstəkləyirdilər ki, tənzimat rus-türk ziddiyyətlərinin dərinləşməsinə yardım edirdi, həm də qeyri-müsəlmanların hüquqi cəhətdən müsəlmanlarla bərabərləşdirilməsi xarici kapitala yeni güzəştlər, imtiyazlar vəd edirdi.

Tənzimat eyni zamanda, qeyri-türk əhali üçün də bəhrəsiz oldu. 1848-ci ildə Avropada baş vermiş inqilab Balkanlara öz təsirini göstərdi. Moldova və Valaxiyada üsyan baş verdi. Bolqarıstanda milli ideyalar geniş yayılmağa başladı, müstəqilliyə meyil gücləndi. Bosniyada ciddi iğtişaşlar baş verdi. Serbiya faktiki olaraq Osmanlı dövlətindən ayrılmışdı. Çernoqoriya müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Ərəb əyalətlərində də mərkəzi hökumətə qarşı mübarizə güclənmişdi [6; səh. 35.].

Lakin islahatların müsbət nəticəsi də az deyildi. Belə ki, tənzimat dövründə kənd təsərrüfatında ciddi artım müşahidə olundu. Bunun dolayı sübutu ölkədə toplanan aşar vergisinin ümumi məbləğinin miqdarının artmasıdır. 1848-1876-cı illər ərzində bu vergi üzrə dövlət xəzinəsinə daxil olan gəlirlər 194,8 milyondan 743,6 milyon kuruşa qədər çoxalaraq, demək olar ki, 4 dəfə artmışdır. Eyni zamanda, 1863-1872-ci illərdə idxalın dəyəri ixracatın dəyərini hər il orta hesabla 27 milyon ton üstələyirdi. İmperiyanın xarici ticarət kəsri xarici kreditlər hesabına örtülürdü və ölkənin Avropa kapitalından iqtisadi və maliyyə asılılığını gücləndirirdi.

Osmanlı imperiyası iqtisadi müstəqilliyini tamam itirmişdi. Krım müharibəsindən sonra türk islahatçılar ölkədə davam edən islahatlar üçün maliyyə bazası təmin etməyə çalışırdılar və imperiyanın maliyyə və vergi sistemlərində yenidənqurmanı davam etdirirdilər. Tanzimatın islahatları ruhunda yeni maliyyə qurumları yaradılırdı və əhalidən ənənəvi vergi yığımının sadələşdirilməsi üçün səylər göstərilirdi. Osmanlı vergi sisteminin geriliyinə baxmayaraq, 1850-1860-cı illərdə imperiyanın iqtisadi həyatında ümumi canlanma dövlət xəzinəsinə vergi daxilolmalarının əhəmiyyətli dərəcədə artmasını təmin etdi. 1857-1871-ci illər arasında dövlət gəlirlərinin ümumi miqdarı demək olar ki, iki dəfə artdı – 1038 milyondan 1920 milyon kuruşa qədər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ölkənin xarici borcları durmadan artırdı. 1854-cü ildə xarici borc 75 milyon frank, 1863-cü ildə 200 milyon frank idisə, 1874-cü ildə artıq 1 milyard franka çatmışdı. 1875-ci ilin oktyabrında Türkiyə hökuməti daxili borcu tələb olunan miqdarda ödəyə bilmədiyini elan etməyə məcbur oldu. Osmanlı dövləti özünü rəsmi müflis elan etdi.

Edilən köklü dəyişikliklərə baxmayaraq, bir çox islahatlar yalnız kağız üzərində qaldı, digərləri isə yarımçıq şəkildə icra edildi. Osmanlı cəmiyyəti təcili olaraq bir islahatlar paketinə ehtiyac duyurdu. Əslində korrupsiyanın və imperiyanın parçalanması təhlükəsinin qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görmək əvəzinə sultan yumşaq islahatlara getdi. 1870-ci illərə qədər Türkiyə cəmiyyəti islahatların ilk nəticələrini görməyə başladı və yeni islahatlar tələb etməyə başladı. Amma yeni müsbət dəyişikliklər Osmanlı İmperatorluğunun əvvəlki gücünü və şöhrətini qaytara bilməzdi. Maliyyə sahəsində olan müsbət dəyişiklikləri (məsələn, dövlət xəzinə gəlirlərinin böyüməsi) Avropa gücləri imperiyadan böyük miqdarda kredit ödəmək üçün fəal istifadə etdi [3;34 səh.].

Ölkənin inkişafına və islahatların həyata keçirilməsinə mane olan bir çox səbəb var idi:

1. Ciddi dəyişikliklər istəməyən Osmanlı bürokratiyasının böyük gücü;
2. XIX əsrin ortalarında dinin idarəetmədən imtina edilməməsi;
3. Bir çox vəzifəli şəxsin siyasi və iqtisadi qərarlar qəbul edərkən dinin arxa plana keçməsinin vacibliyini başa düşə bilməməsi;
4. Türk kapitalizminin və bütövlükdə türk iqtisadiyyatının eyni vaxtda zəif olması ilə dövlətin qapalı siyasətindən imtina edilməməsi;
5. Osmanlı İmperatorluğu tərəfindən alınan Avropa kreditlərinin maliyyə sistemini çökdürməsinin başa düşülməməsi;
6. İmperiyada mövcud olan nəhəng korrupsiya;
7. Əhali arasında islahatlara kütləvi dəstək verilməməsi, həmçinin bu islahatların nədən ibarət olduğunun başa düşülməməsi;
8. XIX əsr Osmanlı cəmiyyətinin orta əsr xarakterini qoruması;
9. Gənc Sultan I Əbdül Məcidin ciddi maliyyə çatışmazlığı ilə yanaşı bir çox islahatların aparıl-

masının vacibliyini anlamaq istəməməsi (Rusiya ilə müharibəyə və möhtəşəm Dolmabağça sarayının tikintisinə böyük miqdarda pul xərclənmişdi).

10. Ərəb dünyasından Avropaya və Misirdən Qafqaza qədər insanlara islahatları eyni dərəcədə qəbul etməyə və yeni nizamlara riayət etməyə səy göstərməyən imperiya daxilindəki ciddi mədəni və milli ziddiyyətlər. [6; səh 48.]

1856-cı ildə dinlə bağlı qərar qəbul edildi. Qərar müsəlmanların və qeyri-müsəlmanların hüquqlarında tam bərabərlik elan etdi. İlkin islahat layihəsi yalnız islam normaları və hüquqlarının dominant rolunu qanuniləşdirməklə qeyri-müsəlmanların hüquqlarının qismən bərabərliyini əhatə edirdi. Lakin sonradan hökumət dini sahədə yumşalmaya getməyi qərara aldı. Amma qeyri-müsəlmanların hüquqi bərabərsizliyi məsələsi tam həll edilmədi. Qərar elə kağız üzərində qaldı [3; səh. 24].

Fələstində torpaq islahatı torpaq bazarının yaranmasına səbəb oldu. Bu, Rusiyadan və digər ölkələrdən olan bir sıra yəhudilərin fəal şəkildə torpaq almağına və sonra oraya yerləşməyinə kömək etdi. Gələcəkdə bu siyasət yəhudilərin, o cümlədən bütün Türkiyədə məskunlaşmasına imkan verdi.

Həyata keçirilmiş islahatları aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilərik:

İqtisadi islahatlar:

a) Maliyyə Nazirliyi Fransa nümunəsində işləməyə başladı (1840);

b) İlk dəfə yenidən maliyyələşdirmənin faiz dərəcəsi tətbiq olundu, səhmdar cəmiyyətlər anlayışı, ilk birja yaradıldı;

c) İqtisadiyyatda orta əsr qaydaları ləğv edildi;

d) Gildiya və manufakturalar fabriklərlə əvəz olundu;

e) Müsəlman olmayanlar üçün əlavə vergilər ləğv olunaraq, normal gəlir vergisinə keçildi;

f) Məmurlar korrupsiyaya qarşı qismən mübarizənin bir hissəsi olaraq rəsmi olaraq vergilərdən azad edildi;

g) 1855-ci ildə Osmanlı İmperiyası ilk dəfə olaraq İngiltərədən böyük məbləğdə borc götürdü;

h) İstanbulun Zeytinburnu rayonunda ilk mexaniki parça fabriki və nəzdində professional tikiş məktəbinin açılışı;

i) İplik və pambıq istehsalı zavodlarının kütləvi açılışı;

j) Dövlət məmurları yalnız Osmanlı istehsalı olan parçalardan tikilmiş paltarlar almağa borclu idilər;

k) İlk model-sənaye parkı olan Yedikule yaradılması;

l) İlk teleqraf şəbəkələrinin quraşdırılması (1847-1855);

m) ilk dəmir yollarının tikintisi (1856);

n) Kütləvi yol tikintisinin başlanğıcı;

o) Osmanlı Mərkəzi Bankının yaradılması;

p) Şəxsi mətbəələr və nəşriyyatlar açılmasına icazə verilməsi, (III Səlim dövründə əvvəllər açılan, sonradan bağlanmış mətbəələr bərpa edildi).

Siyasi islahatlar:

a) Osmanlı parlamentinin açılışı (1877);

b) Gələcək Türkiyə parlamentinin prototipinin ilk Osmanlı Məclisinin yaradılması (1841);

c) Daxili İşlər Nazirliyinin (1845) və Təhsil Nazirliyinin (1857) yaradılması;

d) Müasir İstanbul bələdiyyəsinin (Şehremaneti, 1854) və şəhərsalma şurasının (İntizam-ı Şehir Komisyonu, 1855) yaradılması;

e) Milli və ya dini əsaslara görə ayrılmadan, imperiyanın bütün əhalisini rəsmi olaraq "Osmanlı" elan edən milli qanun (1869);

f) Qeyri-müsəlmanlar (xristianlar da daxil olmaqla) dövlət xidmətinə qəbul edildi;

g) İlk dəfə olaraq müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanlar siyasi hüquqlarda tam bərabərləşdirildi;

h) 1876-cı ildə tamhüquqlu ikipalatalı parlament təsis edildi (1878-ci ildə ləğv edildi).

Qanunvericilik islahatları:

a) İlk dəfə olaraq Osmanlı Dövlətində bütün vətəndaşlara yaşamaq, şərəf və ləyaqət, habelə əmlak hüququ təmin edildi (1839);

b) Fransa nümunəsi əsasında mülki və cinayət məcəlləsi qəbul edildi (1840);

c) Yeni ticarət və kommersiya kodeksi qəbul edildi (1850);

d) İlk mülki (yəni qeyri-müsəlman) məhkəmələrin yaradılması (Meclis-i Ahkam-ı Adliye, 1853) həmçinin kommersiya məhkəmələri və Ali Məhkəmə (Meclis-i Ali-yi Tanzimat, 1853);

e) Torpaq Məcəlləsinin qəbulu (Arazi Kanunnamesi (1857);

f) Mətbuat kodeksinin qəbulu (Matbuat Nizamnamesi, 1864);

g) Dövlət qulluqçularına qarşı iddiaları nəzərdən keçirmək üçün Dövlət Şurası təsis edildi (1867).

h) İlk dəfə olaraq xarici vətəndaşların Osmanlı İmperiyasında mülk, torpaq və daşınmaz əmlak hüququ təmin edildi, torpaq qanunu təsdiqləndi

i) Osmanlı İmperiyasının ilk konstitusiyası qəbul edildi (1876)

Sosial islahatlar:

a) Osmanlı Dövlətinin poçt şöbəsi quruldu (1840);

b) İlk Osmanlı marşı və Osmanlı dövlətinin bayrağı qəbul edildi (1844);

c) Osmanlı İmperiyası tarixində ölkənin əhalisinin ilk siyahıya alınması keçirildi və bütün kişi əhalisi siyahıya alındı (1844);

d) İlk Medcidelərin yəni tamhüquqlu pasportların prototiplərinin tətbiqi (1844);

e) Köləliyin tamamilə ləğvi və qul ticarətinin qadağan edilməsi (1847);

f) Xətti humayunla bütün dinlərin nümayəndələrinə bərabərlik təmin edildi. (1856)

Mədəniyyət islahatları:

a) İlk Osmanlı universitetlərinin (darülfünun, 1848), akademiyalar (1848) və pedaqoji məktəblər (darülmuallimin, 1848) təsis edilməsi;

b) İlk dünyəvi məktəblərin yaradılması;

c) Səhiyyə Nazirliyinin yaradılması (Tıbbiye Nezareti, 1850);

d) Osmanlı Elmlər Akademiyasının yaradılması (Encümen-i Daniş, 1851);

e) İqtisadi və siyasi elmlər məktəbinin yaradılması (Mekteb-i Mülkiye, 1859);

f) İlk dəfə olaraq Osmanlı dövlətindən olan tələbələr xaricə təhsil almağa getdilər.

Hərbi islahatlar:

a) Sultan Əbdüləziz hərbi donanmanın yenidənqurulması əmrini vermişdir;

b) Osmanlı İmperiyasının peşəkar və daimi ordu sisteminə keçid (20 yaşdan yuxarı kişilərin çağırşı başladı);

c) Məcburi hərbi xidmət müddəti endirildi;

d) Orduda ilk dəfə olaraq qeyri-müsəlmanlara xidmət etməyə icazə verildi (1856);

e) Sultan Əbdüləziz modelləşdirilmiş Avropa üslubunda donanma yaratmağı əmr etdi;

f) 1867-ci ildə Hərbi-Dəniz Nazirliyi yaradıldı;

g) 1869-cu ildən Avropa sisteminə bənzər hərbi rütbə və xidmətdə yüksəlmə sistemi tətbiq olundu.

Nəticə

XIX əsrin Osmanlı İmperatorluğu dövründə görülən islahatlar, imperatorluğun modernləşmə səylərinin vacib bir hissəsi idi. Bu dövrdə görülən islahatlar, iqtisadi, hərbi, təhsil və idarə sahələrində böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Məsələn, 1839-cu ildə Tənzimat Fərmanı ilə başlayan dövr, vətəndaşların hüquqlarını qoruyaraq adilli yarğılanma, vergi qaydaları kimi sahələrdə islahatlar gətirdi. İslahatlar, Osmanlı İmperatorluğunun çöküşünü qarşılamaq üçün atılan addımlar arasında idi, lakin vaxt keçdikcə kifayətsiz qaldı və imperatorluğun çöküşünü dayandıra bilmədi.

Açar sözlər: *siyasi islahatlar, hərbi islahatlar, təhsil islahatları, iqtisadi islahatlar, dini məsələlər.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Cleveland, William L & Martin Bunton, A History of the Modern Middle East: 4th Edition, Westview Press: 2009, p. 82.

2. NTV Tarih Arxivləşdirilib 2013-02-12 at the Wayback Machine history magazine, issue of July 2011. «Sultan Abdülmecid: İlklerin Padişahı», pages 46-50. (Turkish)

3. https://turksunas.wordpress.com/2016/11/11/t%C9%99nzimatin-i-dovru-1839-1853/https://turksunas.wordpress.com/ 2016/11/11/t%C9%99nzimatin-idovru1839-1853/

4. There Is No Compulsion in Religion": On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839-18… more, Selim Deringil, Comparative Studies in Society and History, Vol. 42, No. 3 (Jul., 2000), pp. 547—575

5. Corrupting the Sublime Sultanate: The Revolt of Tanyus Shahin in NineteenthCentury Ottoman Lebanon, Ussama Makdisi, Comparative Studies in Society and History, Vol. 42, No. 1 (Jan., 2000), pp. 180—208

6. Gershon Shafir, Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882—1914. Cambridge: Cambridge University Press

7. Ottoman Bank Museum: History of the Ottoman Bank Arxivləşdirilib 2012-06-14 at the Wayback Machine

8. Istanbul Stock Exchange: History of the Istanbul Stock Exchange Arxivləşdirilib 201202-25 at the Wayback Machine

9. "Архивированная копия" (PDF). 2010-11-22 tarixində arxivləşdirilib (PDF). İstifadə tarixi: 2011-01-20

10. Nüfus teoriləri, (Therious of population).

Zahirov Azar

The demographic issues of the Ottoman Empire in historiography

SUMMARY

The demographic issues of the Ottoman Empire were diverse and multifaceted. Throughout its history, the empire encompassed a wide array of ethni-

cities, languages, and religions, leading to a complex demographic landscape.

One significant aspect was the millet system, which granted various religious and ethnic communities a degree of autonomy in matters of personal status and religious affairs. This system contributed to the preservation of diverse identities within the empire but also occasionally led to tensions and conflicts between different groups.

Population movements, both voluntary and forced, also played a crucial role in Ottoman demographics. Migration patterns were influenced by factors such as economic opportunities, political instability, and intercommunal relations. For instance, the empire witnessed significant population exchanges, particularly in the late 19th and early 20th centuries, as a result of wars, conflicts, and nationalist movements.

Additionally, urbanization and rural-to-urban migration were significant demographic trends in the Ottoman Empire, particularly during periods of economic growth and industrialization. Cities like Istanbul, Constantinople at the time, became major centers of population, commerce, and culture, attracting people from various regions of the empire and beyond.

Overall, the demographic issues of the Ottoman Empire are complex and multifaceted, reflecting the diverse nature of its society and the dynamic interactions between different ethnic, religious, and cultural groups throughout its history.

Проблемы демографии Османской империи в историографии

РЕЗЮМЕ

Османская империя имела разнообразные и многоаспектные демографические проблемы. На протяжении своей истории империя охватывала широкий спектр этнических групп, языков и религий, что привело к сложному демографическому ландшафту.

Одним из значительных аспектов была система миллета, которая предоставляла различным религиозным и этническим общностям определенную автономию в вопросах личного статуса и религиозных дел. Эта система способствовала сохранению разнообразных идентичностей в империи, но также иногда приводила к напряжениям и конфликтам между разными группами.

Движения населения, как добровольные, так и принудительные, также играли ключевую роль в демографии Османской империи. Миграционные паттерны влияли на такие факторы, как экономические возможности, политическая нестабильность и межобщинные отношения. Например, империя столкнулась с значительными населенческими обменами, особенно в конце XIX и начале XX веков, в результате войн, конфликтов и националистических движений.

Кроме того, урбанизация и миграция из сельских районов в города были значительными демографическими тенденциями в Османской империи, особенно в периоды экономического роста и индустриализации. Города, такие как Стамбул, стали крупными центрами населения, торговли и культуры, привлекая людей из разных регионов империи и за ее пределами.

В целом демографические проблемы Османской империи являются сложными и многогранными, отражая разнообразие ее общества и динамические взаимодействия между различными этническими, религиозными и культурными группами на протяжении ее истории.

Ключевые слова: *политические реформы, образователные реформы, економической реформы, религиозные вопросы.*

İqtisadiyyat

UOT: 338.47
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0151

MÜASİR DÖVRDƏ YAŞIL LOGİSTİKANIN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ROLU

VÜQAR QARDAŞOV
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: vuqarqardasov98@gmail.com
Orcid ID: 0000-0001-6808-3234

GİRİŞ

Ən sadə təriflə desək, yaşıl logistika logiatika əməliyyatlarını daha davamlı etmək məqsədi daşıyan bütün növ iş proseslərini əhatə edən bir logistika növüdür. Yaşıl logistika ekologistika da adlandırılır. Yaşıl logistika əsasən ənənəvi logistika metodlarına əsaslanır. Ənənəvi logistikada əsas diqqət əməliyyatlara verilir, ətraf mühit və ekoloji tarazlıq ilk diqqət olunan nüans deyil. Yaşıl logistikanın məqsədi həm iş əməliyyatlarını, həm də tədarük zəncirinin davamlılığını yaxşılaşdırmaqdır. Yaşıl logistika əməliyyatları fəaliyyət göstərdiyi müəssisə və sektordan asılı olaraq müxtəlif üsullarla idarə olunur [5].

Yaşıl logistika logistikanın bütün mərhələlərinin və yoxlanılmasının yaşıl logistika qaydalarına uyğun olaraq həyata keçirilməsidir. Yaşıl logistika prinsiplərinə əsaslanan logistika sisteminə malik olan şirkətlər bu üsullardan istifadə edərək karbon emissiyalarını kompensasiya etmək öhdəliyini yerinə yetirməklə yanaşı, karbon emissiyalarını kompensasiya edən layihələrə malikdirlər. İqlim dəyişikliyinə səbəb olan və dünyada sabitliyi pozan amillərdən biri də karbon emissiyalarıdır. Karbon emissiyası ozon təbəqəsi ətrafında toplanır və günəş şüalarının yerə çatmasında transformasiyaya səbəb olur. Günəş şüalarının yer üzünü həddindən artıq qızdırması nəticəsində buzlaqların əriməsi və iqlim dəyişikliyi müşahidə olunur. Qlobal istiləşmə hesabatlarına görə, buzlaqların sürətlə əriməsi səbəbindən bir əsr ərzində bir çox kənd təsərrüfatı sahələri və bölgələr su altında qalacaq. Bu tədqiqatların mövcudluğu yaşıl logistikaya keçid üçün kifayət qədər motivasiya verir. Yaşıl logistika mərhələlərini aşağıdakı başlıqlar altında qruplaşdırmaq olar:

- **Yaşıl istehsal**: Yaşıl təchizat zənciri yükdaşıması ediləcək malların ekoloji cəhətdən təmiz istehsal üsulu ilə istehsal olunmasıdır. Bunun üçün ətraf mühitdə tullantı formalaşdırmayan təbii materiallardan istifadə etməklə istehsal olunan məhsulların olması lazımdır. Plastik və buna bənzər süni materialların torpaqda yox olması üçün əsrlər tələb olunduğu üçün tullantıların əmələ gəlməsini artırır, qurunun və dənizlərin çirklənməsinə səbəb olur.

- **Yaşıl çatdırılma** ticarəti aparılacaq malların daşınması zamanı bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə etməklə qalıq yanacaq istifadəsinin minimuma endirilməsi kimi izah oluna bilər [5].

- **Yaşıl qablaşdırma** ətraf mühitə zərər vermədən təbii materiallardan ibarət təkrar emal oluna bilən material istifadə edərək, təbiətdə asan bir şəkildə parçalanaraq yox olan qablaşdırma üsulu olaraq tanınır. Yaşıl qablaşdırma həm də məhsulların qablaşdırılmasında onları daha az yer tutacaq şəkildə qablaşdıraraq, qablaşdırma ölçüsünün azaldılması, yükdaşıma xərclərinin azaldılmasını nəzərdə tutur [4, s. 42].

- **Yaşıl nəqletmə**: Yaşıl nəqletmə paylama zəncirindəki bütün materialların hərəkətini əvvəldən axıra kimi idarə edir. Nəqletmə sektorunda ətraf mühit faktorları və rəqabət üstünlüyü mühüm təsirlərə malikdir. Məsələn, avtomobillərin tüstüləri Böyük Britaniyada ətraf mühitin çirklənməsinin mühüm səbəblərindəndir. Yaşıl istehsal sayəsində ətraf mühitə dəyən zərər minimuma endirilir, bütün əməliyyat xərcləri azaldılır və mənfəət artır. Yaşıl nəqliyyata təsir edən amillər nəqliyyat vasitəsinin istifadə etdiyi yanacaq, səyahət tezliyi, müştərilərə olan məsafə və məhsulların forma və çəkisi kimi digər xüsusiyyətlərdir. Qloballaşmanın artması ilə paylama məntəqələri arasındakı məsafələr də kəskin şəkildə artır. Daha uzun nəqliyyat məsafələri insanlar üçün karbon emissiyalarının artmasına səbəb olur. Bundan əlavə, ətraf mühitə zərər vuran ən mühüm amil avtomobil nəqliyyatıdır və 85% payla ən yüksək istixana effekti formalaşdıran qaz mənbəyidir. Aviaşirkətlərin də bu sahədə payları getdikcə artır, dəmiryolu nəqliyyatında isə bu pay nisbətən azdır. Məsələn, Kanadada dizellə işləyən avtomobillərin 4,2%-ni təşkil edən bütün nəqliyyat vasitələri tullantıların 29,2%-nə səbəb olur [6].

- **Yaşıl satınalma**: Müasir dövrdə getdikcə daha çox şirkət enerji istifadəsi baxımından daha davamlı olması üçün şüurlu satınalma siyasəti həyata keçirirlər. Davamlı satınalma məsələsi də getdikcə artan

bir şəkildə tərəflərin diqqət mərkəzində yer alır. Yaşıl satınalma məhsul və ya xidmətlərin davamlı və məsuliyyətli bir məqsədə uyğun olaraq prinsipləri təqib edən və tədarüklərdə sosial standartlara uyğun olaraq təkrar istifadə edilə bilən və ekoloji cəhətdən təmiz məhsul və xidmətlərin satınalınmasıdır [4, s. 41].

Yaşıl logistikanın şirkətlər aşağıdakı üstünlükləri də vardır:

- CO_2 emmisiyalarında azalma; - Önəmli maliyyə qənaəti; - Təchizat zəncirinin optimallaşdırılmasının artırılması; - Şirkət performansının artması və s. [2, s. 36].

Yaşıl logistikanın dünya miqyasında artan önəminə bağlı olaraq ortaya çıxan yeni rəqabət mühiti şirkətlərin siyasatlərini "yaşıllaşdırmağa" doğru istiqamətləndirmiş, beləliklə yaşıl logistika tətbiqlərindən istifadə olunmağa başlamışdır. Dünyanın bir çox şirkətləri yaşıl logistika tətbiqlərindən istifadə etməklə öz fəaliyyətlərini həyata keçirirlər.

"DHL Express" şirkəti. DHL şirkəti ölkədaxili və beynəlxalq paket çatdırılması, e-ticarət, yol, hava və dəniz yükdaşımasından tədarük zənciri idarəetməsinə qədər geniş və rəqibsiz bir logistika xidmətləri təklif edir. DHL dünya miqyasında 220-dən çox ölkədəki təxminən 350000 işçi ilə insanları və şirkətləri sürətli və təhlükəsiz şəkildə bir-birinə bağlayaraq qlobal ticarət axınlarını təmin edir.

Şirkətin yaşıl logistika çərçivəsindəki fəaliyyətləri aşağıdakılardır:

- Şirkətin "Go Green" çərçivəsindəki strategiyası 2020-ci ildə karbon həcmini 30% azaltmışdır.
- Optimallaşdırılmış nəqliyyat marşrutları, alternativ nəqliyyat vasitələri ilə məhsulların daşınması və saxlanılması zamanı zərərli karbon qazının ətraf mühitə təsirləri azaldılmışdır.
- Karbon hesabatları hazırlanaraq qaz emissiyaları baxımından müştərilərin harada olduqları göstərilir. Logistika sektorunda ətraf mühit ən çox metan və azot oksidləri kimi karbon qazlarından təsirlənsə də, digər istixana qazlarının buraxılışı haqqında da məlumat verilir.
- Yaşıl optimallaşdırma xidməti ilə müştərilərə istixana qazlarının azaldılması yolları göstərilir.
- Bütün obyektlər üçün ISO 14001 sertifikatının alınması üçün başlıca tədqiqatlar həyata keçirilir. Avtomatik sayğac oxuma sisteminə keçməyi düşünən şirkət saatlıq, günlük və aylıq istehlak olunan elektrik həcmini qeydə almaqla havaya buraxılan karbon buraxılışlarını daha görünən etməyi planlaşdırır [3, s. 25].

Paris, Barselona, Roma – Gecə paylama sistemi. Şəhər məhsullarının gecə paylanmasında əsas problem onların səs-küylü paylanmasıdır. Lakin gecə paylama sisteminin önəmli üstünlükləri isə tıxacın olmaması, daha sürətli hərəkət etmə imkanı, daha az yanacaq sərfiyyatı və daha az kirli qaz buraxılışıdır. Bu baxımdan Barselonada həyata keçirilən "səssiz gecə paylama sistemi" adı verilən bir pilot layihədə gecə paylama aparan 40 ton yükgötürmə potensialı olan yük maşınlarından istifadə olunmuş, bu yük maşınları səs-küyün qarşısın alan bir sistemlə təmin olunmuş və gecə saat 11-dən səhər saat 5-ə qədər 2 dəfə yük paylamağa icazə verilmişdir. Gecə saat 11-də uzunömürlü məhsulların daşınması, səhər saat 5-də isə qısaömürlü məhsulların daşınması həyata keçirilir. Parisdə isə 1999-cu ildə qəbul olunan bir qanuna görə, 12 metrdən uzun maşınların səhər saat 7 ilə axşam saat 7 arasında şəhərə girişinə qadağa qoyulmuşdur. Romada isə şəhər mərkəzində paylama işlərinin çox olduğu bir ərazi olması səbəbi ilə bölgədə paylama işlərinin çox hissəsi qanuni olmayan yollarla həyata keçirilir. Edilən işlərlə axşam saat 8 ilə səhər saat 7 arasında 3.5 tondan çox olan maşınların şəhərə girməsinə icazə verilmişdir. Buna bənzər gecə paylama sistemlərinə Dublin, London və bir çox başqa şəhərlərdə də rast gəlinir [1, s. 97].

Yaponiya. Logistika sənayesinin ölkənin həyat mənbələrindən biri olaraq görüldüyü Yaponiyada yaşıl logistikanın əhəmiyyəti lap əvvəldən diqqətdən kənarda qalmayıb. 2009-cu ildə Yaponiya dövləti tərəfindən logistika bazarı ilə beynəlxalq rəqabəti artırmaq və logistika sistemlərinin ətraf mühitə vurduğu ziyanı azaldıb təkrar emal siyasətlərini həyata keçirmək üçün "İnteqrasiya edilmiş Logistika Siyasətləri Çərçivəsi" adlı layihə hazırlanmışdır. Adıçəkilən siyasətlər çərçivəsində Yaponiya yaşıl logistika tətbiqlərinin təsirli hala gəlməsini təmin etmişdir. Dövlət təkcə planlaşdırma və maliyyə dəstəyi etməklə qalmır, həm də eyni zamanda yaşıl logistika hədəflərinə çatması üçün tətbiq oluna bilən ən uyğun siyasətlərin seçilməsi mövzusunda müəssisələrə kömək edir. Nəqliyyat sıxlığını və qəzaları, səs-küy çoxluğunu azaltmaq üçün Yaponiya monitorinq və nəzarət mexanizmlərini işləyib hazırlamışdır. 1989-cu ildə 3 yaşıl logistika hədəfi müəyyən olunmuşdur. Azot tərkibli komponentlərin 3%-dən 6%-ə qədər məhdudlaşdırıldı [3, s. 29].

Ətraf mühitin və təbiətin ümumi keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə dövlətlərin "logistik

fəaliyyətlərin yaşıllaşdırılması" mövzusunda da səy göstərirlər. Son 20 illik müddətdə hər nə qədər karbon qazı buraxılışları və maşınların səs-küyü, nəqliyyat vasitələrinin qəza nisbətləri azaldılsa belə, mövcud potensial olaraq, daha yüksək ekoloji standartlara çatmaq mümkündür. Əgər karbonun 2100-cü ilə qədər emissiya dərəcəsi indiki səviyyədə artmağa davam edərsə, temperaturun təxminən 2 dərəcə yüksələcəyi proqnozlaşdırılır. Bu səbəbə görə 2050-ci ilə qədər logistika fəaliyyətini həyata keçirən bütün təşkilatlardan karbon emissiyalarının ciddi səviyyədə azaldılması tələb olunur [3, s. 30].

Nəticə

Nəticə etibarilə, son dövrlərdə mövzu ilə əlaqəli həssaslığın artması ilə logistika sektorunda ortaya çıxan davamlılıq anlayışı, hüquqi öhdəliklər, ətraf mühit və sosial öhdəliklər şirkətləri yaşıl logistika fəaliyyətləri içində olmağa məcbur edir.

Logistik fəaliyyətlərin ətraf mühitə uyğun şəkildə həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. Qablaşdırmada az və ekoloji cəhətdən təmiz xammaldan istifadə olunması, alternativ daşıma üsullarının araşdırılması bu istiqamətdə atılacaq addımların tipik nümunəsidir. Şirkətlər çatdırılmanın ətraf mühitə zərərli təsirlərini azaltmaq üçün müxtəlif tədbirlər görür. İlk növbədə, yanacaq istifadəsi, səs-küyün çoxluğu, nəqliyyat sıxlığı kimi problemlərin üzərində durmaq lazımdır. Ətraf mühitə uyğun şirkət avadanlıqları alarkən qurğuşunsuz benzinlə işləyən nəqliyyat vasitələrinə üstünlük verilməli, uzaq məsafələrə daşıma əməliyyatlarında dəmir yolu nəqliyyatından istifadə olunmalıdır. Əgər avtomobil yolu ilə daşımaq şərtdirsə, istifadə olunan yanacağın ətraf mühiti çirkləndirməyəcək şəkildə xaric olunmasını təmin edən texnologiya ilə təchiz olunmuş maşınlarla məhsulun daşınması təşkil olunmalı, yaşıl motorlu nəqliyyat vasitələrinə üstünlük verilməlidir.

Yaşıl logistikanın firmalar üçün əsas faydaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- Xidmət istehsal sisteminə və əməliyyat prosedurlarına orijinallıq əlavə etməklə, ekoloji təsirləri, mövcud və ya yeni qanunvericiliyi idarə etməyə və dəyişikliklərin öhdəsindən gəlməyi öyrənməyə imkan verir.
- Xidmət və məhsul təchizatı keyfiyyətini və səmərəliliyini artırır.
- Yaşıl iqtisadiyyatın ehtiyacları innovativ qərarlar qəbul etməyə məcbur edir. Bu məcburiyyətlər həmişə əməliyyat xərclərinin azaldılması ilə bağlı olaraq müəssisələri daha da irəliyə aparır.
- Ətraf mühitin tələblərinə cavab verən məhsullar inkişaf etdirildikdə göstərilən xidmət və məhsullar fərqliliklər yaradır.
- Davamlılıq və sosial məsuliyyət sahələrində istehlakçıların məlumatlılığını artırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Eşmen O., Bedük F., Bedük A., Yaşanabilir bir dünya için yeşil lojistik: Türkiye ve dünya uygulama örnekleri, // I Uluslararası Kafkasya-Orta Asya dış ticaret ve lojistik kongresi, - Kars, 2015, s. 97

2. Keskin S., Yeşil lojistik uygulamaları: DHL örneği: / yüksek lisans tezi / - İstanbul, 2017, s. 36

3. Mersin K, Yeşil lojistik ve ülkemizde yeşil lojistik uygulamaları, Dərs vəsaiti, - İstanbul, 2020, s. 25-30

4. Tekinerdoğan G., Üretim İşletmeleri çalışanlarında yeşil lojistik algısı ve çalışanların iş tatminine etkisinin incelenmesi: Mersin ili örneği / yüksek lisans tezi / - Mersin, 2022, s. 41-42

5. Yeşil lojistik nedir?: [Elektron resurs] / - https://www.esalco.com/yesil-lojistik-nedir/

6. Yalçın F., Yeşil lojistik: [Elektron resurs] / - https://haliccevre.com/yesil-lojistik/

XÜLASƏ

Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi müasir dövrdə müəssisələrdə logistika sisteminin inkişaf etdirilməsi baxımından yaşıl logistikanın əhəmiyyətinin və rolunun araşdırılmasından ibarətdir. Tədqiqat işində yaşıl logistikanın mərhələlərindən və onların müasir dövrdəki üstünlüklərindən bəhs olunmuşdur. Əlavə olaraq, tədqiqat işində xarici ölkələrin yaşıl logistika sahəsində etdiyi yeniliklər, karbon-dioksidin azaldılması, ətraf mühitin qorunması, təchizat zəncirinin optimallaşdırılmasının artırılması, maliyyə ehtiyatlarına qənaətin əldə olunması, yaşıl logistikanın firmalar üçün faydaları haqqında məlumatlar verilmişdir.

Açar sözlər: *yaşıl, logistika, yaşıl logistika, iqtisadiyyat, ətraf mühit.*

THE IMPORTANCE AND ROLE OF GREEN LOGISTICS IN MODERN TIMES

Vugar Gardashov
Doctoral student of Baku State University
E-mail: vuqarqardasov98@gmail.com

SUMMARY

The main purpose of this research work is to investigate the importance and role of green logistics in terms of the development of the logistics system in enterprises in the modern era. The stages of green logistics and their advantages in modern times were discussed in the research work. In addition, the research work provides information on the innovations made by foreign countries in the field of green logistics, reducing carbon dioxide, protecting the environment, increasing the optimization of the supply chain, saving financial resources, and the benefits of green logistics for companies.

Key words: *Green, logistics, green logistics, economics, environment*

ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ ЗЕЛЕНОЙ ЛОГИСТИКИ В СОВРЕМЕННУЮ ЭРУ

Вугар Гардашов
Докторант Бакинского Государственного Университета
Эл. почта: vuqarqardasov98@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Основная цель данной исследовательской работы – изучить значение и роль зеленой логистики с точки зрения развития логистической системы на предприятиях в современную эпоху. В исследовательской работе рассмотрены этапы зеленой логистики и их преимущества в современное время. Кроме того, в исследовательской работе представлена информация об инновациях зарубежных стран в области зеленой логистики, сокращении выбросов углекислого газа, защите окружающей среды, повышении оптимизации цепочки поставок, экономии финансовых ресурсов, а также о преимуществах зеленой логистики для компаний.

Ключевые слова: *Зеленый, логистика, зеленая логистика, экономика, окружающая среда.*

УДК 338:504
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0155

КОНЦЕПЦИЯ ЗЕЛЕНОЙ ЭКОНОМИКИ И УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

СЕВДА МАГЕРРАМОВА
Доктор философии по экономике
Азербайджанский Университет Языков
E-mail: mnsevda@gmail.ru

Растущая урбанизация и экономическое развитие за последние несколько десятилетий вызвали серьезное изменение климата и оказали значительное давление на природные ресурсы. Такая ситуация не является устойчивой и негативно влияет на благосостояние людей. Многие считают, что имеет смысл, чтобы экологические проблемы, такие как изменение климата, исследовались и решались в первую очередь исследователями в области естественных наук. Но если обратить внимание на суть вопроса, то можно увидеть, что эта проблема является вполне экономической проблемой и экономические факторы играют важную роль как причина ее возникновения. Таким образом, мы можем констатировать, что для устранения этой проблемы необходим процесс трансформации зеленой экономики, в ходе которого сокращаются выбросы углекислого газа, защищается природный капитал, предотвращается потеря биоразнообразия и повышается энергоэффективность.

Экономический взгляд на изменение климата основан на простой экономической реальности. Одной из основных причин изменения климата являются парниковые газы, выбрасываемые в атмосферу в результате использования ископаемого топлива. Известно, что эти газы, накопленные в атмосфере на протяжении многих лет, создали парниковый эффект на Земле и как следствие вызвали глобальные изменения климата. Экономическая суть вопроса заключается в том, что эмитенты этих вредных газов не доплачивают за эту деятельность, а ущерб природе не возмещается. Если пойти на рынок и что-то купить, стоимость продукта обязательно компенсируется. Изменение климата оказывает негативное влияние на планету в целом, охватывая все виды экономической деятельности. Эта проблема, волнующая весь мир, еще больше усиливает свое влияние в условиях стремительно развивающихся технологических инноваций и глобальности мировой экономики. Таким образом, изменение климата следует рассматривать как особую экономическую проблему по двум причинам. Изменение климата – это проблема внешнего воздействия глобального характера, затрагивающая всех людей, живущих в мире, от повседневной жизни до экономической деятельности. Это экономическая проблема, которая напрямую влияет на устойчивость экономического роста и устойчивое развитие будущих поколений, что считается одной из главных проблем экономики.

Рост экологических проблем в индустриальных обществах в конце 80-х годов оказал большое влияние на появление концепции «зеленой» экономики. Концепция зеленой экономики была впервые четко сформулирована в исследовании под названием «Проект зеленой экономики». После мирового финансового кризиса 2008 года интерес к зеленой экономике начал расти. В докризисный период политика субсидирования была реализована для стимулирования зеленой экономики, и стоимость компаний, занимающихся зелеными технологиями, достигла определенного уровня. Однако, если рассматривать их в глобальном масштабе, кажется, что шаги, предпринятые для «зеленой» экономики, не находятся на том уровне, который позволит изменить ситуацию.

В результате одновременного финансового и экономического кризиса, произошедшего во многих странах в 2008 году, концепция зеленой экономики стала использоваться на заседаниях крупнейших международных организаций, таких как Программа ООН по окружающей среде (ЮНЕП), Организация экономического развития и сотрудничество (ОЭСР) и «Большая двадцатка». Определение «зеленой» экономики – это чистая, экологически чистая экономика, которая способствует благополучию людей и социальной справедливости, стремясь при этом значительно снизить экологические риски и экологический дефицит. Предполагается, что в рамках зеленой экономики будут реализованы государственные и частные инвестиции, которые увеличивают доходы и занятость, сокращают выбросы углекис-

лого газа и загрязнение окружающей среды, повышают эффективность использования энергии и ресурсов, предотвращают утрату биоразнообразия и функционирования экосистем. В отчете Программы Организации Объединенных Наций по окружающей среде (ЮНЕП) за 2009 год выделяются три основные цели нового порядка зеленой экономики.

Первая задача – оживить мировую экономику путем создания новых возможностей трудоустройства, чтобы защитить группы населения, пострадавшие от глобального финансового и экономического кризиса 2008 года.

Второе – создать сбалансированную и устойчивую экономику развития путем создания мира, использующего чистую энергию.

Третье – искоренить бедность в будущем путем обеспечения устойчивого развития [12].

В докладе ОЭСР 1999 года зеленая экономика более конкретно определяется как совокупность всех видов деятельности по производству чистых технологий, товаров и услуг, направленных на измерение, предотвращение и устранение экологического ущерба, связанного с водой, воздухом и почвой, а также с отходами, шумом, экосистемами и связанные с этим проблемы [11].

Сегодня занятость в сфере «зеленых» рабочих мест оценивается примерно в 2,3 миллиона человек во всем мире. Прогнозируется, что в будущем число зеленых воротничков значительно увеличится. Поскольку количество «зеленых» рабочих мест увеличивается, ожидаемое потенциальное воздействие на занятость становится важным для устойчивой экономики. Спрос на новые навыки, необходимые для работы в «зеленых» секторах, стимулирует появление новых профессий. Чтобы удовлетворить этот спрос, необходимы комплексная стратегия обучения на протяжении всей жизни и система образования, которая интегрирована с устойчивым развитием и может обеспечить необходимые навыки. Что также важно для создания устойчивого общества, так это создание профессионально образованной рабочей силы, которая будет занята на «зеленых» рабочих местах [6].

Страны обсуждают политические реформы и пытаются реализовать их на практике, чтобы обеспечить устойчивое развитие под эгидой международных ассоциаций и конференций. Концепция зеленой экономики выступает как стратегия развития, которая предлагает экологически чистые стратегии экономического развития путем защиты природных ресурсов. Политика «зеленой» экономики обеспечивает руководство в отношении шагов, которые необходимо предпринять против изменения климата. Посредством налогово-бюджетной политики правительства предоставляют набор инструментов для построения «зеленой» экономики, обеспечивая интернализацию внешних эффектов и оказывая направляющее воздействие. В борьбе с изменением климата величайшая сила государств заключается в использовании инструментов налогово-бюджетной политики, таких как налоги, государственные расходы и стимулы.

Любая политика, которая поддерживается общественностью для эффективного использования ресурсов в целях обеспечения устойчивого развития, и которая создается или изменяется для достижения целей, определенных в этом контексте, может быть оценена с точки зрения политики зеленой экономики [12]. В этом контексте концепция зеленой экономики и устойчивого развития — это не разные пути, служащие одной и той же цели. Зеленая экономика на самом деле представляет собой набор четких политик, которые можно реализовать для обеспечения устойчивого развития. Конечная цель здесь — составить четкую дорожную карту и создать устойчивое будущее.

«Новый зеленый курс» (YYD) – это комплекс мер, направленных на одновременное преодоление экономического, социального и экологического кризиса. В своем отчете за 2009 год ЮНЕП формулирует три цели ГГД в глобальном масштабе следующим образом:

1. Способствовать возрождению мировой экономики, предотвращать потерю рабочих мест и создавать новые рабочие места, а также защищать бедные слои общества.

2. Формирование экономики в соответствии с моделью устойчивого и инклюзивного роста.

3. Замедление дезинтеграции экосистем за счет снижения зависимости от углерода [11].

Общий смысл зеленой экономики заключается в создании инклюзивного устойчивого развития путем интеграции социальных, экономических и экологических факторов [13]. В рамках зеленой

экономики предусмотрено, что вся производственная деятельность будет осуществляться поочередно и будет создавать наименьшую нагрузку на природные ресурсы.

Экологические проблемы и использование ресурсов, возникшие в последние годы, создают проблему для долгосрочного экономического роста. Важно, чтобы отрасли, которые приносят экономическую отдачу и создают экологическую и социальную устойчивость, поддерживались государством. В октябрьском отчете ЮНЕП за 2008 год пять приоритетных областей были признаны частью инициативы «зеленой» экономики. Эти сектора: перерабатываемая чистая энергия и технологии, возобновляемая и устойчивая энергия, устойчивое органическое сельское хозяйство, экосистемная инфраструктура, лесной сектор [13].

Сегодня наиболее важными областями зеленой экономики являются возобновляемые источники энергии, зеленое строительство и инфраструктура, а также органическое сельское хозяйство. Постоянные стимулы и инвестиции, предусмотренные для развития этих секторов, являются приоритетными пунктами повестки дня развитых стран. Деньги, которые будут переведены в экономику посредством этих стимулов и инвестиций, изменят неустойчивые бизнес-возможности для частного сектора. Рабочие места, которые будут созданы в рамках этой структуры, называются «зелеными рабочими местами».

Большинство методов регулирования, учитывающих экологические аспекты и «зеленое экономическое развитие», в основном связаны с масштабами экономического роста. То есть инструменты политики, обеспечивающие регулирование, предусматривают определение уровня экономического роста и соответствующего ограничения. Регулирование осуществляется в двух направлениях:

• политика административного контроля, предполагающая прямое регулирование;

• политика стимулирования экономики в направлении решения участниками рынка проблемы самостоятельно.

Прямое регулирование – метод эколого-экономического регулирования, применяемый во многих странах мира, в том числе и в нашей стране. Во многих случаях высокоэнтропийные отходы от определенных видов экономической деятельности просто запрещены, поскольку они слишком дорогостоящи с точки зрения экологического ущерба. Эти меры регулирования позволяют ограничить уровень экономического роста до желаемого уровня, а также использоваться в качестве инструмента регулирования для удовлетворения соответствующих биологических потребностей.

Одним из других важных методов обеспечения «зеленой экономической системы» является создание системы экологических разрешений. С помощью этого метода для предприятий устанавливаются уровень загрязнения и квоты на использование ресурсов. Этот метод также позволяет предприятиям продавать квоты на экоразрешения другим предприятиям. Поэтому данный метод можно охарактеризовать как инструмент обмена разрешениями на выбросы. Эта особенность существенно отличает его от метода прямой регулировки. Этот метод используется в США, Европейском Союзе, Китае и др. используется в странах. Экологические разрешения включают в себя решение проблемы внешних эффектов рыночной экономической системы самим рынком.

Одним из вопросов, возникающих при применении экологических разрешений, является проблема определения уровня выбросов или других пределов экологических разрешений. Конечно, с точки зрения экономиста, этот порог должен быть установлен таким образом, чтобы предельные выгоды были равны предельным издержкам. Однако, учитывая неопределенность, отсутствие стабильности цен и невозможность получения полной информации о рынке в реальной жизни, полный учет биоэкологических ограничений при выдаче разрешений является утопическим подходом [14]. При определении уровня разрешений можно принять во внимание следующие общие цели, о которых мы упоминали в предыдущей главе:

● лимиты разрешений, установленные на использование возобновляемых ресурсов, не должны превышать норму их восстановления;

● квоты выбросов должны определяться с учетом периода их поглощения окружающей средой.

Одним из важных факторов, на которые следует обратить внимание при выдаче разрешений, является учет биоэкологических характеристик соответствующих территорий. В ходе данного регулирования целесообразно в каждом решении

устанавливать разрешения в дифференцированной форме с учетом регионального биоэкологического баланса. Также разрешительные квоты.

Здоровое питание также является частью «зеленой» экономики. Рынок органических продуктов питания быстро растет. Органическое производство в ЕС достигло 9,6 млн га в 2011 году, а в 2002 году — 5,7 млн га. За последнее десятилетие площади органически возделываемых земель в ЕС ежегодно увеличивались примерно на 500 000 гектаров. С 2004 года органический сектор в новых членах ЕС быстро расширялся, фиксируя ежегодные темпы роста в 13%, а в период с 2003 по 2010 год активы этого сектора увеличились в десять раз (EU-N12).

Зеленая экономика защищает природу и предотвращает изменение климата. В 2016 году энергия ветра удержала от земли 637 миллионов тонн углекислого газа во всем мире. Ветровые электростанции производят от 17 до 39 раз больше энергии, чем потребляют, по сравнению с 16 атомными электростанциями и 11 угольными электростанциями (весьма высокоэффективная экономика Германии несет в себе следы отделения ВВП от выбросов парниковых газов в период с 1991 по 1991 год). 2012).

Выводы:

Сегодняшняя искаженная структура экономики серьезно угрожает устойчивости природных ресурсов, уровню благосостояния стран и развитию стандартов жизни. Чтобы зарабатывать на жизнь, люди интенсивно уничтожают природные ресурсы своего непосредственного окружения, вызывая ухудшение экологического баланса. На этом этапе зеленая экономика становится важным инструментом обеспечения устойчивости социального, экономического и экологического развития.

Проведение политики зеленой экономики, которая добавляет новое измерение взаимосвязи между экономическим развитием и окружающей средой, требует дорогостоящих инвестиций и поддержки развитых стран. Поощряя использование экологически чистых производственных технологий, экономическое развитие в слаборазвитых и развивающихся странах можно сделать более экологически устойчивым.

Сегодня доступная энергия не может удовлетворить потребности растущего населения и развивающейся промышленности. Поэтому разрыв между производством и потреблением энергии быстро увеличивается. Учитывая быстрое истощение энергетических ресурсов, следует поощрять использование экологически чистых энергетических ресурсов, а также поощрять частный сектор в этой области.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. APOLLO ALLIANCE. (2008). "Green-Collar Jobs in America's Cities", United States, (http://www.americanprogress.org/issues/2008/03/pdf/green_collar_jobs.pdf)

2. Aşıcı A.A. (2012). "Sürdürülebilir Yaşam İçin Bir Dönüşüm Önerisi: Yeşil Yeni Düzen", Yeşil Ekonomi. ss 105-132.

3. Azərbaycanda "yaşıl investisiyalar"ın və maliyyələşmənin artırılması. EaP GREEN. https://www.green-economieseap.org/resources/Azerbaijan_Scaling%20up%20Finance_AZE RI%20VERSION_Reduced.pdf

4. Cato, M. S. (2009). Green Economics: An Introduction to Theory, Policy and Practice, Earthscan, London.

5. Canpolat-Bıçakçı, S. (2019), İklim Değişikliğinin Ekonomi Politiği ve Türkiye, http://hdl.handle.net/20.500.12575/66244

6. CEDEFOP. (2009). "Future Skills Needs for the Green Economy", Research Paper, Luxembourg: Publications Office of the European Union, (http://www.cedefop.europa.eu/en/files/5501_en.pdf,)

7. Climate Watch Historical GHG Emissions (2022), Washington, DC: World Resources Institute. Available online at: https://www.climatewatchdata.org/ghg-emissions, (Erişim Tarihi: 3 Haziran 2022)

8. Daly, H. E. (2007). Ecological Economics and Sustainable Development: Selected Essays of Herman Daly. Massachusetts: Edward Elgar Publishing.

9. Durmuşoğlu, S. (2015). Türkiye'nin enerji politikaları ve komşu ülkeler ile uluslararası ilişkilerine etkileri. İstanbul Ticaret Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: 2015

10. Gökçınar, R. E. (2008). Rüzgar Enerjisi Fayda-maliyet Analizi ve Hibrit Sistemler (Doctoral dissertation, Fen Bilimleri Enstitüsü).

11. OECD. (1999). "The Environmental Goods & Services Industry Manual For Data Collection and Analysis", Environment & Sustainable Development, Vol. 1999, no.7, ss. 1–64.

12. OECD. (2004). "Environment and Employment: An Assessment", Working Party on National Environmental Policy, Environment Policy Committee, Mayıs 2004, Paris. (http://www.oecd.org/env/tools-evaluation/31951962.pdf)

13. Rao, P. K. (2010). The Architecture of Green Economic Policies, Springer

14. V. Ə. Qasımlı, R. Z. Hüseyn, R. F. Hüseynov, R. B. Həsənov, C. R.Cəfərov, A. B. Bayramova, "Yaşıl iqtisadiyyat" Bakı, 2022, "Azprint" nəşriyyatı, 280 səh.

15. Сивкова А.И. Концепция зеленой экономики: сущность понятия. Human Progress. 2023;9(2):13. DOI: 10.34709/IM.192.13

РЕЗЮМЕ

В последнее время глобальные проблемы, такие как изменение климата, использование ограниченных ресурсов и бедность, стали глобально важными пунктами повестки дня стран и международных организаций. Кризис, начавшийся с включения экологических проблем в число хронических социально-экономических проблем, пытались найти решение сначала в свете концепций «устойчивого развития», а затем «зеленой экономики». На самом деле подходы устойчивого развития и зеленой экономики, дополняющие друг друга, представляют собой не только экономическую, но и междисциплинарную концепцию, касающуюся всех аспектов нашей жизни. В этом контексте целью данного исследования является изучение концепции зеленой экономики в рамках устойчивого развития. Это исследование вносит вклад в исследования и литературу в области зеленой экономики. Чрезвычайную важность зеленой экономики для обитаемого мира необходимо изучить более глубоко.

Ключевые слова: *зеленая экономика, зеленые рабочие места, методы регулирования «зеленой экономической системы».*

Məhərrəmova Sevda Elşad qızı
İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti
mnsevda@gmail.ru

XÜLASƏ

Son dövrlərdə iqlim dəyişikliyi, məhdud resurslardan istifadə və yoxsulluq kimi qlobal problemlər ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların gündəmində qlobal əhəmiyyətli mövzulara çevrilmişdir. Ekoloji problemlərin xroniki sosial-iqtisadi problemlər sırasına daxil edilməsi ilə başlayan böhran əvvəlcə "davamlı inkişaf", sonra isə "yaşıl iqtisadiyyat" anlayışları işığında həllini tapmağa çalışdı. Əslində, bir-birini tamamlayan davamlı inkişaf və yaşıl iqtisadiyyat yanaşmaları təkcə iqtisadi anlayış deyil, həm də həyatımızın bütün sahələrini əhatə edən fənlərarası anlayışdır. Bu kontekstdə bu tədqiqatın məqsədi davamlı inkişaf çərçivəsində yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasını araşdırmaqdır. Bu tədqiqat yaşıl iqtisadiyyat sahəsində tədqiqat və ədəbiyyata töhfə verir. Yaşıl iqtisadiyyatın yaşayış üçün əlverişli dünya üçün kritik əhəmiyyəti daha dərindən araşdırılmalıdır.

Açar sözlər: *yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl iş yerləri, "yaşıl iqtisadi sistem"in tənzimlənməsi üsulları.*

Maharramova Sevda Elshad kizi
Doctor of Philosophy in Economics
Azerbaijan University of Languages
mnsevda@gmail.ru

SUMMARY

The gloubal ıssues recently such as climate change, the use of limited resources and poverty have been globally important agenda items of countries and international organizations. The crisis which starting with the inclusion of environmental problems to chronic socio-economic problems have been strived to find the solution firstly in the light of the concepts of "sustainable development" and then "green economy". Actually, the approaches of sustainable development and green economy which complement each other come across as not only economic but also interdisciplinary concept concerning every aspect of our life. In this context, the aim of this study is to explore the concept of the green economy in the framework of the sustainable development. The extremely importance of the green economy for habitable world need to examine more deeply.

Key words: *green economy, green jobs, methods of regulating the "green economic system".*

UOT 336; 336.11
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0160

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA BEYNƏLXALQ İSLAM MALİYYƏ İNSTİTUTLARININ VƏSAİTLƏRİNİN CƏLB EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

MAŞALLAH SƏFƏROV
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
E-mail: masallah.safarov.roman@bsu.edu.az

Giriş

Bildiyimiz kimi, alternativ maliyyə mənbəsi olaraq İslam maliyyələşmə üsulu Qurani-Kərim və hədislərin təliminə əsaslanır [1, s. 1]. Bu onu risk və mənfəətin bölüşdürülməsi konsepsiyasına görə ənənəvi maliyyələşmədən fərqləndirir. Belə ki, bu tip maliyyəşmə əxlaq iqtisadiyyatına (moral economy) öz töhfəsini verməklə spekulyasiyaları qadağan edir və real aktivlərə investisiya qoyulmasını təşviq edir. İslam Maliyyə İnkişaf Hesabatı 2022 (IFDR 2022) göstəricilərinə əsasən İslam maliyyə aktivlərinin müxtəlif sektorlar üzrə 2021-ci illə müqayisədə artımı müşahidə olunmuşdur [2, s. 6-7]. Hesabatda qeyd olunur ki, İslam bankçılıq alətləri, Sukuk (Islamic bonds), İslam fondları, təkafül, lizinq və s. sektorlar üzrə qeyd olunan illər ərzində müxtəlif həcmdə artım baş vermişdir. Təkcə İslam bankçılığını misal gətirərək qeyd etməliyik ki, dünya miqyasında bu tip bankçılıq üzrə maliyyə aktivlərinin həcmi 2021-ci illə müqayisədə 17 % artaraq 2.8 trilyon ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Bununla müştərək bankçılıq sektoru İslam maliyyə sistemində öz 70 %-lik həcmini qoruyaraq birinci yerdə qərarlaşmışdır [2, s. 6]. Bu artımın bir sıra səbəbləri mövcuddur ki, bunlardan, əsasən, istehsalı təşviq edən maliyyələşməyə marağın artmasını, "FinTech" ilə əməkdaşlığın səmərəliliyinin az olmasını və xüsusilə, İslam maliyyə institutlarının vəsaitlərinin müxtəlif sektorlara yatırım etmələrinin təşviqini qeyd etməliyik.

Əsas hissə

Keçən əsrin sonlarına doğru alternativ maliyyələşmədə, o cümlədən İslam maliyyə mexanizminin təkmilləşməsində beynəlxalq və regional maliyyə institutlarının yaranması və formalaşması daha da sürətləndi. Belə ki, bir sıra Şərq ölkələrində iqtisadiyyatın diversifikativ təbiətinin mövcudluğu və açıq bazar iqtisadiyyatının konservativ milli iqtisadiyyatları bir-birinə inteqrasiya etdirməsi həmin ölkələrin səlahiyyətli iqtisadçı və politoloqları tərəfindən vahid maliyyə institutunun yaradılması fikrinin səsləndirilməsini şərtləndirdi. Bu çağırışlar daha çox regional səviyyədə maliyyə bazarının yaradılması yönündə idi ki, həmin ölkələr, əsas etibarilə, İslam Konfransı Təşkilatına üzv olan ölkələrdən ibarət idi. Bir müddət sonra – 1973-cü ildə ilk İslam maliyyə təşkilatı olan İslam İnkişaf Bankı təsis olundu. Onun əsas məqsədi İİB-yə üzv olan ölkələrə, həmçinin digər müsəlman cəmiyyətlərə inklüziv layihələrin həyata keçirilməsi məqsədilə İslam hüququ çərçivəsində maliyyə yardımının təmin olunmasından ibarətdir. Hazırda 57 üzvü olan İİB-yə Azərbaycan 04 iyul 1992-ci ildən üzvdür [3, s. 157].

İslam İnkişaf Bankından başqa İslam Tədqiqat və Təlim İnstitutu (IRTI, 1981), İnvestisiya və İxrac Kreditlərinin Sığortası üzrə İslam Korporasiyası (ICIEC, 1994), Beynəlxalq İslam Ticarət və Maliyyə Korporasiyası (ITFC), Özəl Sektorun İnkişafı üzrə İslam Korporasiyası (OCDPS, 1999), Dünya Vəqf Fondu (WWF, 2001) kimi İslam maliyyə institutlarını qeyd edə bilərik. Adlarını qeyd etdiyimiz təşkilatlardan Beynəlxalq İslam Ticarət və Maliyyə Korporasiyası (ITFC) İİB-nin muxtar müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərir ki, əsasən 2 sektorda – "ticarət və reklam" və "maliyyə/ticarət" sektorlarında İİB qrupunun inkişaf prioritetlərinin dəstəklənməsində yaxından iştirak edir [4, s. 96-97].

Adıçəkilən maliyyə institutları, o cümlədən İslam İnkişaf Bankı bir sıra infrastruktur layihələrinin icrasında, milli iqtisadiyyatın təhsil, səhiyyə, nəqliyyat, mədəniyyət və s. sektorlarının icrasında tərəfdaşı olduğu ölkələrə kifayət qədər maliyyə yardımı göstərmişdir. Təşkilat həmin ölkələrin yüksək gəlirli kommersiya layihələrini və iri sahibkarlığı dəstəkləməklə bərabər iqtisadi cəhətdən aztəminatlı əhalinin iqtisadi səlahiyyətləndirməsində də yaxından iştirak edir. İİB iqtisadi səlahiyyətləndirmə (Economic Empowerment) funksiyalarının icrası ilə 7 əsas prinsip üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsini öz üzərinə götürmüşdür:

1. Kasıbları və sosial cəhətdən imkansız insanları öz ailəsi və cəmiyyəti üçün yük hesab etməmək;
2. Böyük bilik və bacarıqlara malik olan hədəf

kütlələrin araşdırılması və inkişaf etdirilməsini nəzərə almaq;

3. Aztəminatlı ailələrin cari iş mühitinə olan paradiqmaları üzərindən maliyyə səlahiyyətləndirməsi – bu zaman həmin şəxslər öz bilik və bacarıqlarını işlərinə daha yaxşı tətbiq edə biləcəklər;

4. Aztəminatlı ailələrə yardımın edilməsi yanaşmasından inkişaf və bazar əsaslı dəstək mexanizminə keçidin gücləndirilməsi;

5. Həmin əhali qrupunu dəyər zəncirinin potensial iqtisadi elementi kimi nəzərə almaq;

6. Sosial, iqtisadi və maliyyə göstəriciləri arasındakı tarazlığı diqqətlə nəzərdən keçirmək;

7. Özünüməşğulluq və iş yerlərinin yaradılmasını stimullaşdırmaq [5].

Hazırda Azərbaycan ilə İİB arasında qurulmuş sıx əməkdaşlıq çərçivəsində dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının (DÖST) təşviqi, biznes mühitinin genişləndirilməsi, İslam hüququ gözlənilməklə müxtəlif investisiya layihələrinin icrası gələcəkdə də ölkəmizə İslam maliyyə institutlarının vəsaitlərinin cəlbinin daha da çoxaldılmasına təkan verəcəkdir. İslam İnkişaf Bankının kapital yığımında Azərbaycanın 9.76 milyon ABŞ dolları həcmində payının olduğunu vurğulayaraq qeyd etməliyik ki, hazırkı dövrə qədər aşağıdakı layihələrin icrası məhz İİB tərəfindən maliyyə yatırımı əsasında həyata keçirilmişdir:

1. 2009-2012-ci illərdə Bakı şəhər bərk məişət tullantılarının yandırılması zavodu;

2. Yevlax-Gəncə avtomobil yolu (yenidənqurma layihəsi);

3. Vəlvələçay-Taxtakörpü kanalının tikintisi layihəsi;

4. Mingəçevir SES-in təmir-bərpa və yenidənqurma layihəsi;

5. Cənub İES-in tikintisi layihəsi;

6. 2012-2021-ci illərdə Azərbaycanın 5 rayonunda milli su təchizatı və kanalizasiya proqramı layihəsi [6].

Bundan başqa, İslam İnkişaf Bankı ilə Azərbaycanın müxtəlif kommersiya bankları arasında tərəfdaşlığın stimullaşdırılması istiqamətində də müəyyən işlər görülməkdədir.

2008-ci ildən etibarən "Turan Bank" ASC Özəl Sektorun İnkişafı üzrə İslam Korporasiyası (ICD) ilə əməkdaşlığa başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq İslam maliyyə məhsullarından bəzilərini korporativ və fərdi müştərilərə təklif etmişdir. ICD-dən cəlb edilən kreditin ümumi həcmi 2008-ci ildə 1 milyon manat olmuşdursa, 2014-cü ildə 12 milyon manatdan çox olmuşdur. 2021-ci ildə "Turan Bank" ilə ICD arasında bağlanmış müqavilədə 3 il müddətinə 10 mln. ABŞ dolları məbləğində maliyyə vəsaitinin cəlbi və kredit verilməsi nəzərdə tutulmuşdur [7, s. 65].

Habelə hazırda yalnız sukuk (İslami bondlar) aləti ilə "Paşa Bank" ASC xarici bazarlarda qiymətli kağızların investisiyasını həyata keçirir.

18 may 2023-cü ildə "Rabitə Bank" ASC və İİB arasında imzalanmış 10 milyon dollarlıq müqavilə (Letter of Credit Confirmation Facility) (akkreditiv) çərçivəsində Azərbaycan Respublikasında ticarətin, kiçik və orta sahibkarlığa dəstək imkanlarının genişləndirilməsi, ixrac potensialının artırılması, İslam maliyyəsinin tətbiq olunmasında Ticarətin Maliyyələşdirilməsi üzrə Beynəlxalq İslam Korporasiyasının (ITFC) rolunun gücləndirilməsi prioritet məsələlərdən hesab olunmuşdur [8]. Qeyd etməliyik ki, hazırda Azərbaycanda İslam maliyyə mənbələrindən istifadə və sərəncamda saxlanılma ilə bağlı qanunvericilik bazasının mövcud olmaması ilə əlaqədar olaraq İİB-nin "Rabitə Bank" ASC-yə ayırdığı məbləğin nəzarət mexanizmi emitent tərəfindən həyata keçiriləcəkdir.

Azərbaycanda İslam bankı pəncərələri: Müxtəlif investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi, o cümlədən sahibkarlara bu qəbildən kreditlərin verilməsi məqsədilə ölkəmizdə İslam bankı pəncərələrinin açılması praktikası da mövcuddur. Belə ki, müstəqillik qazandıqdan sonra alternativ maliyyə mənbəyi kimi İslam maliyyəsindən istifadənin stimullaşdırılması və iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafı istiqamətində ölkəmizdə İslam bankının yaradılması və fəaliyyət göstərməsi prosesi ənənəvi bank sektoruna paralel şəkildə getmişdir. 1989-cu ildə əsası qoyulan "Universal Bank" ASC 2001-2015-ci illər ərzində "Kövsər Bank" ASC şəklində fəaliyyətinə davam etmişdir. Bu bank Azərbaycanda ilk, MDB məkanında isə ikinci şəriət əsaslı kommersiya bankı olmuşdur. "Kövsər Bank" bu illər ərzində Bazel Standartları və AAOIFI standartları əsasında fəaliyyət göstərməklə müştərilərə mudarəbə, murabaha, muşarəkə, sukuk və icara kimi məhsullar təqdim etmişdir [7, s. 58].

2009-cu ildə ənənəvi kommersiya banklarından fərqli olaraq "Nikoil Bank" ASC (hazırkı Yelobank) tərəfindən İslam maliyyə prinsiplərinə müvafiq cari hesab (Vadiə əd-Damənə məhsulu) istifadəyə ve-

rilmişdir. "Nikoilbank" bu tip məhsulları müstəqil olaraq deyil, İslam bankçılıq pəncərəsi təsis etməklə həyata keçirmişdir. Elə həmin ildə AAOIFI (İslam Maliyyə İnstitutları Üçün Auditor və Mühasibat Təşkilatı) və IRTI (İslam Tədqiqatlar və Təlim İnstitutu) ilə əməkdaşlıq çərçivəsində və onların təsdiq edilmiş standartlarına əsasən bank öz müştərilərinə pulsuz ödəniş kartlarının verilməsinə başlamışdır. Həmin kartlar pulsuz əldə edilməklə bərabər ödəniş komissiyası tutulmasa da, müştəriyə müəyyən məhdudiyyətlər qoyulmuşdur. Məsələn, mərc oyunları üçün kartdan ödənişin icrası mümkün olmamışdır [7, s. 56-57]. 2012-ci ildə Azərbaycan Beynəlxalq Bankında "İslam bankçılığının tətbiqi" layihəsi çərçivəsində struktur bölmə yaradılmışdır ki, həmin bölmə öz fəaliyyətinə İslam bankçılığı pəncərəsi kimi başlamışdır. Departament şəklində fəaliyyət göstərən bu pəncərə fərdi sahibkarlara və korporativ şəxslərə xidmət göstərmişdir. 2014-cü ildə Al-Hilal Bank, Barva bank, Citygroup, Dubai Islamic Bank kimi bir neçə maliyyə təşkilatı ilə əməkdaşlıq çərçivəsində İslam maliyyə prinsiplərinə uyğun sindikatlaşdırılmış kredit yolu ilə 252 mln. ABŞ dolları vəsaiti cəlb edərək müxtəlif layihələrin icrası üçün real sektora kredit şəklində vermişdir. Qeyd edək ki, ənənəvi kommersiya banklarının nəzdində pəncərə kimi açılan bu tip struktur bölmələr əsasən 4 şəkildə – nümayəndəlik, departament, filial və şöbə kimi fəaliyyət göstərə bilər. Lakin Azərbaycanda mövcud qanunvericiliyin tələblərinə əsasən qeyd olunanlardan yalnız departamentin fəaliyyətinin birbaşa tənzimlənməsinə Mərkəzi Bank nəzarət etmir.

Nəticə

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatına beynəlxalq İslam maliyyə institutlarının cəlb edilməsi gələcəkdə həmin maliyyə vəsaitlərindən istifadənin şaxələndirilməsinə böyük töhfə verəcəkdir. İqtisadiyyatın real sektorunu dəstəkləyən bu maliyyələşmə mexanizmi kiçik və orta biznesin, dolayısı ilə məşğulluğun artmasına təkan verməklə bərabər makroiqtisadi tənzimləmədə də özünü müsbət yöndən büruzə verəcəkdir. Həmçinin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənaye və kənd təsərrüfatının yenidən bərqərar olması və inkişaf etdirilməsində alternativ maliyyə mənbəyi kimi İslam maliyyə vəsaitlərindən də istifadə həmin ərazilərdə real sektorun və bərabərində məşğulluğun inkişafına töhfə verəcəkdir. Bildiyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində faiz dərəcələrinin yüksək olması investisiyaların azalmasına, nəticədə milli gəlirin yığıma yönəldilməsinə, bu da özü ilə bərabər pulun "likvidlik tələsi"nə düşməsinə və tələbin azalmasına gətirib çıxarır. İslam maliyyə alətləri iqtisadi fəal əhalinin istehsala yatırım etmələrini stimullaşdırmaqla əlavə dəyərin yaradılmasında böyük rol oynayır. Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq təcrübədə kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektləri müxtəlif layihələrlə İslam bankına kredit üçün müraciət etsələr də, həmin layihələr müxtəlif risk qiymətləndirmə indikatorlarının müdaxiləsini şərtləndirir və onlardan yalnız bir neçəsinə kredit xətti ayrılır. Bunun əsas səbəblərindən biri budur ki, faizsiz (şərikli, İslam əsaslı) bank sisteminin mövcud olması üçün ya maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının nəzdində fəaliyyət göstərən "Şəriət Şurası" (Sharia Council) həmin kreditlərin verilməsi üçün standartlar hazırlamalıdır, ya da faizsiz bank sektoru kreditin verilməsi üçün AAOIFI beynəlxalq standarları çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidir. Odur ki, bu tip kreditlərin ayrılması hər iki tərəf mənfəət və zərər üzrə məsuliyyət daşıdığı üçün həmin standartlara dəqiqliklə uyğunluq təmin edilməlidir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına beynəlxalq İslam maliyyə institutları tərəfindən alternativ resurs kimi İslam maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi üçün aşağıdakı addımların atılması labüddür:

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində (2020-2025-ci illər) də qeyd edildiyi kimi, əsasən, Körfəz ölkələrindən İslam maliyyə vəsaitlərinin ölkənin sahibkarlıq mühitinə dəstək mexanizmi kimi cəlb edilməsinə təşviq edilməsi (müəyyən sektorlar üzrə pilot layihə kimi);
2. Bank qanunvericiliyində əlavə və dəyişikliklərin edilməsi, bununla bağlı, ilk növbədə, təkliflər planının hökumətə təqdim edilməsi;
3. İslam bankçılığı sahəsində ixtisaslı kadrların hazırlanması: bununla bağlı bank sektorunda çalışan işçilərin və müvafiq sahədə təhsil alan tələbələrin xarici mübadilə proqramlarına cəlb edilməsi, konfransların keçirilməsi, təlim və seminarlarda maarifləndirmə işlərinin aparılması;
4. Ölkəmizdəki kommersiya banklarının nəzdində İslam bankı pəncərələrinin mövcudluğu üçün beynəlxalq İslam maliyyə institutları ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsi;

Ölkəmizdə alternativ maliyyə mənbələri kimi İslam maliyyə mənbələrindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, bu tip maliyyələşmənin iqtisadiyyatın real sektoruna cəlb edilməsi üçün eyni zamanda bununla bağlı qrant layihələrinin icrası, elmi işlərin yazılması, əhalinin müxtəlif sosial qrupları arasında sorğuların aparılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Hao Y., Yahya M. H., Latip M., M. Ali Islamic Finance in China: Current Landscape and Future Forward // - The Journal of Muamalat and Islamic Finance Research, - 2022, c. 19, N 2, s. 1-2

2. ICD – Refinitiv Islamic Finance Development Report 2022: [Elektron resurs] / - https://www.refinitiv.com/en/resources/special-report/islamic-finance-development-report-2022

3. Əliyev S., Eminov A., Süleymanov E. və Ələsgərova F. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları və Azərbaycan // - Bakı, Dərslik, - 2016, s. 157-158

4. Atakişiyev R. İslam maliyyə sistemi və alətləri // - Bakı, Dərslik, - 2021, s. 92-98

5. IsDB's Economic Empowerment 7 fundamentals: [Elektron resurs] / - https://www.isdb.org/economic-empowerment

6. Azərbaycanda İİB tərəfindən maliyyələşdirilən layihələr: [Elektron resurs] / - https://economy.gov.az/az/page/beynelxalq-elaqeler/maliyye-institutlari-ile-emekdasliq/islam-inkisaf-banki-idb

7. Atakişiyev R., Əliyev S. "Azərbaycanda alternativ maliyyə və İslam bankçılığı üzrə ehtiyacların qiymətləndirilməsi" layihəsi çərçivəsində aparılmış sorğunun hesabatı // - Bakı: İqtisadi Resursların Öyrənilməsi İB, 2022, s. 49-80

8. Rabitəbankla ITFC arasında 10 milyon dollarlıq müqavilə imzalandı: [Elektron resurs]/ - https://www.rabitabank.com/ferdi/xeberler/rabitebank-la-itfc-arasinda-10-milyon-dollarliq-muqavile-imzalandi.

XÜLASƏ

Tədqiqat işinin əsas məqsədi ölkəmizdə xidmət, ticarət, turizm sahələri ilə yanaşı real sektorun inkişafı üçün dövlətin apardığı iqtisadi siyasətin şaxələndirilməsi istiqamətində beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, habelə İslam maliyyə institutlarının vəsaitlərinin cəlbi yollarının aşkara çıxarılmasıdır. Belə ki, beynəlxalq praktikadan da məlum olduğu kimi, kiçik və orta biznesə İslam maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsi ölkə iqtisadiyyatında alternativ maliyyələşməyə meyilliliyin artmasına, nağdsız hesablaşma əməliyyatları çərçivəsində şəffaf iqtisadi mühitin yaranmasına səbəb olacaqdır. Bundan başqa, İslam maliyyə alətlərinin real sektor və birbaşa investisiyalar üzrə əməliyyatlara cəlb edilməsi ölkədə ÜDM-in artmasının mühüm faktorlarından sayılır. Deyilənlərlə əlaqədar tədqiqat işinin aparılması ölkə iqtisadiyyatına alternativ maliyyə vəsaitlərinin cəlbi imkanlarının genişləndirilməsi baxımından aktual hesab olunur. Tədqiqat işində son 20 ildə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən İslam bankı pəncərələrinin fəaliyyət istiqamətləri yer almaqla beynəlxalq İslam maliyyə institutlarının müxtəlif ölkələrə maliyyə yardımının müsbət yönlü nəticəsindən, daha çox hansı maliyyə alətlərinə üstünlük verilməsindən, beynəlxalq İslam maliyyə institutlarının ölkəmizə qazandıracağı iqtisadi perspektivlərdən və s. danışılır. Qeyd olunanlar tədqiqat işinin elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyətinin mövcudluğunu gözlər önünə gətirir. Tədqiqat işində araşdırma zamanı statistik, deduktiv metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işinin nəticə hissəsində isə İslam maliyyə vəsaitlərinin real sektora cəlb edilməsi ilə bağlı problemlərin həlli və pul axınına nəzarət etməklə bağlı bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *Alternativ, maliyyə institutları, milli iqtisadiyyat, kommersiya bankları*

PROBLEMS OF ATTRACTING FUNDS OF INTERNATIONAL ISLAMIC FINANCIAL INSTITUTIONS TO AZERBAIJAN ECONOMY

Mashallah Safarov
Ph.D. student, Baku State University
masallah.safarov.roman@bsu.edu.az

SUMMARY

The main objectives of the research are the development of financial organizations for the diversification of the economic policy conducted by the state for the development of the real sector in addition to service, trade, tourism, and the ways of attracting funds from Islamic financial institutions. Thus, as it is known from international practice, the creation of Islamic financial opportunities for small and

medium-sized businesses leads to an increase in the inclination to alternative financing in the country's economy and the development of the economic situation due to the reasons of non-cash settlement operations. In addition, it is considered one of the important factors of GDP growth in the direction of involvement of Islamic financial instruments in the real sector and investment operations. With what has been said, the implementation of management research work is considered urgent due to increasing the possibilities of increasing alternative financial resources to the country's economy. Research on the financial management of Islamic financial institutions, the management of more financial instruments, the economic prospects that international Islamic financial institutions will gain, etc. is established. The above-mentioned highlights the scientific innovation and practicality of the research work. Statistical and deductive methods are used during research in research work. In order to achieve the results of the research, several proposals are put forward to solve the problems related to the attraction of Islamic financial funds to the real sector and to control the flow of money.

Keywords: *Alternative, financial institutions, national economy, commercial banks*

ПРОБЛЕМЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ СРЕДСТВ МЕЖДУНАРОДНЫХ ИСЛАМСКИХ ФИНАНСОВЫХ ИНСТИТУТОВ В ЭКОНОМИКУ АЗЕРБАЙДЖАНА

Машаллах Сафаров
докторант, Бакинский Государственный Университет
masallah.safarov.roman@bsu.edu.az

РЕЗЮМЕ

Основными задачами исследования являются разработка финансовых организаций для диверсификации экономической политики, проводимой государством для развития реального сектора помимо сферы услуг, торговли, туризма, а также способы привлечения средств исламских финансовых институтов. Таким образом, как известно из международной практики, создание исламских финансовых возможностей для малого и среднего бизнеса приводит к увеличению склонности к альтернативному финансированию в экономике страны, а развитие экономической ситуации в силу причин безналичные расчетные операции. Кроме того, считается одним из важных факторов роста ВВП направление вовлечения исламских финансовых инструментов в реальный сектор и инвестиционные операции. С учетом сказанного, выполнение управленческой научно-исследовательской работы считается актуальным в связи с увеличением возможностей увеличения альтернативных финансовых ресурсов в экономику страны. Проводятся исследования финансового управления исламскими финансовыми учреждениями, управления большим количеством финансовых инструментов, экономических перспектив, которые приобретут международные исламские финансовые учреждения и т. д. Вышеупомянутое подчеркивает научную новизну и практичность исследовательской работы. Статистические и дедуктивные методы используются при проведении исследований в научно-исследовательской работе. Для достижения результатов исследовательской работы выдвигается ряд предложений по решению проблем, связанных с привлечением исламских финансовых средств в реальный сектор и по контролю за движением денег.

Ключевые слова: *Альтернатива, финансовые институты, национальная экономика, коммерческие банки.*

UOT 336; 336.11
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0165

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ SABİTLİYİNİN TƏMİN OLUNMA SƏVİYYƏSİNİN TƏHLİLİ VƏ EKONOMİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

HAMAN BÜNYATOV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistr

E-mail: bunyatov98@gmail.com

Son siyasət düzəlişlərinə cavab olaraq, pul bazasında nəzərəçarpacaq bir daralma baş verdi ki, bu da pulun alıcılıq qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə aşınmasına səbəb oldu. 2019, 2020 və 2021-ci illərdə müvafiq olaraq 4%, 12,4% və 12,9% inflyasiya səviyyəsi müşahidə olunub ki, bu da real pul bazasının nəzərəçarpacaq dərəcədə azaldığını göstərir. İnflyasiya və məzənnə risklərini idarə etmək üçün deflyasiya tədbirləri mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, onların orta və uzunmüddətli iqtisadi fəaliyyətə potensial təsirini ölçmək vacibdir. Ona görə də Mərkəzi Bankın pul siyasətini təkmilləşdirməsinə ciddi ehtiyac var. Bundan əlavə, yerli istehsalın gücləndirilməsi yerli valyutanın xarici təzyiqlərə daha az həssas olmasına səbəb ola bilər. Buna uzunmüddətli perspektivdə qeyri-neft sektorlarının ixrac payının artırılması və yerli tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi ilə nail olmaq olar. Orta illik inflyasiyaya ərzaq məhsulları təqribən 1,8 faiz, qeyri-ərzaq malları 1,2 faiz, xidmətlər isə 2 faiz bənd töhfə verib. 2023-cü ilin birinci rübündə orta aylıq inflyasiya əvvəlki ilə nisbətən 1,6 faiz bənd azalaraq 0,2 faiz təşkil edib. Bununla belə, mart ayında inflyasiya cüzi yüksəliş göstərərək 0,3 faiz təşkil edib [1, s.12]. İstehlak səbətində mal və xidmətlərin dəyərindəki dəyişiklikləri izləyən diffuziya indeksi əvvəlki illə müqayisədə azalma nümayiş etdirdi. 2017-ci ildə Milli Bank razılaşdırılmış pul kütləsi hədəfinə riayət etmək üçün likvidlik tədbirləri həyata keçirmişdir. Bundan əlavə, üzən məzənnə rejiminə keçid zamanı pul siyasətinin dayaq nöqtəsi kimi pul bazası bərpa edilmişdir. Nəticə etibarı ilə, Milli Bank strateji cəhətdən effektiv yanaşma olduğunu sübut edərək birbaşa inflyasiya hədəfləməsi vasitəsilə pul siyasətinin idarə edilməsi rolunu öz üzərinə götürmüşdür. 2023-cü ilin birinci rübündə illik inflyasiya birrəqəmli səviyyəyə düşüb və bununla da əhalinin real gəlirləri artıb. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2023-cü ilin birinci rübündə orta illik inflyasiya dörd faiz təşkil edib, ərzaq məhsullarının qiymətləri ildə 4,6 faiz, qeyri-ərzaq mallarının qiymətləri 4,5 faiz artıb, xidmətlər qrafikdə göstərildiyi kimi bahalaşıb.

Məqsəd

Monetar amillərlə sıx bağlı olan Milli Bank irəliyə doğru irəliləyişin əsas hədəfi kimi xalis inflyasiyanı qəbul etməyi düşünməlidir. Xalis inflyasiya dövlət tərəfindən tənzimlənən malların qiymətlərindəki dəyişiklikləri və dolayı vergiləri istisna edir. Bundan əlavə, müəyyən bir diapazonda inflyasiya hədəfi təyin etmək məqsədəuyğundur. Qlobal miqyasda inflyasiya hədəfləri tez-tez maksimum və minimum hədlərlə, adətən onlar arasında 2-3 faiz bənd fərqlə müəyyən edilir. Tədiyyə balansına düzəlişlər zamanı inflyasiyanın effektiv idarə edilməsi sərt pul siyasətinin erkən həyata keçirilməsini zəruri edir. Pul siyasətindən artım stimulu kimi istifadənin inflyasiya riskləri arasında səmərəsiz olduğu geniş şəkildə qəbul edilir. Nəticə etibarı ilə, 2017-ci ildə Milli Bank müvafiq pul proqramı vasitəsilə pul təklifi kanallarını səmərəli şəkildə məhdudlaşdıraraq ciddi pul siyasəti həyata keçirmişdir. Bu təşəbbüs 2021-ci ilin əvvəlinə pul bazasının 5,3 faiz artmasına, ilin birinci yarısında isə 8 274,4 milyon manata çatmasına səbəb olub. Pul dövriyyəsi 5,5 faiz, manatla müxbir hesablar isə 1,5 faiz artıb [2, s.23]. Dövrün sonuna manatın pul multiplikatoru 1,37 faiz səviyyəsində olub. Bununla belə, 2021-ci ilin birinci yarısında manatla geniş pul kütləsi (M2) 1 faiz azalaraq dövrün sonuna 1435,8 milyon manata çatıb. Maliyyə bazarının şərtlərinə təsir edən əhəmiyyətli göstəricilər fond indekslərini və təşkilati funksiyaların dağılmasını əhatə edir ki, bu da likvidlik çatışmazlığına və artan volatilliyə kömək edə bilər. Yüksək risk reytinqləri artan investor riskini və iqtisadiyyatda potensial maliyyə gərginliyini göstərir. Buna baxmayaraq, azalmış likvidlik iqtisadiyyatda müxtəlif fondlar üçün cəlbedici investisiya perspektivləri təqdim edə bilər. Maliyyə sabitliyinin təhlili çox vaxt bir neçə sektoru ayrı-ayrılıqda və ya tandemdə yoxlayır. Həm tipik, həm də gərgin vəziyyətlərdə davranışı başa düşmək üçün maliyyə möhkəmliyi göstəriciləri də daxil olmaqla bir sıra

ölçülərdən istifadə etmək vacibdir. Bu ölçülərin təfsiri hadisələrdəki dəyişiklikləri, əhəmiyyətli qeyri-müəyyənlikləri və digər müvafiq amilləri müəyyən etməkdən asılıdır.

Metodlar

Edilən analizlərdən məlum olduğu kimi, məzənnə dəyişməzliyi, pul təkliflərinin intensiv olaraq idarə edilməsi, ərzaq dəyərlərinin dinamikası, məhsulların və servis təkliflərinin artması, eyni zamanda inflyasiya gözləntisinin zəifləməsi cari il üçün birrəqəmli inflyasiyanı şərtləndirmiş əsas ünsürlər olmuşdur. Dəyərləri dövlətin nizamladığı məhsul və servislər, o cümlədən mövsümi xarakterli aqrar məhsulları gözardı edilərək hesablanmış orta illik baza inflyasiya 2018-ci il üçün yanvar-mart ayları ərzində 3.2 faiz olmuşdur [8].

Qrafik1. Pul kütləsinin dəyişimi, %-lə

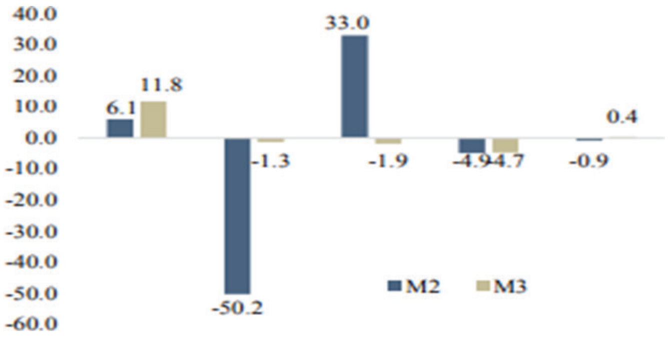

Azərbaycan Mərkəzi Bankının rəsmi saytı, 2017-cı ilin yanvar-iyun ayları üzrə Pul siyasətinin icmalı

Qrafik 2. Orta illik inflyasiya

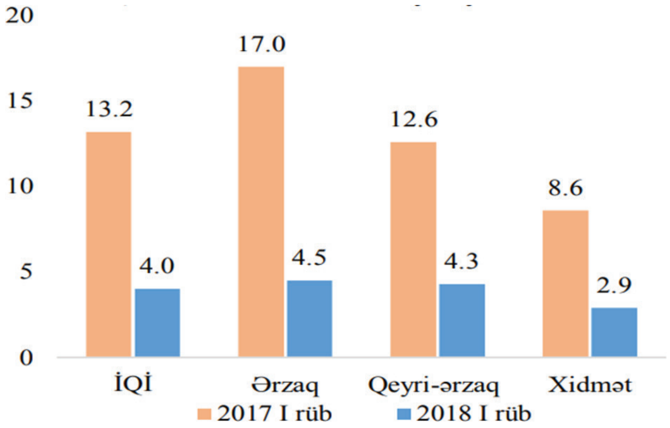

Azərbaycan Mərkəzi Bankının rəsmi saytı, 2023-cü ilin yanvar-mart ayları üzrə Pul siyasətinin icmalı

Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) məlumatına görə, 2023-cü ilin yanvar-mart aylarında ölkədə istehsal olunmuş bütün məhsul və xidmətlərin dəyərinin dəyişməsini əks etdirən ÜDM deflyatoru 9,8 faiz təşkil edib. Bu artım, ilk növbədə, dünya bazarında neftin qiymətinin artması ilə əlaqələndirilir. İl ərzində sənaye məhsullarının istehsalçı qiymətləri indeksi 18,7 faiz, emal sənayesində 15 faiz nəzərəçarpacaq artım müşahidə olunub. Müxtəlif sektorlar üzrə qiymət artımı tütün məmulatlarının və nəqliyyat vasitələrinin istehsalı (19%), çap fəaliyyəti (27,3%) və neft emalı (20%) ilə bağlıdır. 2021-ci ildə pul siyasəti qərarlarını tərtib edərkən Milli Bank pul siyasətinin aparılması üçün əlverişli mühiti və qiymət sabitliyinə nail olmaq məqsədini vurğulamışdır [9].

Qrafik 5. Faiz dəhlizlərinin parametrləri %

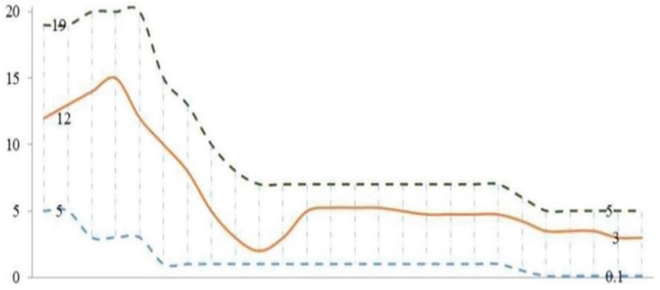

Azərbaycan Mərkəzi Bankının rəsmi saytı, 2021-ci ilin yanvar-dekabr ayları üzrə Pul siyasətinin icmalı

Pul bazasının azalmasına dövlət hesablarının balansının dəyişməsi, dollarlaşma və digər amillər təsir etmişdir. Bundan əlavə, pul multiplikatorunda nəzərəçarpacaq dərəcədə azalma müşahidə edilmişdir ki, bu da bank sisteminin pul yaratmaq qabiliyyətinin azalmasından xəbər verir. Ehtiyat tələblərindəki bu düzəliş Milli Bankın aşağı faiz dərəcələri vasitəsilə iqtisadi ekspansiyanı gücləndirmək üçün daha əlverişli monetar mühitin yaradılması öhdəliyini vurğulayır [10].

Nəticə

Son dövrlərdə ölkəmizdə pul siyasətinin son və aralıq məqsədləri arasında formalaşmış sinerji makroiqtisadi sabitliyə nail olmaq üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Pul siyasətinin çevikliyini artırmaq və onun iqtisadi mənzərə ilə davamlı uyğunlaşmasını təmin etmək üçün bir sıra tədbirlər tətbiq edilə bilər:

1. Milli Bankda inflyasiya modellərini təkmilləşdirməklə inflyasiyanın proqnozlaşdırılması sistemlərinin təkmilləşdirilməsi.

2. Ekonometrik üsullarla mübadilə məzənnələri ilə inflyasiya, pul vəsaitlərinin hərəkəti və faiz dərəcələri kimi aralıq hədəflər arasındakı əlaqəni dərk etmək üçün daha dərin təhlillərin aparılması.

3. Gələcəkdə Azərbaycanda birbaşa inflyasiya hədəflənməsinə potensial keçidin qiymətləndirilməsi.

4. Gələcəkdə Milli Bankın pul siyasətinin son məqsədi kimi xalis inflyasiya göstəricilərinin qəbul edilməsini nəzərə alaraq.

5. İnflyasiya gözləntilərinin hədəf təyinatına daxil edilməsi. İnflyasiya gözləntilərinin inflyasiya səviyyələrinə əhəmiyyətli təsirini nəzərə alaraq, ən yaxşı qlobal təcrübələrdən istifadə edən iqtisadi agentlər arasında potensial olaraq ixtisaslaşmış sorğular daxil olmaqla, ölçmə metodologiyalarını təkmilləşdirmək üçün səylər göstəriləcəkdir.

Açar sözlər: *iqtisadiyyat, maliyyə, ixrac, idxal, dinamika, sektor, korporativ, dövr, istehsal.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azerbaycan Respublikasinin Merkezi Bankin "Maliyye sabitliyi" icmali 2018, 2019, 2020.

2. Azerbaycan Respublikasinin 2018-2021 iller üzre iqtisadi ve sosial inkishaf konsepsiyasi ve proqnoz göstericileri.

3. Azerbaycan Respublikasinin Dovlet Budcesi haqqında" Azerbaycan Respublikasinin Qanunu 2020.

4. Azerbaycan Respublikasinin Dovlet Statistika komitesi "Azerbaycan reqemlerde", Baki 2021.

5. Mustafayev F.F., "Kechid iqtisadiyyatinda dovlet tenzimlenmesinin makroiqtisadi aspektleri", Baki, "Elm", 2008, 537 səh.

6. Eliyev U.Q., "Kechid dovrunun milli iqtisadi problemleri" (monoqrafiya), Bakı, 2008, 357 s.

7. Kuliev T. , "The Crisis of Liberalism" (Economic Aspect), "Economics", 2012, 448 p.

8. www.finance.gov.az

9. www.iqtisad.com

10. www.economy.gov.az

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalədə əsasən aşağıdakılardan bəhs edilir.

Qiymət Dəyişikliklərinin Monetar Faktorlardan Asılılığı: Son illərdə Azərbaycanda monetar amillər qiymət dəyişikliklərinin təxminən 50%-nə təsir etmişdir. Bu, onu göstərir ki, tələb və təklif dinamikası, beynəlxalq bazar konyunkturları və dövlət siyasəti kimi digər amillər qiymətlərin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. İnflyasiya ilə mübarizə üçün sərt pul siyasətinin həyata keçirilməsi: Xüsusilə tədiyyə balansında düzəlişlər zamanı inflyasiyanın effektiv idarə olunması sərt pul siyasətinin həyata keçirilməsini zəruri edir. Bu, inflyasiya risklərini azaltmaq üçün pul təklifi kanallarının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Pul siyasəti tədbirləri: 2017-ci ildə Milli Bank pul təklifi kanallarını effektiv şəkildə məhdudlaşdıran ciddi pul siyasəti tətbiq etdi. Bu, 2021-ci ilin əvvəlinə 5,3%-ə çatan pul bazasının nəzarətli artımı ilə nəticələndi. İnflyasiya meyilləri: 2023-cü ilin birinci rübü ərzində illik inflyasiya birrəqəmli səviyyəyə enərək 4% təşkil edib. Bu azalma əhalinin real gəlirlərinin artmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə, ərzaq qiymətləri, qeyri-ərzaq mallarının qiymətləri və xidmətlər üzrə mülayim inflyasiya müşahidə olunub. Pul bazasının azaldılmasının təsiri: Pul bazasının azalması inflyasiya və məzənnə risklərinin idarə edilməsinə müsbət təsir göstərsə də, pulun alıcılıq qabiliyyətini də aşağı salmışdır. Uzunmüddətli Mülahizələr: Pul bazasının azalması inflyasiya və məzənnə risklərinə nəzarətdə kömək etsə də, orta və uzunmüddətli dövrdə iqtisadi fəallığı azalda bilər. Beləliklə, Mərkəzi Bank yerli valyutanın xarici təsirlərə qarşı dayanıqlılığını gücləndirmək üçün yerli istehsalı təşviq etməklə pul siyasətini gücləndirməlidir. Təhlillər göstərir ki, cari ildə valyuta məzənnəsindəki sabitlik, pul kütləsinin proaktiv idarə olunması, qlobal əsas ərzaq qiymətlərinin dinamikası, xidmət təklifinin artması və inflyasiya gözləntilərinin azalması rəqəmsal inflyasiyaya təsir edən əsas amillərdir.

Açar sözlər: *iqtisadiyyat, maliyyə, ixrac, idxal, dinamika, sektor, korporativ, dövr, istehsal.*

Бунятов Аман

АНАЛИЗ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА УРОВНЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ СТАБИЛЬНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

АННОТАЦИЯ

Представленная статья в основном говорит о следующем.

Зависимость изменения цен от монетарных факторов: В последние годы монетарные факторы повлияли примерно на 50% изменений цен в

Азербайджане. Это показывает, что другие факторы, такие как динамика спроса и предложения, условия международного рынка и государственная политика, играют важную роль в определении цен. Реализация жесткой денежно-кредитной политики для борьбы с инфляцией. Эффективное управление инфляцией, особенно во время корректировок платежного баланса, требует проведения жесткой денежно-кредитной политики. Это предполагает ограничение каналов денежной массы для снижения инфляционных рисков. Меры денежно-кредитной политики: В 2017 году Национальный банк реализовал жесткую денежно-кредитную политику, которая фактически ограничила каналы денежной массы. Это привело к контролируемому росту денежной базы, которая к началу 2021 года достигла 5,3%. Тенденции инфляции: в первом квартале 2023 года годовая инфляция упала до однозначных цифр и составила 4%. Данное снижение привело к увеличению реальных доходов населения. В частности, умеренная инфляция наблюдалась в ценах на продукты питания, непродовольственные товары и услуги. Эффект сокращения денежной базы: Хотя сокращение денежной базы оказывает положительное влияние на управление рисками инфляции и обменного курса, оно также снижает покупательную способность денег. Долгосрочные соображения: Хотя сокращение денежной базы помогает контролировать инфляцию и риски обменного курса, оно может снизить экономическую активность в среднесрочной и долгосрочной перспективе. Таким образом, Центральный банк должен усилить денежно-кредитную политику, поощряя местное производство, чтобы повысить устойчивость местной валюты к внешним воздействиям. Анализ показывает, что в текущем году стабильность обменного курса, активное управление денежной массой, динамика мировых цен на основные продукты питания, Увеличение предложения услуг и снижение инфляционных ожиданий являются основными факторами, влияющими на цифровую инфляцию.

Ключевые слова: *экономика, финансы, экспорт, импорт, динамика, сектор, корпорация, период, производство.*

Bunyatov Haman

ANALYSIS AND ECONOMIC ASSESSMENT OF THE LEVEL OF FINANCIAL STABILITY IN AZERBAIJAN

SUMMARY

The presented article mainly talks about the following.

Dependence of Price Changes on Monetary Factors: In recent years, monetary factors have influenced about 50% of price changes in Azerbaijan. This shows that other factors such as supply and demand dynamics, international market conditions and government policies play an important role in price determination. Implementation of a tight monetary policy to combat inflation: Effective management of inflation, especially during balance of payment adjustments, necessitates the implementation of a tight monetary policy. This involves restricting money supply channels to reduce inflationary risks. Monetary policy measures: In 2017, the National Bank implemented a strict monetary policy that effectively limited the money supply channels. This resulted in a controlled growth of the monetary base, which reached 5.3% by the beginning of 2021. Inflation trends: Annual inflation fell to single digits at 4% during the first quarter of 2023. This decrease has led to an increase in the real income of the population. In particular, moderate inflation was observed in food prices, prices of non-food goods and services. Effect of monetary base reduction: Although the monetary base reduction has a positive effect on the management of inflation and exchange rate risks, it has also reduced the purchasing power of money. Longer-Term Considerations: While monetary base reductions help control inflation and exchange rate risks, they may reduce economic activity in the medium to long-term. Thus, the Central Bank should strengthen monetary policy by promoting local production to strengthen the resilience of the local currency against external influences. The analysis shows that in the current year, the stability of the exchange rate, proactive management of the money supply, the dynamics of global basic food prices, the increase in the supply of services and the decrease in inflation expectations are the main factors affecting digital inflation.

Keywords: *economy, finance, export, import, dynamics, sector, corporate, period, production.*

UOT 33
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0169

GÖMRÜK DƏYƏRİ VƏ ONUN TƏYİN EDİLMƏSİ SİSTEMİ

FUAD MİKAYILOV
Bakı Dövlət Universiteti, magistrant
E-mail: fuad.mikayilov.2020@mail.ru

Giriş

Beynəlxalq ticarət sferasında gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi transsərhəd əməliyyatların strukturuna mürəkkəb şəkildə toxunmuş əsas aspekt kimi dayanır. Özündə gömrük dəyəri malların ölkəyə daxil olması zamanı vergitutma məqsədləri üçün onlara təyin edilmiş pul dəyərinə aiddir. Bu dəyər sadəcə ixtiyari bir rəqəm deyil, gömrük orqanları tərəfindən təyin edilmiş strukturlaşdırılmış proses vasitəsilə diqqətlə qiymətləndirilir.

Gömrük dəyəri mallar üçün ödənilən və ya ödənilməli olan qiymət, idxal məntəqəsinə qədər daşınma və sığorta kimi əlaqəli xərclər və satışın şərti kimi edilən hər hansı əlavə ödənişlər kimi müxtəlif elementləri əhatə edən malların bəyan edilmiş dəyərini əhatə edir. O, gömrük orqanları tərəfindən rüsumların, vergilərin və digər yığımların qoyulduğu maliyyə əsasını təmsil edir. Beynəlxalq ticarətdə gömrük dəyərinin əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. O, gömrük rüsumlarının və vergilərinin hesablanması, idxal olunan mallara ədalətli rəftarın təmin edilməsi və qlobal bazarda ədalətli rəqabətin təşviq edilməsi üçün mühüm təyinedici rol oynayır. Bundan əlavə, gömrük dəyəri ticarət statistikasında, iqtisadi təhlildə və siyasətin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır, ticarət axınları və bazar dinamikası haqqında mühüm anlayışlar təmin edir.

Gömrük dəyərinin müəyyən edilməsində əsas məqsəd idxal olunan malların dəqiq fiskal dəyərini müəyyən etmək və bununla da mövcud qaydalara uyğun olaraq rüsum və vergilərin hesablanmasını və yığılmasını asanlaşdırmaqdır. Bundan əlavə, o, malların qiymətləndirilməməsi və ya yanlış bəyan edilməsinin qarşısını almağa, gəlir itkisi riskini azaltmağa və yerli sənayeləri ədalətsiz ticarət təcrübələrindən qorumağa xidmət edir. Gömrük qiymətləndirməsi üçün şəffaf və standartlaşdırılmış çərçivə yaratmaqla hökumətlər beynəlxalq ticarət əməliyyatlarında səmərəliliyi, şəffaflığı və uyğunluğu təşviq etməyi hədəfləyirlər.

Gömrük orqanlarının rolu

Gömrük dəyəri beynəlxalq ticarətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki idxal olunan mallar üzrə rüsumların, vergilərin və digər yığımların qiymətləndirilməsi üçün əsas təşkil edir. Gömrük dəyərinə müxtəlif amillər təsir edir və gömrük orqanları müəyyən edilmiş qaydalar və təlimatlar vasitəsilə bu dəyərin müəyyən edilməsində əsas rol oynayır. İlkin yanaşma hesab edilən əməliyyat dəyəri metodu idxalçı ölkəyə ixrac üçün satılarkən mallar üçün ödənilən və ya ödənilməli olan qiymətə əsaslanır. Buraya daşınma, sığorta və qablaşdırma kimi idxala qədər çəkilən bütün xərclər daxildir. Bundan əlavə, eyni və ya oxşar mallar mövcud olduqda, onların əməliyyat dəyəri gömrük rüsumlarının qiymətləndirilməsində ardıcıllıq və ədalətliliyi təmin etməklə, qiymətləndirmə üçün istinad nöqtəsi kimi xidmət edir.

Əməliyyat dəyərinin müəyyən edilə bilmədiyi və ya etibarsız hesab edildiyi hallarda alternativ üsullar işə düşür. Çıxarılan dəyər metodu gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi üçün idxalçı ölkədə malın təkrar satış qiymətindən müəyyən məsrəflərin çıxılmasını nəzərdə tutur. Eynilə, hesablanmış dəyər metodu gömrük dəyərini istehsal məsrəfləri, mənfəət və malların istehsalı zamanı çəkilmiş digər müvafiq xərclər əsasında hesablayır [10, s.14].

Yuxarıda göstərilən üsullardan heç biri mümkün olmadıqda, gömrük orqanları mövcud ağlabatan vasitələrdən istifadə etməklə gömrük dəyərini müəyyən etməyə imkan verən qalıq metoduna müraciət edə bilərlər. Bununla belə, tətbiq edilən üsuldan asılı olmayaraq, gömrük orqanları qiymətləndirmə prosesində ardıcıllıq, şəffaflıq və ədalətliliyi təmin etmək üçün müəyyən edilmiş qaydalara və təlimatlara riayət etməlidirlər [1, s.60].

Gömrük orqanlarının rolunun mərkəzi yeri gömrük qiymətləndirilməsini tənzimləyən qayda və təlimatların müəyyən edilməsidir. Çox vaxt Ümumdünya Ticarət Təşkilatının Gömrük Qiymətləndirilməsi üzrə Sazişi kimi beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılan bu qaydalar gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi üçün prinsip və metodologiyaları əks etdirir. İdxalçılar bəyan edilmiş gömrük dəyərini təsdiqləmək üçün müvafiq sənədləri, o cümlədən hesab-fakturaları, müqavilələri və göndərmə sənədlərini təqdim etməlidirlər. Gömrük orqanları bəyan edilmiş dəyərin düzgünlüyünü və uyğunluğunu müəyyən etmək üçün fiziki yoxlamalar aparmaqla yanaşı, bu sənədləri ciddi şəkildə yoxlayır. Göm-

rük dəyərinə təsir edən amilləri və onun müəyyən edilməsində gömrük orqanlarının rolunu başa düşməklə idxalçılar və ixracatçılar beynəlxalq ticarətin mürəkkəbliklərini daha effektiv idarə edə bilərlər. Gömrük qiymətləndirmə qaydalarına riayət etmək təkcə ticarəti asanlaşdırmır, həm də gömrük prosesinin bütövlüyünü təmin edir, transsərhəd əməliyyatlarda ədalətliliyi və şəffaflığı təşviq edir [4, s.212].

Gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi üsulları vergitutma məqsədləri üçün idxal olunan malların pul dəyərinin müəyyən edilməsinə yönəlmiş bir sıra yanaşmaları əhatə edir. Əməliyyat dəyəri metodu əsas yanaşma olsa da, əməliyyat dəyərinin etibarlı şəkildə müəyyən edilə bilməyəcəyi vəziyyətləri həll etmək üçün alternativ üsullar mövcuddur. Bu metodların müqayisəli təhlili onların müvafiq üstünlükləri, çatışmazlıqları və müxtəlif ssenarilərdə tətbiqi imkanlarına işıq salır.

● Əməliyyat dəyəri metodu

Müəyyən meyarlar, o cümlədən ixrac üçün vicdanlı satış, malların istifadəsi və ya sərəncamında məhdudiyyətlərin olmadığı və dəyərə təsir edən müəyyən şərtlərin olmadığı halda əməliyyat dəyəri metoduna üstünlük verilir. Bu üsul idxal ölkəsinə ixrac üçün satılarkən mal üçün ödənilmiş və ya ödənilməli olan faktiki qiymətə əsaslanır.

Əməliyyat dəyərini müəyyən etmək üçün idxalçılar mallar üçün ödənilən və ya ödənilməli olan qiyməti göstərən fakturalar, müqavilələr və göndərmə sənədləri kimi sənədləri təqdim etməlidirlər. Bundan əlavə, gömrük orqanları bəyan edilmiş dəyərin düzgünlüyünü və etibarlılığını təmin etmək üçün əlavə məlumat və ya yoxlama tələb edə bilər [2, s.42].

● Alternativ üsullar

- Eyni və ya oxşar mallar metodu. Əməliyyatın dəyərini müəyyən etmək mümkün olmadıqda, gömrük orqanları eyni və ya oxşar mallar metoduna müraciət edə bilərlər. Bu, eyni və ya oxşar malların əməliyyat dəyərinin qiymətləndirmə üçün istinad nöqtəsi kimi istifadəsini nəzərdə tutur. Bununla belə, bu üsul xüsusiyyətləri və keyfiyyəti baxımından müqayisə edilə bilən malların mövcudluğunu tələb edir.

- Deduktiv dəyər metodu. Çıxarılan dəyər metodu gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi üçün idxalçı ölkədə malların təkrar satış qiymətindən müəyyən xərc və məsrəflərin çıxılmasını nəzərdə tutur. Bu üsul tez-tez əməliyyatın dəyərini etibarlı şəkildə müəyyən etmək mümkün olmadıqda və ya yenidən satış qiyməti haqqında məlumat olduqda istifadə olunur.

- Hesablanmış dəyər metodu. Hesablanmış dəyər metodu müəyyən edilmiş metodologiyalar əsasında, istehsal xərcləri, mənfəət və malların istehsalı zamanı çəkilmiş digər müvafiq xərcləri nəzərə almaqla gömrük dəyərinin hesablanmasını nəzərdə tutur. Bu üsul əməliyyat dəyəri və digər alternativ üsullar mümkün olmadıqda tətbiq edilir.

- Qalıq metodu. Yuxarıda göstərilən üsullardan heç biri tətbiq edilmədikdə, gömrük orqanları qalıq metoduna müraciət edə bilərlər. Bu, onlara mümkün olan ağlabatan vasitələrə əsaslanaraq gömrük dəyərini müəyyən etməyə imkan verir və dəyərin əməliyyat dəyərinə ən yaxın təxmini əks etdirməsini təmin edir [7, s.57].

Müxtəlif metodların müqayisəli təhlili

Gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin müxtəlif üsullarının müqayisəsi onların nisbi güclü tərəfləri, zəif tərəfləri və müxtəlif ticarət ssenariləri üçün uyğunluğu haqqında anlayışlar təmin edir. Əməliyyat dəyəri metodu, əsas yanaşma kimi, sadəlik və kommersiya təcrübələri ilə uyğunlaşma təklif edir. O, mallar üçün ödənilmiş və ya ödənilməli olan faktiki qiymətə əsaslanır və bu, onun həyata keçirilməsini asanlaşdırır. Bununla belə, onun effektivliyi etibarlı sənədlərin mövcudluğundan və dəyərə təsir edə biləcək şərtlərin olmamasından asılıdır. Elan edilmiş dəyərlərin yoxlanılması çətinləşə və bu, potensial uyğunsuzluqlara səbəb ola bilər [6, s.185].

Bunun əksinə olaraq, eyni və ya oxşar mallar metodu, deduktiv dəyər metodu, hesablanmış dəyər metodu və qalıq metodu kimi alternativ üsullar əməliyyat dəyərinin müəyyən edilə bilməyəcəyi vəziyyətlərdə çeviklik təklif edir. Bu üsullar sənədlərin kifayət etmədiyi və ya elan edilmiş dəyərlərin düzgünlüyünə dair qeyri-müəyyənliklər olduqda qiymətləndirmə variantları təqdim edir.

Eyni və ya oxşar mallar metodu, onların dəyərinin qiymətləndirilən malların dəyərini əks etdirdiyini nəzərə alaraq, müqayisə olunan malların əməliyyat dəyərinə əsaslanır. Bununla belə, onun tətbiqi bazarda eyni və ya oxşar malların mövcudluğundan asılıdır. Çıxarılan dəyər metodu əmtəənin təkrar satış qiymətindən müəyyən məsrəfləri çıxarır və əməliyyatın dəyəri haqqında məlumat olmadıqda qiymətləndirmə üçün əsas yaradır. O, praktiki yanaşma təklif edir, lakin yenidən satış qiymətləri və əlaqədar xərclər haqqında etibarlı məlumat tələb edir.

Eynilə, hesablanmış dəyər metodu istehsal xərclərini, mənfəəti və digər müvafiq xərcləri nəzərə alaraq müəyyən edilmiş metodologiyalar əsasında gömrük dəyərini hesablayır. Bu üsul sistemli yanaş-

ma təklif etsə də, onun dəqiqliyi hərtərəfli xərc məlumatlarının mövcudluğundan və hesablama prosesinin etibarlılığından asılıdır.

Yuxarıda göstərilən üsulların heç birinin tətbiqi mümkün olmadığı hallarda gömrük orqanları qalıq metoduna müraciət edə bilərlər. Bu üsul onlara mövcud olan ağlabatan vasitələrə əsaslanaraq gömrük dəyərini müəyyən etməyə imkan verir. Bununla belə, onun subyektiv xarakteri və təxminlərə əsaslanması dəqiqlik və ardıcıllıqla bağlı narahatlıq yarada bilər.

Metodun seçimi hər bir əməliyyatın konkret şəraitindən, o cümlədən sənədlərin mövcudluğundan, məlumatların etibarlılığından və qiymətləndirilən malların xarakterindən asılıdır. İdxalçılar və gömrük orqanları səmərəli ticarət proseslərini asanlaşdırarkən ədalətli və dəqiq qiymətləndirməni təmin edən ən uyğun metodu seçmək üçün bu amilləri diqqətlə qiymətləndirməlidirlər.Nəticə olaraq, əməliyyat dəyəri metodu gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi üçün üstünlük verilən yanaşma kimi xidmət etsə də, alternativ üsullar əməliyyat dəyərinin etibarlı şəkildə müəyyən edilə bilməyəcəyi vəziyyətlərin həllində çeviklik təklif edir. Bu metodların müqayisəli təhlili onların müvafiq güclü, zəif tərəflərini və müxtəlif ticarət ssenarilərində tətbiq oluna bilməsini vurğulayır və hər bir əməliyyatın konkret şəraitinə əsaslanaraq ən uyğun metodun seçilməsinin vacibliyini vurğulayır [9, s.218].

Gömrük qiymətləndirməsinin mənzərəsi üzrə naviqasiya malların ədalətli və dəqiq qiymətləndirilməsini təmin etmək üçün idxalçılar, ixracatçılar və gömrük orqanlarının həll etməli olduğu müxtəlif çətinliklər və problemlər yaradır.

Gömrük qiymətləndirməsində əsas problemlərdən biri malların aşağı və ya çox qiymətləndirilməsi riskidir. Ehtiyatsız qiymətləndirmə bəyan edilmiş gömrük dəyəri malların faktiki dəyərindən aşağı olduqda baş verir və idxalçı ölkə üçün potensial gəlir itkisinə səbəb olur. Əksinə, həddindən artıq qiymətləndirmə malın həqiqi dəyərindən yüksək olan dəyərin bəyan edilməsini nəzərdə tutur ki, bu da idxalçı üçün həddindən artıq rüsum və vergilərlə nəticələnə bilər. Hər iki ssenari gömrük qiymətləndirməsi prosesinin bütövlüyünü poza və bu cür uyğunsuzluqların aşkarlanması və aradan qaldırılmasında gömrük orqanları üçün əhəmiyyətli çətinliklər yarada bilər [5, s.173].

Transmilli korporasiyalar daxilində əlaqəli qurumlar arasında ötürülən malların və xidmətlərin qiymətlərinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutan transfer qiymətləri gömrük qiymətləndirməsində başqa problem yaradır. Bəzi hallarda əlaqədar tərəflər gömrük məqsədləri üçün malların dəyərini süni şəkildə artırmaq və ya azaltmaq üçün transfer qiymətləri ilə manipulyasiya edə, beləliklə, gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinə təsir göstərə bilər. Bu təcrübə gömrük qiymətləndirməsinin düzgünlüyü və ədalətliliyi ilə bağlı narahatlıq doğurur və sui-istifadə edən transfer qiymətləri tətbiqinin qarşısını almaq üçün gücləndirilmiş yoxlama və məcburi tədbirlər tələb edir. Sənəd tələbləri və yoxlama prosesləri gömrük qiymətləndirməsində əhəmiyyətli çətinliklər yaradır. İdxalçılar bəyan edilmiş gömrük dəyərini təsdiq etmək üçün təfərrüatlı sənədləri, o cümlədən fakturaları, müqavilələri və göndərmə sənədlərini təqdim etməlidirlər. Bununla belə, dəqiq və etibarlı sənədlərin əldə edilməsi xüsusilə mürəkkəb təchizat zəncirləri və ya beynəlxalq əməliyyatlarla bağlı hallarda çətin ola bilər. Bundan əlavə, bəyan edilmiş dəyərlərin düzgünlüyünün yoxlanılması gömrük orqanları üçün xüsusilə məhdud resurslar və ya qeyri-adekvat məlumatlarla qarşılaşdıqda çətin ola bilər [3, s.104].

Yekun olaraq, gömrük qiymətləndirməsinə xas olan problemlərin həlli idxalçıların, ixracatçıların, gömrük orqanlarının və digər maraqlı tərəflərin birgə səylərini tələb edir. Şəffaflığın artırılması, icra tədbirlərinin gücləndirilməsi və bütün tərəflər arasında əməkdaşlığın təşviqi bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və gömrük qiymətləndirmə proseslərinin düzgünlüyünü, ədalətliliyini və bütövlüyünü təmin etmək üçün vacib addımlardır.

Nəticə

Nəticə etibarilə, gömrük qiymətləndirməsi beynəlxalq ticarətin təməl daşı kimi dayanır, malların sərhədlər arasında hərəkətini formalaşdırır və bütün dünyada iqtisadi mənzərələrə təsir göstərir. Şübhəsiz ki, gömrük dəyərinin dəqiq müəyyən edilməsi ədalətli vergitutmanın təmin edilməsi, gəlir itkisinin qarşısının alınması və biznes üçün bərabər rəqabət şəraitinin yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, təkcə ticarəti asanlaşdırmır, həm də siyasətçilərə məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir və beynəlxalq ticarətin şəffaflığını və bütövlüyünü artırır. İstər idxalçılar, ixracatçılar, gömrük orqanları və ya siyasətçilər olsun, maraqlı tərəflər üçün gömrük prosedurlarında şəffaflığın və səmərəliliyin artırılmasında əməkdaşlıq etmək vacibdir. Ən yaxşı təcrübələri tətbiq etməklə, texnologiyadan istifadə etməklə və əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə biz gömrük qiymətləndirməsi ilə bağlı problemləri həll

edə və bütün əlaqəli tərəflər üçün daha qüsursuz və ədalətli qlobal ticarət mühiti yarada bilərik.

Açar sözlər: *gömrük qiymətləndirilməsi, beynəlxalq ticarət, müəyyənləşdirmə üsulları, problemlər, şəffaflıq, səmərəlilik.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aslanov, H.H., İsmayılov, A.R. (2010). Azərbaycanın gömrük siyasətinin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında rolu. AMEA İqtisad İnstitutu, Elmi əsərlər,1, 57-61.

2. Aslanova M. Xarici Ticarətin Gömrük Siyasəti ilə Qarşılıqlı Əlaqəsi. «Hüquqi dövlət və qanun».–2009.-№8.-s.40-44.

3. Hedərov K.F., Əliyev A.Ə., Nuriyev C.Q., Mehdiyev S.M. Gömrük rəsmiləşdirilməsi. Dərslik. Bakı, 2006.

4. Qəribov A.H., Beynəlxalq ticarət əməliyyatları. Bakı, "Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı", 2017, 255 səh.

5. Şəkərəliyev A.Ş., Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Şəkərəliyeva Z.A. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Dərslik. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı – 2018. -292 səh.

6. Aliaj, K. & Mekaj, G. Legal Aspects of International Trade. ILIRIA International Review. Pp 171-191. 8. 2019.

7. Azgun, Sabri & Ozbey, Nurullah. (2010). Foreign Trade Sectors and Economic Growth. Research Journal of Applied Sciences. 5. 54-58. 10.3923/rjasci.2010.54.58

8. Grainger, Andrew. (2012). Customs and trade facilitation: From concepts to implementation. The Ashgate Research Companion to International Trade Policy. 2, Volume 2, Number 1, p.17-30.

9. Jenicek, V. & Krepl, Vladimír. The role of foreign trade and its effects. Agricultural Economics (AgriEcon). 55. 211-220

10. Kaoru N., Ayako O., Impact of Regulatory Burdens on International Trade, Journal of the Japanese and International Economies, Volume 59, 2021, 101120, ISSN 0889-1583, https://doi.org/10.1016/j.jjie.2020.101120.

Mikayılov Fuad Zaur
fuad.mikayilov.2020@mail.ru

Customs value and system of its determination
SUMMARY

The article examines the critical role of customs valuation in international trade and the methods used to determine it. Beginning with an overview of customs value and its importance, the discussion explores the various factors that influence valuation, including transaction value and alternative methods such as deductive and imputed value. In addition, the article addresses issues such as under- or overvaluation concerns, transfer pricing issues, and documentation hurdles. Through a comparative analysis of different valuation methods, it highlights their respective advantages, disadvantages and applicability in different trading scenarios. In addition, the article highlights the importance of accurate customs assessment in ensuring fair taxation, preventing revenue loss and enhancing transparency.

Keywords: *customs assessment, international trade, identification methods, problems, transparency, efficiency.*

Микаилов Фуад Заур оглы
fuad.mikayilov.2020@mail.ru

Таможенная стоимость и система ее определения
РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается важнейшая роль таможенной стоимости в международной торговле и методы ее определения. Начиная с обзора таможенной стоимости и ее важности, обсуждение исследует различные факторы, влияющие на оценку, включая стоимость сделки и альтернативные методы, такие как вычетная и вмененная стоимость. Кроме того, в статье рассматриваются такие проблемы, как проблемы занижения или завышения стоимости, проблемы трансфертного ценообразования и трудности с документацией. Посредством сравнительного анализа различных методов оценки подчеркиваются их преимущества, недостатки и применимость в различных торговых сценариях. Кроме того, в статье подчеркивается важность точной таможенной оценки для обеспечения справедливого налогообложения, предотвращения потери доходов и повышения прозрачности.

Ключевые слова: *таможенная оценка, международная торговля, методы идентификации, проблемы, прозрачность, эффективность.*

UOT 338.242
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0173

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN XARİCİ TƏCRÜBƏSİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ İMKANLARI

ÜMİD HƏSƏNOV
Gəncə Dövlət Universiteti, doktorant
E-mail: hesenov2200@gmail.com

Giriş

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın regional sosial-iqtisadi tarazlığın aradan qaldırılmasında, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və tənzimlənməsində, dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında təsiri danılmazdır. Lakin qeyd edilən bu xüsusiyyətlərlə yanaşı qarşıya çıxan problemlərin tədricən aradan qaldırılmasına istiqamətləndirilmiş dövlət tədbirlərinin hazırlanması və tətbiqi xüsusilə zəruri hesab edilir.

Azərbaycanda KOB-ların inkişaf xüsusiyyətləri, onların inkişafı, üstünlük və çatışmazlıqları, həmçinin fəaliyyətləri dövründə yaşadıqları problemlər, o cümlədən maliyyələşmə problemlərinin səbəbləri, maliyyə alətlərindən istifadə dərəcəsinin kompleks tədqiq edilməsi və bu istiqamətdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin verilməsi əsasında daha geniş və kompleks tədqiqat işinin aparılmasını şərtləndirir.

Əsas mövzu. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin əksəriyyətində KOBİ-lər iqtisadi artımın və məşğulluğun təşviqində ön sıralardadır (1, Özdemir S. 2006).

Buna görə də Dünya Bankının məlumatına görə, inkişaf etmiş ölkələrdə KOBİ-lərin ÜDM-də payı müvafiq olaraq 50 və 60 faizdən yuxarıdır. Buna görə də dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələri iqtisadi canlılığı, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və iqtisadi fəallığı təmin etmək üçün KOBİ-lərin inkişafı istiqamətində sistemli tədbirlər həyata keçirirlər. Nəticədə bazarda tələb və təklif balansını yaradan, qiymətləri sabitləşdirən, məhsul və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətini artıran, iqtisadi alətlərdən səmərəli istifadəni və dayanıqlı iqtisadiyyatı təmin edən rəqabətli bazar münasibətləri formalaşır. Bu səbəblərə görə hazırkı qlobal kontekstdə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar KOBİ-lər vasitəsilə öz iqtisadiyyatlarının böhranlara çevik uyğunlaşmasını təmin etməyə çalışırlar (2, Заксаренко Т. 2013: s.34).

KOBİ-lərin əsas üstünlükləri bunlardır:

- yerli bazarda fəaliyyət;
- bazar şəraitində baş verən dəyişikliklərə dərhal reaksiya;
- alıcı ilə birbaşa əlaqə;
- mal və xidmətlərin konkret bazarında məhdud ixtisaslaşma;
- kiçik başlanğıc kapitalı ilə biznesə başlamaq üçün əlverişli şərait;
- yeniliklərə yüksək uyğunlaşma qabiliyyəti;
- Əhalinin böyük hissəsini fəal sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb etmək, onları yüksək əmək keyfiyyəti standartları və inkişaf etmiş bazar münasibətlərinin tələbləri ilə tanış etmək.

Dünya təcrübəsində biznesin inkişafı sürətlə baş verir, çünki dövlət orqanları kiçik biznesə böyük əhəmiyyət və dövlət səviyyəsində dəstək verir. İnkişaf etmiş ölkələrdə iri, kiçik və orta müəssisələrin kooperasiya mövqeyi təşviq edilir, üstəlik, onlar təkcə ayrı-ayrı sahələrin ixtisaslaşma sektorunda deyil, həm də son inkişaflarda bir-birini tamamlayır (3, Qasımov F.M. 2008).

İnkişaf etmiş ölkələrdə kiçik bizneslər hazırda davamlı iqtisadi inkişafın təməli kimi xidmət edən orta təbəqə tərəfindən idarə olunur. Avropada kiçik bizneslər Aİ-nin sosial-iqtisadi ekspansiyasının əsasını təşkil edir.

Avropada kiçik biznesdə işləyənlərin sayı təxminən 70% təşkil edir ki, bu da ümumi dövriyyənin 57%-ni və əlavə dəyərin 53%-ni təşkil edir. ABŞ-da 20 milyondan çox kiçik və orta sahibkarlıq subyekti fəaliyyət göstərir (kənd təsərrüfatı strukturları istisna olmaqla).

Fəaliyyət növlərinə görə Avropa və Asiyada kiçik biznes iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir.

Qərbdə kiçik biznesin genişlənməsi sürətlə gedir, çünki dövlət orqanları kiçik biznesə böyük əhəmiyyət verir və onları dövlət səviyyəsində həvəsləndirir. Hətta keçmiş inkişaf etməkdə olan ölkələr (Tayvan, Sinqapur, İndoneziya və s.) kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı ilə nəhəng iqtisadi sıçrayış etmişlər (4, Petrovic N. 2012: 34).

Avropada kiçik biznesdə işləyənlərin sayı təxminən 70% təşkil edir ki, bu da ümumi dövriyyənin 57%-ni və əlavə dəyərin 53%-ni təşkil edir. Bu səbəbdən də Avropa İttifaqının hüdudları daxilində ki-

çik biznesin təşviqi siyasəti həyata keçirilir ki, onun da əsas məqsədi ölkənin və sahibkarlığın maraqlarını tarazlaşdırmaq, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmaq və kiçik sahibkarlığın rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır.

İspaniyada kiçik biznesin təşviqi və genişləndirilməsi üçün çoxsaylı proqramlar həyata keçirilir. Dövlət məmurları, tələbələr, qadınlar, immiqrantlar və s. kimi sosial cəhətdən həssas vətəndaşlar üçün əlavə məşğulluq yaratmaqla dövlətin sosial siyasətində fəal iştirak edən kiçik sahibkarlıq subyektlərinə böyük əhəmiyyət verir (7).

İnkişaf etmiş ölkələrdə sahibkarlıq üçün dövlət stimulları iki şəkildə bölüşdürülür:

• kiçik biznesin təkmilləşdirilməsi üçün uzunmüddətli proqramların qanuni formalaşdırılması;

• kiçik biznesin dövlət iqtisadi və sosial proqramlarının tərkib hissəsi kimi daxil edilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, KOBİ-lərin ən mühüm maliyyə mənbələri özəl investisiyalar və bank kreditləridir. Kredit əldə etməkdə yaranan çətinliklər KOBİ-ləri ehtiyat səfərbərlik, özünümaliyyələşdirmə və faktorinq kimi alternativ maliyyələşdirmə mənbələrindən istifadə etməyə vadar etmişdir. Bir sıra Avropa ölkələri üçün anti-böhran paketinə KOBİ-lər üçün vergi güzəştləri, ixrac kreditləri və sığorta xərcləri üçün kompensasiyalar və borcların azad edilməsi daxildir (5, Pilcher T. 2013).

Kiçik və orta biznes Aİ ölkələrinin iqtisadi inkişafında və ixracında mühüm rol oynayır. Almaniya Federal İqtisadiyyat və Texnologiya Nazirliyi kiçik və orta biznes üçün aşağıdakı prioritet sahələri elan edib:

- innovasiya;
- ixtisaslı işçi qüvvəsi, startap dəstəyi və biznes uğuru;
- ölkədən kənarda bazar imkanları;
- maliyyələşdirmə;
- bürokratiyanın azaldılması;
- xammal və enerji səmərəliliyi.

Kiçik sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatının milli iqtisadiyyatın əsas ehtiyaclarını ödəyən müstəqil sektorudur. Kiçik sahibkarlığa dövlət dəstəyi tədbirləri mövcud müəssisələrin davamlı inkişafına kömək etmək məqsədi daşıyır. Kiçik və orta sahibkarlıq üçün həvəsləndirici tədbirlər kiçik şirkətlərin yaratdığı problemləri həll etməyə yönəlmişdir (6, Rzaeva C., Ramazanov M. 2013: 157):

- İnnovativ texnologiyalara çıxışın asanlaşdırılması (texnoloji və iqtisadi məlumatların təmin edilməsi, məsləhət və təlim);
- Kapital sərhədlərinə çıxışın asanlaşdırılması (vergi güzəştləri, xüsusi amortizasiya dərəcələri, dövlət investisiya subsidiyaları);
- Biznes infrastrukturunun inkişafına töhfə verən klaster-şəbəkə yanaşmasının tətbiqi.

Klaster şəbəkəsi yanaşmasına əsaslanan kiçik və orta müəssisələrin təşviqi üçün proqramlar həyata keçirmiş ölkələr İtaliya, ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Koreya, Danimarka, Böyük Britaniya, Fransa, Meksika, Çili, Braziliyadır.

ABŞ-da kiçik biznesə dəstək proqramı 1973-cü ildə yaradılmış və kiçik innovativ firmalar tərəfindən tədqiqatların genişləndirilməsi proqramını həyata keçirən Milli Elm Fondu vasitəsilə idarə olunur. İlkin araşdırma aparmaq üçün müsabiqədən keçən şirkət altı ay ərzində 50.000 dollar alır. Müsabiqənin uğurla başa çatmasından sonra şirkət indi 500 min dollar subsidiya alır (6, Rzaeva C., Ramazanov M. 2013).

Qısacası KOBİ kimi tanıdığımız kiçik və orta sahibkarlıq hər yerdə olduğu kimi, iqtisadiyyatımızda da çox mühüm paya və çəkiyə malikdir, iqtisadi həyatın göstəricisidir. Kiçik və orta müəssisələr nəinki iri şirkətlər tərəfindən istehsal olunan mal və xidmətlərin istehsalı ilə onları rəqabət mühitinə cəlb edən və iqtisadiyyata canlılıq verən bölmədir, həm də iri şirkətlərin istifadə etdiyi hazır və yarımfabrikat məhsullarını istehsal edir, şirkətlər və onların inkişafını tamamlayır (7, A. Albaz, M.Dondi, T.Rida, J.Schubert, 2020).

Azərbaycan iqtisadiyyatı xüsusilə son illərdə sürətlə inkişaf edən neft sənayesi hesabına inkişaf etmişdir ki, bu da kiçik və orta müəssisələrin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Lakin KOBİ-lərin artımı bu sahibkarlıq sektorunun ÜDM-ə töhfəsini əks etdirmir. Son tendensiyalar göstərir ki, neft sektorunun artımı zəifləyir, yəni neft sektoru ilə müqayisədə temp baxımından daralır.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri iki qrupa bölünür: fərdi sahibkarlar (hüquqi şəxs yaratmadan biznesin yeganə sahibi) və kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri (hüquqi şəxslər). Fərdi sahibkarlar hüquqi baxımdan ciddi şəkildə kiçik biznes adlanır, hüquqi şəxs kimi qeydiyyatdan keçənlər isə iki göstəriciyə (işçilərin sayı və illik biznes) görə təsnif edilir (8, F.Ahmadov, J.Valiyev, 2019).

Azərbaycanda KOBİ-lər üzrə aparılmış sorğusu zamanı əldə edilən məlumata görə, sahibkarların

formal iqtisadiyyatda fərdi sahibkar kimi fəaliyyət göstərməsi bir neçə səbəbə görə daha asandır: (9, P.İaroslav, İ.Khmarska, T.Tkachenko, H.M.Koptieva, V.Komandrovska, 2021).

a) Fərdi sahibkarın qeydiyyatı hüquqi şəxsdən daha asandır;

b) Fərdi sahibkarlar üçün qeydiyyat, lisenziya və icazə xərcləri azdır;

c) İş adamlarının fikrincə, nazirlik və ya qurumların baş idarələrində qeydiyyatdan keçmiş fərdi sahibkarların vahid siyahısı olmadığından hüquqi şəxslərlə müqayisədə fərdi sahibkarlara nəzarət orqanlarının yerli və ya regional bölmələri daha çox nəzarət edirlər.

Hüquqi şəxslər dövlət qurumları və ya idarələrin mərkəzi aparatında qeydiyyata alınır və buna görə də bu qurumlar tərəfindən idarə olunur. Sahibkarların ümumi fikrinə görə, dövlət orqanlarının mərkəzi məmurları ilə qeyri-rəsmi qarşıdurma bu qurumların regional nümayəndələri ilə razılaşmaqdan qat-qat çətindir (10, R.Maharramova and S.Musayeva, 2019).

Nəticə

Bu sahədə islahatlar, o cümlədən ixracın və investisiyaların təşviqi üçün effektiv mexanizmlərin tətbiqi, yerli istehsalın dəstəklənməsi üçün çoxsaylı tədbirlərin işlənib hazırlanması və icra edilməsi, vergitutma bazasının genişləndirilməsi yolu ilə vergi yükünün azaldılması, güzəştli kreditlərin alınması prosedurlarının sadələşdirilməsi və digər maliyyə dəstəyi mexanizmlərindən istifadə sahibkarların diqqətini cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ozdemır S., Suleyman, Ersöz H.Y., Sarıoğlu H.I. "Supporting SMEs in Solving the Unemployment Problem", Istanbul Publications, 2006, 201 p.

2. Zakharenko T. Small business, "Consultant entrepreneur", 2013, n. 11, 34 pages.

3. Gasimov F.M., Ismayilov I.H. "Fundamentals of entrepreneurship", Baku, Elm, 2008, 145 p.

4. Petrovich N.K. "Fundamentals of Small and Medium Enterprises", Moscow, 2012, 446 pages.

5. Pilcher T. "Госрегулирование предправильностьской доставка", Европейские качество, 2013, Н.7, 57 стр.

6. Rzaeva C., Ramazanov M. "Economics", Baku, 2013, 546 pages.

7. Abdulaziz Albaz, Marco Dondi, Tarek Rida, Jörg Schubert, "Unlocking growth in small and medium-size enterprises," McKinsey & Company, 2020

8. Fariz Ahmadov, Jabrrayil Valiyev, "The evaluation of small and medium enterprises role in economic development of Azerbaijan", Economic and Social Development: Book of Proceedings, 2019, p. 397-408

9. Petrunenko İaroslav, İryna Khmarska, Tetiana Tkachenko, H.M.Koptieva, Veronika Komandrovska, "The İmportance of Small and Medium Enterprises in the Economic Development of Eastern Europe", WSEAS Transactions on Environment and Development 17, 2021, p. 898910

10. Romella Maharramova and Solmaz Musayeva, "Entrepreneurship", Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan, Baku, 2019

XÜLASƏ

Burada kiçik və orta sahibkarlığın tənzimlənməsinin xarici təcrübəsi və onun Azərbaycanda tətbiqi imkanlarının tədqiqi aparılır.

KOBİ-lərin ölkə iqtisadiyyatında rolunun gücləndirilməsi, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onlara dəstək mexanizmlərinin işlənib hazırlanması, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, bu sahəyə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmaqdadır və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi dövlətin bu istiqamətdə apardığı siyasətinin ən mühüm strateji məqsədlərindən biridir.

Açar sözlər: *kiçik sahibkarlıq, orta sahibkarlıq, tənzimlənmə, xarici təcrübə, Azərbaycanda tətbiq.*

FOREIGN EXPERIENCE OF THE REGULATION OF SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURSHIP AND THE POSSIBILITIES OF ITS APPLICATION IN AZERBAIJAN

Son of Hasanov Umid Fazil,
PhD student Ganja State University

SUMMARY

The foreign experience of regulation of small and medium entrepreneurship and the possibilities of its application in Azerbaijan are studied here. Researches are being conducted in the direction

of strengthening the role of SMEs in the country's economy, creating favorable conditions for entrepreneurial activity in the regions, developing support mechanisms for them, increasing competitiveness, attracting local and foreign investments in this field, diversifying the country's economy, and ensuring sustainable development is the state's efforts in this direction. is one of the most important strategic goals of the policy.

Keywords: *small entrepreneurship, medium entrepreneurship, regulation, foreign experience, application in Azerbaijan*

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РЕГУЛИРОВАНИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Сын Гасанова Умид Фазиль,
аспирант Гянджинский Государственный Университет

РЕЗЮМЕ

Здесь изучается зарубежный опыт регулирования малого и среднего предпринимательства и возможности его применения в Азербайджане. Исследования проводятся в направлении усиления роли МСП в экономике страны, создания благоприятных условий для предпринимательской деятельности в регионах, разработки механизмов их поддержки, повышения конкурентоспособности, привлечения местных и иностранных инвестиций в эту сферу, диверсификации экономики страны. , и обеспечение устойчивого развития – усилия государства в этом направлении – одна из важнейших стратегических целей политики.

Ключевые слова: *малое предпринимательство, среднее предпринимательство, регулирование, зарубежный опыт, применение в Азербайджане.*

UOT 338:504
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0177

2010-2022-ci İLLƏR ARASINDA BAŞ VERƏN TƏYYARƏ QƏZALARINA QLOBAL İSTİLƏŞMƏNİN VƏ İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN TƏSİRİ

RƏŞAD ZEYNALOV
Azərbaycan Texniki Universiteti, magistrant

E-mail: zynlvrsd@gmail.com

Aviasiya, sənaye, texnologiya və əhalinin sürətli artımı ilə birlikdə enerjiyə tələbat daim artır. Bu artan enerji ehtiyacını qarşılayarkən meydana gələn qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi dünyamız üçün çox mühüm bir problem olaraq ortaya çıxır. Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyinin meteoroloji hadisələrə təsiri qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyinin ən mühüm nəticələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişiklikləri hava şəraitinə təsir edir, dəyişən hava şəraiti isə təyyarə qəzası riskləri yaradır. Bu araşdırmada 2010-2022-ci illər arasında baş vermiş 12 və daha çox sərnişin tutumlu təyyarə qəzaları araşdırılmış, qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyinin səbəb olduğu marjinal meteoroloji hadisələrdən təsirlənən təyyarə qəzaları araşdırılmışdır.

Bu məqalədə 2010-2022-ci illər arasında qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar artan marjinal hava şəraitinin dünyada baş verən təyyarə qəzalarına təsiri araşdırılmışdır. Artan qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi hava şəraitinə təsir edir, dəyişən hava şəraiti isə təyyarə qəzası riskləri yaradır. Aparılan araşdırma ilə qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyinin 2010-2022-ci illər arasında baş verən 12 və daha yüksək sərnişin tutumlu təyyarə qəzalarına nisbəti müəyyən edilərək, son illərdə qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyinin təyyarə qəzalarına təsiri aşkarlanıb. Tədqiqatlar göstərir ki, iqlim dəyişikliyi və qlobal istiləşmə istixana qazlarının konsentrasiyası ilə əlaqədardır və dünyada orta səth temperaturu ötən əsrlə müqayisədə 0,6 dərəcə artmışdır. Bundan əlavə tədqiqatlar göstərmişdir ki, son illərdə artan qlobal istiləşmə və iqlim dəyişiklikləri nəticəsində həddindən artıq yağıntılar, daşqınlar, tufanlar və istilik dalğaları kimi marjinal hava şəraiti daha tez-tez baş vermişdir. Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişiklikləri ilə artan ekstremal hava hadisələrinin dəyişkən hava hadisələrindən ən çox təsirlənən sektorlardan biri olan aviasiya sənayesinə təsirlərinin bilinməsi gələcək aviasiya planlaması üçün vacibdir.

Məlumdur ki, hava şəraiti təyyarə qəzalarında əsas amildir və qəza təhqiqatlarının mühüm hissəsini təşkil edir. Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişiklikləri nəticəsində baş verən tufan, dolu, yağış, qar, duman, turbulentlik və görmə qabiliyyətinin aşağı düşməsi kimi ekstremal hava hadisələrinin təyyarələrə mənfi təsir göstərdiyi və hətta təyyarə qəzalarına səbəb ola biləcəyi məlum bir həqiqətdir. Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi ilə tezliyi artan ekstremal hava hadisələrinin aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından araşdırılması vacibdir. Əlverişsiz hava şəraiti təyyarə qəzalarının 90%-də sürətləndirici amildir. Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi nəticəsində dəyişən hava şəraiti qəzalara səbəb olur.[1]

Pilot səhvləri təyyarə qəzalarında mühüm faktordur. Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişiklikləri ilə dəyişən hava şəraiti nəzarəti çətinləşdirən bu vəziyyət pilotların iş yükünü artırır, performanslarını aşağı salır və pilot xətalarını artırır. Zəif görmə ilə vizual siqnalların azalması pilotlarda qavrayış xətalarına səbəb olub və təyyarə qəzası riskini artması tədqiqatlarda müşahidə edilmişdir.

Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişiklikləri nəticəsində temperaturun artması gələcəkdə hava şəraitinə ciddi təsir göstərəcək. Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişməsi ilə birlikdə artan temperatur təyyarələrin qalxma çəkilərini əhəmiyyətli dərəcədə artırmasını və qalxışın gecikməsinə təsir etdiyi araşdırmalarda aydın görünür. Çində aparılan araşdırmada qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyinin gözlənilməz olduğunu aşkar edən Çen və Vanq bildiriblər ki, qasırğalar və tufanlar şiddətli hava hadisələrini artırır, fırtınaların əvvəlki illərə nisbətən daha tez-tez baş verməsi və bunun nəticəsində hava limanında nəqliyyat daha tez-tez pozulur. Yairin araşdırmasında tufan, şimşək, dolu, şiddətli yağış və turbulentlik kimi hava şəraiti hadisələrinin aviasiyaya təsir göstərdiyi və iqlim dəyişikliyi ilə artan hava hadisələrinin hava limanlarında fasilələrə səbəb olduğu müşaiyət olunmuşdur. Pejovicin London Heathrow hava limanında apardıqları araşdırmada 50 ildə qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyinin təsiri ilə daha da şiddətlənəcək tufanlar, qar və duman hava limanında uçuş gecikmələrini 25%-dən çox artıracaq, külək sürətinin 1 baldan yuxarı artması gecikmələri 8% artıracağını bildirmişdir. Göy gurultusu

və fırtınalı hava da təyyarə qəzalarının ən çox yayılmış səbəbləridir. Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi ilə yanaşı daha tez-tez və daha ciddi şəkildə dəyişən hava şəraiti təyyarə qəzalarında əsas amil kimi önə çıxır. İndiyə qədər görülən bütün işlər incələndikdə, müxtəlif dövrlər və fərqli bölgələr üçün edilən işlər qarşımızda görünür. Nəzərdən keçirilən araşdırmalarla qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi fırtına, yağış, dolu, qar, duman, turbulentlik, aşağı görmə kimi iqlim dəyişikliyi hava hadisələrinin sayını artırdığı aydın görünür [2].

Black and Mote öz tədqiqatlarında, 1975-2011-ci illər arasında ABŞ-da qış yağıntılarının səbəb olduğu nəqliyyat qəzalarını araşdırıblar. Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilib ki, qış yağıntılarının görmə qabiliyyətinin azalmasına təsiri təyyarə qəzalarına səbəb olub.Qış yağıntıları pilotların görmə qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması təyyarə qəzalarına səbəb ola biləcəyini bildirmişlər. Araşdırma nəticəsində 1975-2011-ci illər arasında ABŞ-da qışda yağan yağışlar nəticəsində ümumilikdə 559 təyyarə qəzası baş verib. Bu qəzalarda ümumilikdə 1316 nəfərin həyatını itirdiyi müəyyən edilib.[3]

Williamson və dostları 1997-2006-cı illər arasında bütün dünyada təyyarə qəzalarını kateqoriyalara ayıraraq araşdırıblar. Araşdırmalarında hava hadisələri nəticədə baş verən təyyarə qəzalarını 8 kateqoriyaya bölərək araşdırıblar. Onların araşdırmaları nəticəsində ölümcül qəzaların 50%-i əlverişsiz hava şəraitindən biri olan görmə məhdudluğu payına düşür. Həmçinin, tufan və fırtınanın təyyarə qəzalarında səbəb olan digər mühüm amillərdən olduğunu bildirdilər.[4]

Reqmi öz araşdırmasında Nepal ordusuna aid 18 oktyabr 2011-ci ildə Nepal in Thada bölgəsində əlaqəni kəsilən, daha sonra Bowanq yüksək dağ bölgəsində qəzaya uğrayan təyyarənin, baş vermiş qəzadan əvvəl hava hadisələrinin qəzaya təsirini araşdırıb. Onun apardığı model və simulyasiya araşdırmaları nəticəsində təyyarənin Thada bölgəsindən keçərkən havanın həddindən artıq tufanlı olması ölümcül qəzaya səbəb olmasını göstərilmişdir.[5]

Bernstein və dostları çoxlu təyyarə qəzalarına səbəb olan təyyarələrin buzlanması hadisəsi ilə bağlı araşdırma aparıblar. Buzlanma potensialı alqoritmi ilə buludların və yağıntıların yerini aşkar etməklə bu ərazilərdə buzlanma potensialı daha yüksək olduğunu təxmin ediblər. Onların araşdırmasında təyyarə qəzalarına səbəb olan hava hadisələrindən biri olan buzlanma effekti və mümkün buzlanma nöqtələri araşdırılıb.

Abbas və dostları təyyarə qəzalarında iqlim dəyişikliyi və hava hadisələri təsirlərini araşdırıb. Onların araşdırmasında 1950-2009-cu illər arasında təyyarə qəzalarında ümumilikdə 1300 insanın həyatını itirdiyi və bunların 28%-i hava hadisələri nəticəsində baş verən təyyarə qəzalarında olduğu qənaətinə gəliblər [9].

Bu araşdırmada son 12 ildə artan qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyinin hava şəraitinə təsiri nəticəsində baş verən təyyarə qəzaları araşdırılıb. Təyyarə qəzaları üçün məlumat bazası olaraq Bureau of Aircraft Accidents Archives, National Transportation Safety Board və Aviation Safety Network saytlarından istifadə olunaraq təyyarə qəza hesabatları araşdırılıb və hesabatlar nəticəsində hansı qəzalar olduğu və hansı hadisələrin səbəb olduğu müəyyən edilib. Araşdırmada, ilk növbədə qlobal istiləşmə və iqlim dəyişiklikləri ilə artan hava şəraiti tez-tez dəyişməsi bu hadisələr nəticəsində baş verən təyyarə qəzaları qrafiklər kimi təhlil edilmişdir [6][7][8].

2010-2022-ci illər arasında baş verən təyyarə qəzaları

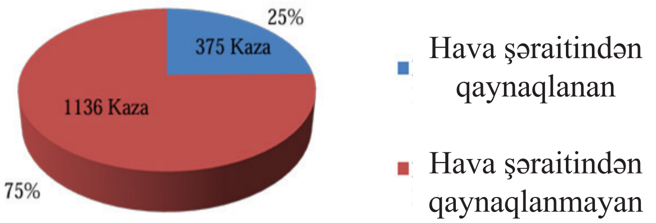

Hava hadisələrinin səbəb olduğu təyyarə qəzalarının statistikası

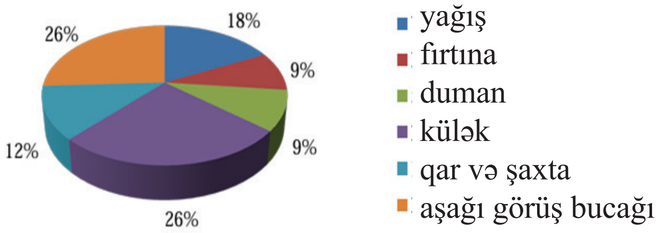

Şəkildə 2010-2022-ci illər ərzində təyyarə qəzalarına ən çox təsir edən hava hadisələrinin zəif görmə və küləyin olduğunu görürük [9][10].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Williams, P.D., 2017. Increased light, moderate, and severe clear-air turbulence in response to climate change. Advances in Atmospheric Sciences 34 [1]

2. Jagero, F., 2017. Investigation Of Forecasting Potential Of Aircraft Weather Hazards Over Kenya Using Numerical Model. Nairobi University, Meteorology Department, Master Degree Thesis, Nairobi, pp. 60.[2]

3. Pike, W.S., 1988. UK weather-related civil aircraft accidents 1977-1986. Weather 43 [3,4]

4. Symons, L., 1996. Weather-influenced accidents to UK transport aircraft. Weather 51 [5]

5. Jenamani, R.K., Kumar, A., 2013. Bad weather and aircraft accidents–global vis-à vis indian scenario. Current Science 104 [6,7,8]

6. Luers, J., Hairies, P., 1983. Heavy rain influence on airplane accidents. Journal of Aircraft 20 [9]

7. Kaplan, M.L., Huffman, A.W., Lux, K.M., Charney, J.J., Riordan, A.J., Lin, L., 2005. Characterizing the severe turbulence environments associated with commercial aviation accidents. Meteorology and Atmospheric Physics 88 [9,10]

Rashad Zeynalov
Azerbaijan State Technıcal Unıversıty
Internatıonal Busıness School faculty student

IMPACT OF GLOBAL WARMING AND CLIMATE CHANGE ON AIRCRAFT ACCIDENTS BETWEEN 2010-2022

SUMMARY

With global warming and climate change, we see that the increasing impact, severity and frequency of weather events like rain, storm, fog, wind, snow and ice, warming and climate change are becoming very dangerous to our world. It is known that global warming and climate change, frequent and severe weather events are having the most devastating impact on the aviation industry. Global warming and climate change have made it clear that there is a need to assess increased weather conditions for aircraft. The effects of weather events can reach fatal levels, especially in the case of aircraft accidents. The severity and frequency of weather events phenomena are affected by global warming and climate. In this thesis, plane crashes in the world with a capacity of 12 or more passengers from 2010 to 2022 were first investigated. In the case of accidents, the increase in weather events due to global warming and climate change were investigated. Of the 1,511 plane crashes investigated in the article, 375 were determined to be caused by weather events. However, between 2010 and 2022, it was estimated that 25% of plane crashes with 12 or more passengers were due to weather conditions. With this result, between 2010 and 2022, 1 in 4 accidents of aircraft with a passenger capacity of 12 or more in the world will be due to weather conditions. These statistics show that changes in weather conditions as a result of global warming and climate change pose a significant risk to the safety of the aviation industry. For plane crashes caused by weather events during the study period, it was concluded that the weather events most influencing plane crashes were low visibility (26%) and wind (26%). In the study, conducted between 1998 and 2010 , it was estimated that 16% of the world's aircraft accidents with a capacity of 12 or more passengers were caused by weather events. This study, comparing 2010-2022 and 1998-2010, concluded that between 2010 and 2022 the number of aircraft accidents caused by weather events proportionally increased by 9%. The aviation industry needs to assess global warming and climate change and take precautions against changing weather conditions. Global warming and climate change are no longer a problem of the future, but one of the biggest problems of today. By reducing aviation accidents caused by global warming and climate change, deaths in airplane crashes can be prevented. It would be useful to evaluate these issues in future studies Impact of Global Warming and Climate Change on Aviation and Aircraft Accidents: - The impact of global warming and climate change on damage to aircraft materials and equipment should be investigated to determine what damage occurs and to see how much action taken to reduce aircraft accidents.

Key words: *Global warming, Airplane accidents, Impact of climate change on human life, Human population growth.*

Рашад Зейналов
Азербайджанский Государственный Технический Университет
студент факультета Международной бизнес-школы

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛЬНОГО ПОТЕПЛЕНИЯ И ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА НА АВИАЦИОННЫЕ ПРОИСШЕСТВИЯ В ПЕРИОД 2010-2022

РЕЗЮМЕ

С глобальным потеплением и изменением климата мы видим, что возрастающее воздействие, серьезность и частота погодных явлений, как дождь, шторм, туман, ветер, снег и лед, потепление и изменение климата, становятся очень опасными для нашего мира.Известно, что глобальное потепление и изменение климата, частые и суровые погодные явления больше всего оказывают разрушительное воздействие на авиационную отрасль.Глобального потепления и изменения климата сделали очевидным необходимость оценки возросших погодных условий для самолетов.Последствия погодных явлений могут достигать смертельного уровня, особенно в случае авиакатастроф.На серьезность и частоту погодных явлений влияют глобальное потепление и климат.В данном тезисе, впервую очередь были исследованы авиакатастрофы в мире с вместимостью 12 и более пассажиров в период с 2010 по 2022 годы.В случае аварий исследовалось увеличение погодных явлений из-за глобального потепления и изменения климата. Из 1511 авиакатастроф, расследованных в статье, 375 были определены как вызванные погодными явлениями.Однако, по оценкам, в период с 2010 по 2022 год 25% авиакатастрофы вместимостью 12 и более пассажиров произошли из-за погодных условий.Таким образом, в период с 2010 по 2022 год каждая четвертая катастрофа самолетов с вместимостью 12 и более пассажиров в мире связана с погодными условиями.Эти статистические данные показывают, что изменения погодных условий в результате глобального потепления и изменения климата представляет значительный риск для безопасности авиационной отрасли. В отношении авиакатастроф, вызванных погодными явлениями в течение периода исследования, был сделан вывод, что погодными явлениями, наиболее влияющим на авиакатастрофы, была малая видимость (26%) и ветер (26%).В исследовании, проведенном в период с 1998 по 2010 год, было подсчитано, что 16% авиакатастроф в мире с вместимостью 12 и более пассажиров были вызваны погодными явлениями.В этом исследовании, сравнивая 2010-2022 и 1998-2010 годы, был сделан вывод, что в период с 2010 по 2022 год количество авиационных происшествий, вызванных погодными явлениями, пропорционально увеличилось на 9%.В авиационной отрасли необходимо провести оценку глобального потепления и изменения климата, а также принять меры предосторожности против изменения погодных условий. Глобальное потепление и изменение климата больше не являются проблемой будущего, а являются одной из крупнейших проблем сегодняшнего дня.За счет сокращения авиационных происшествий, вызванных глобальным потеплением и изменением климата, можно будет предотвратить гибель людей в авиакатастрофах. Было бы полезно оценить эти вопросы в будущих исследованиях влияния глобального потепления и изменения климата на происшествия связанные с авиацией и самолётами :- Должно быть исследовано влияние глобального потепления и изменения климата на повреждения материалов и оборудования самолетов, чтобы определить, какой ущерб возникает, и увидеть, насколько смягчение последствий снижает количество авиационных происшествий.

Ключевые слова: *Глобальное потепление, Авиакатастрофы, Влияние изменения климата на жизнь человека, Рост населения.*

UOT 334.021:35
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0181

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏDLİYYƏ NAZİRLİYİNİN MÜVAFİQ İCRA STRUKTURU TƏRƏFİNDƏN BƏLƏDİYYƏLƏRİN FƏALİYYƏTİNƏ İNZİBATİ NƏZARƏTİN KEÇİRİLMƏSİNİN TƏHLİLİ

KƏMALƏ TALIBOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: t.kemale310@gmail.com

Giriş

Bələdiyyələr üzərində inzibati nəzarət qanunvericiliyə uyğun olaraq qanunvericiliyə əməl olunmasını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir. Bu nəzarət bələdiyyələrə verilən əlavə səlahiyyətlər Ədliyyə Nazirliyinə verildikdə də həyata keçirilir. Bununla belə, inzibati nəzarət qanun çərçivəsində bələdiyyələrin müstəqil qərar qəbul etmə səlahiyyətinə təsir edə bilməz. İnzibati nəzarət prosesinə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada bələdiyyələrin müvafiq komissiyaları cəlb edilə bilər. Bundan əlavə, tədqiqat zamanı xüsusi biliyə, texniki təcrübəyə və digər zəruri məlumatlara malik olan mütəxəssis və ekspertlər müqavilə əsasında cəlb edilə bilər. Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin fəaliyyətinə nəzarət qanunu, yerli idarəetmə orqanlarının işlərinə effektiv nəzarət və idarəetmənin təkmilləşdirilməsini hədəfləyən bir sıra prinsiplər və prosedurlar əks etdirir. Bu qanun, özəlliklə yerli idarəetmənin məsuliyyətlərini və hüquqlarını təsbit edir, eyni zamanda dövlət orqanları ilə olan münasibətlərini qaydaya salır.

Əsas mövzu

Respublikada demokratik islahatlar həyata keçirilib, xüsusilə yerli özünüidarənin yaradılması və inkişafına diqqət yetirilib. Bura güclü qanunvericilik bazasının yaradılması və Yerli Özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyası kimi beynəlxalq sənədlərə qoşulmaq daxildir. Bələdiyyələrə işlərində dəstək olmaq üçün nazirlikdə bələdiyyələr üzrə işçi mərkəzi yaradılmış və onların fəaliyyətinə inzibati nəzarətin həyata keçirilməsi nazirlik tərəfindən öz üzərinə götürülmüşdür.

"Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarət haqqında" qanununa əsasən onların yoxlanılması və idarəsi üçün Bələdiyyələrlə İş Mərkəzi yaradılmışdır. Regional ədliyyə idarələri də yaradılmış, yerli səviyyədə onun effektivliyini artırmaq üçün inzibati nəzarətin tənzimlənməsinə dair təlimat təsdiq edilmişdir. İnzibati nəzarət üzrə illik hesabatlar hazırlanaraq Milli Məclisə təqdim olunur. "Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarət haqqında" qanuna dəyişikliklər və məhkəmə icraatına girişin tənzimlənməsi haqqında Fərmanın icrası bələdiyyələrin inzibati fəaliyyətinə nəzarət haqqında təlimatın qanunvericiliyin tələblərinə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. [1, https://e-qanun.az/framework/23444#_edn16].

Konstitusiya Qanununda və "İcra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının hazırlanması və qəbulu Qaydası haqqında" Əsasnamədə nəzərdə tutulmuş hüquqi prosedurları rəhbər tutaraq Kollegiya aşağıdakı qərarlar qəbul edib: Birincisi, bələdiyyələrin fəaliyyəti haqqında yeni redaksiyada "İnzibati nəzarətin tənzimlənməsinə dair Təlimat" təsdiq edilsin. İkincisi, bu Təlimatın Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrinə daxil edilməsi. Üçüncüsü, müvafiq ədliyyə işçilərinin bu sənəddə əksini tapmış yenilikləri hərtərəfli öyrənib düzgün tətbiq etmələrini təmin etmək.

Bu qanunun məqsədlərindən biri, bələdiyyələrin fəaliyyətlərini şəffaflaşdırmaq və yerli hakimiyyətin daha effektiv idarə edilməsini təmin etməkdir. Bu, bələdiyyələrin idarəçilik strukturlarında şəffaflığın artırılması, qanuni əsasların gücləndirilməsi və idarəetmənin yerləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Əsas məqsəd, bələdiyyələrin idarəçilik strukturlarında şəffaflığın artırılması, qanuni əsasların gücləndirilməsi və idarəetmənin yerləşdirilməsidir. Bu, yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin daha şəffaf və hesabatlı olmasını, həmçinin vətəndaşların bələdiyyə işlərinə daha yaxından cəlb edilməsini təmin etməyə kömək edəcək [10, https://republic.preslib.az/az_a7-4.html].

Qanunun icrası, müxtəlif dövlət orqanları arasında əməkdaşlığı və koordinasiyanı tələb edir. Bu proses, həmçinin dövlətin hüquqi şəxsləri ilə müzakirə və razılaşdırma proseslərini də özündə birləşdirir.

Son nəticədə, bu qanun Azərbaycanın bələdiyyələrinin daha effektiv, şəffaf və hesabatlı idarə olunmasına yönəlmişdir, bu da ölkənin yerli idarəetmə sistemində mühüm bir irəliləyişdir. Bu irəliləyişlər, yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətlərinin şəffaflaşdırılması, idarəçilik Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin fəaliyyətinə nəzarət qanunu, yerli idarəetmə orqanlarının işlərinə effektiv nəzarət və idarəetmənin təkmilləşdirilməsini hədəfləyən bir sıra

prinsiplər və prosedurlar əks etdirir. Bu qanun, özəlliklə yerli idarəetmənin məsuliyyətlərini və hüquqlarını təsbit edir, eyni zamanda dövlət orqanları ilə olan münasibətlərini qaydaya salır [8, https://www.azerbaijans.com/content_511_en.html].

Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarətin həyata keçirilməsi

Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericilik bazasına uyğun olaraq, "Bələdiyyələrin statusu haqqında" və "Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarət haqqında" qanunlara və qüvvədə olan digər hüquqi-normativ aktlara uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu qanunlar bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarəti həyata keçirən səlahiyyətli orqanların, yəni regional ədliyyə idarələrinin və Qanunvericilik Baş İdarəsinin vəzifələrinin müəyyən edilməsi qaydalarını özündə əks etdirir. Bununla da bələdiyyələrin fəaliyyəti və fəaliyyəti qanunvericilik çərçivəsində tənzimlənir və onlara nəzarət edilir [7, "Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarət haqqında" Qanun].

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan normativ-hüquqi aktlarına uyğun olaraq bələdiyyələrin statusu və onların fəaliyyətinə inzibati nəzarət haqqında müəyyən edilmiş qaydaları regional ədliyyə idarələri və Qanunvericilik Baş İdarəsi və bələdiyyələrin İş mərkəzi həyata keçirir. Bu qanunlar bələdiyyələrin səlahiyyətlərinə və fəaliyyətinə inzibati nəzarətlə bağlı prosesləri aydınlaşdırır və tənzimləyir [2,3 "Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarət haqqında" Qanun].

Administrasiya bələdiyyə normativ aktlarını Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada Dövlət Reyestrində qeydiyyata almaqla inzibati nəzarəti həyata keçirir.

Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrinə daxil edilməyən "Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarət haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş normativ xarakterli aktların tətbiqi barədə İdarəyə məlumat verilir. Şöbə məlumat aldıqda, həmin aktların Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrinə daxil edilməsi üçün təqdim edilməsi barədə bələdiyyələrlə iş mərkəzinə məlumat verməklə bələdiyyəyə müraciət edir. Sorğu on iş günü ərzində yerinə yetirilmədikdə, Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrinə daxil edilmədən tətbiq edilmiş hüquqi aktların etibarsız sayılması barədə məlumatı Dövlət Reyestrinin internet informasiya ehtiyatında dərc edilir və bələdiyyənin qərarlarının etibarsız sayılması üçün məhkəməyə müraciət etmək barədə Bələdiyyələrlə İş Mərkəzi məlumatlandırılır [4,5 Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarətin təşkili haqqında Təlimatın təkmilləşdirilməsi Aktı].

Bələdiyyə qanunu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlara və ya Prezidentin fərmanlarına və ya Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının qərarlarına zidd olduqda, həmin qanuna dəyişiklik edilməsi barədə müvafiq bələdiyyəyə sorğu və ya ərizə verilə, hərəkəti ləğv edə bilər. Ərizədə uyğunsuzluğun nədən ibarət olduğu açıq şəkildə göstərilməli, problemin həlli üçün təkliflər və bu təkliflərlə bağlı görülən tədbirlər barədə məlumat verilməlidir. Ərizəyə bələdiyyə qanunvericiliyinin surəti də əlavə edilməlidir. Bələdiyyə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş 15 iş günü müddətində müraciət şərtlərinin yerinə yetirilib-yetirilməməsinə nəzarət etməyə borcludur [6,"Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarət" haqqında Qanun].

Münaqişə həll edilmədikdə, Bələdiyyələrlə İş mərkəzi 15 iş günü müddətində iddia ərizəsi hazırlayıb müvafiq məhkəməyə göndərir. Dərhal müvafiq bələdiyyəyə məlumat verilir. İdarə məhkəməyə iddianın verilməsi və nəticəsi barədə Bələdiyyələrlə İş Mərkəzinə məlumat verməlidir.

Nəticə

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətində dövlət strukturlarının rolu inklüzivliyi və iştirakçılığı təşviq etməklə yerli icmanın ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmişdir. Yerli səviyyədə qərarların qəbulu proseslərində ictimaiyyətin iştirakı və yerli icmanın təmsil olunması yerli hökumətlərin daha demokratik və effektiv olmasına şərait yaradır. Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlət strukturlarının rolu çox mühümdür. Bu rol hüquqi bazanın müəyyən edilməsindən tutmuş mərkəzi hökumətlə qarşılıqlı fəaliyyətə qədər geniş spektrdə təsirli ola bilər. Bununla belə, uğurlu yerli idarəetmə sistemi üçün dövlət strukturları yerli icmanın ehtiyaclarını anlamalı, iştirakını təşviq etməli və xidmətlərin göstərilməsini gücləndirməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. https://e-qanun.az/framework/23444#_edn16

2. Law of the Republic of Azerbaijan "On Administrative Control of the Activities of Municipalities", Baku 2003.

3. Law No. 143-VIQD dated June 29, 2020 of the Republic of Azerbaijan "On Amendments to the Law

of the Republic of Azerbaijan "On Administrative Control of the Activities of Municipalities"

4. Act of the Republic of Azerbaijan on "Improvement of the Manual on the Organization of Administrative Control of Municipal Activities", Baku 2012.

5. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan "On measures to strengthen administrative control over the activities of municipalities", Baku 2006.

6. Law of the Republic of Azerbaijan "On Administrative Control of the Activities of Municipalities", Baku 2003.

7. Law No. 143-VIQD dated June 29, 2020 of the Republic of Azerbaijan "On Amendments to the Law of the Republic of Azerbaijan "On Administrative Control of the Activities of Municipalities

8. https://www.azerbaijans.com/content_511_en.html

9. https://belediyye.gov.az/activity?id=2

10. https://republic.preslib.az/az_a7-4.html

XÜLASƏ

Yerli özünüidarəetmə fəaliyyətində dövlət strukturlarının rolu yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyət və vəzifələri çərçivəsində formalaşır. Dövlətin mərkəzi strukturları yerli idarəetmə vahidlərinə dəstək vermək, resursları bölüşdürmək və ümumi siyasətin müəyyənləşdirilməsinə rəhbərlik etmək kimi rolları yerinə yetirirlər. Bununla belə, yerli özünüidarəetmə orqanlarının qərarların qəbulu proseslərində iştirakını təşviq etmək və onlara yerli ehtiyacları bilavasitə müəyyən etməyə imkan yaratmaq da mühüm məqsəddir.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan normativ-hüquqi aktlarına uyğun olaraq bələdiyyələrin statusu və onların fəaliyyətinə inzibati nəzarət haqqında müəyyən edilmiş qaydaları regional ədliyyə idarələri və Qanunvericilik Baş İdarəsi və bələdiyyələrin İş mərkəzi həyata keçirir. Bu qanunlar bələdiyyələrin səlahiyyətlərinə və fəaliyyətinə inzibati nəzarətlə bağlı prosesləri aydınlaşdırır və tənzimləyir. Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrinə daxil edilməyən "Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarət haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş normativ xarakterli aktların tətbiqi barədə İdarəyə məlumat verilir. Şöbə məlumat aldıqda, həmin aktların Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrinə daxil edilməsi üçün təqdim edilməsi barədə bələdiyyələrlə iş mərkəzinə məlumat verməklə bələdiyyəyə müraciət edir. Sorğu on iş günü ərzində yerinə yetirilmədikdə, Azərbaycan Respublikasının Hüquqi Aktların Dövlət Reyestrinə daxil edilmədən tətbiq edilmiş hüquqi aktların etibarsız sayılması barədə məlumatı Dövlət Reyestrinin internet informasiya ehtiyatında dərc edilir və bələdiyyənin qərarlarının etibarsız sayılması üçün məhkəməyə müraciət etmək barədə Bələdiyyələrlə İş Mərkəzi məlumatlandırılır.

Açar sözlər: *bələdiyyə, qanunvericilik, yerli, özünüidarəetmə, tənzimləmə, struktur, dövlət.*

ANALYSIS OF ADMINISTRATIVE CONTROL OF THE ACTIVITIES OF MUNICIPALITIES BY THE CORRESPONDING EXECUTIVE STRUCTURE OF THE MINISTRY OF JUSTICE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Talibova Kamala Rafik , master student
Azerbaijan State Economic University

SUMMARY

The role of state structures in local self-government activities is formed within the framework of powers and duties of local self-government bodies established by law. The central structures of the state fulfill the roles of supporting the local government units, allocating resources and guiding the determination of general policy. However, it is also an important goal to encourage the participation of local governments in decision-making processes and to enable them to directly identify local needs. In accordance with the legal regulatory acts of the Republic of Azerbaijan in force, the established rules on the status of municipalities and administrative control over their activities are implemented by the regional justice departments and the Legislative Head Office and the Work Center of the municipalities. These laws clarify and regulate the processes related to administrative control over the powers and activities of municipalities.

During the implementation of administrative control over the activities of municipalities, the Department is informed about the application of normative acts provided for in Article 1 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On Administrative Control over the Activities of Municipalities", whi-

ch are not included in the State Register of Legal Acts of the Republic of Azerbaijan. When the department receives information, it applies to the municipality by informing the work center with municipalities about the submission of those acts for inclusion in the State Register of Legal Acts of the Republic of Azerbaijan. If the request is not fulfilled within ten working days, the information on the invalidation of the legal acts applied without being entered into the State Register of Legal Acts of the Republic of Azerbaijan is published in the Internet information resource of the State Register, and the Center for Working with Municipalities is informed about applying to the court to invalidate the decisions of the municipality.

Keywords: *municipal, legislative, local, self-government, regulation, structure, state, association, non-governmental, organization.*

АНАЛИЗ АДМИНИСТРАТИВНОГО КОНТРОЛЯ ЗА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ МУНИЦИПАЛИТЕТОВ СООТВЕТСТВУЮЩЕЙ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ МИНИСТЕРСТВА ЮСТИЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Талибова Камала Рафик, ***магистр***
Азербайджанский Государственный Экономический Университет

РЕЗЮМЕ

Роль государственных структур в деятельности местного самоуправления формируется в рамках полномочий и обязанностей органов местного самоуправления, установленных законом. Центральные структуры государства выполняют функции поддержки местных органов власти, распределения ресурсов и руководства определением общей политики. Однако важной целью также является поощрение участия местных органов власти в процессах принятия решений и предоставление им возможности напрямую определять местные потребности. В соответствии с действующими нормативными правовыми актами Азербайджанской Республики установленные правила о статусе муниципалитетов и административном контроле за их деятельностью реализуются региональными управлениями юстиции, а также Законодательным управлением и рабочим центром муниципалитетов. Эти законы уточняют и регулируют процессы, связанные с административным контролем за полномочиями и деятельностью муниципалитетов.

При осуществлении административного контроля за деятельностью муниципалитетов Департамент информируется о применении нормативных актов, предусмотренных статьей 1 Закона Азербайджанской Республики «Об административном контроле за деятельностью муниципалитетов», которые не включены в Государственном реестре правовых актов Азербайджанской Республики. При получении информации отдел обращается в муниципалитет, информируя центр по работе с муниципалитетами о представлении этих актов для включения в Государственный реестр правовых актов Азербайджанской Республики. В случае невыполнения запроса в течение десяти рабочих дней информация о признании недействительными правовых актов, примененных без внесения в Государственный реестр правовых актов Азербайджанской Республики, публикуется на информационном интернет-ресурсе Государственного реестра, а Центру по работе с муниципалитетами сообщили об обращении в суд о признании недействительными решений муниципалитета.

Ключевые слова: *муниципальное, законодательное, местное, самоуправление, регулирование, структура, государство, объединение, неправительственная, организация.*

UOT 338(4/9)
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0185

THE IMPORTANCE OF ATTRACTING FOREIGN CAPITAL FOR DEVELOPING COUNTRIES (THE CASE OF KENYA)

SIMNAR PASHAZADA
Azerbaijan National Academy of Science
Institute of Economics, World Economy
E-mail: simnarpasazade@gmail.com

INTRODUCTION

The pursuit of sustained economic growth presents a complex challenge for developing nations, with limited domestic resources often hindering the investments necessary for transformation. Foreign capital, in the form of Foreign Direct Investment (FDI) and portfolio investments, represents a vital avenue for addressing this investment shortfall. This essay delves into the multifaceted ways foreign capital propels development, using recent scholarship and real-world examples. While acknowledging potential drawbacks, it highlights the strategic role played by government policy in ensuring foreign capital serves a country's long-term development agenda.

Classic economic models focused on domestic savings and investment as the foundation of economic expansion. However, for many developing countries, low incomes, nascent financial systems, and immediate consumption pressures limit domestic savings rates [8]. This domestic capital scarcity impedes investment in infrastructure, industrial development, and technological innovation, which are essential for accelerating growth. Recent studies have reaffirmed this challenge, emphasizing that financial market imperfections in developing economies significantly hinder their ability to finance essential investments, underscoring the need for alternative sources of capital [1].

Foreign capital, particularly FDI, offers more than just a financial injection. It brings an influx of advanced technologies, managerial expertise, and integration into global production networks, all of which can act as catalysts for long-term development. Multinational corporations (MNCs) can be vehicles of technology transfer, through licensing agreements, introducing new production methods, and training local workforces [6]. These knowledge spillovers create valuable opportunities for domestic enterprises, promoting productivity gains and boosting competitiveness [2]. However, the extent of such spillovers can vary depending on factors like the absorptive capacities of local firms, industry characteristics, and the policy environment [5].

Developing countries with limited access to international markets can reap significant benefits from the connections brought by foreign investors. MNCs operating within a developing nation can facilitate the export of goods and services to developed markets, opening avenues for local producers to integrate with global value chains [10]. Exposure to global competition can push domestic enterprises to upgrade, improve quality, and meet international standards. Furthermore, by linking to these networks, developing nations can reduce their reliance on commodity exports and diversify their economies, leading to greater resilience and better prospects for long-term growth.

It's crucial to note that attracting foreign capital is not a magic bullet for development. A sound and stable macroeconomic environment remains vital to create a favorable investment climate. Additionally, the potential for negative impacts such as environmental degradation, capital flight, and exploitation of labor must be acknowledged [7]. Therefore, a key factor determining whether foreign capital truly fuels development lies in the host country's policy approach. Governments play an active role in shaping the impact through tax and regulatory policies, investment promotion initiatives, and efforts to strengthen local institutions [9]. Targeted incentives, a focus on attracting FDI into priority sectors, and continuous capacity building of local authorities are crucial for fully harnessing the benefits of foreign capital.

The primary purpose of this study is to examine the complex relationship between foreign capital and economic development, with a focus on Foreign Direct Investment (FDI). The essay draws upon recent literature and utilizes the case study of Kenya to illustrate real-world impacts. It has a duty to critically evaluate available data, acknowledge the nuances, and explore the crucial role of foreign capital in shaping the outcomes for developing nations.

ANALYSIS

Kenya presents an interesting case study to examine the effects of attracting foreign capital within a developing country context. Historically, Kenya has been a significant recipient of FDI within the East African region, attracting investment into sectors ranging from agriculture and manufacturing to finance and telecommunications.

One sector where the effects of foreign capital have been pronounced is Kenya's horticulture industry. Substantial FDI inflows, particularly from European nations, have fueled the development of large-scale flower and fresh produce farms, transforming the country into a major exporter to international markets. Data from the Kenya National Bureau of Statistics (KNBS) shows that export earnings from horticulture increased from approximately KSh 70 billion ($700 million USD) in 2010 to over KSh 150 billion ($1.5 billion USD) by 2021. This growth has been directly linked to foreign investment, technology transfer, and access to global markets provided by foreign firms. For example:

• Dutch Flower Group (DGF): DGF is a real conglomerate with investments in the global flower industry, including Kenya's industry as well. In addition on Jan 9, 2024, Packed at Source (PASA) Company , which is a subsidiary of the Dutch Flower Group, announced that the new facility will also serve as a hub for Africa. Through the unit, fresh cut-flower bouquets will be shipped to the Netherlands, the United Kingdom, and South Africa [3];

• Finnfund: This is Finnish Development Finance Institution. They also opened a regional office in Nairobi, Kenya in May 2022. Annually Finnfund invests approximately 200-250 million euros in 20-30 companies in developing countries, including Kenya [4].

Beyond direct economic gains, the horticulture sector's expansion has generated significant employment opportunities in rural areas, contributing to Kenya's poverty reduction efforts. The Kenya Flower Council estimates that the sector directly employs over 200,000 people, with a significant proportion being women. Moreover, the growth of the horticulture industry has fostered the development of supporting industries such as packaging, transportation, and logistics, stimulating broader economic activity in Kenya.

Kenya's burgeoning technology sector presents another arena where foreign capital is leaving its mark. The country has attracted interest from global tech giants like Microsoft, IBM, and Google, along with smaller, innovative tech firms. This inflow of FDI has contributed to the emergence of a vibrant start-up ecosystem in Nairobi, often dubbed the "Silicon Savannah." Foreign investors have provided not only financing but also invaluable expertise and mentorship to Kenyan tech entrepreneurs. Initiatives like Google's Launchpad Accelerator Africa and Microsoft's 4Afrika program exemplify the knowledge and resource sharing facilitated by FDI in the sector. Consequently, Kenya has seen the development of groundbreaking digital solutions addressing local challenges in areas such as healthcare, agriculture, and finance. Such innovations generate high-value employment and contribute to solving persistent development issues.

The Kenyan government's focus on attracting FDI into the tech sector highlights the power of targeted policies. Investments in tech infrastructure, favorable regulatory frameworks, and digital skills development programs have been instrumental in creating an enabling environment for foreign investors, contributing to a significant increase in both the number and size of tech-related FDI projects.

Another sector that should be mentioned is Manufacturing sector. Kenya's manufacturing sector provides a more nuanced picture of FDI's impact. While the country has targeted FDI into manufacturing to accelerate industrialization, the results have been mixed. Historically, FDI in Kenyan manufacturing has concentrated in low-value-added activities like textile and apparel production, largely driven by preferential access to markets like the United States under the African Growth and Opportunity Act (AGOA).

While these investments have generated employment, concerns persist regarding labor conditions, limited technology transfers, and low wages. This highlights a potential pitfall of FDI – when focused exclusively on low-cost labor rather than value addition and local supply chain development, its transformative potential remains limited. Nevertheless, there are signs of change. Recent FDI flows into Kenya's manufacturing sector exhibit a gradual shift towards higher value-added activities such as auto assembly and food processing. Chinese investment into industrial parks and Special Economic Zones (SEZs) has been a key driver of this trend. While

these developments require careful scrutiny to ensure equitable outcomes, they offer the possibility of building productive capacity, diversifying exports, and moving up value chains, essential for sustained economic growth.

The Kenyan experience underscores several key lessons for developing countries seeking to harness foreign capital for development:

• Sectoral Focus: The impact is maximized when FDI aligns with national development priorities, as in the case of Kenya's targeted efforts in horticulture and technology.

• Local Linkages: Policies incentivizing backward linkages (e.g., local sourcing requirements) and supporting SME development promote broader economic gains from FDI.

• Labor Standards & Environmental Impact: Active governance is necessary to mitigate the potential negative effects on laborers and the environment.

• Skills Development: Investments in education and upskilling allow the domestic workforce to reap the benefits of higher-skilled jobs generated by FDI.

• Transparency: Reducing opportunities for corruption and ensuring foreign investors operate responsibly is crucial for building public support and legitimacy.

CONCLUSION

The relationship between foreign direct investment (FDI) and economic development is complex, presenting both opportunities and challenges for developing nations. This essay, using insights from academic literature and the illustrative case of Kenya, has argued that while FDI is not a cure-all, it can be a powerful tool when strategically attracted, managed, and aligned with long-term development goals.

Kenya's horticulture sector demonstrates FDI's potential to transform traditional industries. Foreign capital, combined with technology transfer and access to global markets, spurred rapid growth in export earnings. Employment generation, particularly for women, and linkages to smallholder farmers illustrate how FDI's benefits can extend beyond immediate investors. This success underscores the importance of targeted policies that align FDI initiatives with national development objectives.

However, the Kenyan experience also highlights that FDI is not without risks. Concerns around fair wages, working conditions, and community involvement need proactive policy attention to ensure equitable outcomes. A preliminary regression analysis suggests a potential association between FDI and economic improvement in Kenya, although further research is needed to establish causality and explore which specific measures of development are most strongly impacted. The analysis reinforces the importance of rigorous evaluation in understanding the multifaceted effects of foreign capital.

Drawing on the Kenyan case and broader scholarship, a core conclusion is that the impact of FDI is decisively shaped by the host country's policies and institutional capacity. Nations focused on attracting FDI must simultaneously strengthen domestic firms, promote technology transfer, and ensure social and environmental safeguards. A shift from merely attracting FDI to strategically leveraging it for lasting transformative impact is essential. This involves incentives geared towards local content, skills development, and responsible business practices by foreign investors.

Future research should delve into the differential impact of various forms of foreign capital, the interaction between FDI and domestic investment, and the precise mechanisms through which technology spillovers can boost productivity in local firms. These questions have significant practical implications for policymaking in developing countries.

In conclusion, while not a panacea, foreign capital has significant potential to accelerate progress in countries like Kenya. The onus lies on developing nations to implement sound policies, strengthen domestic capacities, and align FDI with broader development strategies to ensure it becomes a force for economic advancement, reduced inequality, and sustainable, long-term growth.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S., & Sayek, S. (2004). FDI and economic growth: the role of local financial markets. Journal of international Economics, 64(1), 89-112.

2. Blomstrom, M., & Kokko, A. (1998). Multinational corporations and spillovers. Journal of Economic Surveys, 12(3), 247-277.

3. Capital Business internet site. (2024). https://www.capitalfm.co.ke/business/2024/01/dutch-flower-company-sets-up-an-export-facility-in-kenya/

4. Finnfund corporate internet site. (2024). https://

www.finnfund.fi/en/news/finnfund-opens-its-first-regional-office-in-nairobi-kenya/

5. Görg, H., & Greenaway, D. (2004). Much ado about nothing? Do domestic firms really benefit from foreign direct investment? The World Bank Research Observer, 19(2), 171-197.

6. Javorcik, B. S. (2004). Does foreign direct investment increase the productivity of domestic firms? In search ofspillovers through backward linkages. American Economic Review, 94(3), 605-627.

7. Krugman, P. (2010). The return of depression economics and the crisis of 2008. WW Norton & Company.

8. Lewis, W. A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. The Manchester School, 22(2), 139-191.

9. OECD (2002). Foreign Direct Investment for Development: Maximising Benefits, Minimising Costs. OECD Publishing, Paris.

10. UNCTAD. (2021). World Investment Report 2021. United Nations Conference on Trade and Development.

XÜLASƏ

Xarici kapital inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafında mürəkkəb və çoxşaxəli rol oynayır. Bu məqalə xarici kapitalın cəlb edilməsi ilə bağlı potensial müsbət təsirləri və problemləri araşdırır və ən son akademik ədəbiyyatdan və Keniyanın illüstrativ nümunəsindən istifadə edir. Məqalə xarici kapitalın xüsusilə bağçılıq və texnologiya kimi sektorlarda Xarici Birbaşa İnvestisiyalar (XBİ) şəklində transformativ təsirini vurğulayır, məşğulluğun yaradılmasını, texnologiya transferini və ixrac artımını vurğulayır. Nəhayət, məqalə iddia edir ki, xarici kapital hər şeyin həlli olmasa da, strateji cəhətdən cəlb edilməsi və idarə edilməsi əlverişli siyasət mühitində inkişafı sürətləndirmək üçün güclü bir vasitə ola bilər.

Açar sözlər: *xarici kapital, xarici birbaşa investisiyalar, inkişaf etməkdə olan ölkələr, xarici kapitalın transformativ təsiri, Keniya nümunəsi.*

SUMMARY

Foreign Capital plays a complex and multifaceted role in the economic development of developing countries. This essay examines the potential positive impacts and challenges associated with attracting foreign capital, drawing upon recent academic literature and the illustrative case of Kenya. It highlights the transformative impact of foreign capital especially in the form of Foreign Direct Investment (FDI) in sectors such as horticulture and technology, emphasizing employment creation, technology transfer, and export growth. Ultimately, the essay argues that while not a panacea, strategically attracting and managing foreign capital can be a powerful tool for accelerating development within a conducive policy environment.

Key words: *foreign capital, foreign direct investment, developing countries, transformative impact of foreign capital, case of Kenya.*

UOT 338.43
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0189

HEYDƏR ƏLİYEVİN KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İNNOVASİYALARA VƏ SAHİBKARLIĞA TÖHFƏSİ

MEHDİ MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistrantı
E-mail: mehdimemmedli2k1@mail.ru

AFAQ ASLANOVA
i.ü.f.d., b/m
E-mail: afaqaslanova777@gmail.com

Giriş

Heydər Əliyevin Azərbaycanda irsi onun müxtəlif sahələrə, o cümlədən kənd təsərrüfatına transformativ töhfələri ilə əlamətdardır. Onun strateji baxışı və rəhbərliyi kənd təsərrüfatı sahəsində innovasiyaların və sahibkarlığın inkişafı üçün zəmin yaratdı. Bu məqalə Heydər Əliyevin kənd təsərrüfatının inkişafına dərin təsirini araşdırmaq və təhlil etmək məqsədi daşıyır.

Heydər Əliyev Azərbaycanda görkəmli rəhbər kimi fəaliyyəti dövründə kənd təsərrüfatında müasirləşməni və davamlılığı prioritet hesab edirdi. Onun siyasəti və sərmayələri ənənəvi əkinçilik üsullarında inqilab edən qabaqcıl texnologiyaların və təcrübələrin tətbiqində mühüm rol oynadı. İnnovativ kənd təsərrüfatı, hidroponika və şaquli əkinçilik kimi yenilikləri qəbul etməklə H. Əliyev məhsuldarlığı artırmağa, resurslardan istifadəni optimallaşdırmağa və ətraf mühitin mühafizəsini təşviq etməyə çalışırdı.

Bundan əlavə, Heydər Əliyevin kənd təsərrüfatında sahibkarlığa verdiyi dəstək kiçik fermerlərin imkanlarının genişləndirilməsində və canlı aqrobiznes ekosisteminin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Əlçatan kredit imkanları, təlim proqramları və təkmilləşdirilmiş bazar infrastrukturu vasitəsilə H. Əliyev fərdləri və icmaları kənd təsərrüfatı sahəsində inamla və müvəffəqiyyətlə məşğul olmağa təşviq etdi [5].

Bu məqalədə Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi konkret təşəbbüslər, onların kənd təsərrüfatı innovasiyası və sahibkarlığa təsirləri və onun Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoruna verdiyi töhfələrin qalıcı irsi araşdırılacaq. H. Əliyevin strategiyalarını və onların nəticələrini tədqiq etməklə biz kənd təsərrüfatının inkişafında liderlik, innovasiya və sahibkarlığın kəsişməsi haqqında dəyərli fikirlər əldə edə bilərik.

Əsas hissə

1975-ci ilin iyulunda Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalının daha da intensivləşdirilməsi tədbirləri haqqında” yeni qərar qəbul etmişdir.

Məqsəd Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının illik həcmini ümumi kənd təsərrüfatında 15-17 faiz, əmək məhsuldarlığında isə 10-15 faiz artırmaq idi. 1981-ci ilədək kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcminin 1975-ci ilə nisbətən bir yarım dəfə çox olması nəzərdə tutulmuşdu. Bu səydə yeni istiqamətlər müəyyən edilməklə aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi. Plana kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əsaslı resursların 1,3 dəfə artırılması, 80 min hektar yeni suvarılan torpaqların ayrılması, 90 min hektar ərazinin drenaj vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, 230 min hektar sahədə mövcud suvarma sisteminin yenidən qurulması və 130 min hektar ərazinin su ilə təmin edilməsi və s. aid idi [2].

1981-1985-ci illərdə sektorun ümumi məhsulu 1966-1970-ci illərin orta göstəriciləri ilə müqayisədə 2,5 dəfə artmışdır. İstehsal dənli bitkilər üzrə 1,7 dəfə artaraq 1240 milyon tona, tərəvəzçilikdə 2,4 dəfə 891 milyon tona, pambıqçılıqda 2,2 dəfə 707 milyon tona, tütündə 2,7 dəfə 57 milyon tona, çayda 3,2 dəfə artaraq 29 milyon tona, 3,8 dəfəyə yüksəlib. Bu təkmilləşdirmələr kənd təsərrüfatı təcrübələrində əhəmiyyətli dəyişikliklər və məhsuldar torpaq sahələrindən daha səmərəli istifadə edilməklə əldə edilmişdir [2].

1981-ci ilə qədər kolxozlarda və sovxozlarda istehsalın rentabelliyi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, 1970-ci illərin əvvəllərindəki 2 faizdən bir qədər çox olduğu halda, müvafiq olaraq 38 və 35 faizə çatmışdır. Mənfəətlilikdəki bu artım on il ərzində davam etdi [4].

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru problemlərlə, o cümlədən məhsuldarlığın və əməyin səmərəliliyinin azalması ilə üzləşdi. Lakin Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə mühüm dəyişikliklərə start verildi. Sektorun canlandırılması, o cümlədən kənd təsərrüfatı sahəsində islahatlar üçün hüquqi bazanın yaradılması və kənd təsərrüfatının spesifik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış iqtisadi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təd-

birlər həyata keçirilib.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə kənd təsərrüfatı sahəsində islahatlar sürətləndirilmiş, 2012-ci ilə qədər Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalı dinamik şəkildə artmışdır. Bitkiçilikdə, heyvandarlıqda və quşçuluqda nəzərəçarpacaq artımlar oldu ki, bu da bir çox kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünü təmin etməyə və hətta bəzilərinin başqa ölkələrə ixracına səbəb oldu. Bu transformasiya aqrar sektorun müasirləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş müxtəlif qanunvericilik aktları və prezident fərmanları ilə dəstəkləndi.

Sənaye quşçuluğunun intensiv inkişafı və fermerlərə göstərilən dəstək, o cümlədən maliyyə yardımı və texnoloji irəliləyişlər kənd təsərrüfatı sektorunun yüksəlişinə mühüm töhfə verib.

Bütövlükdə, 1970-ci illərdən 2000-ci illərin əvvəllərinə qədər olan dövr Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda strateji islahatlar, modernləşdirmə səyləri və kənd təsərrüfatının müxtəlif alt sektorları üzrə məhsuldarlığın artırılması ilə bağlı əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə etdi [2].

Belə ki, Heydər Əliyev uzaqgörən rəhbərliyi, strateji təşəbbüsləri, tərəqqiyə sarsılmaz sədaqəti ilə ölkənin kənd təsərrüfatı sektorunda silinməz iz qoyub. Onun kənd təsərrüfatında innovasiyalara və sahibkarlığa verdiyi töhfələr diqqətəlayiqdir, çünki onlar sektoru əhəmiyyətli dərəcədə transformasiya etmiş, onu daha səmərəli, dayanıqlı və qlobal bazarda rəqabətədavamlı etmişdir.

Heydər Əliyevin əsas töhfələrindən biri Azərbaycanda kənd təsərrüfatı təcrübəsinin müasirləşdirilməsi olmuşdur. Vəzifəyə gəldikdən sonra o, məhsuldarlığı artırmaq və artan əhalinin inkişaf edən tələblərini ödəmək üçün ənənəvi əkinçilik üsullarını və infrastrukturunu təkmilləşdirməyə ehtiyac olduğunu başa düşdü. Onun rəhbərliyi altında mexanizasiya, suvarma sistemləri və kənd təsərrüfatı tədqiqatlarına əhəmiyyətli investisiyalar qoyulmuş, müasir və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı sahəsinin əsası qoyulmuşdur.

Bundan əlavə, Heydər Əliyev kənd təsərrüfatında innovativ texnologiyaların tətbiqinə üstünlük verir, onların məhsuldarlığı və səmərəliliyi dəyişdirmək potensialını dərk edirdi. Aparıcı tədqiqat institutları və texnologiya təminatçıları ilə strateji tərəfdaşlıqlar vasitəsilə o, dəqiq əkinçilik, məhsulun monitorinqi üçün dron texnologiyası və qabaqcıl suvarma üsulları kimi qabaqcıl həllərin tətbiqini asanlaşdırdı. Bu yeniliklər nəinki məhsuldarlığı artırdı və resurs itkisini azaltdı, həm də Azərbaycan kənd təsərrüfatını texnoloji mükəmməllik mərkəzi kimi yerləşdirdi.

Heydər Əliyev texnoloji irəliləyişlərə paralel olaraq, innovasiyaların stimullaşdırılmasında, məşğulluq imkanlarının yaradılmasında və iqtisadi artımın təşviqində özəl təşəbbüslərin mühüm rolunu dərk edərək, aqrar sektorda sahibkarlığı dəstəklədi. O, kənd təsərrüfatına sərmayə qoyuluşunu təşviq edən, tənzimləmə proseslərini sadələşdirən və sahibkar olmaq istəyənlər üçün maliyyə stimulları təmin edən siyasət həyata keçirdi. Nəticədə, kiçik miqyaslı startaplardan tutmuş iri kənd təsərrüfatı müəssisələrinə qədər, sektorun dinamizmi və dayanıqlılığına əhəmiyyətli töhfə verən canlı aqrobiznes ekosistemi yarandı [1].

Heydər Əliyevin strateji baxışı kənd təsərrüfatı sahəsində qlobal təcrübədən və qabaqcıl təcrübədən istifadə etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlıq və tərəfdaşlıqları əhatə edən daxili təşəbbüslərdən kənara çıxdı. O, diplomatik səylər və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq vasitəsilə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları üçün bilik mübadiləsi, texnologiya transferi və bazara çıxış imkanlarını asanlaşdırıb. Qlobal kənd təsərrüfatı dəyər zəncirinə bu inteqrasiya nəinki rəqabət qabiliyyətini artırdı, həm də Azərbaycanı beynəlxalq kənd təsərrüfatı birliyində etibarlı tərəfdaş kimi yerləşdirdi [3].

Bundan əlavə, Heydər Əliyevin davamlılığa və ətraf mühitin mühafizəsinə sadiqliyi onun ekoloji təmiz təcrübələri, təbii sərvətlərin qorunmasını və kənd təsərrüfatının məsuliyyətli idarə edilməsini təşviq edən siyasətində özünü büruzə verirdi. Aqroekologiya proqramları, üzvi əkinçilik stimulları və meşələrin bərpası səyləri kimi təşəbbüslər onun kənd təsərrüfatına vahid yanaşmasını vurğulayır, iqtisadi inkişafı ətraf mühitin mühafizəsi ilə balanslaşdırır.

Yekun olaraq, Heydər Əliyevin kənd təsərrüfatında innovasiyalara və sahibkarlığa verdiyi töhfələr Azərbaycanın kənd təsərrüfatı landşaftının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Onun irsi innovasiyaları əhatə edən, sahibkarlığı təşviq edən və milli inkişafa əhəmiyyətli töhfə verən modernləşdirilmiş, texnologiyaya əsaslanan sektor vasitəsilə yaşayır. Azərbaycan kənd təsərrüfatının mükəmməlliyinə doğru səyahətini davam etdirərkən, Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş təməllər kənd təsərrüfatının yenilikçiləri və sahibkarlarının gələcək nəsilləri üçün bələdçi işıq kimi xidmət edir.

İndi isə gəlin, onun hakimiyyəti dövründə kənd təsərrüfatı sektorunda mövcud statistikaya nəzər salaq.

Qrafik 1: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, milyon manat

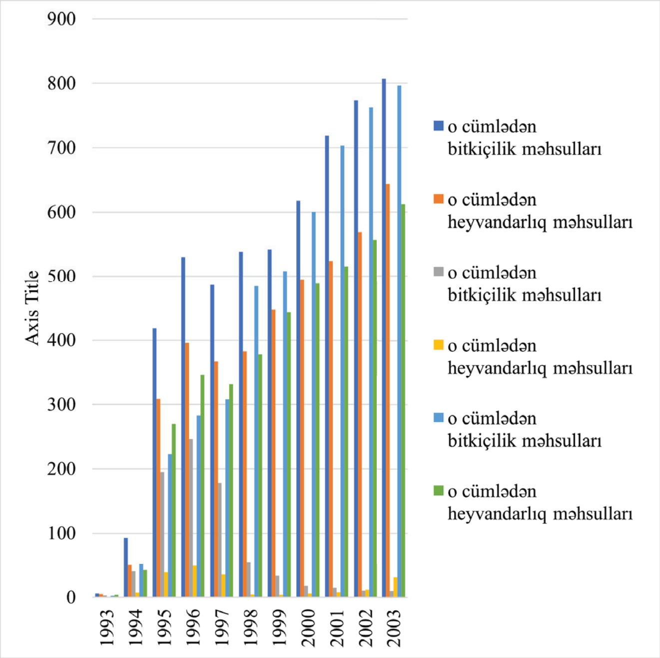

Mənbə: [4]

Cədvəl 1: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, milyon manat

İllər	o cümlədən		o cümlədən		o cümlədən	
	bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları	bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları	bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları
1993	5.615	5.111	3.115	1.090	2.500	4.021
1994	93.1	50.6	40.7	7.6	52.4	43.0
1995	418.1	308.7	194.7	38.9	223.4	269.8
1996	529.7	395.6	246.6	49.3	283.1	346.3
1997	486.5	367.0	178.1	35.6	308.4	331.4
1998	538.6	383.0	54.7	4.9	483.9	378.1
1999	541.7	447.4	33.4	4.2	508.3	443.2
2000	617.7	494.7	17.8	6.1	599.9	488.6
2001	718.6	523.6	14.9	8.0	703.7	515.6
2002	774.1	568.8	11.0	11.8	763.1	557.0
2003	807.0	643.5	10.3	31.3	796.7	612.2

Mənbə: [4]

Cədvəl və qrafikdən məlum olur ki, Heydər Əliyev dövründə (1993-2003-cü illər) Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsullarının istehsalında xeyli artım olmuşdur. Bitkiçilik və bitkiçilik kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sabit artım göstərmiş, ət, süd və yumurta kimi heyvandarlıq məhsullarının istehsalı da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu dövr Azərbaycanın əkinçilik və heyvandarlıq sektorlarında məhsuldarlığın və kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olan tərəqqi və inkişaf dövrü olmuşdur.

İndi isə gəlin, Heydər Əliyevin dövründə kənd təsərrüfatı sektorunun digər MDB ölkələri ilə müqayisəsinə baxaq.

Cədvəl 2: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milli valyuta vahidi ilə, faktiki qiymətlərlə (MDB) ölkələri arasında

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azərbaycan, mln. manat	726.8	925.3	853.5	921.6	989.1	1112.4	1242.2	1342.9	1450.5
Ermənistan, mlrd.dram	332.9	342.9	355.8	402.1	311.7	281.2	351.0	377.7	410.1
Belarus, trln. belarus rublu	…	…	…	…	…	2.7	4.6	6.5	7.8
Qazaxıstan, trln. tenge	0.2	0.3	0.3	0.3	0.3	0.4	0.5	0.6	0.6
Qırğızıstan, mlrd. som	9.7	15.5	18.9	20.8	30.8	40.9	47.7	47.8	53.8
Moldova, mlrd. ley	4.5	4.5	4.9	4.6	6.2	8.3	8.6	9.5	10.4
Rusiya, trln. rubl	0.2	0.3	0.3	0.3	0.6	0.7	0.9	1.0	1.1
Tacikistan, mlrd. somoni	…	…	…	…	…	0.7	1.2	1.4	2.0
Özbəkistan, trln. sum	0.04	0.2	0.4	0.6	0.9	1.4	2.1	3.3	4.1
Ukrayna, mlrd. qrivna	…	26.7	30.0	32.8	37.7	54.3	65.2	65.3	64.8

Mənbə: [4]

Qrafik 2: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milli valyuta vahidi ilə, faktiki qiymətlərlə (MDB) ölkələri arasında

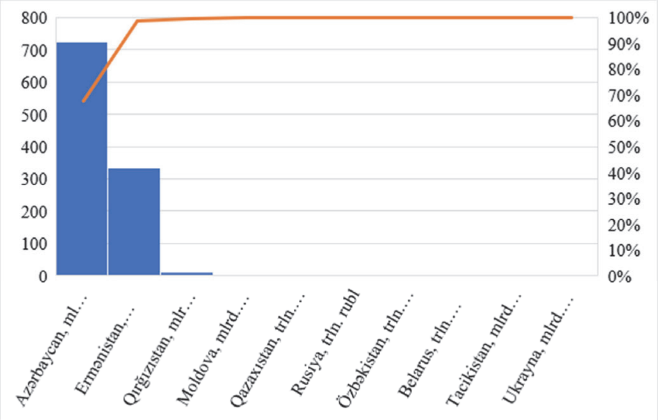

Mənbə: [4]

Təqdim olunan məlumatlara əsasən, bu nəticələri çıxara bilərik:

Azərbaycanın milyon manatla ölçülən ÜDM-i 1995-ci ildən 2003-cü ilə qədər ardıcıl artım tendensiyası nümayiş etdirərək bu dövr ərzində iqtisadi artımı göstərir.

Ermənistanın milyard dramla ölçülən ÜDM-i dəyişdi, lakin ümumilikdə 1995-ci ildən 2003-cü ilə qədər artıb və aralarındakı bəzi dəyişikliklər var.

Belarusun trilyon Belarus rublu ilə ölçülən ÜDM-i 2000-ci ildən sonrakı məlumatları göstərir ki, bu da həmin illər ərzində ÜDM-in əhəmiyyətli artımını göstərir.

Trilyon təngə ilə ölçülən Qazaxıstan ÜDM-i də 1995-2003-cü illərdə artım göstərmişdir, baxmayaraq ki, artım bəzi digər ölkələrlə müqayisədə nisbətən azdır.

Qırğızıstanın milyard somla ölçülən ÜDM-i, xüsusilə 1999-cu ildən etibarən nəzərəçarpacaq artımlarla illər ərzində sabit artım nümayiş etdirir [4].

Moldovanın milyard leylə ölçülən ÜDM-i dalğalanmalarla sabit artım nümayiş etdirir, lakin ümumilikdə 1995-ci ildən 2003-cü ilə qədər yüksəliş trayektoriyasını göstərir.

Rusiyanın trilyon rublla ölçülən ÜDM-i 1995-ci ildən 2003-cü ilə qədər əhəmiyyətli artım nümayiş etdirir ki, bu da bu dövr ərzində iqtisadiyyatın gücləndiyini göstərir.

Tacikistanın milyard somoni ilə ölçülən ÜDM-i əvvəlki illərdəki məlumat boşluqlarına baxmayaraq, 2000-ci ildən sonra artım göstərir.

Özbəkistanın trilyonlarla ölçülən ÜDM-i 1995-ci ildən 2003-cü ilə qədər əhəmiyyətli artım nümayiş etdirir ki, bu da bu dövr ərzində iqtisadi genişlənməni göstərir.

Ukraynanın milyard qrivna ilə ölçülən ÜDM-i 1996-cı ildən 2003-cü ilə qədər bəzi dalğalanmalarla artım göstərir, təmin edilən illər arasında 2003-cü ildə ən yüksək ÜDM-ə malikdir.

Bu nəticələr müvafiq ölkələr və illər üzrə cədvəldə verilmiş ÜDM məlumatlarına əsaslanır.

Nəticə

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə kənd təsərrüfatında innovasiyalara və sahibkarlığa mühüm töhfələr verib. Onun siyasəti və təşəbbüsləri kənd təsərrüfatı sektorunun müasirləşdirilməsində və bu həyati vacib sahədə sahibkarlığın təşviqində mühüm rol oynamışdır. Müxtəlif strategiyalar və proqramlar vasitəsilə H. Əliyev innovasiyaları təşviq etdi, investisiyaları həvəsləndirdi və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin böyüməsini dəstəklədi, nəticədə məhsuldarlıq, texnologiyanın mənimsənilməsi və davamlılıqda nəzərəçarpacaq təkmilləşdirmələrə səbəb oldu.

H. Əliyevin əsas töhfələrindən biri müasir əkinçilik texnika və texnologiyalarının tətbiqi olub. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycanda suvarma sistemlərində, mexanizasiyada və yüksək məhsuldar bitki sortlarının tətbiqində irəliləyişlərin şahidi olduq. Bu yeniliklər təkcə kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, sektorun ekoloji çağırışlara davamlılığını da artırıb.

Bundan əlavə, H. Əliyevin siyasəti kənd təsərrüfatında sahibkarlıq üçün əlverişli mühitin yaradılmasına yönəlib. O, kredit, təlim və bazar imkanlarına çıxış yolu ilə kiçik və orta fermerləri dəstəklədi. Bu dəstək sistemi sahibkarlara innovativ əkinçilik təcrübələrini araşdırmaq, məhsullarını şaxələndirmək və bizneslərini genişləndirmək imkanı verib.

Bundan əlavə, H. Əliyevin kənd təsərrüfatı sahəsində tədqiqat və təkmilləşdirmələrə verdiyi önəm ən qabaqcıl təcrübələrin və həllərin tətbiqinə öz töhfəsini verdi. Beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq və tədqiqat institutlarına sərmayə qoyuluşu biliklərin ötürülməsini və qabaqcıl təcrübələrin uyğunlaşdırılmasını asanlaşdıraraq sektorda innovasiyaları daha da gücləndirdi.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi və liderliyi Azərbaycan kənd təsərrüfatında müasirləşməyə və sahibkarlıq ruhuna mühüm töhfə verib. Onun irsi ölkənin həyati əhəmiyyət kəsb edən kənd təsərrüfatı sektorunda innovasiya, davamlılıq və iqtisadi artım mədəniyyətini ruhlandırmaqda davam edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. 1969-cu ilin iyulunda Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbər seçilməsi həyatın ritmini dəyişdi. (2024). https://aztv.az/az/news/14010/1969-cu-ilin-i-yulunda-heyder-eliyevin-azerbaycana-rehber-secilmesi-heyatin-ritmini-deyisdi

2. Abbasov İ. (2013). Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı naziri. Respublika. 5 s. https://www.anl.az/down/meqale/respublika/2013/may/309095.htm

3. Heydər Əliyevin rəhbərliyinin I dövrü. (2024). https://azerbaijan.az/related-information/146

4. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq. (2024).https://www.stat.gov.az/source/agriculture/

5. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 15 iyun 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışı. (2024). www.salyan-ih.gov.az/az/news/883.html

XÜLASƏ

Heydər Əliyev kənd təsərrüfatında innovasiyalara və sahibkarlığa mühüm töhfələr vermiş, xüsusilə

Azərbaycanın kənd təsərrüfatını innovativ olaraq dəyişdirmişdir. Özünün uzaqgörən rəhbərliyi ilə H. Əliyev kənd təsərrüfatı, hidroponika və şaquli əkinçilik kimi qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi ilə modernləşməni və davamlılığı prioritetləşdirmişdir. Bu yeniliklər məhsuldarlığı artırdı, resursları optimallaşdırdı və ətraf mühitə nəzarəti gücləndirdi.

H. Əliyevin kənd təsərrüfatı sahibkarlığına verdiyi dəstək də eyni dərəcədə təsirli oldu, çünki o, kiçik fermerlərin və aqrobiznesin inkişaf etməsinə imkan verən siyasəti həyata keçirdi. Əlçatan kredit, təlim proqramları və təkmilləşdirilmiş bazar infrastrukturu fərdlərə kənd təsərrüfatı müəssisələrini uğurla həyata keçirmək imkanı verdi.

Bundan əlavə, H. Əliyevin kənd təsərrüfatı infrastrukturunun, o cümlədən irriqasiya, nəqliyyat və anbar obyektlərinin gücləndirilməsinə diqqət yetirməsi istehsalı gücləndirdi, bazara çıxışı asanlaşdırdı və kənd yerlərində iqtisadi artımı stimullaşdırdı.

Bütövlükdə, Heydər Əliyevin strateji təşəbbüsləri Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunu irəli apardı, davamlı inkişaf, məhsuldarlığın artırılması və kənd təsərrüfatında sahibkarlıq imkanları üçün zəmin yaratdı.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, təsərrüfat, innovasiya, sahibkarlıq, təşəbbüslər*

ВКЛАД ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ИННОВАЦИИ И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Резюме

Гейдар Алиев внес важный вклад в инновации и предпринимательство в сельском хозяйстве, особенно он инновационным образом изменил сельское хозяйство Азербайджана. Под своим дальновидным руководством Г. Алиев поставил приоритетом модернизацию и устойчивое развитие, внедряя передовые технологии, такие как сельское хозяйство, гидропоника и вертикальное земледелие. Эти инновации повысили производительность, оптимизировали ресурсы и усилили экологический контроль.

Поддержка Г. Алиевым сельскохозяйственного предпринимательства была столь же эффективной, поскольку он проводил политику, которая позволяла мелким фермерам и агробизнесу процветать. Доступные кредиты, программы обучения и улучшенная рыночная инфраструктура позволили людям успешно управлять сельскохозяйственными предприятиями.

Кроме того, внимание Алиева к укреплению сельскохозяйственной инфраструктуры, включая ирригацию, транспорт и хранилища, увеличило производство, облегчило доступ к рынкам и стимулировало экономический рост в сельских районах.

В целом, стратегические инициативы Гейдара Алиева продвинули сельскохозяйственный сектор Азербайджана, заложив основу для устойчивого развития, повышения производительности и предпринимательских возможностей в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, экономика, инновации, предпринимательство, инициативы.*

HAYDER ALIYEV'S CONTRIBUTION TO INNOVATIONS AND ENTREPRENEURSHIP IN AGRICULTURE

Summary

Heydar Aliyev made important contributions to innovations and entrepreneurship in agriculture, especially he changed Azerbaijan's agriculture in an innovative way. With his visionary leadership, Aliyev prioritized modernization and sustainability by introducing advanced technologies such as agriculture, hydroponics and vertical farming. These innovations increased productivity, optimized resources and strengthened environmental control.

Aliyev's support for agricultural entrepreneurship was equally effective, as he implemented policies that allowed small farmers and agribusiness to thrive. Accessible credit, training programs, and improved market infrastructure have enabled individuals to successfully run agricultural enterprises.

In addition, Aliyev's focus on strengthening agricultural infrastructure, including irrigation, transportation, and storage facilities, boosted production, facilitated market access, and stimulated economic growth in rural areas.

Overall, Heydar Aliyev's strategic initiatives have advanced Azerbaijan's agricultural sector, laying the groundwork for sustainable development, increased productivity, and entrepreneurial opportunities in agriculture.

Keywords: *Heydar Aliyev, economy, innovation, entrepreneurship, initiatives.*

Beynəlxalq ictimai - siyasi, elmi - nəzəri jurnal

Fəlsəfə və Sosiologiya

UOT 1
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0194

İNFORMASİYA CƏMİYYƏTİNDƏN BİLİK CƏMİYYƏTİNƏ KEÇİD NƏZƏRİYYƏSİ

MÜSLÜM NƏZƏROV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent
E-mail: muslimnazarov@mail.ru

Müasir cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər daha çox informasiyanın ümumən dünyada və konkret olaraq cəmiyyətin hər bir üzvünün həyatında rolunun dəyişməsi ilə bağlıdır. Yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yaranması, iqtisadiyyatın informasiya məhsullarının və xidmətlərinin istehsalına yönəldilməsi, sosial həyatda daim informasiya əldə etmək ehtiyacı - bütün bunlar tədqiqatçıları cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesini öyrənməyə sövq etmişdir.

Son illərdə "biliyə əsaslanan" termini müasir dünyanın bir çox reallıqlarının spesifik xüsusiyyətlərini şərh etmək üçün bir növ yeni kateqoriya kimi müxtəlif kontekstlərdə getdikcə daha çox istifadə olunur, eləcə də bir neçə açıq problemlərin həlli üçün bir paradiqmadır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadə çox vaxt tətbiq olunduğu konkret sahədən asılı olaraq aydın məna kəsb etmir və bu ifadənin olub-olmamasından asılı olaraq müxtəlif məqsəd və əsaslandırmaları da nəzərə almaq lazımdır.

Doğrudan da, əgər biz "biliyə əsaslanan"ı ən bariz və ümumi mənada götürsək və onu insanların hərəkətlərinə və ya sosial reallıqlara şamil etsək, onda bu ifadə müvafiq biliklər haqqında dəqiq məlumatlara, onun haqqında sağlam biliyə əsaslanmaq faktını ifadə edə bilərik

Dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrində qısa müddət ərzində formalaşan informasiya cəmiyyəti özündən əvvəlki anlayışların uzaqgörənliyi şəraitində yaranmışdır. Dünyadakı elm adamları yarım əsrdən çox bir müddətdə sənaye dövrünü əvəzləyən ictimai-iqtisadi forma konsepsiyasını formalaşdırmaq, müəyyənləşdirmək və öz adlarını verməyə çalışırlar. Qərb nəşrlərində bu tip cəmiyyət günümüzdə "Bilik Cəmiyyəti" - "biliyə əsaslanan cəmiyyət" adlanır və ya "informasiya cəmiyyəti" ifadəsindən istifadə edirlər.Bəzi tədqiqatçılar, ən dəyərli və səmərəli mənbənin informasiya olduğu postindustrial cəmiyyət anlayışının yaradılmasına dair iki yanaşma haqqında mübahisə edirlər. Əsas informasiya və bilik anlayışları, "bilik cəmiyyəti" və "informasiya cəmiyyəti" kateqoriyalarının fərqlərini müəyyənləşdirən meyarlar kimi istifadə olunur.

Z.Bjezinski, D.Bell və O.Toffler, J.Masuda, T.Stoner, R.Katz və başqaları kimi bir çox alimlər əsərlərində texnoloji və ya texnetronik cəmiyyətin meydana gəlməsini araşdıraraq müasir cəmiyyəti "informasiya cəmiyyəti", "bilik cəmiyyəti" və ya "bilik-dəyər cəmiyyəti" olaraq təyin etdilər [2,s.412].

Gələcək informasiya cəmiyyətinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması XX əsr tarixində cəmiyyətin inkişafı üçün çox dəqiq rəhbər rolunu oynamışdır. İnformasiya cəmiyyəti formalaşma prosesində sənaye cəmiyyəti ilə müqayisədə bir çox üstünlüklər kəşf etdi, lakin eyni zamanda, şəxsiyyətə qeyri-müəyyən təsir göstərərək, çoxsaylı riskləri daşıyırdı: qloballaşma, ənənəvi dəyərlərin itirilməsi, rəqəmsal bərabərsizliyin yaranması və s.

Hesab etmək olar ki, informasiya cəmiyyəti, post-sənaye cəmiyyəti və bilik cəmiyyəti anlayışları yaxındır: informasiya cəmiyyəti, postindustrial cəmiyyət və bilik cəmiyyəti arasında keçilməz maneələr yoxdur və onlar arasında ciddi sərhəd xətti çəkmək olmaz. Beləliklə, 1990-cı illərdə. A.İ.Rakitov biliyə əsaslanan cəmiyyət və informasiya cəmiyyəti ideyasının "gücləndirilmiş versiyası" kimi nəzərdən keçirməyi təklif edir [6,s.84].

P. Druker informasiya cəmiyyətini yeni tipli cəmiyyətdən ayırmağa çalışmış, bilik iqtisadiyyatının meydana çıxmasını qeyd etmişdir ki, bunu bilik işçilərinin, tədqiqatçıların, alimlərin, menecerlərin, eləcə də onların iqtisadi rolunun artması sübut edir. Müasir cəmiyyətin əsas ziddiyyəti, onun hesab etdiyi kimi, əmək və kapital arasında deyil, intellektual məhsulun yaradıcıları ilə onu iqtisadi münasibətlər sferasında tətbiq edənlər arasındadır.

Əslində, bilik cəmiyyəti anlayışını ilk dəfə 1969-cu ildə professor P.Druker tərəfindən istifadə edilmiş və 1990-cı illərdən ədəbiyyatda öyrənən cəmiyyət anlayışının sinonimi kimi geniş yayılmışdır [8,s.269].

"Bilik cəmiyyətləri" termini müxtəlif dövrlərdə F.Maçlup, N.Ştehr, Q.Behman tərəfindən istifadə edilmişdir. Tədqiqatçılar "biliyə əsaslanan cəmiyyət" termininin dəqiq ekvivalentini axtararaq, onu

informasiya cəmiyyəti konsepsiyasının təkmil variantı hesab edərək, biliyin xüsusi rolunu informasiyanın ən qiymətli forması kimi müəyyənləşdirirlər. Bu halda iqtisadi inkişafın əsas amili kimi biliyin rolu göstərilir, lakin fərdin adaptasiyası və müstəqilliyi şərti kimi ömürboyu təhsilin vacibliyi vurğulanır. Bilik cəmiyyəti konsepsiyası Qərb ziyalılarının təcrübəsi üzərində informasiya cəmiyyətinin tənqidi düşünmə nəticəsində yaranmışdır. XX əsrin ikinci yarısında başlayan informasiya cəmiyyəti konsepsiyasının intensiv inkişafı müasir sosial reallığı dərk etmək üçün qeyri-adekvat olması səbəbindən hazırda nəzərdən keçirilir. İnformasiya anlayışının özü tənqidə məruz qalır, onun dekonstruksiyası müasir cəmiyyətin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyən və buna görə də konseptuallaşdırmanın təsirli vasitəsi olmayan yüksək nizamlı konsepsiya-abstraksiya kimi həyata keçirilir. İnformasiya cəmiyyətinin mahiyyətini yalnız texniki nizamın nailiyyətlərinə endirən dar texnoloji determinizm məntiqi də rədd edilir, bu zaman informasiya texnologiyaları və kommunikasiyalar sahəsində inqilab informasiya cəmiyyətinin tam xarakteristikası ictimai quruluşun yeganə mümkün forması kimi şərh edilir.

İnformasiya cəmiyyətindən bilik cəmiyyətinə keçidi onların qarşılıqlı əlaqədə sosial dəyişikliklər nöqteyi-nəzərindən tarixi perspektivdə yerləşdirməyə cəhd edilir. Konseptual sosial-fəlsəfi çatışmazlıq və nəzəri çətinliklər də var, çünki informasiya cəmiyyəti və bilik cəmiyyəti anlayışlarının arxasında mücərrəd obyektlərin inkişaf etmiş toplusuna və tanınmış elmi statusa malik olan müəyyən edilmiş nəzəriyyələr yoxdur. Terminoloji improvizasiya və anlayışların situasiya istifadəsi şəraitində həm informasiya cəmiyyətinin, həm də bilik cəmiyyətinin sosial strukturlarının ayrı-ayrı aspektlərinin analitikasının praktikası formalaşır. Müqayisəli təhlil üçün etibarlı markerin olmaması informasiya cəmiyyətindən bilik cəmiyyətinə keçidin "istinad" nöqtələrini müəyyən etməyə kömək edən ardıcıl nəzəri üfüqün olmaması ilə bağlıdır. Son onilliklərdə baş verən sosial dəyişikliklərin hərtərəfli təhlili olduğunu iddia edən sosioloji, futuroloji, fəlsəfi və iqtisadi konsepsiyalar çərçivəsində toplanmış faktları, mövcud nöqteyi-nəzərləri və aksiomaları sistemləşdirməyə imkan verən vahid strukturlaşma baxışının inkişafı mümkündür.

Bu baxımdan, YUNESKO-nun mövqeyi ardıcıl olaraq "informasiya cəmiyyətindən bilik cəmiyyətlərinə" keçidin zəruriliyinə diqqət yetirir. Bu, xüsusilə, YUNESKO-nun Dünya Hesabatının birinci fəslinin adıdır. Bilik cəmiyyətlərinə doğru, İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammitinin birinci (Cenevrə) mərhələsinin nəticələri nəzərə alınmaqla nəşr edilmişdir. Bu siyasət sənədində vurğulanır ki, "inkişaf etməkdə olan qlobal informasiya cəmiyyəti yalnız o zaman öz mənasını tapa bilər ki, o, daha yüksək və arzuolunan məqsədə - qlobal miqyasda bilik cəmiyyətinin yaradılmasına nail olmaq üçün alətə çevrilsin və bu, informasiya cəmiyyətinin humanistləşdirilməsinə yol aça bilər [5].

İnformasiya cəmiyyətinin müasir inkişaf mərhələsinin səciyyəvi xüsusiyyəti cəmiyyətin inkişafında informasiyanın özünün deyil, biliyin onun forması kimi aparıcı rolunun tanınmasıdır ki, bu da yeni bir - " biliyə əsaslanan cəmiyyət" termininin yaranmasına səbəb oldu.

İnformasiya cəmiyyətinin və bilik cəmiyyətinin əsas proseslərinin təhlili onlar üçün bir sıra ümumi xüsusiyyətləri müəyyən etməyə imkan verir:

- informasiya və bilik cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsidir;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı - yeni biliklər iqtisadiyyatının əsasıdır;
- istehsal və sosial texnologiyaların sürətli dəyişməsi;
- ömürboyu təhsil yeni tip cəmiyyətin üzvü üçün zəruri tələbdir;
- informasiya cəmiyyətində və bilik cəmiyyətində fərdin həyat keyfiyyəti informasiya bacarıqlarının inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

"İnformasiya cəmiyyəti" və "bilik cəmiyyəti" ekvivalent anlayışlar deyil və onların işarə etdiyi hadisələr arasında müəyyən fərqlər var. YUNESKO-nun baş direktorunun müavini A.V.Xanın sözlərinə görə, "... informasiya cəmiyyəti anlayışı "texnoloji innovasiya" ideyası ilə bağlıdır, "bilik cəmiyyəti" anlayışı isə sosial, mədəni, iqtisadi, siyasi və transformasiyanın iqtisadi-hüquqi aspektləri...və baş verən dəyişikliklərin mürəkkəbliyini, dinamikliyini daha yaxşı əks etdirir" [7,s.22].

Beləliklə, bilik cəmiyyətinin əsasını təşkil edən, biliyə insani ölçü vermək üçün nəzərdə tutulmuş dəyərləri sadalayaq. Birincisi, mədəniyyətlərin homogenləşməsi prosesi, ardınca dünyanın bir çox regionlarında dillərin, mədəni ənənələrin yox olması dil müxtəlifliyinin qorunub saxlanmasını bilik cəmiyyətinin prioritetləri sırasına daxil edir. Çox-

dillilik təhsilin bütün səviyyələrində biliyə çıxışı asanlaşdırır. Fərq ondadır ki, kodlaşdırılmış bilik və formatlaşdırılmış məlumatla yanaşı, "canlı" biliyi-yerli (avtoxton), nou-hau, şifahi ənənələri, gündəlik bilikləri qoruyur və təbliğ edir. Müxtəlif fəaliyyət rejimlərinə tabe olan biliyin tamamlanması unikal düşüncə növlərini, onun idrak çevikliyini və dəyişkənliyini qorumağa imkan verir.

İkincisi, bilik cəmiyyəti tərcümənin dəyərini sivilizasiyalar, ölkələr və fərdlər arasında dialoq, qarşılıqlı anlaşma və harmoniya quran sosial-mədəni və linqvistik təcrübə kimi bəyan edir.

Üçüncüsü, öyrənən cəmiyyət olaraq bilik cəmiyyəti vahid informasiya cəmiyyəti ola bilməz. Bilik cəmiyyətinin dəyərini elan edən ikili təhsil kursu millətlərarası ünsiyyət dilləri ilə ana dilləri arasında balans yaradır.

Bilik cəmiyyətinin dərk edilməsi və qurulması ilə bağlı Qərb təcrübəsinin qəbulu o şərtlə mümkündür ki, bu modelin əsaslandığı başa düşülsün. Xüsusi sivilizasiya paradiqması, onun özəyini həyatın bütün hadisələrinə, o cümlədən informasiya supermagistralları bazarının liberallaşdırılmasına, onların universal xidmətinə, habelə demokratiyanın müşavirə (konsensual) formasına prosessual yanaşma təşkil edir. Qərb modelinin qavranılması dövlət və bazar arasında əməkdaşlığa yönələn reallığın siyasi, iqtisadi, mədəni, demoqrafik, coğrafi xüsusiyyətlərini, ənənəvi paternalizm dəyərlərini, sosial transformasiyanın və sosial proseslərin informasiyalaşdırılmasının insular xarakterinin yavaş tempini nəzərə almalıdır.

Bilik cəmiyyətini elmi mövqedən müəyyənləşdirmək üçün, ilk növbədə, onun xüsusiyyətlərini müəyyən etmək lazımdır. Beləliklə, belə bir cəmiyyətin xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- informasiya cəmiyyəti birləşdirən əsas sosial dəyərlərdən biridir,
- getdikcə daha çox insan informasiya fəaliyyətinə cəlb olunur,
- informasiya böhranı problemi həll olundu, yəni informasiya təhlükəsizliyi ilə informasiya qıtlığı arasındakı ziddiyyət aradan qaldırıldı,
- informasiya-kommunikasiya texnologiyaları qlobal xarakter alır və vahid informasiya məkanını formalaşdırır, bu texnologiyalardan elektron demokratiya və digərləri inkişaf edir.

Bununla belə, bilik cəmiyyəti bu sahəni təyin etmək üçün istifadə edilən yeganə termin deyil. Beləliklə, informasiyanın təriflərində elektron, rəqəmsal cəmiyyətlər də verilmişdir ki, onları aşağıdakı anlayışlar iyerarxiyasına endirmək olar:

1. İnformasiya cəmiyyəti - bilik cəmiyyətinin inkişafının ilk mərhələsi, informasiya insanın maddi fəaliyyətini, iqtisadi və digər prosesləri müəyyən edir;

2. Elektron cəmiyyət artıq əsas resursa çevrilmiş informasiyanın qəbulu, emal edilməsi, saxlanılması və ötürülməsi üçün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə olunduğu növbəti mərhələdir;

3. Bilik cəmiyyəti verilənlərdən əldə edilən informasiyanın emal olunaraq biliyə çevrildiyi, yəni informasiyanın ictimai faydalı formaya çevrilməsi prosesinin başa çatdığı cəmiyyətdir;

4. Rəqəmsal cəmiyyət-insan üçün hələ də fiziki cəhətdən başa düşülməyən biliklərin əvvəlki mərhələdə toplanmış həcminin səriştəli şəkildə idarə olunduğu, intellektual texnologiyalar vasitəsilə biliklərin müasir səviyyədə rahat formada çatdırıldığı cəmiyyətdir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan cəmiyyətlər ardıcıl mərhələlərdir, o zaman sonrakılar əvvəlkilər olmadan mövcud ola bilməz və müvafiq olaraq bütün xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir.

Bilik cəmiyyəti dinamik inkişaf edən bir cəmiyyət kimi xarakterizə edilə bilər, keyfiyyətcə orijinallığı aşağıdakı amillərin birləşməsinin təsiri ilə müəyyən edilir: 1.hər hansı bir sahədə uğurun şərti kimi biliyin rolunun geniş şəkildə dərk edilməsi. 2.yeni problemləri həll etmək, yeni məhsul və xidmət növləri yaratmaq üçün zəruri olan yeni biliklərə daimi ehtiyacın (müxtəlif səviyyəli sosial subyektlər arasında) olması; 3. bilik istehsalı və biliklərin ötürülməsi sistemlərinin səmərəli işləməsi; 4. bilik təklifinin və biliyə tələbatın qarşılıqlı stimullaşdırılması (təklif biliyə olan mövcud tələbi ödəməyə çalışır və tələbat yaradır); 5. maddi məhsul istehsal və bilik istehsal edən sistemlər kimi təşkilatlar və cəmiyyət daxilində səmərəli qarşılıqlı əlaqə.

Belə başa düşülür ki, bilik cəmiyyəti bilik iqtisadiyyatını nəzərdə tutur, lakin ona azalda bilməz. Yeni biliklərə ehtiyac təkcə iqtisadiyyatda deyil, həm də insan fəaliyyətinin bütün sahələrində mövcuddur. Biliyin istehsalı və ötürülməsi təkcə bazar kontekstində deyil, həm də onlardan kənarda baş verir. Elmin, mədəniyyətin, təhsilin kommersiyalaşdırılması prosesləri reallıqdır, lakin bu proseslər belə sahələrin

yalnız müəyyən aspektlərinə və fraqmentlərinə təsir göstərir. Bilik cəmiyyətində istehsal olunan informasiya məhsullarının əhəmiyyətli bir hissəsi ictimai mülkiyyətə çevrilir, onun yaradıcılarına mükafat kommersiya əsasında həyata keçirilmir, simvolik ola bilər və ya ümumiyyətlə, pul dəyərinə malik deyildir. Buna baxmayaraq, bu cür sahələrdə vəziyyəti başa düşmək üçün tələb və təklif anlayışlarından istifadə faydalı hesab edilməlidir. Təhsilə, yenidənhazırlanmaya, əlavə təhsilə, "ömürboyu təhsilə" ehtiyac bilik cəmiyyətində əsas insan ehtiyaclarından biridir.

Müasir təhsilin inkişafındakı ən mühüm tendensiya onun davamlılığıdır (ömür boyu təhsil), təkmilləşdirmə və müxtəlif kurslar (böyüklərin təhsili) vasitəsilə həyata keçirilir. Fasiləsiz təhsil sistemi təkcə peşəkar təkmilləşmə üçün deyil, həm də daha dolğun şəxsi inkişaf üçün imkanlar açır.

Davamlı təhsil insanın bütün həyatını əhatə edən və formal (məktəb, universitet və s.) və qeyri-rəsmi (əhəmiyyətli insanlar, maraq qrupları ilə ünsiyyət, sertifikatlaşdırmadan təhsil kursları və s.) təhsili əhatə edən təhsildir.

XXI əsrdə bilik cəmiyyət üçün xammaldan daha əhəmiyyətli olur. Bilik cəmiyyəti sosial inkişafın müasir mərhələsinin konsepsiyasıdır və burada bilik dominant dəyərə çevrilir. Müasir cəmiyyətdə ən vacib şey öyrənməyi öyrənmək, məlumat axınında naviqasiya etmək, faydalı məlumatları yararsız məlumatdan ayırmağa imkan verən tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, onu təhlil etməyi, izah etməyi və qiymətləndirməyi bacarmaqdır.

Əsas dəyərlər insanın həyatı boyu inkişaf edən intellekt, yaradıcılıq və sosial bacarıqlardır. Artıq bütün dünyada təhsil təkcə ənənəvi fənn bilik və bacarıqlarının formalaşdırılmasına deyil, həm də XXI əsrin səriştələrinin inkişafı üçün şərait yaradılmasına yönəlib. Bunlara tənqidi təfəkkür, yaradıcılıq, ünsiyyət və əməkdaşlıq daxildir, lakin bunlarla məhdudlaşmır.

Tənqidi təfəkkür məlumatı təhlil etmək, ifadələr, suallar, arqumentlər arasında əlaqə tapmaq, onların etibarlılığını qiymətləndirmək, məlumatdakı boşluqları müəyyən etmək, fərziyyələr formalaşdırmaq, müstəqil nəticələr çıxarmaq və onları müdafiə etmək, nəticələri yoxlamaq bacarığını əhatə edir.

Yaradıcılıq problemlərin həllinə yeni yanaşmalar təklif etmək, ideyalar yaratmaq, yenilikçi qərarlar qəbul etmək bacarığıdır, maraq və yaranan suallara müstəqil cavab axtarışını nəzərdə tutur.

Ünsiyyət düşüncə, hiss və faktları şifahi və yazılı şəkildə ifadə etmək, fikir və təkliflərinizi izah etmək, həmsöhbətinizlə danışıqlar aparmaq bacarığı deməkdir.

Əməkdaşlıq, digər insanlarla səmərəli qarşılıqlı əlaqə və müxtəlif komandalarda işləmək, ümumi məqsəd və ona nail olmaq yollarını müəyyənləşdirmək, rolları bölüşdürmək və nəticəni qiymətləndirmək bacarığı hesab olunur.

İnformasiya cəmiyyəti texnologiyanın nailiyyətlərinə əsaslanırsa, bilik cəmiyyətinin inkişafı daha geniş sosial, siyasi və etik parametrləri nəzərdə tutur. Bilik cəmiyyəti konsepsiyası çərçivəsində aşağıdakı prioritetlər müəyyən edilmişdir:

- informasiya cəmiyyətində formalaşmış rəqəmsal, koqnitiv və linqvistik uçurumla mübarizə məqsədilə mövcud biliklərin daha ədalətli qiymətləndirilməsi;
- biliyə bərabər çıxış məsələsinin həllində maraqlı tərəflərin daha geniş iştirakı;
- bilik siyasətinin fəaliyyətinin daha yaxşı inteqrasiyası.

İnformasiya cəmiyyətindən bilik cəmiyyətlərinə keçid o qədər də texnoloji deyil, yeni bir cəmiyyətə keçid kimi qiymətləndirilir.

Beləliklə, bilik cəmiyyətində konkret təhsil sahəsinə aid olmayan, lakin qeyri-standart problemlərin həllini və müxtəlif situasiyalarda ətrafdakı insanlarla səmərəli qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutan xüsusi peşəkar bacarıqlara çevrilirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasov Ə.F. Milli fenomenlərin dərki və şərhində adekvat epistemolo-giya zərurəti. Müasir fəlsəfə, elm və mədəniyyət: postqeyri-klassik epistemolo-giya. Respublika konfransının materialları, 18 may 2011-ci il). Bakı-"Elm",2011.c.275.

2. Nəzərov M.H.Təhsil fəlsəfəsi.(dərs vəsaiti). Baki, 2022, 496 s

3. Nəzərov M.H. "Postsənaye cəmiyyəti" nəzəriyyəsi: Z.Bjezinski, E.Toffle-r, D.Bell. Uluslararsı politika akademisi 22 aralık 2014 (Türkiyə)

4. Бехманн Г. Общество знания - краткий обзор теоретических поисков // Вопросы философии. 2010. № 2. С. 113-126.

5. Всемирный доклад ЮНЕСКО. К обществу знаний. ЮНЕСКО. 2005.

6. Ракитов А.И. Регулятивный мир: знание и общество, основанное на знаниях // Вопр.

философии. - 2005. - №5. - С.84-85.

7. Хан А. В. Наука в информационном обществе [Текст] / А. В. Хан // На пути к обществам знаний. — СПб.: UNESCO, 2004. С. 22–26.

8. Drucker P. F. The Age of Discontinuity. Guidelines to Our Changing Society 1969, 420 p.

9. Machlup F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008, 436 p.

10. http://www.nir.ru/sj/sj/sj2-02stehr.html Stehr N.

11. ru.wikipedia.org. Информационное общество

M.H.Nəzərov

İnformasiya cəmiyyətindən bilik cəmiyyətinə keçid nəzəriyyəsi

XÜLASƏ

Məqalədə “bilik cəmiyyəti” adlanan müasir yüksək texnologiyalı cəmiyyətin inkişafının yeni mərhələsinə yaranan keçidin nəzəri və praktiki əsasları təhlil edilir.

“İnformasiya cəmiyyəti” və “bilik cəmiyyəti” anlayışlarının bir-birindən fərqləndirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu anlayışlar arasındakı əlaqəyə dair müxtəlif fikirlər verilir. Müvafiq olaraq kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri kimi qəbul edilən “informasiya” və “bilik” anlayışlarının qeyri-ekvivalentliyinə əsaslanaraq, informasiya cəmiyyəti və bilik cəmiyyəti cəmiyyətin müxtəlif növləri kimi müəyyən edilir.

Açar sözlər: *cəmiyyət, informasiya cəmiyyəti, post-sənaye cəmiyyəti, bilik cəmiyyəti, biliyə əsaslanan cəmiyyət.*

Назаров М.Х.

Теория перехода от информационного общества к обществу знаний.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются теоретические и практические основы перехода к новому этапу развития современного высокотехнологичного общества, получившему название «общество знаний».

Особое внимание уделено вопросу разграничения понятий «инфор-мационное общество» и «общество знаний». Высказываются различные точки зрения на соотношение этих понятий. Информационное общество и общество знаний определяются как разные типы общества, основанные на неэквивалентности понятий «информация» и «знание», которые рассматриваются как количественные и качественные показатели соответственно.

Ключевые слова: *общество, информационное общество, постин-дустриальное общество, общество знаний, общество, основанное на знаниях.*

M.H. Nazarov

Theory of transition from information society to knowledge society

SUMMARY

The article analyzes the theoretical and practical foundations of the transition to a new stage of the development of modern high-tech society, called "knowledge society".

Special attention is paid to the issue of distinguishing the concepts of "information society" and "knowledge society". Various views are given on the relationship between these concepts. Information society and knowledge society are defined as different types of society, based on the non-equivalence of the concepts of "information" and "knowledge", which are considered as quantitative and qualitative indicators, respectively.

Keywords: *society, information society, post-industrial society, knowledge society, knowledge-based society*

UOT 101.1::316
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0199

SOSİAL DƏYƏRLƏRİN EKOLOJİ SİSTEMLƏRİN İDARƏ OLUNMASINDA ROLU

ÜZEYİR ZEYNALOV
Mingəçevir Dövlət Universiteti.
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: zeynalov-73@mail.ru

JALƏ QASIMOVA
E-mail: qasimovaj497@gmail.com

Giriş

Dəyər anlayışı humanitar elmlərdə geniş şəkildə araşdırılan problemlərdəndir. Fəlsəfi ədəbiyyatlarda "Dəyər bu və ya digər predmetin xassəsi, insanların arzu və tələbatlarının ödənilməsidir". Eyni zamanda insanın dəyərlər sisteminə xeyir və şər, xoşbəxtlik və bədbəxtlik, həyatın məqsədi və mənası haqqındakı təsəvvürləri də daxil ola bilər. Dəyərlər insanların idrakında saxlanılan emosional aspektləri təmsil edir. Dəyərlər insan, cəmiyyət və bəşəriyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, insan və cəmiyyətin fəaliyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsi olan, subyekt-obyekt münasibətlərində fərdi və sosial baxışları müəyyənləşdirən, maddi və ideal varlıqların sintezini təşkil edən (əşyalar, proseslər, bilik və modellər və s.) rasional və irrasional konstruksiyaların mürəkkəb vəhdət formasıdır.

Dəyər anlayışı Sokrat, Platon, Aristotel, Avqustin, Epikür kimi klassik filosofların nəzərindən yayınmamış, İ.Kant, T.Hobbs, F.Şellinq, F.Hegel, A.Şopenhauer, F.Nitsşe, O.Şpenqler və başqaları dəyərlər nəzəriyyəsinin fəlsəfi əsaslarını, təhlilinin spesifikliyini işləyib hazırlamışlar.

Dəyərlər idrakın əsas aspekti, obyekti olduğundan sosial-ekoloji sistemə (SES) aid olan ədəbiyyatlarda "dəyər anlayışına" çox diqqət yetirilmir. Ümumiyyətlə, sosial-ekoloji sistemlər daxilində dəyərlərin mühüm, lakin nisbətən "kölgədə" qalmış tədqiqat sahələrindən biridir. Bu sahənin tədqiqi sosial-ekoloji sistemlərin necə işlədiyini başa düşməklə yanaşı, ətraf mühitin səmərəli idarə edilməsi üçün təşəbbüslərin həyata keçməsinə imkan verər. Təqdim edilən mövzu yeni olsa da Qərb tədqiqatçıları bu problemi geniş araşdırmışlar. Bu sahədə Azərbaycan tədqiqatçılarının mövzu ilə bağlı araşdırmalarına az rast gəlinir. Fikrimizcə, təqdim edilən mövzu sosial-ekoloji sistemlərin necə işlədiyini anlamaqda və bu sistemlərin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsində mühüm töhfələr verə bilər. Eyni zamanda, sosial-ekoloji sistemlər kontekstində dəyərlərin rolunun və funksiyasının araşdırılması hər iki istiqamətdə araşdırma aparan tədqiqatçılar arasında əməkdaşlığa dəstək verə bilər.

Sosial dəyərlər statik deyil və dəyişən sosial, mədəni, iqtisadi və siyasi dinamikaya cavab olaraq zamanla inkişaf edə bilər. Bundan əlavə, müxtəlif cəmiyyətlər və mədəni qruplar bu dəyərləri fərqli şəkildə prioritetləşdirə və şərh edə bilər ki, bu da sosial normalar və davranışlar haqqında müxtəlif perspektivlərə səbəb olacaq. Sosial dəyərlər fərdlərin və icmaların cəmiyyət daxilində qarşılıqlı əlaqədə və qərar qəbul etməsində rəhbərlik edən kollektiv inanclara, münasibətlərə və prinsiplərə aiddir. Bu dəyərlər insanların sosial həyatın müxtəlif aspektlərində, o cümlədən münasibətlər, siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyətdə arzu olunan, məqbul və ya qeyri-məqbul olanı necə qavramasına təsir göstərir. Sosial dəyərlər çox vaxt sosial normaları, davranışları və institutları formalaşdırır, cəmiyyətin strukturunun formalaşmasında həlledici rol oynayır. Sosial dəyərlərə misal olaraq:

• Bərabərlik və ədalət: Bir çox cəmiyyətlər mənşəyindən, kimliyindən və ya sosial-iqtisadi vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün fərdlər üçün ədalətli rəftar və imkanlar təmin etməyə çalışır, bərabərlik və ədalət dəyərlərini dəstəkləyir.

• Azadlıq: Azadlıq dəyəri fərdlərin özlərini ifadə etmək, öz maraqlarını həyata keçirmək və hakimiyyət orqanlarının əsassız müdaxiləsi və ya ictimai məhdudiyyətlər olmadan seçim etmək hüquqlarını vurğulayır.

• İcma və əməkdaşlıq: Sosial dəyərlər çox vaxt icma bağlarının, əməkdaşlığın və qarşılıqlı dəstəyin vacibliyini vurğulayır. Bu dəyərlər aidiyyət hissini və başqalarının rifahı üçün kollektiv məsuliyyəti təşviq edir.

• Müxtəliflik və inklüzivlik: Bir çox cəmiyyətlər mədəniyyət, etnik mənsubiyyət, din, gender, cinsi oriyentasiya və şəxsiyyətin digər aspektlərindəki fərqlərə hörmət etməyin və qəbul etməyin vacibliyini dərk edərək müxtəliflik və inklüzivliyə dəyər verir.

• Hörmət və tolerantlıq: Başqalarının hüquqlarına, inanclarına və perspektivlərinə hörmət dinc yanaşı yaşama və anlaşmaya kömək edən fundamental sosial dəyərdir. Tolerantlıq, fikir ayrılıqları ilə razılaşmadıqda belə, onları qəbul etməyi və onlara hörmət etməyi ehtiva edir.

• Məsuliyyət və dürüstlük: Sosial dəyərlər çox vaxt insanın öz hərəkətlərində və qərarlarında şəxsi və kollektiv məsuliyyətinin, dürüstlüyün vacibliyini vurğulayır, cəmiyyətin daha böyük rifahına töhfə verir.

• Ətraf mühitin mühafizəsi: Müasir cəmiyyətdə gələcək nəsillər üçün ətraf mühitin davamlılığı, mühafizəsi və təbii ehtiyatların qorunması ilə bağlı dəyərlərə daha çox diqqət yetirilir. Sosial dəyərlər təbii mühitin qorunması və saxlanmasına yönəlmiş qərarların qəbul edilməsinə, siyasətin işlənib hazırlanmasına və kollektiv fəaliyyətə təsir etməklə ekoloji sistemlərin idarə olunmasında mühüm rol oynayır [5, 121].

Bəs, sosial dəyərlər ekoloji sistemlərin idarə olunmasına necə təsir edə bilər? Bu, özünü, ilk növbədə, prioritetlərin və məqsədlərin müəyyən edilməsində göstərir. Belə ki, sosial dəyərlər ekoloji idarəetmə üçün prioritetləri və məqsədləri müəyyən etməyə kömək edir. Məsələn, cəmiyyət biomüxtəlifliyin qorunmasını yüksək qiymətləndirirsə, idarəetmə strategiyaları müxtəlif ekosistemlərin və nəsli kəsilməkdə olan növlərin qorunmasına üstünlük verəcək.

İkincisi, ekoloji siyasətlərin formalaşmasıdır. Sosial dəyərlər ekoloji siyasət və qaydaların inkişafını təmin edir. Hökumətlər və siyasətçilər ətraf mühitin mühafizəsi, torpaqdan istifadə, çirklənməyə nəzarət və təbii sərvətlərin idarə edilməsi ilə bağlı qanun layihələri hazırlayarkən çox vaxt ictimai rəyə və dəyərlərə üstünlük verirlər.

Üçüncüsü, maraqlı tərəflərin iştirakının təmin edilməsidir. Sosial dəyərləri başa düşmək üçün maraqlı tərəfləri ekoloji idarəetmə proseslərinə effektiv şəkildə cəlb etmək çox vacibdir. İcmalar daxilində müxtəlif dəyərlərin tanınması müxtəlif perspektivləri və narahatlıqları nəzərə alan inklüziv qərar qəbul etmə proseslərinə imkan verir.

Dördüncüsü, resursların bölgüsüdür. Sosial dəyərlər ekoloji idarəetmə ilə bağlı resursların bölüşdürülməsi qərarlarına təsir göstərir. Maliyyələşdirmə, işçi qüvvəsi və digər resurslar çox vaxt davamlılıq, mühafizə və ekoloji ədalət kimi dəyərlərin təsiri altında olan ictimai prioritetlər əsasında ayrılır.

Beşincisi, davranış dəyişiklikləridir. Sosial dəyərlər ekoloji sistemlərə təsir edən fərdi və kollektiv davranışları idarə edə bilər. Məsələn, cəmiyyət davamlı həyat təcrübələrini qiymətləndirirsə, fərdlər təkrar emal, enerji istehlakını azaltmaq və ətraf mühitə uyğun biznesləri dəstəkləmək kimi davranışları qəbul edə bilərlər.

Altıncısı, təhsil və maarifləndirmədir. Sosial dəyərlər ekoloji problemlər haqqında məlumatlılığın artırılmasına və ətraf mühitə nəzarətin gücləndirilməsinə yönəlmiş təhsil səylərini məlumatlandırır. Təhsil proqramları və kampaniyaları çox vaxt təbiətə hörmət, məsuliyyət, insanların rifahı ilə ekoloji sağlamlığın qarşılıqlı əlaqəsi kimi dəyərləri vurğulayır.

Yeddincisi, münaqişələrin həlli: Ekoloji idarəetmə ilə bağlı münaqişələr çox vaxt maraqlı tərəflər arasında fərqli dəyərlər və maraqlardan qaynaqlanır. Münaqişənin effektiv həlli qarşılıqlı məqbul həll yollarını tapmaq üçün əsas sosial dəyərləri başa düşməyi və onlara müraciət etməyi tələb edir.

Səkkizincisi, uzunmüddətli planlaşdırmadır. Sosial dəyərlər ekoloji idarəetmə üçün uzunmüddətli planlaşdırma səylərini formalaşdırır, davamlı inkişaf, torpaqdan istifadənin planlaşdırılması və iqlimə uyğunlaşma strategiyaları ilə bağlı qərarlara təsir göstərir.

Dəyər anlayışı ekoloji idarəetmə və mühafizə praktikasında və elmində mərkəzi yer tutur. Bu cür alınan fikirlər ekoloji mühafizə, idarəetmə və tədqiqatda sosial dəyərlərin rolunu nəzərdən keçirmək üçün möhkəm və mükəmməl platforma təmin edir. Bu məqalədə dəyər nəzəriyyələri nəzərdən keçirilir və tədqiqatçılar tərəfindən istifadə edilə bilən praktik alətlər kimi müzakirə olunur. İnsanların qavrayışını formalaşdıran əsas dəyərlər (məsələn, altruistik və ya biosfer dəyər oriyentasiyaları) və insanların dünyadakı əşyalara verdiyi dəyərlər (məsələn, təbii irs, pul) arasında fərq vurğulanır. Çoxsaylı tədqiqatlardan əldə edilən sübutlar göstərir ki, ekoloji idarəetmə və mühafizə ilə əlaqəli bu dəyərlər və münasibətlər, inanclar və davranışlar arasında çoxlu yollar mövcuddur. Təbii sistemlərə antropogen təsirlərin artdığı bir dövrdə insanların ekoloji sistemlərin müxtəlif aspektlərini necə və nə üçün qiymətləndirdiklərini dərk etmək ekoloji menecerlərə maraqlı tərəflər arasında münaqişəni minimuma endirmək və idarəetmə fəaliyyətlərinin

sosial məqbulluğunu təşviq etmək üçün fəaliyyət göstərməyə imkan verə bilər. Ekosistemin idarə edilməsi və tədqiqatında sosial dəyərlərin daha yaxşı nəzərə alınmasını təmin etmək üçün bir sıra praktiki təlimatlar təqdim olunur. Ekosistem birlikdə yaşayan orqanizmlərin (canlıların) və onların yaşadıqları mühitin (cansız elementlərin) birləşməsindən əmələ gələn vəhdətdir. Ekosistem canlılar arasındakı əlaqələri, canlılar və onların qeyri-canlı mühitləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əhatə edir. Bu qarşılıqlı təsirlər enerji və qida dövrü, su dövrü, yaşayış yerləri, iqlim, torpaq və digər amillər vasitəsilə baş verir. Ekosistemlər müxtəlif ölçülərdə və mürəkkəblikdə ola bilər. Kiçik miqyaslı ekosistem göl və ya meşədəki mikroorqanizmlər ola bilər, böyük miqyaslı ekosistem isə meşəlik ərazi, çay deltası və ya okean ekosistemi ola bilər. Ekoloji sistemlərdə sosial dəyərlər insanların ekosistemlərlə qarşılıqlı əlaqəsi və bu qarşılıqlı təsirlərin nəticələri ilə bağlı sosial dəyərlərdir. Bu dəyərlər müxtəlif cəmiyyətlərin mədəni, iqtisadi və sosial strukturlarından asılı olaraq fərqlənə bilər. Bəzi ümumi ekoloji sosial dəyərlər bunlardır:

- təbii sərvətlərdən davamlı istifadə: Burada ekoloji sistemlərin sağlam şəkildə davam etməsi üçün təbii ehtiyatlardan davamlı istifadə etmək vacibdir. Bu, su, torpaq, meşə və kənd təsərrüfatı torpaqları kimi ehtiyatların qorunması və məhsuldarlığının artırılması deməkdir;

- biomüxtəlifliyin qorunması: Ekosistemlərdə müxtəliflik ekosistemlərin sağlamlığı və davamlılığı üçün çox vacibdir. Bitki və heyvan növlərinin nəsli kəsilməsinin qarşısını almaq və ekosistemlərin tarazlığını qorumaq üçün biomüxtəlifliyin qorunması vacibdir;

- cəmiyyətin rifahı və sağlamlığı: Sağlam ekoloji sistemlər insanların sağlam həyat sürməsinə kömək edir. Təmiz su, təmiz hava və sağlam qida ehtiyatları cəmiyyətin rifahı və sağlamlığı üçün mühüm sosial dəyərlərdir;

- ekosistem xidmətləri haqqında məlumatlılıq: Ekoloji sistemlər insanlara müxtəlif ekosistem xidmətləri təqdim edir. Bu xidmətlərə su təchizatı, torpaq eroziyasının qarşısının alınması, iqlimin tənzimlənməsi və təbii fəlakət riskinin azaldılması kimi funksiyalar daxildir. Cəmiyyətin bu xidmətlərin əhəmiyyətini tanıması və dəyərləndirməsi vacibdir;

- ədalət və bərabərlik: Ekoloji sistemlərin qorunması və davamlı istifadəsi cəmiyyət daxilində ədalət və bərabərlik prinsipləri ilə əlaqələndirilir. Təbii ehtiyatlara çıxış və istifadəyə ədalətli və bərabər yanaşma sosial dəyərlər arasında mühüm yer tutur;

- mədəni əlaqələr və kimlik: Bəzi cəmiyyətlər üçün ekoloji sistemlər onların mədəni irsinin və kimliyinin bir hissəsidir. Buna görə də ekoloji sistemlərin qorunması və sağlam saxlanılması cəmiyyətlərin mədəni əlaqələrini və kimliklərini qoruyub saxlamağa kömək edir [5, 87]

Bu sosial dəyərlər cəmiyyətin ekoloji sistemlərlə qarşılıqlı əlaqəsini formalaşdırır və davamlı gələcək üçün mühüm zəmin yaradır. Ekoloji sistemlərin idarə olunmasında sosial dəyərlər siyasətinin qurulması, resursların bölüşdürülməsi və həyata keçirilməsi proseslərinə rəhbərlik edən əsas amillərdən biridir. Ekoloji sistemlərin idarə edilməsində sosial dəyərlərin rolu ilə bağlı bəzi vacib məqamlar vardır. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, siyasət və qərar qəbuletmə prosesləri ekoloji sistemlərin idarə edilməsində mühüm rol oynayır və bu cəmiyyətin ətraf mühit və təbii ehtiyatlarla bağlı üstünlükləri siyasətçilərin və qərar qəbul edənlərin strategiya və məqsədlərinə mühüm təsir göstərir. Digər mühüm məqam iştirak və şəffaflıqdır. Belə ki, sosial dəyərlər idarəetmə proseslərində iştirakı və şəffaflığı təşviq edir. Cəmiyyətin maraqlarının nəzərə alınması və onların iştirakı daha əhatəli və effektiv qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Sosial dəyərlər ekoloji təhsil və maarifləndirmə proqramlarının yaradılmasında mühüm rol oynayır. İdarəetmə proseslərinin uğuru üçün cəmiyyətin ekoloji sistemlərin qorunması və davamlı istifadəsi ilə bağlı bilik və məlumatlılıq səviyyəsi çox vacibdir. Ekoloji sistemlərin idarə edilməsi yerli mədəni və tarixi əlaqələrin qorunub saxlanmasını da əhatə edir. Cəmiyyətin ekosistemlərlə dərin əlaqələri və onun mədəni irsi idarəetmə proseslərində nəzərə alınmalı və qorunmalıdır.

Bu məqamlar ekoloji sistemlərin idarə olunmasında sosial dəyərlərin əhəmiyyətini vurğulayır. Xülasə olaraq, sosial dəyərlər ekoloji sistemlərin idarə edilməsi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi və hərəkətləri haqqında məlumat verən rəhbər prinsiplər kimi xidmət edir. Bu dəyərlərin tanınması, başa düşülməsi və idarəetmə yanaşmalarına daxil edilməsi cəmiyyətin ehtiyac və istəklərinə uyğun ekoloji cəhətdən davamlı nəticələrə nail olmaq üçün vacibdir.

Ekosistemin idarə edilməsinin əsas məqsədi bioloji resursların qorunub saxlanılması olmaqla yanaşı

insanların müvafiq istifadənin davamlı olmasını təmin etməkdir. Əsas ekoloji xidmətlərə məhsuldarlığın bölüşdürülməsi (enerji axını), torpağın münbitliyinin saxlanması (qidalanma dövriyyəsi) və hidroloji dövrün istismarı daxildir. Bioloji resurslar genlərdə, növlərdə və icmalarda olan bütün təbii variasiyaları və bu dəyişkənliyi qoruyan prosesləri əhatə edir. İnsan istifadəsinin məqsədəuyğunluğu və davamlılığı bioloji və fiziki mühitin qoyduğu məhdudiyyətlər və torpaqdan istifadə üçün qanuni səlahiyyətlərlə müəyyən edilir. Ekosistemin idarə edilməsində yeddi vacib addım var. Bunlar: (1) idarə olunacaq ekosistemi təsvir etmək (müəyyən etmək); (2) strateji idarəetmə məqsədlərini müəyyənləşdirmək; (3) ekosistem haqqında hərtərəfli anlayışı inkişaf etdirmək; (4) sosial-iqtisadi məlumatları əldə etmək; (5) müvafiq modeldə sosial-iqtisadi və ekoloji məlumatları əlaqələndirmək; (6) eksperimental idarəetmə tədbirlərini həyata keçirmək; və (7) uzunmüddətli uğur və ya uğursuzluğu müəyyən etmək üçün idarəetmə nəticələrinə nəzarət edilməsi daxildir. Ekosistemin idarə edilməsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, ekoloji sistemlərin bəzi hissələrinə deyil, bütövlükdə ekoloji sistemlərə diqqət yetirir, məqsədlərin müəyyən edilməsi prosesində ictimaiyyətin iştirakını əhatə edir, mühafizəni iqtisadi fəaliyyətə inteqrasiya edir və "xətti hərtərəfli" sistemdən paradiqma dəyişikliyini təmsil edir [4, 73]. Son illərdə innovativ inkişaf paradiqması formalaşıb, onun çərçivəsində ekoloji oriyentasiya və ya davamlı inkişaf meylləri nəzərə çarpır. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində ekoloji sahədə fəaliyyət göstərən bir qrup ekoloji qeyri-hökumət təşkilatı formalaşmışdır. Bunlar "Yaşayan Planet" Beynəlxalq Ətraf Mühit Hərəkatı, Ümumdünya Təbiət Fondu (WWF), Vəhşi Təbiəti Mühafizə Cəmiyyəti (WCS), Təbiəti Mühafizə üzrə Beynəlxalq Birlik (Beynəlxalq Birlik) və Təbiətin Mühafizəsi - IUCN) və s. Bu tip təşkilatların mövcudluğu və onların fəaliyyəti yeni elmi kateqoriyaların, nəzəriyyələrin və onların əsasında siyasətə yeni ekoloji yönümlü yanaşmaların formalaşmasını zəruri edir. Eyni zamanda, Vision 2050 sənədi gələcək davamlı cəmiyyət üçün ekosistemin 9 ölçüsünü təqdim edir:

1. dəyərlər və davranış;
2. insan inkişafı;
3. iqtisadiyyat;
4. kənd təsərrüfatı;
5. meşə təsərrüfatı;
6. yanacaq və enerji;
7. tikinti;
8. hərəkətlilik;
9. materiallar.

Doqquz ölçüdən ikisi açıq şəkildə sosial, üçüncüsü iqtisadi, sonuncu altısı isə geniş şəkildə ətraf mühitlə bağlıdır. Bu baxımdan, ekoloji cəhətdən təmiz inkişafın iqtisadi, sosial və mədəni aspektlərinin qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı təsirinin aktual məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir [2, 99].

Təbiət bütöv dünyadır, bütün formaları bütün müxtəlifliyi ilə əsrarəngizdir. İnsan üçün təbiət tanrının yaradıcılığı kimi mənəvi və kosmik tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyırdı. Onun üçün Allahın məbədi təkcə kilsə deyil, həm də meşə, tarla və sonsuzluğa qədər uzanan səma idi. Təbiətin mənasını bu cür fəlsəfi və dini dərk etmək insana şüursuz səviyyədə özünü onun bir hissəsi kimi hiss etmək, onunla qırılmaz vəhdətini emosional olaraq yaşamaq imkanı verirdi. Təbiət, insanların ictimai şüurunda, o dövrün fəlsəfi yazılarında aydın şəkildə əksini tapmış və təcəssüm etdirən əsas təbii tərbiyəçi kimi çıxış edirdi. Doğma şəhərin təmizliyi, yaxınlıqdakı parkdakı su anbarının vəziyyəti, yaşayış məhəlləsindəki abadlıq estetikası - bu və onlarla oxşar "yerli əhəmiyyətli" problemlər müəyyən bir insanı laqeyd qoymamalıdır. Hər kəsi, ilk növbədə, özünün və yaxınlarının həyatının təmini ilə bağlı problemlər narahat etməlidir.

Məsələn, mənzildə havanın təmizliyi, içməli suyun keyfiyyəti, evin yaxınlığındakı ərazinin abadlaşdırılması, vəziyyəti, şəxsi bağ sahəsindəki torpağın və s. qeyd etmək olar.

V.E. Boreyko təbiətin bütün dəyərlərini iki əsas növə bölür: 1. təbiətin özündən başqası üçün faydalı olan xarici dəyərlər (məsələn, insanlar üçün) və 2. təbiətin özü üçün faydalı olan və insanlar üçün faydasız olan daxili dəyərlər. Əmək insanı təbiət aləmindən ayırdı, bəşər cəmiyyətinə texniki tərəqqi yolu ilə getməyə və özünün sosial inkişaf tarixini formalaşdırmağa imkan verən yaradıcı iş idi. [4, 55] Əmək prosesinin və əmək münasibətlərinin yaranması ilə təbiətlə yaranan cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin xarakteri sürətlə dəyişməyə başladı. Təbiətin insanlara təsiri ictimai təşkilatlar və insanın yaratdığı mənfi təbii amillərdən qorunma vasitələri, məsələn, geyim, mənzil, yırtıcıların nəzarəti və s. vasitəsilə həyata keçirilməyə başlandı. Sosial münasibətlərin getdikcə mürəkkəbləşməsi, əqli və

əmək fəaliyyətinin sürətli inkişafı cəmiyyətin ətraf mühitə təsirini artırmışdır. Hal-hazırda texnologiya getdikcə təkcə təbiəti deyil, həm də insanın özünü tabe edir. Bəşəriyyət texnologiyadan asılı vəziyyətə düşür. İnsan sistemin üçüncü komponenti kimi bir sıra elmlərin: antropologiya, sosiologiya, etnoqrafiya, pedaqogika, anatomiya, fiziologiya və s.-nin tədqiq obyektidir.

İnsan sosial varlıqdır, onun fərqləndirici xüsusiyyəti şüurdur. Hər bir fərdi şəxs öz genotipinin xarici mühitlə qarşılıqlı təsirinin məhsuludur, xalqın mədəniyyəti isə xalqın genofondunun yaşayış yeri ilə qarşılıqlı təsirinin məhsuludur. İnsan həyatın ən yüksək inkişaf səviyyəsini təcəssüm etdirən varlıqdır, ictimai-tarixi fəaliyyətin subyektidir. Əmək fəaliyyəti və texniki tərəqqi bu qabiliyyətə əsaslanır, insanın mənəvi aləmi formalaşır. Psixologiyada insan həyatın ən yüksək inkişaf səviyyəsini təcəssüm etdirən varlıq, ictimai-tarixi fəaliyyətin subyekti hesab olunur. Demək olar ki, bütün psixologiya insanın sosial əlaqələrə daxil olan bir fərd kimi probleminə, onun təlim və tərbiyə proseslərində inkişafı, fəaliyyət və ünsiyyətdə formalaşmasına yönəlmişdir. İnsan, bildiyimiz kimi, təkcə əqli deyil, həm də ictimai keyfiyyətlərin daşıyıcısıdır.

Eyni zamanda, sosial rolun yerinə yetirilməsi bu rolun daşıyıcısının dəyərləri ilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Məsələn, nümunə olaraq deyə bilərik ki, bir insan qeyri-iş saatlarında ən aktiv "təbiət dostu" ola bilər.

Bundan əlavə, həm də bir insan və eyni zamanda istehsal prosesinin məntiqinə uyğun olaraq ətraf mühitə ziyan da vura bilər. Yəqin ki, bu ziddiyyət peşə vərdişlərinə yiyələnmə prosesində, xüsusən də orta məktəbdə təhsil aldığı dövrdə yaranır.

Təbiətlə qarşılıqlı əlaqədə olan bir varlıq kimi müəyyən edilən digər faktor cəmiyyətdir. Cəmiyyət insanlarda həm sosial varlıq, həm də özünəməxsus şəxsiyyət kimi özünü dərk etməyə kömək edən keyfiyyətlər formalaşdırır, vətəndaş mövqelərini formalaşdırır, qanunlara, sosial həyat və mədəniyyət normalarına hörmət edir, ünsiyyət, əməkdaşlıq, şüurlu seçim etmək bacarığını inkişaf etdirir. Hazırda yer sivilizasiyası proseslərinin qloballaşması, Biosfer-Cəmiyyət-İnsan sistemində universal qarşılıqlı asılılıq, sivilizasiyanın post-sənaye inkişafı, informasiya cəmiyyəti haqqında çox danışılır və yazılır. Burada ümumi olan, yəqin ki, öz elitası ilə təmsil olunan bəşəriyyətin insanın, cəmiyyətin və biosferin inkişafı üçün məqsədlərin vəhdətini dərk etməsidir. Bəşəriyyət öz ehtiyaclarını ən yaxşı şəkildə ödəməli və təbiətə ən az antropogen təsir göstərməli olan öz süni mühitini yaradır. Beynəlxalq normalar, qaydalar, nəzarət sistemləri olmadığı halda bu mərhələdə insan genomu haqqında biliklərdən istifadə etmək, mutantlar yaratmaq, insan fərdlərinin və ayrı-ayrı orqanlarının klonlaşdırılması və s. gözlənilməz nəticələrə səbəb ola bilər. Sivilizasiyamızın inkişafının istehlakçı xarakteri artıq qidalanmada genetik cəhətdən dəyişdirilmiş məhsulların istifadəsinə səbəb olmuşdur.

Millətlər və dövlətlər, iri özəl şirkətlər müəyyən funksiyaları daha yaxşı yerinə yetirmək və "daha yaxşı həyat standartlarına nail olmaq üçün genetik cəhətdən dəyişdirilmiş insan yaratmaqda rəqabət aparmağa başlayacaqlar" [3, 121].

Nəticə

Aparılan tədqiqatın yekunu və eyni zamanda alim-müəllimlərin, psixoloqların, bioloqların, ekoloqların, metodistlərin nailiyyətlərini nəzərə alaraq hesab edirik ki, ekoloji sistemlərin idarə olunmasında dəyərlərin, eləcə də ekoloji dəyərlərin formalaşması prosesinin elmi-metodiki təminatı probleminin həlli əsasında sistemli, ekoloji-humanist, şəxsi-fəal yanaşmaların tətbiqi ekoloji dəyərlərin formalaşması üçün metodologiya yaratmağa imkan verəcəkdir. Biologiya, fəlsəfə, sosioloji biliklərin, pedaqoji elmlərin və təhsil təcrübəsinin nailiyyətlərinin tədqiqi göstərdi ki, "Ümumi biologiya", "Ekoloji dəyərlər", kursunun kurikulumlara daxil edilməsi tələbələrdə ekoloji dəyərlərin formalaşdırılmasına imkan verə bilər. Bu kurslarda tədris olunan mövzular əvvəlki kursları ilə ("Bitkilər", "Heyvanlar", "İnsan və onun sağlamlığı") müqayisədə daha praktik əhəmiyyət daşıyar və digər akademik fənlər (kimya, coğrafiya, ekologiya) ilə əlaqəni müəyyən etməyə imkan verər. Nəzərdə tutulan məqsədə və irəli sürülən fərziyyəyə uyğun olaraq aşağıdakı tədqiqat məqsədlərinə nail olunmuşdur:

1. Təhsil müəssisələrində pedaqoji, psixoloji, metodik elmlərdə və bioloji təhsil praktikasında problemin inkişaf vəziyyətini öyrənmək.

2. "Ekoloji dəyərlər" anlayışının mahiyyətinin sosial-psixoloji və pedaqoji əsaslarını müəyyənləşdirmək.

3. Təhsilalanlar (ali məktəb tələbələri və orta məktəb şagirdləri) arasında ekoloji dəyərlərin for-

malaşmasının psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək.

4. Sistemli, ekoloji-humanist yanaşma əsasında "Ekoloji dəyərlər" kursunun dünyagörüşünü, ekoloji-humanist, bioloji-ekoloji ideyalarını əks etdirən ekoloji dəyərlər sistemini elmi cəhətdən əsaslandırmaq və inkişaf etdirmək.

5. "Ekoloji dəyərlər"in tədrisində sistemli, ekoloji-humanist, şəxsi-fəal yanaşmaların həyata keçirilməsini təmin etməklə ekoloji dəyərlərin formalaşmasının didaktik prinsiplərini müəyyənləşdirmək və metodoloji şərtlərini müəyyən etmək.

6. "Ekoloji dəyərlər" kursunu öyrənərkən tələbələr üçün ekoloji dəyərlər sisteminin formalaşdırılması metodologiyasını işləyib hazırlamaq və onun effektivliyini eksperimental sınaqdan keçirmək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Robin Wall Kimmerer. Braiding sweetgrass: indigenous wisdom, scientific knowledge and the teachings of plants, Published 2013 by Milkweed Editions 468p.

2. Jones, N. A., S. Shaw, H. Ross, K. Witt, and B. Pinner. 2016. The study of human values in understanding and managing socialecological systems. Ecology and Society Ecology and Society (ERA 2023, 2018, 2015, 2012, 2010 Journal(s) Listed) Check publisher's open access policy

3. В. П. Полуянов Система Социально-Экологических Ценностей Человека Изд-Во Мнэпу,2012. – С. 112.

4. Борейко В.Е. Экологическая этика. – М.:Изд-во МНЭПУ, 2012 – 112 с.

5. Bjarstig T, Stens A (2018) Social values of forests and production of new goods and services: the views of swedish family forest owners. Small Scale For 17(1):125–146. https://doi.org/10.1007/s11842-017-9379-9

XÜLASƏ

Dəyər anlayışı ekoloji idarəetmə və mühafizə praktikasında və elmində mərkəzi yer tutur. Fəlsəfə, iqtisadiyyat, sosiologiya və psixologiya daxil olmaqla, müxtəlif fənlər üzrə dəyər anlayışlarını müxtəlif yollarla araşdıran yaxşı işlənmiş nəzəriyyə və sübutlar toplusu mövcuddur. Bu fənlərdən alınan fikirlər ekoloji mühafizə, idarəetmə və tədqiqatda sosial dəyərlərin rolunu nəzərdən keçirmək üçün möhkəm və mükəmməl platforma təmin edir. Bu məqalədə bu fənlərin dəyər nəzəriyyələri nəzərdən keçirilir və tədqiqatçılar və praktiklər tərəfindən istifadə edilə bilən praktik alətlər müzakirə olunur. İnsanların dünyanı qavrayışını formalaşdıran əsas dəyərlər (məsələn, altruistik və ya biosfer dəyər oriyentasiyaları) və insanların dünyadakı əşyalara verdiyi dəyərlər (məsələn, təbii irs, pul) arasında fərq vurğulanır. Çoxsaylı tədqiqatlardan əldə edilən sübutlar göstərdi ki, ekoloji idarəetmə və mühafizə ilə əlaqəli bu dəyərlər və münasibətlər, inanclar və davranışlar arasında çoxlu yollar mövcuddur. Təbii sistemlərə antropogen təsirlərin artdığı bir dövrdə insanların ekoloji sistemlərin müxtəlif aspektlərini necə və nə üçün qiymətləndirdiklərini dərk etmək ekoloji menecerlərə maraqlı tərəflər arasında münaqişəni minimuma endirmək və idarəetmə fəaliyyətlərinin sosial məqbulluğunu təşviq etmək üçün fəaliyyət göstərməyə imkan verə bilər. Ekosistemin idarə edilməsi və tədqiqatında sosial dəyərlərin daha yaxşı nəzərə alınmasını təmin etmək üçün bir sıra praktiki təlimatlar təqdim olunur.

Ekoloji idarəetmənin əsas məqsədi insanların ekosistemlərə mənfi təsirlərini minimuma endirmək olmuşdur. Buna nail olmaq üçün ekoloji sistemlərin dinamikası və antropogen pozğunluqlar intensiv şəkildə öyrənilmişdir.

Açar sözlər: *təyin edilmiş dəyərlər, ekosistemlər, sosial dəyərlər.*

THE ROLE OF SOCIAL VALUES IN THE MANAGEMENT OF ECOLOGICAL SYSTEMS

Phd. Zeynalov Uzeyir Alamshah
Gasimova Jala Elchin

The concept of value is central to the practice and science of ecological management and conservation. There is a well-developed body of theory and evidence that explores concepts of value in different ways across different disciplines including philosophy, economics, sociology and psychology. Insight from these disciplines provides a robust and sophisticated platform for considering the role of social values in ecological conservation, management and research. This paper reviews theories of value from these disciplines and discusses practical tools and instruments that can be utilised by researchers and practitioners. A distinction is highligh-

ted between underlying values that shape people's perception of the world (e.g. altruistic or biospheric value orientations), and the values that people assign to things in the world (e.g. natural heritage, money). Evidence from numerous studies has shown that there are multiple pathways between these values and attitudes, beliefs and behaviours relevant to ecological management and conservation. In an age of increasing anthropogenic impacts on natural systems, recognising how and why people value different aspects of ecological systems can allow ecological managers to act to minimise conflict between stakeholders and promote the social acceptability of management activities. A series of practical guidelines are provided to enable social values to be better considered in ecosystem management and research.

The main goal of ecological management has been to minimize the negative effects of people on ecosystems.

To achieve this, the dynamics of ecological systems and anthropogenic disturbances have been intensively studied.

Key words: *assigned values, ecosystems, social values.*

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УПРАВЛЕНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИМИ СИСТЕМАМИ

Кандидат философских наук
Зейналов Узеир Аламшах
Гасымова Джала Эльчин

Концепция ценности занимает центральное место в практике и науке управления и сохранения окружающей среды. Существует хорошо разработанная теория и доказательства, которые по-разному рассматривают концепции ценности в различных дисциплинах, включая философию, экономику, социологию и психологию. Результаты этих дисциплин обеспечивают надежную и сложную платформу для рассмотрения роли социальных ценностей в сохранении, управлении и исследованиях окружающей среды. В этой статье рассматриваются теории ценностей этих дисциплин и обсуждаются практические инструменты, которые могут быть использованы исследователями и практиками. Подчеркивается различие между базовыми ценностями, формирующими мировосприятие людей (например, альтруистические или биосферные ценностные ориентации) и ценностями, которые люди придают вещам в мире (например, природному наследию, деньгам). Данные многочисленных исследований показали, что между этими ценностями и отношениями, убеждениями и поведением, связанными с управлением и сохранением окружающей среды, существует множество путей. В эпоху растущего антропогенного воздействия на природные системы понимание того, как и почему люди ценят различные аспекты экологических систем, может позволить экологическим менеджерам действовать, чтобы минимизировать конфликты между заинтересованными сторонами и способствовать социальной приемлемости управленческой деятельности. Представлен ряд практических рекомендаций, призванных обеспечить лучший учет социальных ценностей в управлении экосистемами и их исследованиях.

Основная цель экологического менеджмента заключалась в минимизации негативного воздействия человека на экосистемы. Для этого интенсивно изучается динамика экологических систем и антропогенных нарушений.

Ключевые слова: *присвоенные ценности, экосистемы, социальные ценности*

UOT: 316
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0206

UŞAQ İNKİŞAFI YÖNÜMÜNDƏN DEİNSTİTUALİZASİYANIN ZƏRURİYYƏTİ AZƏRBAYCAN KONTEKSTİNDƏN DEİNSTİTUALİZASİYA VƏ ALTERNATİV QAYĞI SİSTEMİNƏ BAXIŞ

ÜLVİYYƏ MİRZƏYEVA
Azərbaycan Universiteti, dissertant
E-mail: ulviyya.mirzayeva@uafa.az

"Uşaqlar nə valideynlərinin malı, nə də köməksiz xeyriyyə obyekti deyillər.
Onlar insandırlar və öz hüquqlarının subyektidirlər".

BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası

"Uşağın valideynləri tərəfindən himayə olunmaq hüququ vardır".

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyasının 7-ci maddəsinə əsasən

Uşaqlıq gələcək inkişafın əsasını qoyan bir dövrdür. Həyatın bu mərhələsində beyin nə qədər çox informasiya qəbul etsə, bir o qədər çox inkişaf etmiş olur. Bu zaman vacib həyat bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün uşaqların imkanları çox böyükdür və əldə etdikləri hər bir şey həyatları boyu onların yaddaşında həkk oluna bilir. Əgər uşağın beyni kifayət qədər informasiya qəbul etmirsə və o cəmiyyətdən təcrid olunmuşdursa, bu zaman beyin inkişafdan qalmış olur.

Uşaqların çoxu ev şəraitində onlara məhəbbət, hörmət, diqqət və qayğı göstərən, onların fikri ilə hesablaşan və qiymətləndirən ailə üzvləri, qohumlar və qonşuların əhatəsində yaşayırlar. Aparılmış tədqiqat və praktiki təcrübələr göstərmişdir ki, uşaqlar özlərinin emosional, sosial və psixoloji qabiliyyətlərini tam inkişaf etdirmək üçün ailə mühitində böyüməyə ehtiyac duyurlar. Bununla belə, bəzən ailələr müxtəlif səbəblərdən öz uşaqlarının, xüsusən də əlilliyi olan uşaqlarının qayğısına qalmaq üçün başqa yollar axtarırlar. Alternativ qayğı sisteminin olmadığı ölkələrdə valideynlərin yeganə alternativi uşaq evləri, internat müəssisələri olur.

"United Aid For Azerbaijan" təşkilatının 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Abşeron rayonunda yerləşən iki internat evində apardığı "Azərbaycanda uşaq müəssisələrinin vəziyyətinin təhlili" adlı tədqiqatı zamanı məlum olmuşdur ki, uşaq müəssisələrindəki uşaqların 64%-i mayın sonundan sentyabrın əvvəlinə kimi evə gedir. Tədqiqatın nəticəsinə əsasən uşaqların 75%-dən çoxunun valideynləri yaşayır. Tədqiqatın 2-ci və ən əsas nəticəsinə əsasən uşağın müəssisələrə atılmasının əsas səbəbinin

- yoxsulluq
- ailənin dağılması

olduğu ortaya çıxmışdır.

Başqa ölkələrdə aparılan tədqiqatlara müraciət etdikdə əlavə nəticələri də aşkar etmış oluruq, problemli davranış və zəif akademik performans kimi bir çox mənfi nəticələrin məhz yoxsulluqdan qaynaqlandığını görürük [1,s.288]. Həmçinin boşanmanın mənfi təsirinin çox vaxt yetkinlik yaşına çatdıqda da davam etdiyini, bunun isə psixi sağlamlıq problemlərinin daha geniş yayılmasına və təhsil səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olduğu nəticələri ilə qarşılaşırıq [2,s.10]

Yuxarıda qeyd olunmuş araşdırmanın nəticələrinə əsasən, yoxsulluğun aradan qaldırılması və ailə birliyi BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasına riayət etmək və de-institusionalizasiya prosesinə əməl etmək üçün hökumət tərəfindən həll edilməli olan iki məsələdir.

Çünki müəssisələrdə yaşamanın uşağa etdiyi təsirlər və uşaqda qoyduğu izlər onun gələcək həyatına da təsir etməklə yanaşı cəmiyyətin rifahı üçün də mənfi nəticələr nümayiş etdirir.

Müəssisələrin uşaq inkişafına təsiri ilə bağlı bir çox tədqiqatlar mövcuddur və bu tədqiqatların nəticələri göstərir ki, ailədə və internatlar/uşaq evləri / digər uşaq müəssisələrində vəziyyət tamamilə fərqlidir. Çünki belə uşaq müəssisələrində normadan çox uşaq yaşayır və burada uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası üçün çox az imkanlar vardır. Ailədə böyüyən uşaqların sevinc hissləri uşaq müəssisələrində yaşayan, ana-ata qayğısı, məhəbbəti və nəvazişindən məhrum olan uşaqlara yaddır. Əlbəttə, belə şəraitdə böyüyən uşağın tam normal və hərtərəfli inkişafı üçün şans çox cuzi olur.

Əqli və fiziki cəhətdən geriliyi olan uşaqların yaşadığı müəssisələrdəki vəziyyət daha çətindir. Əqli və fiziki çatışmazlığı səbəbindən atılmış uşaqların yaşadıqları müəssisələrdə əksər hallarda uşaq böyük nisbəti (6:1) təmin olunmadığından onların ümumi inkişafı üçün vacib olan qayğı, diqqət və ünsiyyətdən

də məhrum olmaları labüddür.

Maslonun Ehtiyacların İerarxiyası nəzəriyyəsinə əsaslansaq, bütün uşaqların özlərini təhlükəsiz hiss etmələri və özlərinə inam hissinin formalaşması üçün yeməyə, istiliyə, qayğıya, məhəbbətə və hörmətə ehtiyacları var. Müəssisələrdə bu ehtiyacların çoxu ödənilmir. Uşaqlar kifayət qədər və öz seçimlərinə əsasən qidalanmadıqdan və ya məhəbbət görmədiklərindən onlar özlərini təhlükəsiz hiss etmirlər, bu da onların cəmiyyətə inteqrasiyasını və insanlarla ünsiyyətə girmələrini çətinləşdirir və ümumi inkişafdan saxlayır.

Çox vaxt müəssisəyə atılmış uşaq oradakı şəraitə uyğunlaşa bilmir, valideynləri üçün darıxır, özünü tənha hiss edir ki, bu da ölümlə nəticələnə biləcək depressiyaya gətirib çıxarır. Evdən müəssisəyə gəlmiş uşaqlar öz azadlıqlarını itirirlər. Bu cür uşaqlar həmişə gözlənti içində olur və çox zaman çox pis qidalanırlar.

Uşaqlar bütün hisslərini (toxunmaq, dadmaq, iyləmək, eşitmək və s) inkişaf etdirməyə ehtiyac duyurlar. Bütün bu hisslər ətraf aləm haqqında məlumat toplamağa imkan verir. Müəssisələrdə olan uşaqlar belə imkandan məhrumdurlar.

Çox zaman müəssisə işçiləri belə uşaqlarla işləmək və onlarla düzgün davranış qaydaları haqqında məlumatsız olduqlarından uşaqların hisslərini və ehtiyaclarını başa düşə bilmirlər və ümumiyyətlə, onlara düzgün münasibət bəsləmirlər. Belə olduğu halda uşaq hisslərinin və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində çətinlik çəkir.

Qeyri-adi, xoşagəlməz və zərərli davranışlar- çox zaman müəssisələşmənin nəticəsi hesab olunur.

Müəssisə və ailədə yaşamanın uşaq inkişafına təsirlərini daha yaxşı başa düşmək üçün reinteqrasiya olunmuş, yəni müəssisədən evə qaytarılmış uşaqların inkişafının izlənməsi dəyərlidir. Bu istiqamətdə, yəni müəssisələrdə yaşayan və reinteqrasya edilmiş uşaqların inkişafı və adaptasiyası sahəsində müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır.

Biz onlardan birinə, Tuleyn Universitetinin tibb fakültəsindən professor Çarlz Zinahın rəhbərlik etdiyi Buxarest Erkən Müdaxilə Layihəsinə nəzər salaq. 1965-1989-cu illərdə Nikola Çauşeskunun Rumıniyadakı avtoritar hakimiyyəti zamanı yürüdülən, hamiləlik əleyhinə vasitələrə qadağa və uşaqsız ailələrə qoyulan vergilər kimi sosial siyasətlər geniş yayılmış yoxsulluqla birləşərək əhalinin sayında yüksələn artım və dövlət müəssisələrinə verilmiş uşaqların sayının artması ilə nəticələndi. 1989-cu ildə, bu rejimin sonlarında hesablamalara görə müəssisələrdə 170000 uşaq var idi. Məhz bu tarixi kontekstdə tədqiqatçılar Buxarest Erkən Müdaxilə Layihəsini hazırladılar.

Buxarest Erkən Müdaxilə Layihəsi Rumıniyada 2000-ci ildə başlanmış, uzun müddətli və bu gün də müşahidələri davam edən layihədir.

Layihənin 3 məqsədi var:

1.Uşaqların müəssisələrə verilməsinin onların beyin və davranış inkişafına təsirlərini öyrənmək.

2.Uşaqları yüksək səviyyəli foster xidmətinə verməklə onlarda müşahidə olunmuş neqativ təsirləri aradan qaldırmağın mümkün olub-olmadığını müəyyən etmək.

3.Foster xidmətini müəssisələrə alternativ olaraq yaradaraq rumın uşaqlarının güzəranını yaxşılaşdırmaq.

Buxarest Erkən Müdaxilə Layihəsinin araşdırmaçıları aşağıdakı sahələrdə dəyərləndirmə apararaq geniş çeşidli nəticələr əldə etdilər:

• Qavrama, neyro-inkişaf (elektroensefaloqram [EEG],
• MRT və hallarla əlaqəli potensiallar),
• Psixopatalogiya,
• Fiziki inkişaf,
• Sosial bacarıqlar,
• Bağlılıq,
• Dil bacarıqları,
• Temperament,
• Avtonom və hipotalamus– hipofiz – adrenal funksiyası
• Genetika.

Qavrama aspektlərini öyrənərkən araşdırmaçılar müəssisələrdəki uşaqlara nisbətən foster xidmətinə verilmiş uşaqlarda 30, 42 və 54 aylığında əhəmiyyətli İQ artımı aşkar etdilər [3,s.919].

Uşaqların foster xidmətində yerləşdirildiyi yaşa nəzər salsaq, daha erkən yaşda, xüsusən də 24 aylığından əvvəl foster xidmətinə verilmiş uşaqlarda daha böyük İQ artımının şahidi oluruq [4, s 318] [5].

Eyni zamanda, araşdırma müəssisələrə verilmiş uşaqlarda psixi pozuntuların yüksək faizini (təxminən 38%), diqqət çatışmazlığı və hiperaktivlik pozuntusu, aqressiya kimi davranış çətinliklərinin yüksək nisbətini aşkar edib [6,s.977].

Həmçinin, Berens bildirib ki, 12, 15, 20 və 24 aylarından öncə foster qruplarına yerləşdirilsə, uşaqlarda daha böyük bərpa proseslərinin getməsi müşahidə olunub.

İQ və beyin funksiyasına əlavə olaraq, dil, sosial bacarıqlar, nəzarət funksiyaları və bağlılıqla bağlı da fərqlər qeydə alınıb [7,s.109].

Bu kimi bir sıra tədqiqatlara əsaslanaraq bu gün

uşaq müəssisələrində yaşayan uşaqların deinstitualizasiyası və alternativ qayğı modelinin yaradılması hər bir dövlətin qarşısında duran ümdə məsələdir. Həmçinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyasının 7-ci maddəsinə əsasən:

"Uşağın valideynləri tərəfindən himayə olunmaq hüququ vardır".

Azərbaycan kontekstindən yanaşdıqda deinstitualizasiya və alternativ qayğı modelinin yaradılmasında bir sıra təsdiq olunmuş sxemlərə müraciət edilməsi mümkündür

Bu məsələyə əslində iki aspektdən yanaşmaq daha faydalı olardı.

1. Uşaqların müəssisələrə düşməsinin qarşısının alınması;

2. Uşaqların müəssisələrdən deinstitualizasiyası

Bunlardan birincisi - Uşaqların müəssisələrə verilməsinin qarşısının alınması, yəni qate kipinqdir. Gate kipinq - dövlət müəssisə qayğı sisteminə "girişində nəzarət" deməkdir. Hər bir uşaq üçün onun ehtiyaclarının və həyat şəraitinin qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsaslanan, hər bir uşağın maraqlarına uyğun qərar qəbul etməklə onun dövlət müəssisəsinə düşməsinin qarşısını alan və ailələrə dəstək göstərmək üçün səmərəli və məqsədyönlü sosial xidmətləri inkişaf etdirən bir sistemdir..

Bu bizə resursları qoruyub saxlamağa, uşağın ehtiyaclarını və mövcud xidmətləri müqayisə etməyə, uşağın ən yaxşı maraqlarını müəyyənləşdirib onları düzgün qarşılamağa imkan verir.

Biz bu istiqamətdə Azərbaycandakı proseslərin tarixinə nəzər salsaq bunun əsasən layihə çərçivəsində həyata keçirildiyini müşahidə etmiş olarıq. Məsələn, Deinstitualizasiya və alternativ qayğı sahəsində pilot layihələr həyata keçirilmiş UAFA təşkilatının 2008-2009-cu illərdə iki internat evində apardığı "Azərbaycanda həssas təbəqədən və əlilliyi olan uşaqların ailələrində yaşamasının təmin edilməsi" layihəsi çərçivəsində 01.09.2007 - 10.08.2009 tarixlərində Saray 7 saylı inernat evində 28, Şağan qəsəbəsində yerləşən 3 saylı internat evində 18 uşağın müəsisəyə düşməsinin qarşısı alınmışdır. İnternatda yaşayan 38 uşaq isə ailəsinə reunifikasiya edilmişdir [8].

2008-ci ildə 18 regionun təlimləndirilmiş Sobes işçiləri tərəfindən 11 uşağın müəssisəyə düşməsinin qarşısı alınmışdır

3 pilot regionda – Gəncə, Xaçmaz və Yasamal rayonlarından Qeyt-kipinq layihəsinin komandası tərəfindən müəssisələşməsinin qarşısı alınmış uşaqların sayı 19 olmuşdur:

Lakin bu prosesin dayanıqlı olmasını təmin etmək bir sıra səbəblərdən mümkün olmamışdır

Bu səbəblərdən də ən başlıcası xüsusən əlilliyi olan uşaqlar üçün günərzi qayğı mərkəzlərinin olmaması idi.

Bu istiqamətdə atılan addımlar nəticəsində hal hazrda yenidən adlandırılmış hər iki müəssisədə günərzi qayşı mərkələri fəaliyyət göstərir.

Hazırki statistikaya nəzər salsaq, bu prosesdə artıq dövlət qurumlarının fəal iştirakını görə bilərik.

2022-ci ilin noyabr ayından 2023-cu ilin may ayınadək uşaqların müəssisələrə yerləşdirilməsi ilə bağlı müraciətlərin statistikasına nəzər salsaq, ümumi müraciət sayı 220, müraciət üzrə uşaq sayı 197 oğlan,143 qız, 1 cinsi məlum olmayan olmaqla, ümumilikdə 340 nəfər olmuşdur [9]

Yaş qrupuna görə

- 0-3 yaş – 72 nəfər
- 4-6 yaş – 75 nəfər
- 7-12 yaş – 147 nəfər
- 13-18 yaş – 47 nəfər

Uşaqların statusu üzrə sayı (tək uşaq, bacı-qardaş):

- Tək uşaq – 140
- Bacı – qardaş – 80

Müraciət edən şəxslərlə uşağın qohumluq əlaqəsi üzrə bölgüsü

- Valideyn – 139
- Baba-nənə – 18
- Digər qohum – 9
- Atılmış – 5
- Qurum – 47
- Uşaq tərəfindən – 1
- İcma tərəfindən – 2
- Qəyyum - 1

Uşağın yerləşdirmə səbəbi üzrə bölgüsü (çoxsaylı seçim mövcuddur) aşağıdakı kimi olmuşdur.

- İqtisadi vəziyyət – 97
- Valideyn bacarıqlarının zəifliyi – 57
- Ailədə olan xəstəliklər – 17
- Təhsillə bağlı problem – 10
- Digər – 6 (evlə təminat)
- Ailədaxili zorakılıq – 15
- Sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaq – 22
- Uşağın qanuna zidd əməlləri – 4
- Uşaqda olan xəstəliklər – 18
- Valideynlərin həbs edilməsi – 11
- Valideynin vəfat etməsi – 2
- Valideynlik vəzifələrindən imtina – 10
- Mənzil şəraitinin əlverişli olmaması – 9

• Ailədaxili münasibətlər – 17

Uşağın valideynlərinin ailə statusu üzrə bölgüsü (tək valideyni olan, hər iki valideyni olan, valideynləri olmayan):

• Tək valideyn – 120
• Hər iki valideyni olan – 62
• Valideynləri olmayan – 13
• Qəyyum və himayəçisi olan – 21

Müraciət edənlərdən 109 (61 oğlan, 48 qız olmaqla) nəfər müəssisəyə yerləşdirilmişdir. Bunların statistikasına baxdığımızda :

➢ 0-3 yaş – 40 nəfər
➢ 4-6 yaş – 19 nəfər
➢ 7-12 yaş – 35 nəfər
➢ 13-18 yaş – 15 nəfər

Uşağı müəssisəyə yerləşdirən şəxslərlə uşağın qohumluq əlaqəsinə baxdıqda, 27 nəfər valideyni, 4 nəfər baba-nənəsi, 7 nəfər digər qohumları tərəfindən, 5 nəfər atılmış, 1 uşaq özü, 29 nəfər müxtəlif qurumlar tərəfindən yerləşdirilmişdir

Yerləşdirilən uşaqların ailə statusu üzrə bölgüsünə gəldikdə:

➢ Tək valideyn olan – 40
➢ Hər iki valideyni olan – 23
➢ Valideyni olmayan – 9

Maraqlı nüanslardan biri də ondan ibarətdir ki, yerləşdirilən uşaqlar əsasən Baki (paytaxt) şəhəri üzrə üstünlük təşkil edir .(49 nəfər).

Müraciət edənlərdən 58 nəfərin qiymətləndirilməsi tədqiqatın aparıldığı dövrdə davam edirdi, 144 uşaq ailələrə dəstək tədbirləri göstərilməklə ailədə saxlanılmış , 29 uşaq digər xidmətlərə yönləndirilmiş idi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ikinci addım isə müəssisələrdə yaşayan uşaqların deinstitualizasiyasıdır:

Hal-hazırda Azərbaycanda vəziyyətə baxdıqda ümumi statistik göstəricilər (01.11.2022 – 19.05.2023) aşagıdakı kimidir :

Müəssisəni tərk edən uşaqlar üzrə olmuşdur:
Daxil olmuş ümumi müraciət sayı – 86,
Ümumi müraciət üzrə uşaq sayı – 131 (60 qız, 71 oğlan olmaqla)
Yaş qrupu üzrə:

➢ 0-3 yaş – **17**
➢ 4-6 yaş – **25**
➢ 7-12 yaş – **50**
➢ 13-18 yaş – **30**
➢ 18 yaş və daha yuxarı - **3**

Müəssisəni tərk etmə səbəbi üzrə bölgü:

➢ İqtisadi vəziyyətin düzəlməsi – **45**
➢ Tipik təhsil müəssisəsinə yerləşdirilmə – **7**
➢ Mənzil şəraitinin düzəlməsi – **4**
➢ Ailədaxili münasibətlərin stabilliyi – **7**
➢ Uşağın yetkinlik yaşına çatması və ya təhsilini başa vurması – **4**
➢ Digər müəssisələrə yerləşdirmə – **3**

Müəssisəni tərk edən uşaqların sayı – 75 (3 nəfər 18+ olduğu üçün tərk etmə qərarı verilmişdir) olmuşdur. Məlumatın toplanıldığı dövrdə 32 nəfərin qiymətləndirməsi davam edirdi. Ailəyə qaytarılma mümkün hesab edilməyən müraciət sayı 10 müraciət və uşaq sayı – 19 olmuşdur. 4 müraciət, 5 uşaq digər qurumlara yönləndirilmişdir.

Hər iki istiqamətdə aparılan və aparıla biləcək müxtəlif tədbirlər vardır. Dünya təcrübəsində də buna üç alternativ qayğı forması ilə nail olunur:

• Foster və qəyyum ailə (sonuncu adətən qohum ailələr olur),
• Qalma əsaslı qayğı (müəssisə)
• Övladlığa götürmə.

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, bir çox ölkələr müəyyən müddət ərzində müəssisə qayğısından istifadə etmişlər. Müəssisələr adətən xoşməramlı məqsədlə uşaqlar üçün qayğının ən yaxşı forması olması fikriylə yaradılmışdır. Ancaq təcrübə göstərmişdir ki, uşaqların ehtiyaclarını ən yaxşı qarşılayan forma ailə və icma əsaslı qayğı formasıdır. Deinstitusionalizasiya proqramının həyata keçirildiyi bir sıra ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu proses uşaqlar, ailələr, icmalar və həmçinin dövlətin özü üçün də faydalıdır.

Müəssisələrə alternativ olan müxtəlif xidmətlər mövcuddur. [9]

Bunlar:

• Xəstəxanada fəaliyyət göstərən sosial iş
• Günərzi qayğı mərkəzləri
• Ailə planlaşdırma mərkəzləri.
• Ana və körpə birlikləri.
• İlkin səhiyyə xidməti.
• Xüsusi ehtiyaclılar üçün təhsil
• Böhrana müdaxilə.
• Maddi dəstək
• Resurslar şəbəkəsi
• Fövqəladə qəbul xidmətləri
• Fasiləli qayğı
• Konsultasiya xidmətləri və valideyn dəstək qrupları və s.

Bundan əlavə, artıq müəssisədə yaşayan uşaqların ailə mühitində yaşamasının təmin edilməsi üçün müxtəlif xidmət növləri mövcuddur. Bunlar:

• Reinteqrasiya
• Qohum ailədə yerləşdirilmə
• Əvəzedici ailələr - Foster qayğı
➢ Fövqəladə foster qayğı
➢ Qısa və ortamüddətli foster qayğı
➢ Uzunmüddətli foster qayğı
➢ Peşəkarlar tərəfindən foster qayğı

• Övladlığa götürmə
• Peşəkarlar tərəfindən qalma əsaslı qayğı
• Terapiya xidmətləri

Avropa ölkələrində və Amerikada sosial iş təcrübəsi 100 ilə yaxındır mövcud olduğuna görə bu ölkələrdə qeyri-müəssisələşmə prosesinin həyata keçirilməsinin əsas şərtlərindən olan yuxarıda göstərdiyimiz alternativ xidmətlər fəaliyyət göstərir. Bu xidmətlərin bəziləri Azərbaycanda da mövcuddur. Lakin bunların sayı çox məhdud və əsasən paytaxtda mövcuddur.

Yuxarıda qeyd olunan xidmət növlərindən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən alternativ xidmətlərin bir qismi dövlət tərəfindən, digər qismi isə özəl və QHT-lər tərəfindən təşkil olunmuşdur.

Dövlət tərəfindən təşkil olunan xidmətlər ƏƏSMN, Elm və Təhsil Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərirlər. [9]

Bunlar:

• Günərzi qayğı mərkəzləri

Bu xidmət həm dövlət, həm də QHT-lər tərəfindən dövlət sifarişi əsasında hayata keçirilir. Dövlət tərəfindən yaradılmış mərkəzlər: 1 və 2 saylı 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş uşaqlar üçün internat evlərinin nəzdində və 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş uşaqlar üçün 1 saylı internat müsisəsinin nəzdində fəaliyyət göstərən Pirallahı Günərzi (13 uşaq var, ümumi 25 yerlik) qayğı mərkəzləridir.

Dovlət sifarisi əsasında QHT- lər tərəfindən həyata keçirilən günərzi mərkəzlərin sayı 2022-ci ildə 25 (hər biri 25 yerlik) olmuşdur [9].

• İƏR mərkəzləri

QHT- lər tərəfindən həyata keçirilir

• Sosial xidmət mərkəzləri

Dövlət tərəfindən Sabunçu, Abseron və Nərimanov rayonlarında 3 sosial xidmət mərkəzi fəaliyyət göstərir

• Maddi dəstək.
➢ Ünvanlı sosial yardım ƏƏSMN-nin rayon sosial müdafiə mərkəzləri tərəfindən təqdim edilir
➢ Məşğulluq problemlərinə cəlb etmə
➢ Birdəfəlik yardımlar - ancaq ailədə əlilliyi olan şəxs varsa və ya əlilliyi olan uşaq olduğu halda bu müavinət verilir

• Reinteqrasiya xidmətləri (öz ailələrinə reinteqrasiya)
• Ailə tipli qrup evi
➢ Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən yaradılmış 2 qrup evi fəaliyyət göstərir ki, bunlardan biri oğlanlar üçün nəzərdə tutlmuş olan qrup evi Lənkəranda, digəri-qızlar üçün nəzərdə tutulmuş qrup evi Mərdəkanda fəaliyyət göstərir.
• Qohum ailədə yerləşdirilmə
• Övladlığa götürmə
• Xüsusi ehtiyaclılar üçün təhsil
• Reabilitasiya xidmətləri

Həm Sosial xidmətlər agentliyi (Sosial xidmət haqqında qanunla tənzimlənir) , həm də Dövlət tibbi sosial ekspertiza və Reabilitasiya agentliyi tərəfindən həyata keçirilir. Sosial xidmətlər agentliyi tərəfindən göstrilən xidmətlərə Sosial psixoloji və sosial pedaqoji /loqopedik və Sosial adaptasiya xidmətləri aid edilir.

Digər barəsində danışdığımız xidmət növləri hələlik ölkəmizdə təşkil olunmamışdır.

Açar sözlər: *Deinstituonalizasiya, alternativ qayğı, foster qayğısı, alternativ qayğı sistemi, müəssisə qayğısı, sosial xidmət növləri, IQ artımı, Buxarets Erkən müdaxilə layihəsi, müəssisələşmənin uşağın bacarıqlarına təsiri.*

ƏDƏBİYYTAT SİYAHISI:

1. Levine J., Pollack H. The Well-being of Children Born to Teen Mothers: Multiple Approaches to Assessing the Casual Links. JCPR Working Paper 288; 04-19-2002).

2. Preventive Sessions After Divorce Protect Children into Teens. National Institute of Mental Health News Release; 10-15 ,2002).

3. Fox, N.A., Almas, A.N. Degnan, K.A., Nelson, C.A., & Zeanah, C.H. (2011). The effects of severe psychosocial deprivation and foster care intervention on cognitive development at 8 years of age: Findings from the Bucharest Early Intervention Project. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 52(9), 919–928. PMID: 21244422.

4. Nelson, C.A., Zeanah, C.H., Fox, N.A., Marshall, P. J., Smyke, A.T., & Guthrie, D. (2007). Cognitive recovery in socially deprived young children:

The Bucharest Early Intervention Project. Science, 318(5858), 1937-1940. PMID: 18096809.

5. https://doi.org/10.1017/S0954579408000412

6. Humphreys, K.L., McGoron, L., Sheridan, M.A., McLaughlin, K.A., Fox, N.A., Nelson, C.A. & Zeanah, C.H. (2015). High quality foster care mitigates callous-unemotional traits following severe early deprivation. Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 54(12), 977–983. PMCID: PMC4660264. doi: 10.1016/j.jaac.2015.09.10

7. Almas AN, Degnan KA, Radulescu A, Nelson CA, Zeanah CH, Fox NA. Effects of early interventionand the moderating effects of brain activity on institutionalized children's social skills at age 8.Proceedings of the National Academy of Sciences. 2012; 109(Suppl. 2):17228–17231

8. UAFA təşkilatına istinadən

9. Sosial xidmtlər agentliyinin hesabatına istinadən

SUMMARY

Ulviyya Mirzayeva
Azerbaijan University, PHD student
Email: ulviyya.mirzayeva@uafa.az

Necessity of Deinstitutionalization from the perspective of child development. A review of deinstitutionalization and alternative care system from the context of Azerbaijan

In the article, the impact of institutions on child development is brought to the fore, and the effects of deinstitutionalization, that is, the transfer of children from institutions to families, on child development are discussed. There are many studies on the impact of institutions on child development, and the results of these studies show that the situation is quite different in the family and in boarding schools/orphanages/other children's institutions. In order to better understand the effects of living in an institution and in a family on child development, it is valuable to follow the development of children who have been reintegrated, that is, returned home from the institution. The article provides information on the results of some research works conducted in this field

From the perspective of Azerbaijan, there is talk of deinstitutionalization and applying to a number of approved schemes in creating an alternative care model. In the field of deinstitutionalization and alternative care from 2008 to now, both NGOs and the reforms carried out by the State and statistics are brought to attention.

Keywords: *Deinstitutionalization, alternative care, foster care, alternative care system, institutional care, types of social services, IQ increase, Bucharest Early intervention project, the effect of living in an institution on the child's abilities.*

РЕЗЮМЕ

Ульвия Мирзаева
Азербайджанский Университет, диссертант
Электронная почта: ulviyya.mirzayeva@uafa.az

Необходимость деинституционализации с точки зрения развития ребенка. Обзор деинституционализации и системы альтернативного ухода в контексте Азербайджана

В статье на первый план выдвигается влияние проживания детей в учреждениях на развитие ребенка, а также обсуждаются последствия деинституционализации, то есть перевода детей из учреждений в семьи, на развитие ребенка. Существует множество исследований влияния учреждений на развитие ребенка, и результаты этих исследований показывают, что ситуация совершенно различна в семье и в интернатах/детских домах/других детских учреждениях. Чтобы лучше понять влияние жизни в учреждении и семье на развитие ребенка, полезно проследить за развитием детей, реинтегрированных, то есть вернувшихся домой из учреждения. В статье представлена информация о результатах некоторых исследовательских работ, проведенных в этой области.

С точки зрения Азербайджана, ведутся разговоры о деинституционализации и применении ряда утвержденных схем при создании модели альтернативного ухода. В сфере деинституционализации и альтернативного ухода с 2008 года по настоящее время внимание уделяется как НПО, так и реформам, проводимым государством, и статистике.

Ключевые слова: *деинституционализация, альтернативный уход, приемная семья(фостер), система альтернативного ухода, институциональный уход, виды социальных услуг, повышение IQ, Бухарестский проект раннего вмешательства , влияние институционального ухода на развитие навыков ребенка.*

UOT 81
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0212

OMONİMLƏRİN YARANMA YOLLARI İLƏ BAĞLI BƏZİ PROBLEMLƏR

FİDAN NURUYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialının II kurs magistrantı
E-mail: fidansamadli9@gmail.com

Omonim sözlərin əmələgəlmə yolları bütün dillərdə ümumi və xüsusi ola bilər. Ümumi cəhət dillərin hər birinə xasdır. Lakin xüsusi cəhət isə dilin öz xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Omonim sözlər ümumilikdə dilin öz daxili imkanları hesabına əmələ gəlir. Lakin alınma sözlər hesabına da dildə omonimiləşmə prosesi gedə bilər [1,s.24].

Azərbaycan ədəbi dilində omonim sözlərin formalaşması, yəni yaranması ilə əlaqədar qarşıya bir sıra problemlər çıxa bilər. Bizcə, bu problemlərdən ən başlıcası onların yaranmasına dair verilən müxtəlif təsnifatlardır. Omonimlərin yaranmasına dair verilən bu bölgülər, aydın məsələdir ki, ali məktəb tələbələrində müəyyən anlaşılmazlıqlar yaradır. Belə ki, dilçi alimlər hər biri ayrı-ayrılıqda omonim sözlərə dair təsnifatlar təqdim etmişlər. Eyni zamanda omonimlərin yaranma yolları ilə bağlı bir problem də onların adlandırılmasında baş verir.

İlk öncə gəlin akademik Həsrət Həsənovun verdiyi bölgü ilə tanış olaq. Onun qeydlərinə əsasən Azərbaycan ədəbi dilində olan omonim sözlər əmələgəlmə yoluna görə əsasən üç cür təsnif olunur. 1. Leksik yolla yaranan omonimlər; 2.Morfoloji yolla yaranan omonimlər; 3.Sintaktik yolla yaranan omonimlər [3,s.12].

Leksik yolla yaranan omonimlər. Bu yolla əmələ gələn omonimləri müqayisə etdikdə görərik ki, onlar öz sadəliyi və tarixiliyi ilə digərlərindən əsaslı sürətdə fərqlənirlər. Bunların əmələ gəlməsində heç bir qrammatik və sözyaratma vasitəsi, sintaktik əlaqə rol oynamır. Bu omonimləri ümumi şəkildə belə izah etmək olar: Hər hansı fonetik və ya qrammatik tələb əsasında yox, yalnız semantikaya əsasən əmələ gələn omonimlər leksik omonimlər adlanır.[4, s.12] Omonomiya hadisəsinin ən ümumiləşmiş tipi elə leksik -semantik omonimlərdir. Bu cür omonimlərə mürəkkəb, bal, yaz, yol, dal, al və s. sözləri nümunə kimi qeyd etmək olar.

Morfoloji yolla yaranan omonimlər. Morfoloji yolla omonimlərin yaranması haqqında məlumata Afad Qurbanovun qeydlərində də rast gəlmək olar, lakin o, morfoloji yolla omonimlərin əmələ gəlməsi qaydasını ayrıca bir əmələgəlmə üsulu kimi yox, leksik omonimlərin yaranma üsullarından biri olan dilimizin daxili imkanları hesabına yaranan omonimlərin tərkibində verir.

Leksik şəkilçilər hesabına yaranan omonimlər ədəbi dilimizdə daha geniş yayılmışdır. Bu cür omonimlər dil amili kimi müəyyən edilir, ancaq xüsusi leksik vahidlər sırasına daxil deyildir. Bu yolla yaranan omonimlər həmişə törəmə sözlərlə birgə verilir. Morfoloji yolla yaranan omonimlərdə məhz şəkilçi ilə yaranan omonimlərə aiddir [5,s.227]. Burada əsas şəkilçi rolunu leksik, yəni sözdüzəldici şəkilçilər oynayır. Bu yolla yaranan omonimlərin kökü omonim ola da bilər, olmaya da. Boylu, bağlı, donluq, sağlıq, sona və s. bu qəbildən olan sözləri morfoloji yolla yaranan omonimlərə nümunə kimi vermək olar.

İndi isə gəlin “morfoloji yolla yaranan omonimlər” haqqında öz fikirimizi bildirək. Müasir Azərbaycan dilində morfoloji yolla yaranan omonimlər haqqında məlumatı yuxarıda ümumiləşmiş formada təqdim etdik. Lakin bizim fikrimizcə, burada bəzi məlumatları daha da aydınlaşdırmağa ehtiyac vardır. Öncə gəlin dilçiliyin “Morfologiya” bölməsində nədən bəhs edilir onu yada salaq. Bildiyimiz kimi, morfologiya dildə olan sözlərin formasını öyrənən bir bəhsdir.Yunancadan “elm” və “forma” sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Morfologiya dilçilikdə nitq hissələri və onların dəyişilmə qaydalarını öyrənir. Bizim fikrimizcə, sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranan sözlərin omonimliyi morfoloji yolla yaranan omonimlərə daxil edilməməlidir. Yuxarda da qeyd edildiyi kimi, morfologiya bəhsində sözlərin forması öyrənildiyi üçün buraya müasir Azərbaycan dilində işlənən, yazılışı və tələffüzü eyni, lakin kökləri müxtəlif olan sözləri daxil edə bilərik ki, bu sözlərdə omoformlar adlanır. Məsələn, əsər sözünü buna misal göstərmək olar. Bu söz insan əməyi, insan yaradıcılığı, icadı mənasında işləndikdə sadəcə bir kökdən ibarət götürülür. Forma və səslənmə baxımından eynilik təşkil edən əsər sözü isə əs feilinin qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi artırılmış

formasıdır. [2,s.21]

Sintaktik yolla yaranan omonimlər.Azərbaycan ədəbi dilində istifadə olunan omonimlərin bir qismi sintaktik yolla əmələ gələn omonimlərdir. Aypara sözünü buna misal olaraq göstərmək olar. Ümumilikdə sintaktik yolla söz yaradıcılığı dedikdə, mürəkkəb yolla yaranan sözlər nəzərdə tutulur. Yəni sintaktik yolla omonimlərin əmələ gəlməsi dedikdə, mürəkkəb sözün omonimlik xüsusiyyətinə malik olması nəzərdə tutulur. Aypara sözü ay və para sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn bir sözdür. Alacəhrə, quşqonmaz, danabaş, ikiüzlü və s. bu qəbildən olan sözləri də sintaktik yolla yaranan omonimlərə daxil etmək olar.

Yuxarıda morfoloji omonimlərlə bağlı öz fikrimizi əsaslandırdıq. Belə bir məqama eyni ilə sintaktik yolla yaranan omonimlərdə də rast gəlmək olar. Belə ki, sintaktik yolla yaranan omonimlər adı altında mürəkkəb söz yaradıcılığı vasitəsilə yaranan omonimlər verilir. Lakin yuxarıda da qeyd olunduğu kimi istər düzəltmə, istərsə də mürəkkəb sözlər omonim cərgə yaradarkən onları "derivatoloji yolla yaranan omonimlər" adı altında tədqiq etmək daha doğru olar. Çünki məlum olduğu kimi, hər hansı bir sözdən yeni söz yaranır və təbii olaraq derivatoloji hadisə hesab edilməlidir. Bəs sintaktik yolla yaranan omonimlər dedikdə, nəyi nəzərdə tuta bilərik? Sintaktik omonimlər əsasən sözün funksiyasından asılı olaraq dəyişən sözləri aid etmək olar. Akademik Həsrət Həsənov bu barədə funksional omonimlər adı altında bəhs edir. Nümunələr verməklə bunu daha da aydın izah edə bilərik. Yaxşı sözü cümlədə həm sifət, həm də zərf kimi işlənə bilər. Bildiyimiz kimi bu söz isimdən əvvəl gəlib onu izah etdikdə sifət, feildən əvvəl gəlib onu izah etdikdə isə zərf funksiyasını yerinə yetirir. Yəni, bu söz cümlədə funksiyasından aslı olaraq onun aid olduğu nitq hissəsi də dəyişir. Məhz sintaktik yolla yaranan omonimlərə bu cür omonimlər daxil edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Cəfərov S. Müasir Azərbaycan Dili II hissə. Bakı "Şərq-Qərb" 2007, 192 s.*
2. *Əfəndiyeva T. Omonimlər və onların üslubi xüsusiyyətləri. Bakı :Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası 1970, N4, s. 11- 20.*
3. *Həsənov H. Azərbaycan Dilinin Omonimlər Lüğəti. Bakı, "Şərq-Qərb" 2007, 168s.*
4. *Həsənov H. Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası. Bakı 2005, 452 s.*
5. *Qurbanov A. Ümumi Dilçilik I cild. Bakı 2019, 448 s.*

XÜLASƏ

Omonimlər yaranma yoluna görə üç cür təsnif edilə bilər. Leksik-semantik yolla yaranan omonimlər, morfoloji yolla yaranan omonimlər və sintaktik yolla yaranan omonimlər. Leksik-semantik yol istisna olmaqla digər yollarla yaranan omonimlər bəzən oxucularda çaşqınlıq yarada bilər. Morfoloji yolla yaranan omonimlər dedikdə, leksik şəkilçilər vasitəsilə yaranan və omonimlik xüsusiyyəti yaradan, sintaktik yolla yaranan omonimlər dedikdə isə iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranan və omonimlik xüsusiyyəti yaradan sözlər başa düşülür. Bu tipli omonimlər söz yaradıcılığının məhsulu olduğu üçün onları "derivatoloji omonimlər" adlandırmaq daha doğru olar. Sintaktik omonimlər dedikdə, cümlədə funksiyasından asılı olaraq dəyişən sözlər, morfoloji omonimlər dedikdə isə forma baxımından bir-birinin eyni olub, tam omonimlik xüsusiyyəti yaratmayan omoformlar nəzərdə tutulmalıdır.

Açar sözlər: *Leksik-semantik yolla yaranan omonim, sintaktik yolla yaranan omonim, morfoloji yolla yaranan omonim, derivatoloji yolla yaranan omonim.*

РЕЗЮМЕ

Нуруева Фидан

Студентка второго курса Казахского филиала Бакинского Государственного Университета

Электронная почта: fidansamadli9@gmail.com

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ СО СПОСОБАМИ ОБРАЗОВАНИЯ ОМОНИМОВ

По способу образования омонимы можно разделить на три типа. Омонимы, созданные лексико-семантическим путем, омонимы, созданные морфологическим путем, и омонимы, созданные синтаксическим путем. Омонимы, созданные не лексико-семантическим способом, иногда могут сбить с толку читателей. Морфологически образованные омонимы — это слова, образованные посредством лексических суффиксов и

создающие признак омонимии, а синтаксически образованные омонимы — это слова, образованные путем соединения двух и более слов и создающие признак омонимии. Поскольку этот вид омонимов является продуктом словотворчества, их правильнее называть «производными омонимами». Синтаксические омонимы должны обозначать слова, которые изменяются в зависимости от их функции в предложении, а морфологические омонимы — гомоформы, тождественные друг другу по форме и не создающие признака полной омонимии.

Ключевые слова: *Лексик-семантик йолла яранан омоним, синтактик йолла яранан омоним, морфологи йолла яранан омоним, дериватолоджи йолла яранан омоним.*

SUMMARY

Nuruyeva Fidan
Second year graduate student of the Kazakh branch of Baku State University
Email: fidansamadli9@gmail.com

SOME PROBLEMS RELATING TO THE FORMATION WAYS OF HOMONYMS

Homonyms can be classified into three types according to the way they are formed. Homonyms created by lexical-semantic way, homonyms created by morphological way and homonyms created by syntactic way. Homonyms created in ways other than the lexical-semantic way can sometimes confuse readers. Morphologically formed homonyms are words that are formed through lexical suffixes and create a homonymy feature, and syntactically created homonyms are words that are formed by combining two or more words and create a homonymy feature. Since this type of homonyms is a product of word creation, it is more correct to call them "derivative homonyms". Syntactic homonyms should mean words that change depending on their function in the sentence, and morphological homonyms should mean homoforms that are identical to each other in terms of form and do not create the feature of complete homonymy.

Keywords: *lexical-semantic homonym, syntactic homonym, morphological homonym, derivational homonym.*

MÜNDƏRİCAT

SİYASİ ELMLƏR

İRADƏ HÜSEYNOVA: PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN YARATDIĞI SİYASİ REALLIQLAR VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ TARİXİ ZƏRURƏT KİMİ......... 5
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.001

AYGÜN ƏKBƏROVA: AZƏRBAYCANIN ENERJİ RESURSLARI XƏZƏR-QARA DƏNİZ REGİONUNDA GEOSİYASİ VƏZİYYƏTİN TRANSFORMASİYASININ MÜHÜM KATALİZATORU KİMİ.. 11
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0011

ZAUR MƏMMƏDOV: PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN PRAQMATİK XARİCİ SİYASƏT FƏLSƏFƏSİ VƏ QOŞULMAMA HƏRƏKATI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ DİPLOMATİK UĞURLAR...... 16
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0016

MƏLƏK CƏFƏRLİ: MÜASİR DÖVRÜN MÜNAQİŞƏ TENDENSİYALARI VƏ BURADA DÖVLƏTLƏRARASI QARŞIDURMALARIN YERİ.. 20
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0020

NƏRGİZ NAĞIYEVA: POSTKOLONİAL FEMİNİZM VƏ HİBRİDLİK... 26
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0026

LEYLA NƏBİYEVA: MÜASİR DÖVRDƏ TÜRK XALQLARININ QARŞISINDA DURAN MÜHÜM VƏZİFƏLƏR VƏ ƏMƏKDAŞLIQ MEXANİZMLƏRİ... 33
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0033

HANHAE HONG: NATION-BUILDING DURING THE FIRST REPUBLIC OF KOREA 1948-1960... 37
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0037

ABDUL ORUCLU: RUSYA-UKRAYNA 2022 SAVAŞI: RUSYA-UKRAYNA KRİZİNİN SEÇİLİ ÜLKELER ÜZERİNDEKI EKONOMİK ETKİSİNİN GÖZDEN GEÇİRİLMESİ............... 44
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0044

AYTAC ŞADİYEVA: ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ ÇİN XALQ RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ...................................... 51
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0051

CHICHAK NASIRLI: "DURING THE AKP PERIOD, THE ROLE OF DAVUTOĞLU IN TURKEY'S MIDDLE EAST POLICY."... 56
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0056

ƏLƏKBƏR SADIXLI: CƏNUBİ QAFQAZ VƏ XƏZƏR REGİONUNUN
LİDER DÖVLƏTİ: AZƏRBAYCAN.. 60
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0060

NURLANA HAGVERDIYEVA: ENERGY DIPLOMACY: COMPARATIVE
ANALYSIS OF US AND RUSSIAN STRATEGIES IN THE MIDDLE EAST.................................. 66
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0066

НАРМИН ГУЛИЕВА: РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ
ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЧЕРНОГОРИИ.. 71
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0071

LAMAN GAHRAMANOVA: NAVIGATING STRATEGIC CULTURE:
ANALYZING RUSSIAN INSECURITIES IN UKRAINE-WEST RELATIONS.............................. 76
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0076

ƏSMƏR ŞÜKÜRLÜ: QAZAXISTAN- AZƏRBAYCANƏMƏKDAŞLIĞI YENİ MƏRHƏLƏDƏ... 81
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0081

ELMAR İSMAYILZADƏ: BOSNİYA VƏ HERSEQOVİNADA MÜHARİBƏ
VƏ SÜLH MƏSƏLƏLƏRİNƏ BEYNƏLXALQ İCTİMAİYYƏTİN YANAŞMASI:
STRATEGİYALAR VƏ ÇAĞIRIŞLAR (1991-2024).. 85
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0085

ГЮНЕЛЬ АМИРАСЛАНОВА: НАЧАЛО АФГАНО-ПАКИСТАНСКОГО КОНФЛИКТА........... 89
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0089

TALEH ƏLİYEV: YAXIN ŞƏRQDƏ NEFT BÖHRANLARI VƏ
ONLARIN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ.. 94
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0094

ЛЕЙЛИ АСЛАНОВА: ПАЛЕСТИНО-ИЗРАИЛЬСКИЙ КОНФЛИКТ
7 ОКТЯБРЬ 2023 ГОДА.. 101
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0101

TARİX VƏ ANTROPOLOGİYA

BƏXTİYAR ƏHMƏDOV: GÖYÇƏ MAHALINDA YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILARIN
DEPORTASİYASI VƏ SOYQIRIMININ MƏNBƏŞÜNASLIĞI... 105
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0105

RENA GURBANOVA: HEYDAR ALIYEV'S ROLE IN ELIMINATING
THREATS TO THE MILITARY AND NATIONAL SECURITY OF THE
NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC (1988-1993 YEARS)... 111
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0111

AYNUR ƏLİYEVA: AZƏRBAYCAN SSR-DƏ MƏDƏNİ QURUCULUQ TƏDBİRLƏRİ (1920-1930-CU İLLƏRDƏ)........ 115
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0115

ТАРАНА АЛИВЕРДИЕВА: КОНТРАКТ ВЕКА – КАК КРИТЕРИЙ, ПОВЛИЯВЩИЙ НА ИЗМЕНЕНИЕ ОТНОШЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВ И МИРОВЫХ ДЕРЖАВ К АЗЕРБАЙДЖАНУ........ 119
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0119

NURLANA ƏLİYEVA: NAXÇIVANDA MALDARLIĞIN TARİXİ COĞRAFİYASI (XIX-XX əsrin əvvəlləri)........ 125
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0125

RAUF QURBANOV: MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN, TÜRKİYƏ VƏ RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİNİN BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT SİSTEMİNƏ TƏSİRİ........ 129
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0129

JANNA ƏLİYEVA: “ŞAH I ABBASIN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ İNGİLİS OST-HİND ŞİRKƏTİNİN İNGİLTƏRƏ-SƏFƏVİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ ROLU”........ 136
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0136

SEVİNC İBADOVA: AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI VƏ KOREYA RESPUBLİKASI ARASINDA MÜLKİ NÜVƏ ƏMƏKDAŞLIĞI: YENİLƏNMİŞ “123 SAZİŞİ”1........ 141
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0141

AZƏR ZAHİROV: OSMANLI DEMOQRAFİYASI MƏSƏLƏLƏRİ TARİXŞÜNASLIQDA (L. Ö. Barkanın əsərləri əsasında)........ 145
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0145

İQTİSADİYYAT

VÜQAR QARDAŞOV: MÜASİR DÖVRDƏ YAŞIL LOGİSTİKANIN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ROLU........ 151
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0151

СЕВДА МАГЕРРАМОВА: КОНЦЕПЦИЯ ЗЕЛЕНОЙ ЭКОНОМИКИ И УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ........ 155
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0155

MAŞALLAH SƏFƏROV: AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA BEYNƏLXALQ İSLAM MALİYYƏ İNSTİTUTLARININ VƏSAİTLƏRİNİN CƏLB EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ........ 160
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0160

HAMAN BÜNYATOV: AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ SABİTLİYİNİN TƏMİN OLUNMA SƏVİYYƏSİNİN TƏHLİLİ VƏ EKONOMİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.. 165
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0165

FUAD MİKAYILOV: GÖMRÜK DƏYƏRİ VƏ ONUN TƏYİN EDİLMƏSİ SİSTEMİ..................... 169
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0169

ÜMİD HƏSƏNOV: KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN XARİCİ TƏCRÜBƏSİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ İMKANLARI............................. 173
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0173

RƏŞAD ZEYNALOV: 2010-2022 İLLƏR ARASINDA BAŞ VERƏN TƏYYARƏ QƏZALARINA QLOBAL İSTİLƏŞMƏNİN VƏ İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN TƏSİRİ...................... 177
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0177

KƏMALƏ TALIBOVA: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏDLİYYƏ NAZİRLİYİNİN MÜVAFİQ İCRA STRUKTURU TƏRƏFİNDƏN BƏLƏDİYYƏLƏRİN FAƏLİYYƏTİNƏ İNZİBATİ NƏZARƏTİN KEÇİRİLMƏSİNİN TƏHLİLİ.. 181
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0181

SIMNAR PASHAZADA: THE IMPORTANCE OF ATTRACTING FOREIGN CAPITAL FOR DEVELOPING COUNTRIES (THE CASE OF KENYA)... 185
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0185

MEHDİ MƏMMƏDLİ, AFAQ ASLANOVA: HEYDƏR ƏLİYEVİN KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İNNOVASİYALARA VƏ SAHİBKARLIĞA TÖHFƏSİ.................................. 189
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0189

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

MÜSLÜM NƏZƏROV: İNFORMASİYA CƏMİYYƏTİNDƏN BİLİK CƏMİYYƏTİNƏ KEÇİD NƏZƏRİYYƏSİ... 194
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0194

ÜZEYİR ZEYNALOV, JALƏ QASIMOVA: SOSİAL DƏYƏRLƏRİN EKOLOJİ SİSTEMLƏRİN İDARƏ OLUNMASINDA ROLU.. 199
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0199

ÜLVİYYƏ MİRZƏYEVA: UŞAQ İNKİŞAFI YÖNÜMÜNDƏN DEİNSTİTUALİZASİYANIN ZƏRURİYYƏTİ.AZƏRBAYCAN KONTEKSTİNDƏN DEİNSTİTUALİZASİYA VƏ ALTERNATİV QAYĞI SİSTEMİNƏ BAXIŞ...................................... 206
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0206

FİDAN NURUYEVA: OMONİMLƏRİN YARANMA YOLLARI İLƏ BAĞLI BƏZİ PROBLEMLƏR... 212
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0212

Founder:
“Kaspi” Geopolitical Research Center

Corrector:
Leyla Binyatova

Designer:
Tural Huseynov

Address of the editorial office:
Fikret Amirov Street 1, Baku, Azerbaijan
Tel: (+994 12) 493 04 15
Fax: (+994 12) 493 04 15
E-mail: strategiya.az@mail.ru

Number of copies printed: 300
Order №59

Published by
“Class Print” LLC publishing house
Address: Matbuat avenue 22, Yasamal district,
Baku, Azerbaijan

Təsisçi:
"Kaspi" Geosiyasi Araşdırmalar Mərkəzi

Korrektor:
Leyla Binyatova

Dizayner:
Tural Hüseynov

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, Fikrət Əmirov küçəsi 1
Tel.: (+994 12) 493 04 15
Faks: (+994 12) 493 04 15
E-poçt: strategiya.az@mail.ru

Tiraj: 300
Sifariş №59

"Class Print" MMC nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunub
Ünvan: Bakı şəhəri, Yasamal rayonu,
Mətbuat pr. 22